

Glasnik Slovenskega etnološkega društva (*Glasnik SED*):

Znanstveno-strokovna revija Slovenskega etnološkega društva
63 | 2023, št. 2

Bulletin of the Slovene Ethnological Society:

Scientific Journal
63 | 2023, Issue 2

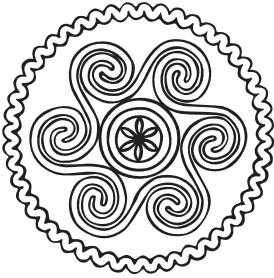
UDK 39(497.4)(05)

ISSN 0351-2908 Glasnik SED (Tiskana izdaja) | Printed edition

ISSN 2536-4324 Glasnik SED (Spletna izdaja) | Online edition

Revija je od leta 1956 izhajala kot *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje*, od leta 1959 (15 letnikov) kot *Glasnik Slovenskega etnografskega društva*, po letu 1976 pa izhaja kot *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*. | The Bulletin had been published under the name *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje* (Bulletin of the Institute for Slovene Ethnography) until 1956; as *Glasnik Slovenskega etnografskega društva* (Bulletin of the Slovene Ethnographical Society) until 1959 (15 volumes); and as *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* (Bulletin of the Slovene Ethnological Society) since 1976.

V enem letniku izdeta dve številki. | 2 issues (1 volume) are published yearly.

SLOVENSKO **etnološko** DRUŠTVO
SLOVENE **ethnological** SOCIETY

Izdajatelj | Publisher©

Slovensko etnološko društvo
Zanj | Represented by dr. Tanja Roženberger

Ponatis celotne številke ali posameznih prispevkov in fotografij je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. | No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without written permission from the publisher. Quotations must contain a full mention of the source.

Naslov uredništva | Address

Slovenski etnografski muzej
Metelkova 2
1000 Ljubljana

Tel. | Tel.: (+ 386) 01 300 87 38

Elektronska pošta | E-mail: info@sed-drustvo.si

Spletna stran | Website: <http://www.sed-drustvo.si/>

Urednici | Editors

dr. Saša Poljak Istenič: glavna urednica | Editor-in-Chief

Tina Palaić: odgovorna urednica | Editor-in-Charge

Gostujoča urednica tematskega sklopa Izkušnje starosti v 19. stoletju | Guest Editor of the thematic block Experiences of Old Age in the 19th Century

dr. Dragica Čeč

Uredniški odbor | Editorial Board

dr. Tanja Roženberger, dr. Daša Ličen, dr. Alenka Bartulović, dr. Nina Vodopivec, mag. Martina Piko-Rustia

Prispevke so recenzirali člani uredniškega odbora in zunanji recenzenti. Redakcija št. 2/2023 je bila zaključena 15. novembra 2023. | All articles have been reviewed by the editorial board members and by the external reviewers. The editing of this issue was completed on 15th of November 2023.

Za znanstveno in strokovno vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. | The authors are solely responsible for the content of their articles.

Jezikovni pregled | Language Editor

Tadej Turnšek, Saša Poljak Istenič

Jezikovni pregled angleških povzetkov in izvlečkov | English Language Editor

Jeremi Slak

Bibliografska obdelava v programskem sistemu COBISS | Article Classification

Breda Pajšar

Oblikovanje in prelom | Design and Typesetting

Ana Destovnik

Tisk | Printed by

KOLORTISK tiskarna d. o. o.

Naklada | Circulation

400 izvodov | 400 copies

SOLIDARNOST V ČASU KRIZ

Globalne krize si sledijo in po pandemiji covid-19 se soočamo z vedno hujšimi posledicami podnebnih sprememb tudi v našem prostoru. Avgustovske poplave, ki jih imamo za najhujšo naravno nesrečo v zgodovini Slovenije, so v severnem in osrednjem delu države močno prizadele prometno in energetska infrastrukturo, mnogi domovi so bili uničeni, številne družine so izgubile vse. Slovenci smo se izkazali s pomočjo prizadetim v poplavah, ko smo solidarnostno skupili skupaj in pomagali pri sanaciji škode. Vlada je v ta namen celo določila dela prost dan, to je bil solidarnostni ponedeljek.

Tesnoba in strah za prihodnost, ki se porajata ob naravnih nesrečah, se ob oboroženih konfliktih samo še povečujeta. Poleg rusko-ukrajinskega, ki se je začel lani februarja, je oboroženi spopad oktobra izbruhnil še na Bližnjem vzhodu med Izraelom in Palestino. Oba konflikta imata seveda precej daljšo zgodovino in kompleksno ozadje. Pogosto črno-belo prikazovanje obeh ne samo poenostavlja situacijo, temveč tudi razdvaja družbo in škoduje vsem stranem, saj se mir tako vedno bolj odmika. Razdvojenost, ki smo ji priča, je le eden od simptomov individualiziranja družbe, ki namesto solidarnosti in skrbi za drugega poudarja delovanje zgolj za lastno korist – in s tem izgublja svojo človečnost.

Vprašanje solidarnosti in skrbi za drugega oz. njuno pomanjkanje prežema, pa čeprav morda ne na prvi pogled, tudi tematski sklop te številke *Glasnika Slovenskega etnološkega društva*, ki v zgodovinski perspektivi naslavlja obdobje starosti. Dragica Čeč obravnava spore pri uresničevanju preživitka kot oblike ekonomske regulacije v 18. in 19. stoletju na Kranjskem, ko so različni sloji podeželskega prebivalstva v zameno za delno ali popolno oskrbo za čas delovne nezmožnosti predali svoje imetje sorodnikom ali drugim. Družbena vprašanja, povezana s starostniki, se vedno navezujejo na dojemanje starosti, kar z obravnavo podob o starostnikih v ljudski in uradni medicini 19. stoletja v Istri pokaže Urška Bratož. Ali je lahko naše življenje hkrati dolgo in srečno, če nimamo podporne mreže in socialne varnosti? Meta Remec analizira navodila za zdravo in srečno starost nemškega zdravnika Christopha Wilhelma Hufelanda, ki je že v 19. stoletju odgovornost za kakovostno staranje prenesel na posameznika. Solidarnosti se dotika tudi besedilo Sare Čosić, ki analizira spomine preživelega na vsakdanjik v koncentracijskih taboriščih Keraterm in Trnopolje, ki sta delovali v 90. letih 20. stoletja v Bosni in Hercegovini. Poleg orisa nepredstavljenega trpljenja in travmatičnih izkušenj je bivanje v taboriščih določala tudi solidarnost. Sklop znanstvenih člankov pa zaokroži besedilo Ane Slavec in Maše Kavčič o razmerah hranjenja predmetov v depojih slovenskih muzejev.

Solidarnost bo ostala vodilna tema *Glasnika* tudi v prihodnjem letu. Spomladanska številka bo sicer odprta za raznovrstne prispevke, jeseni pa se bomo posvetili vprašanju dekolonizacije, ki danes zaznamuje razprave na številnih področjih: v izobraževanju, muzealstvu, zdravstvu, družbenih vedah in celo astronomiji. S tematsko številko želimo osvetliti vpliv zapuščin kolonializma na konstrukcijo znanja, prakse in zamišljanje prihodnosti, hkrati pa razmisliti o možnostih njihovega preseganja. Dekolonizacijo v najširšem smislu razumemo kot pripoznanje in vključevanje znanj in praks zgodovinsko in trenutno podrejenih družbenih skupin ter oblikovanje pravičnejših in bolj participativnih alternativ. Pri tem nas bo zanimalo predvsem, kako se Slovenija umešča v razprave o dekolonizaciji, uredništvo pa je odprto tudi za prispevke, ki analizirajo ta vprašanja v drugih geografskih kontekstih.

Glasnik Slovenskega etnološkega društva tudi z novim uredniškim odborom – spodaj podpisanimi urednicama pomagajo še Daša Ličen, Alenka Bartulović, Nina Vodopivec, Martina Piko-Rustia in predsednica društva Tanja Roženberger – ostaja prostor za objave raznolikih znanstvenih, strokovnih in poljudnih člankov s področja etnologije, antropologije in sorodnih ved, prav tako pa za recenzije knjig, poročila o razstavah in drugih dogodkih, opise konservatorskih izzivov, intervjuje s strokovnjaki in novice o drugih etnološko pomembnih oz. zanimivih temah. Prenovljena navodila za pisanje prispevkov najdete na koncu *Glasnika*.

Tina Palaić
Saša Poljak Istenič

		Izkušnje starosti v 19. stoletju	Experiences of Old Age in the 19th Century
5	Dragica Čeč	Izkusiti starost v 19. stoletju: Strategije, identitete in družbeni status Uvod v tematski sklop o zgodovini starosti Experiencing Old Age in the 19th Century: Strategies, Identities and Social Status Introduction to the Thematic Section on the History of Old Age	
7	Meta Remec	»Živeti dolgo ali živeti srečno?« Christoph Wilhelm Hufeland in njegov vpliv na dojemanje starosti in staranja v dolgem 19. stoletju "To Live Long or to Live Happily?" Christoph Wilhelm Hufeland and His Influence on the Perception of Old Age and Aging in the Long 19th Century	
22	Urška Bratož	Podobe starosti v ljudski in uradni medicini 19. stoletja Images of Old Age in Traditional and Official Medicine of the 19th Century	
31	Dragica Čeč	Funkcije preživitka in družbena realnost preživitkarjev The Functions of Subsistence and the Lived Social Reality of Alimony and Subsistence Arrangements	
		Razglabljanja	Reflections
46	Sara Čosić	»Nisem se smel ubiti, a tako smo si želeli smrti: Spomini preživelega na vojne zločine in vsakdanjik v taboriščih Keraterm in Trnopolje (Bosna in Hercegovina) "I Wasn't Supposed to Kill Myself, but We Desperately Wanted to Die": Memories of a Survivor of War Crimes, and the Everyday Life in the Keraterm and Trnopolje Camps (Bosnia and Herzegovina)	
58	Ana Slavec, Maša Kavčič	Razmere hranjenja in uporaba embalažnih materialov v depojih slovenskih muzejev Storage Conditions and Use of Packaging Materials in Slovenian Museums Depots	
		Knjižne ocene in poročila	Book Reviews
75	Blaž Bajič	Ana Hofman, Tanja Petrović (eds.): Affect's Social Lives: Post-Yugoslav Reflections Ana Hofman, Tanja Petrović (ur.): Družbena življenja afekta: Postjugoslovanski razmisleki	
78	Marjeta Pisk	Nataša Rogelja Caf, Špela Ledinek Lozej: Hodopisi: Zbirka etnografskih esejev z metodološkimi premisleki o hoji in pisanju Nataša Rogelja Caf, Špela Ledinek Lozej: Hodopisi: A collection of ethnographic essays with methodological reflections on walking and writing	
80	Mirjam Milharčič Hladnik	Vanja Huzjan: Materialni svet otroštva Vanja Huzjan: The Material World of Childhood	
82	Andrej Šumer	Miha Kozorog (ur.): Mladi podjetniki: etnografije političnega, ekonomskega in moralnega subjekta Miha Kozorog (ed.): Young Entrepreneurs: Ethnographies of the Political, Economic, and Moral Subject	
83	Ingrid Slavec Gradišnik	Bojana Rogelj Škafar (ur.): Slovenski etnografski muzej: Prvih sto (1923–2023) Bojana Rogelj Škafar (ed.): Slovene Ethnographic Museum: The First Hundred (1923–2023)	
86	Milan Vogel	Oto Luthar, Marta Verginella, Urška Strle: Užaljeno maščevanje: Spomini na italijanska fašistična taborišča Oto Luthar, Marta Verginella, Urška Strle: Insulted Revenge: Memories of Italian Fascist Camps	
88	Milan Vogel	Jernej Komac: »Srce se mi trga od žalosti«: Vsakdanje življenje prebivalstva na Bovškem med veliko vojno Jernej Komac: "My Heart Breaks with Sadness": Everyday Life of the Population in Bovec during the Great War	
89	Milan Vogel	Keith Lowe: Ujetniki zgodovine: Kaj nam spomeniki drugi svetovni vojni povedo o zgodovini in o nas Keith Lowe: Prisoners of History: What Monuments to World War II Tell Us About Our History and Ourselves	
2	90	Tatiana Bajuk Senčar	Blaž Bajič, Ana Svetel, Veronika Zavratnik (ur.): Razgledi treh dolin Blaž Bajič, Ana Svetel, Veronika Zavratnik (eds.): Views of the Three Valleys Ana Svetel, Veronika Zavratnik, Blaž Bajič (ur.): Pogledi od blizu: Mladi, prihodnost in zamišljanje razvoja na Solčavskem Ana Svetel, Veronika Zavratnik, Blaž Bajič (eds.): Close-up Views: Youth, the Future and Imagining Development in the Solčavska Region

		Muzejske strani	Museum Pages
94	Neža Kokot	Belo zlato: Zgodbe o bombažu. Recenzija razstave v Slovenskem etnografskem muzeju White Gold: Stories of Cotton. Review of the Exhibition at the Slovene Ethnographic Museum	
		Poročila	Reports
97	Manca Filak	Poletna šola vizualne etnografije, Ljubljana, 8.–16. julij 2023 Summer School of Visual Ethnography, Ljubljana, 8–16 July 2023	
99	Daša Ličen	Vračanje kulturne dediščine: Poročilo z okrogle mize, 16. maj 2023 Restitution of Cultural Heritage: A Report of the Round Table, 16 May 2023	
101	Urša Valič	Kulturna dediščina iz perspektive spola: Poročilo okrogle mize ob Dnevh enakosti spolov na Filozofski fakulteti 2023 Cultural Heritage from a Gender Perspective: Report of the Round Table on the Occasion of Gender Equality Days at the Faculty of Arts 2023	
105	Manca Gorenc	Ima Ljubljana podeželje? Da! – Tudi rigidni sistem mestne uprave omogoča veliko kreativnosti in delo etnologa: Šmitkov večer z Maruško Markovčič, Ljubljana, 28. oktober 2022 Does Ljubljana Have a Countryside? Yes! – Even the Rigid System of City Administration Allows for Much Creativity and the Work of an Ethnologist: Šmitek's Evening with Maruška Markovčič, Ljubljana, 28 October 2022	
		Slovenci zunaj meja Republike Slovenije	Slovenians Living beyond the Borders of the Republic of Slovenia
107	Jelka Pšajd	Gormerkanska kniga The Gormerkanska Book	
111	Uši Sereinig	Promocija »slovenske« kulturne dediščine avstrijskega spomeniškega varstva Promotion of the "Slovenian" Cultural Heritage of the Austrian Monument Protection	
115	Iztok Ilich	Štrekljeva nagrada Nužeju Tolmajerju The Štrekelj prize to Nužej Tolmajer	
		Intervju	Interview
117	Mateja Habinc	O šarmu stroke in sloju, ki se spozna na vse: Intervju s prof. dr. Janezom Bogatajem On the Charm of the Profession and the Know-it-All Class: An Interview with Prof. Dr. Janez Bogataj	
123	Manca Gorenc	Delo etnologinje v mestni upravi na področju razvoja podeželja: Intervju z etnologinjo Maruško Markovčič The Work of an Ethnologist in the City Administration in the Field of Rural Development: Interview with Ethnologist Maruška Markovčič	
		Nekrolog	Obituary
126	Marija Klobčar	Mirko Ramovš (1935–2023): In memoriam Mirko Ramovš (1935–2023): In memoriam	
128	Drago Kunej	Dr. Bruno Ravnikar (1930–2023) Dr. Bruno Ravnikar (1930–2023)	
		Društvene strani	Society Pages
131	Manca Filak	»DEF na Danskem«: Sestanek mreže CAFFE in mednarodni festival etnografskega filma NAFA 2023, København, Danska, 23.–26. avgust 2023 "DEF in Denmark": CAFFE Network Meeting and NAFA International Ethnographic Film Festival 2023, Copenhagen, Denmark, 23–26 August 2023	
133	Mojca Ravnik	Strokovna ekskurzija k blumarjem v Benečijo, 19. februar 2023 Professional Excursion to Blumarji in the Venetia, 19 February 2023	
136	Adela Pukl	Pogovor s Tomažem Simetingerjem, avtorjem knjige Ponikovske mačkare: Etnološki večer, Slovenski etnografski muzej, 4. maj 2023 Conversation with Tomaž Simetinger, Author of the Book Ponikovske Mačkare: An Ethnological Evening, Slovene Ethnographic Museum, 4 May 2023	

		Društvene strani	Society Pages
138	Marko Smole	Mednarodna etnološka raziskovalna delavnica SED in Palčave šiše 2023 International Ethnological Research Workshop SED and the Palčave Šiše 2023	
140	Irene Rožman Pišek	Pogovor z dr. Marijo Mojco Terčelj, Murkovo nagrajenko leta 2022: Etnološki večer, Slovenski etnografski muzej, 7. december 2022 A Conversation with Dr. Marija Mojca Terčelj, Murko Prize Winner 2022: Ethnological Evening, Slovene Ethnographic Museum, 7 December 2022	
141	Tomaž Simetinger	Murkova nagrada, priznanje in listina za leto 2022/2023: Utemeljivke Komisije za Murkova priznanja The Murko Award, the Murko Special Recognition Award, and the Murko Certificate for the year 2022/2023: The Murko Award Judging Panel's Explanation of the Selection Process	
		Etnologija je povsod	Ethnology is Everywhere
143	Julija Bevc, Ajda Cizl, Tina Zavec Stojanović	Lectarstvo, medičarstvo in svečarstvo na Slovenskem Honeybread, Honey Products, and Candle Making in Slovenia	
		Razno	Miscellaneous
153		Navodila avtorjem Instructions for Authors	

IZKUSITI STAROST V 19. STOLETJU: STRATEGIJE, IDENTITETE IN DRUŽBENI STATUS

Uvod v tematski sklop o zgodovini starosti

Tematski poudarek tokratne številke je zgodovina starosti. Čeprav se na trenutke zdi, da so se sodobni starostniki deloma izvili iz primeža negativnih stereotipov, ki jih je temu obdobju pridala zgodnja industrijska družba 19. stoletja, je pandemija covid-19 pokazala zmotnost tovrstnih prepričanj in globoko zakoreninjenost nekaterih večstoltnih stereotipov. Upokojenci so se naenkrat iz zaželeno potrošniške skupine, ki »uživa v življenju«, ceni vse, kar je dobro, in hvaležno kupuje sredstva, ki podaljšujejo njihovo storilnost in vitalnost, prelevili v breme, saj so postali največja in najbolj opazna ranljiva skupina prebivalstva, zaradi katerih sta se omejevali svoboda in produktivnost tistih, ki jih virus ni tako ogrožal. In pred tisto zgodnjo pomladjo leta 2020 smo na razpis, ne po nekem srečnem naključju, ampak s trmastim prepričanjem o pomembnosti raziskovanja kulturnih in družbenih reprezentacij starosti, oddali projekt, ki je naslavljal mnoge probleme »staranja v 19. stoletju«. Ta vprašanja je nato čez nekaj mesecev ponovno naplavila kriza – vprašanja o vzpostavljanju mehanizmov za vznik socialne države, ki je zrasla iz ideje vzajemne solidarnosti, o heterogenosti izkušenj starosti, razlikah v položaju žensk in moških v starosti, ranljivosti starostnikov v času kriz in o skritem starizmu v različnih družbenih in kulturnih praksah.

Če je meščanska družba 19. stoletja tožila zaradi izgube kmečkih samozadostnih in solidarnih večgeneracijskih družinskih jeder (Troyansky 2015), ki so bila pogosto prej utopija kot praksa, in pri tem pozabljala na vse družbene probleme, ki so bili povezani s staranjem, tudi sodobna družba kaže nagnjenost k podobno utopičnim idejam o času, ko je bilo starostnikov malo in ti domnevno niso predstavljali takšnega političnega, ekonomskega oz. družbenega problema. Prvi zgodovinarji, ki so naslovili vprašanje zgodovine starosti, so bili predstavniki zlasti treh usmeritev v zgodovinopisju. Demografsko zgodovino so zanimale družbena struktura in oblike družin ali pa se je ukvarjala z institucijami, zlasti socialnimi. Zelo pomembno je bilo tudi preučevanje razvoja socialne države. Med študijami reprezentacij so ključno mesto zavzele študije o povezavi smrti in starosti, magije in starosti ter religije in obredov prehoda (vključno z rituali »dobre smrti«) (Thane 2005; Troyansky 2015). Antropološke in kulturne interpretacije upodobitev življenjskih obdobij so razkrile zlasti ideologijo medgeneracijskih odnosov, staranju kot posebnemu življenjskemu obdobju pa niso namenile enake pozornosti

kot drugim obdobjem. Po drugi strani je bilo zelo poudarjeno raziskovanje fluidnih družbenih in kulturnih označevalcev, ki so določali prehod v starost: bioloških, kronoloških in funkcionalnih (Thane 2003).

Pod vplivom razvoja gerontologije (Higgs 2023) so bili posebne pozornosti deležni medicinski vidiki staranja v preteklosti, historične ideje o večni mladosti in nesmrtnosti, manj pa kulturne reprezentacije znanja in izkušenj v starosti, povezane tudi z vprašanji avtoritete, oblasti, (družbenega) statusa, načina življenja in sprememb v poklicu, da se je delo (in z njim preživetje) prilagodilo fizičnim spremembam posameznika. Pod vplivom kulturnega obrata se vedno bolj poudarjajo viri, ki bi omogočali pogled od spodaj: kako so ljudje izkoriščali možnosti, ki so jim jih nudili družbena ureditev, institucije in rituali, kako so dojemali lastni proces staranja in svojega življenja, oblikovali medgeneracijske odnose in dolžnosti, urejali prenos posesti in kakšne odnose so ohranjali/vzpostavljali v družbi. Ob pluralnosti odnosov in postmodernističnem prevpraševanju velikih naracij se avtorji sprašujejo, kako sploh razumeti in sistematizirati kompleksne naracije o starosti. Eno od rešitev ponujajo tri polja analize izkušenj starosti, ki jih spodbuja sodobna gerontologija in so osredotočene na vključenost (medgeneracijske in delovne odnose), dobrobit (tako v smislu preživetja kot socialnih institucij) in status posameznika (Johnson 1998). Zagotovo jim je treba pridati še analize kolektivnih in individualnih čustev, saj te bistveno vplivajo na prve tri kriterije. Četudi naj bi v splošnem veljalo, da je človek ohranjal status v družbi, dokler je bil (delovno ali funkcionalno) aktiven, to vsekakor ni univerzalno.

Ravno zgodovinske študije so potrdile, da se določene biološke in fizične lastnosti starajočega se človeka že vrsto stoletij izrazijo med 60. in 70. letom, pri nekaterih pa zaradi genskih in okoljskih dejavnikov in samega načina dela že nekoliko prej. Vsi prispevki tega tematskega sklopa opozarjajo, da sta tako meščanska družba 19. stoletja kot sodobna družba starajoče potrebovali v organizaciji družinskega in individualnega življenja, vedno pa so bili zaželeni tudi zaradi svoje ekonomske moči, izkušenj in socialnih mrež. Zelo dolgo so imeli pomembno funkcijo v pravnih in gospodarskih razmerjih v skupnosti kot celoti. A je družba obenem isto starostno skupino ovila s celim arzenalom stereotipov, ki so povezani s strahom pred lastnim minevanjem in so seveda lahko vplivali na posameznikov položaj v družbi in

* Dragica Čeč, dr. znanosti, višja znanstvena sodelavka, Znanstveno-raziskovalno središče Koper; dragica.cec@zrs-kp.si.

skupnosti, odnose, samoreprezentacije, na njegovo življenje in večkrat tudi preživetje (Thane 2005). Stereotipi in kulturne prakse kažejo na globoko zakoreninjene kolektivne strahove, povezane z lastnim minevanjem in nemočjo, ki povzročajo tudi ambivalentni odnos do medgeneracijske in drugih oblik solidarnosti kot primarnega kolektivnega čustvovanja (Čeč 2012). Povezuje se jih tudi z večstoletnim prepričanjem, da lahko pogled na pohabljenost telesa vpliva na zdravje »zdravih«, ter z razumevanjem odnosa med tostranstvom in onostranstvom ter ljudmi, ki so bližje tej meji. Od poznega 18. stoletja se proces staranja prikriva in odriva z medikalizacijo življenja, s socialno izolacijo in z zapiranjem za zidove totalnih institucij, s socialno marginalizacijo, z idejami napredka in samoodgovornosti, a tudi z vzpostavljanjem podob »železnih« starostnikov, ki do zadnjega dne aktivno kljubujejo nezadržnim mehanizmom biološkega minevanja (prim. Makarovič 1994: 25).

Za tematski sklop smo zato izbrali tri teme, ki so umeščene v kulturne prakse različnih družbenih skupin, a naslavlajo odnose in usmeritve, ki se vedno znova pojavljajo kot ključne za razumevanje staranja različnih družbenih skupin ter predstavnic in predstavnikov različnih spolov, ras in religij. Za razliko od sodobnih antropoloških raziskav je raziskovanje historičnih fenomenov omejeno z razpoložljivostjo virov. Sledenje izkušnjam staranja mnogih družbenih skupin zahteva metodološka orodja, s katerimi je mogoče preseči raven diskurzov in dostopati do posameznikov iz družbenih skupin, ki bi bile sicer zaradi nepismenosti komaj opazne ali spregledane.

Prispevek Mete Remec (2023) se tako ukvarja s spremembami v percepciji odnosa do podaljševanja življenja, ohranjanja vitalnosti in staranja. Gre za teme, ki so bile sicer prisotne že od antike, najprej med družbenimi elitami, a so jih okrepljeni procesi individualizacije, racionalizacije in medikalizacije življenja označili kot problematično stanje, simptom, ki ga je treba prepoznati, z njim »upravljaliti« in ga zdraviti. Obenem se določen del diskurza ni povsem sekulariziral ter se ni izvil iz moraliziranja in socialnega discipliniranja predvsem nižjih družbenih slojev. Medicinski priročniki, kakršnega analizira Remec, so vzpostavljali ideal zdravega, produktivnega in neodvisnega dolgega življenja. Takšno ukvarjanje s fizičnimi in biološkimi procesi staranja je v 19. stoletju vzpostavilo novo »religijo zdravja«, ki je spodbujala različne medicinske in psevdomedicinske prakse za ohranjanje zdravja, vitalnosti in mladostnega izgleda. S procesi medikalizacije, družbenega discipliniranja in modernizacije v 19. stoletju, ki izkoriščajo negativne konotacije starosti, je povezan tudi prispevek Urške Bratož (2023). Tudi ona ugotavlja precejšnjo razširjenost čustveno zaznamovanih stereotipov o staranju in starosti. A fokus avtorice je veliko širši: pokazati kompleksne percepcije in izkušnje starosti med različnimi družbenimi sloji in predstavniki oz. predstavnicami različnih spolov v medicinskih praksah, kjer se izkaže, da prav vse družbene

skupine kot pomembno vrednoto cenijo izkušnje, ki so bistven kriterij določanja socialnega statusa izvajalca. To ne sovпада povsem z idejo napredka in novih znanj, ki naj bi bistveno zaznamovala tudi odnos do starosti v 19. stoletju. Prispevek Dragice Čeč (2023) se dotika zmotnih pojmovanj starosti v preteklih zgodovinskih obdobjih kot časa pasivnosti in nedela, ki ga je temu obdobju pridala socialna zakonodaja z univerzalnim pokojninskim zavarovanjem. Obenem odpira širša vprašanja družbenega položaja starostnika na podeželju ter njegove vloge v družini, skupnosti in družbi. Z analizo konfliktnih situacij se ne sprašuje zgolj o pomenu avtoritete in prikritosti družinskega – medgeneracijskega nasilja, ampak razkriva strategije in aktivnost posameznikov v zadnjem obdobju življenja, ki aktivno branijo avtoriteto, avtonomijo, družbeni položaj in vpliv tudi v primeru, ko se jim s predajo premoženja ta položaj bistveno spremeni – in tudi v že zelo visoki starosti. Obenem je analiza potrdila vpliv določenih zunanjih dejavnikov na družine in medgeneracijska razmerja ter odnos do tistih, ki so jim pojemale fizične in mentalne moči.

Literatura in viri

BRATOŽ, Urška: Podobe starosti in ljudski in uradni medicini 19. stoletja. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 62/2, 2023, 22–30.

ČEČ, Dragica: »Srce vsakega je treba pripraviti za dejavno udeležanje zapovedi ljubezni do bližnjega«: Začetki sistemske oskrbe revnih in pomen kulture osebne dobrotelosti. V: Andrej Studen (ur.), *Pomisliti na jutri: o zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, 37–70.

ČEČ, Dragica: Funkcije preživetka in družbena realnost preživetkarjev. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 62/2, 2023, 31–44.

HIGGS, Paul: Social and Cultural Gerontology and the Importance of the Ageing Body. V: Christian Alexander Neumann (ur.), *Old Age before Modernity: Case Studies and Methodological Perspectives, 500 BC–1700 AD*. Heidelberg: Heidelberg University Publishing, 2023, 263–278.

JOHNSON, Paul: Historical readings of old age and ageing. V: Paul Johnson in Pat Thane (ur.), *Old Age from Antiquity to Post-Modernity*. London in New York: Routledge, 1998, 1–18.

MAKAROVIČ, Marija: Kultura na vasi in njena vloga v razvoju podeželja. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 34/4, 1994, 23–26.

REMEC, Meta: »Živeti dolgo ali živeti srečno?« Christoph Wilhelm Hufeland in njegov vpliv na dožemanje starosti in staranja v dolgem 19. stoletju. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 62/2, 2023, 7–21.

THANE, Path: Social Histories of Old Age and Aging. *Journal of Social History* 37/1, 2003, 93–111.

THANE, Path (ur.): *The long history of old age*. London: Thames & Hudson, 2005.

TROYANSKY, David: *Aging in World History*. New York in London: Routledge, 2015.

»ŽIVETI DOLGO ALI ŽIVETI SREČNO?«

Christoph Wilhelm Hufeland in njegov vpliv na dojemanje starosti in staranja v dolgem 19. stoletju

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 14. 8. 2023

Izveček: V članku obravnavam spremenjen odnos do starosti in staranja v 19. stoletju, ko je prišlo do prehoda od usmerjenosti v onostranstvo k usmerjenosti v zemeljsko življenje ter izogibanje trpljenju. Na podlagi obravnavanih medicinskih, poljudnoznanstvenih, filozofskih in proznih del ter dnevniških zapisov prikazujem vpliv Christopha Wilhelma Hufelanda kot tipičnega predstavnika predmoderne medicinske misli ter njegovih navodil za zdravo in srečno starost, ki so v 19. stoletju preplavili družbo. Predstavljam tudi percepcijo Hufelandovih idej pri slovenskih avtorjih in takratnih vodilnih evropskih intelektualcih, zlasti Immanuelu Kantu in Giacomu Leopardiju.

Ključne besede: Christoph Wilhelm Hufeland, Immanuel Kant, Giacomo Leopardi, starost, staranje, dolgoživost

Abstract: The article analyses the changing attitudes towards old age and aging in the 19th century, when there was a transition from an orientation towards the afterlife to an orientation towards earthly life and the avoidance of suffering. Based on medical, popular, philosophical, prose and memorial literature, the influence of Christoph Wilhelm Hufeland as a typical representative of pre-modern medical thought and his instructions for a healthy and happy old age, which permeated society in the 19th century, is examined. It also shows how Hufeland's ideas were perceived by Slovenian authors and the leading European intellectuals of the time, especially Immanuel Kant and Giacomo Leopardi.

Keywords: Christoph Wilhelm Hufeland, Immanuel Kant, Giacomo Leopardi, old age, aging, longevity

Uvod

Hiter pregled medijskih objav in novo objavljenih monografij razkrije poplavo člankov, priročnikov in nasvetov vseh vrst, ki potrošnikom obljublajo daljše, bolj zdravo in aktivno življenje, zamikanje ali celo ustavljanje procesa staranja ter pomlajevanje organizma. Obsedenost z večno mladostjo in vitalnostjo ter tabuiziranje bolezni, starosti in smrti je proces, ki se je stopnjeval zlasti v drugi polovici 20. stoletja, njegove korenine pa je zagotovo mogoče postaviti vsaj v 18. stoletje, ko se je zgodil prehod od religioznosti in usmerjenosti v onostranstvo k usmerjenosti v zemeljsko življenje ter izogibanje trpljenju in smrti. Slednje pa ne pomeni, da se pred tem s temi idejami niso ukvarjali. Nasprotno, zdi se, da ljudje nikoli niso bili zares sprijaznjeni s svojo usodo in da so bili od nekdaj nezadovoljni z lastno smrtnostjo ter kratkosti in determiniranostjo lastnih življenj. Minljivost je ob staranju postajala še toliko bolj očitna, zato je bilo odlaganje staranja dojeto tudi kot podaljševanje življenja (Boia 2004: 7–9; Cole 1992: 96–97).

Filozof Immanuel Kant je v svojem delu *Spor fakultet (Der Streit der Fakultäten; 1994 [1798])* zapisal, da sta bila med glavnimi cilji in željami človeštva dolgo življenje in zdravje, zato ne preseneča, da so se v zahodni miselnosti skozi stoletja oblikovala številna prepričanja in prakse o pomenu prehrane, posta, higijene, gibanja in izogibanja razvadam, ki so postali del kolektivne zavesti in ki so zdravje in dolgo življenje pripisovali odločitvam in obnašanju posameznika (Cole 1992: 96; Kant 1994: 183). Sta-

ranje in dolgoživost sta bila osrednjega pomena v zahodni *philosophia naturalis* vse od njunega izvora v klasični Grčiji. Grška medicina je oblikovala idejo, da je zdravje odvisno od skladnosti človekovega telesa, pa tudi od pravilne porazdelitve in uravnoveženosti prvin, ki ga sestavljajo in obdajajo v okolju, saj je bil človek del narave: narava ga ni zgolj obkrožala, bila je tudi v njem. Te prvine so zemlja, zrak, voda in ogenj, vsaka pa ima svojo značilnost – suhoto, mraz, vlažnost in vročino – in svoj »telesni sok«. Grški antični zdravnik Hipokrat (ok. 460–370 pr. n. št.) jih je identificiral kot kri, sluz, črni in rumeni žolč. Grški zdravnik in filozof Galen je v 2. in 3. stoletju našega štetja nato razvil to Hipokratovo doktrino ter oblikoval obrise teorije staranja in režima za ohranjanje zdravja v starosti. Galenski kanon, formaliziran v Aleksandriji, so kasneje revidirali in razširili zdravniki in filozofi iz islamskega sveta. Rezultat je bila teoretična nadgradnja, ki povezuje značaje, elemente in štiri lastnosti. Te so predstavljale osnovo življenja, njegovega razvoja, zatona in konca. Zunanje okoliščine sicer niso bile neposreden vzrok, bile pa so povod, saj so lahko vplivale na štiri telesne sokove, vsako neravnovesje med njimi pa je vodilo v bolezen. Ta »nadgradnja« je bila v srednjem veku dodatno izpopolnjena in revidirana, kar je zagotovilo teoretično osnovo za higienska in dietetična pravila, ki so bila zapisana in objavljena v renesansi (Canguilhem 1987: 20; Katz 1996: 28; Gilleard 2015: 507).

Čeprav sta »znanstvena revolucija« 17. stoletja, še bolj očitno pa razsvetljenska miselnost postavila pod vprašaj

* Meta Remec, dr. zgodovine, znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino; meta.remec@inz.si.

ideje galenske medicine, so številni njeni vidiki preživeli do modernega obdobja, ko so se spojili s katoliškimi moralističnimi prepričanji, ki so posameznikovo odgovornost interpretirali povsem drugače od antičnih mislecev. Za slednje je bilo staranje proces z naravno osnovo, katerega vzrok je bila izraba zaloge življenjske energije, s katero se je rodil vsak posameznik. Krščanstvo je temu dodalo novo duhovno in moralno dimenzijo. Starost, bolezen in smrt niso bile del prvotnega božjega načrta, saj naj bi Adam in Eva živela v stanju večne odraslosti in naj se ne bi starala vse do izvirnega greha. Fizično in duševno pešanje, ki je veljalo za sestavni del staranja, je bilo predstavljeno kot kazen za upor proti božjemu načrtu, s čemer sta se medicina in morala popolnoma povezali. Ker se je Adam uprl Bogu, se telo sedaj upira človeku. Neposlušnost telesa je kazen za neposlušnost prvega človeka, bolezn, staranje, fizična in psihična dekadence pa kazni za neposlušnost sodobnega človeka, ki vedno znova podlega vsakovrstnim skušnjavam. Tako kot v antični miselnosti je bil človek tudi v tem primeru skrbnik in upravljalec časa, ki mu ga je zaupal bog, njegova dolžnost pa naj bi bila, da ga s svojimi dejanji ne skrajša, nikakor pa svojega bivanja na Zemlji ni mogel podaljšati (Cole 1992: 8–9; Katz 1996: 33; Božovič 2003: 75–77, 86; Gilleard 2015).

Pričujoči članek se osredotoča na spremembe, do katerih je prišlo v 18. ter zlasti v 19. stoletju, ko je pod vplivom sekularizacije začelo prevladovati prepričanje, da lahko človek prevzame stvari v svoje roke ter doseže srečo in popolnost že na tem svetu. Ne samo da ljudje niso več želeli umreti in v smrti niso več videli odrešenja od zemeljskih muk, niti postarati se niso več želeli (Boia 2004: 7–9; Troyansky 2005: 175). Pisci, ki so se ukvarjali s temi problematikami, so zagovarjali tezo, da naj bi bila priprava na starost vseobsegajoča, telesna in duševna, idealno pa naj bi obsegala tudi ekonomsko neodvisnost. Obravnavani viri pa kažejo, da so se ljudje s temi problematikami začeli ukvarjati šele ob pojavu prvih znakov staranja ter se v zadnjih letih življenja za vsako ceno oklepali življenja, kar verjetno velja še danes (Cole in Edwards 2005: 254; Troyansky 2005: 61).

V središče analize postavljam dve izdaji dela *Umetnost podaljševanja človeškega življenja* (*Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern*; 1797, 1826) zdravnika Christopha Wilhelma Hufelanda (1762–1836),¹ enega najpriljubljenej-

ših piscev zdravstvenih, higienskih, dietetičnih in makrobiotičnih priročnikov tistega obdobja, ki je s svojimi tezami zaznamoval zlasti nemško govoreči, pa tudi širši srednjeevropski prostor (Pfeifer 2000; Lempa 2007). S kritično analizo takratne znanstvene in poljudnoznanstvene literature prikažem Hufelandovo vpetost v dotedanje miselne tokove, na katerih je utemeljil svoja navodila za zdravje, podaljševanje življenja in srečno starost, ter njegov vpliv na druge avtorje, ki so se v 19. stoletju ukvarjali z odnosom do starosti oz. staranja ter z idejami o možnostih podaljševanja življenja. Posebno pozornost posvečam analizi vsebine in diskurza slovenskih higienskih in zdravstvenih priročnikov ter predvsem prevodu Hufelandovega dela v slovenščino, za katerega je poskrbel zdravnik Matija Prelog (1813–1872), pri čemer pokažem na posege v besedilo, s katerimi je Prelog poskušal slednjega prilagoditi slovenskemu bralcu ter njegovim domnevnim potrebam in zanimanjem. Prilagoditve kažejo tudi na vpliv katoliške morale na Slovenskem, ki je narekovala cenzuro delov besedila o masturbaciji, spolnosti in spolnih boleznih, ki jim je Hufeland sicer posvečal precej pozornosti (Prelog 1864).

Namen članka je poleg tega opozoriti, da Hufeland s svojimi tezami ni navdihnil zgolj številnih avtorjev priročnikov in praktik, ki so po njegovem zgledu delili nasvete o tem, kako živeti, ampak je razburkal tudi misli takratnih vodilnih intelektualcev in mislecev. Z analizo filozofskih in prozskih del ter dnevniških zapisov Immanuela Kanta (Kant 1798, 1994) ter filozofa, esejista in pesnika Giacomina Leopardija (Leopardi 1921, 1959) prikažem percepcijo Hufelandovih idej pri vodilnih evropskih intelektualcih, pri katerih je spodbudil razmišljanje o problematikah, povezanih s starostjo in staranjem, pa tudi nasploh o življenju v vsej njegovi kompleksnosti. Dolgo 19. stoletje² je bilo tako tudi po zaslugi Hufelanda in piscev, ki so mu sledili ter bodisi nadgradili bodisi zavrnili njegove teze, preplavljeno z nasveti o higieni ter doseganju dolgega in zdravega življenja, ki kažejo na spremembo v miselnosti ter na spremenjen odnos do starosti. Slednja se je izrazito medikalizirala in patologizirala ter je iz samoumevnega procesa postala problem, ki ga je bilo treba obvladati in rešiti (Cole 1992: XXII).

Je življenje mogoče podaljšati?

Že pred razsvetljskim obdobjem so izhajali priročniki, ki so obravnavali zdravstvene tematike, zdravo prehra-

1 Christoph Wilhelm Hufeland je bil eden najpomembnejših zdravnikov, higienikov in družbenih reformatorjev svojega časa. Posvečal se je zlasti zdravstvenim in higienskim reformam v Prusiji, s svojim delovanjem pa je vplival tudi na razmere zunaj meja nemškega cesarstva, saj so tudi v avstrijskih deželah prav pod vplivom njegovih idej začeli s širšimi reformami takrat že popolnoma zastarelih ureditev iz časa Marije Terezije (Lesky 1959: 179–180). Hufeland sodi med pionirje medicinske periodike, je avtor več kot štiristo publikacij, veliko pozornosti pa je posvečal tudi boju proti nalezljivim boleznim. Razširil je uvajanje obveznega cepljenja proti kozam, ustanovil je več dobrodelnih zdravstvenih ustanov ter podarjal pomen preventive za ohranjanje zdravja (Marcon 2007: 51–52).

2 Dolgo 19. stoletje je izraz za 125-letno obdobje, ki se začne z začetkom francoske revolucije leta 1789 in konča z izbruhom prve svetovne vojne leta 1914 oz. z njenim koncem leta 1918. Prvi ga je uporabil ruski pisatelj Ilya Ehrenburg, pozneje pa ga je populariziral britanski zgodovinar Eric Hobsbawm. Koncept je prilagoditev pojma »le long siècle«² Fernanda Braudela iz leta 1949 (»dolgo 16. stoletje«² 1450–1640) in izraža misel, da »miselno 19. stoletje,«² njegovi tokovi, ideje in meščanski ideali presegajo okvire kronološkega 19. stoletja (Blackbourn 1998).

no in priporočljiv življenjski slog ali pa so se posvečali problemom, ki so zadevali posamezne družbene sloje in skupine, pri čemer dolgoživost še ni bila izpostavljena kot primarni cilj. Razsvetljenstvo je spodbudilo razvoj medicinske znanosti, ki naj bi temeljila na racionalnih in strogo znanstvenih dokazih ter pripeljala do praktičnih metod preventive in izboljšanja življenjskih razmer prebivalstva ter do razširjanja znanja in osveščenosti med čim širšimi sloji prebivalstva (Durante 1614; Magner 2005: 345; Troyansky 2015: 44). Pisci so želeli preseči omejenost takratne medicinske misli in razviti disciplino, ki bi se usmerila na preventivo, upoštevala potrebe človeka kot celote – njegovo telesno in duševno sfero – ter preseгла omejen pogled in obsedenost s simptomi brez upoštevanja njihovega konteksta in specifičnih karakteristik vsakega posameznika. Med najbolj značilne »predmoderne avtorje« (Katz 1996: 40) tega obdobja, ki so v svojih delih mešali klasične, galenske in sodobne znanstvene pristope, sociolog Stephen Katz, ki se ukvarja s kritičnimi študijami staranja, uvršča tudi Christoph Wilhelma Hufelanda in njegovo delo *Umetnost podaljševanja človeškega življenja* iz leta 1797. Hufeland je namreč sledil idejam Aristotelovega vitalizma in je bistvo človeškega življenja videl v vitalni energiji, ki je ni bilo mogoče zreducirati na gole fizikalne zakone, saj je bila odvisna od zunanjih in notranjih dejavnikov (Boia 2004: 90–92; Lempa 2007: 29), kljub temu pa je prispeval k oblikovanju diskurza o staranju, ki je presegel individualni pogled na starajočega in je staranje postavjal v širšo perspektivo telesnih, duševnih, socialnih in ekonomskih faktorjev (Katz 1996: 40).

V želji, da bi presegel omejitve dotedanjih medicinskih publikacij in oblikoval lastno disciplino, ki jo je poimenoval makrobiotika, je vsebino svojih predavanj strnil v enega najznamenitejših dietetičnih priročnikov, čeprav sam pojma »dietetika« skoraj ni uporabljal (Canguilhem 1987: 60; Bergdolt 1999: 277; Lempa 2007: 27). Hufeland je bil torej eden od piscev, ki so tradicionalno dietetiko vključili v svojo novo znanstveno disciplino. Ta se je od obstoječih razlikovala po glavnem cilju, ki ni bil ozdravitev, temveč preventiva in dolgoživost (Hufeland 1826: IV). V skladu z Galenovo idejo, da je vloga medicine tako zdravljenje bolezni kot njeno preprečevanje, je želel oblikovati novo znanost, ki naj bi se ločila od terapije in patologije. Njene vloge ni definiral v negativnem smislu, kot obrambo *pred* ali zdravilo *proti*, temveč kot nekaj pozitivnega, kar naj bi oplemenitilo in izpopolnilo človeško naravo (Lempa 2007: 28; Gilleard 2013: 197).

Ideje, ki so navdihnile pisce po vsej Evropi in zaznamovale miselnost celotnega dolgega 19. stoletja, niso bile Hufelandov »izum«. Podobne teorije so pred njim predstavili številni avtorji (glej Gilleard 2013: 190–193) od 15. stoletja dalje, med katerimi velja omeniti dva Benečana – posestnika, mecena in pisca Lugija Cornara (1464 ali 1467–1566), ki je leta 1583 objavil knjižno uspešnico

Kako živeti sto let: razprave o treznem življenju (L'arte di vivere a lungo: discorsi sulla vita sobria; glej Cornaro 1905), ter zdravnika, botanika in pisca Castorja Duranteja (1529–1590), avtorja dela *Zaklad zdravja (Il tesoro della sanità*; glej Durante 1614) – pa tudi zdravnika, filozofa in profesorja na univerzah v Bolgini in Padovi, Verončana Gabriela Zerbija (1445–1505), ki je že leta 1489 objavil delo *Gerontologija (Gerontocomia*; glej Zerbi 1988). Iz 16. stoletja velja omeniti tudi angleškega misleca Francisa Bacona (1561–1626) in njegovo delo *Zgodovina življenja in smrti (The History of Life and Death*; glej Bacon 1683) ter v Kopru rojenega zdravnika Santoria Santoria (1561–1636) in njegovo delo *O statični medicini (De statica medicina*; glej Santorio 1614). Med Hufelandovimi sodobniki iz 18. stoletja pa velja zagotovo omeniti zdravnika Augusta Fridericha Heckerja (1763–1811), ki je svoje teze predstavil v delu *Generalna terapija (Therapia Generalis*; glej Hecker 1789), ter dva škotska zdravnika, Georga Cheyneja (1672–1743), avtorja dela *Esej o zdravju in dolgem življenju (An Essay on Health and Long Life*; glej Cheyne 1724), in Johna Browna (1735–1788), avtorja dela *Elementi medicine (The Elements of Medicine*; glej Brown 1804).

Podobno kot Brown, ki je bil prepričan, da je zdravje mogoče ohranjati z nadzorom intenzivnosti vzdraženja in porabe energije, je Hufeland svoje misli ponazoril s starodavno metaforo o sveči, ki izgoreva in naj bi bila simbol omejene količine življenjske sile, dane na voljo vsakemu posamezniku; porabo slednje naj bi bilo mogoče pospešiti ali upočasniti, posameznikova odgovornost pa je bila, da s svojo svobodno voljo vpliva na to, da bo njegova energija trajala kar najdlje (Canguilhem 1987: 36; Rey 1996: 196, 233–234; Gilleard 2013: 198). Ta teorija je bila tako razširjena, da so nekateri avtorji izdelali celo lestvico stopenj vzdraženj oz. izgorevanja življenjske sile in dajali terapevtska navodila, kako na pravilen način vzdraženje tudi zmanjšati. Le redki pa so, tako kot Hufeland, odločno izražali optimistično prepričanje, da je bilo vitalno energijo mogoče tudi krepiti – da ne gre le za zalogo energije, ki se zgolj troši. Ker se vitalna energija torej tudi regenerira, je življenje mogoče podaljšati (Canguilhem 1987: 37; Unna 2012: 281).³ Hufeland je bil v svoje teze tako prepričan, da je, ob njihovem popolnem upoštevanju, pričakoval celo regeneracijo in obratni proces, ki naj bi nastopil v najvišji starosti, ko naj bi ljudem ponovno zrasli zobje in lasje (Boia 2004: 95). Ni verjel v čudeže, čaravnije in čudežne eliksirje, ki naj bi proti naravi podaljševali »životvorno moč«, temveč v življenjsko silo, ki pa po njegovem mnenju ni iracionalna, ampak povsem znanstveno dokazljiva naravna sila (Hufeland 1826: 50–55; Pfeifer

3 Ta teza se je med avtorji priročnikov izjemno ukoreninila. Še tik pred drugo svetovno vojno lahko zasledimo misel, da bolj kot je izgorevanje energije počasno in skromno, dlje bo življenje trajalo (Pitkin 1940: 18).

2000: 100–101). Hufeland je poudaril, da bo makrobiotika pomagala v polnosti izkoristiti čas, ki je človeku na Zemlji dan od Boga, da pa je ta veliko daljši od starosti, ki jo je takrat dosegal povprečen človek (Hufeland 1797: 77–81). Če si človek torej ne želi skrajšati bivanja na Zemlji ter predčasno porabiti življenjske moči, ki mu je bila dana pri rojstvu, naj bi sledil predvsem glavnemu načelu makrobiotike: zlati sredini v vsem (Hufeland 1797: 200–204).

Hufeland je bil eden od piscev, ki so v 17. in 18. stoletju pisali besedila, iz katerih je očitno, da starost sama po sebi še ni veljala za bolezen in patološko stanje, in v katerih so poskušali odkriti skrivnost dolgoživosti ter sestaviti sistem prehranskih, higienskih in obče življenjskih pravil, ki bi bila splošno veljavna. Bralce so poučevali, kako naj upravljajo z lastnimi telesi: predpisovali so prehranske režime ter dajali nasvete o pomenu počitka, gibanja, rednega izločanja, primerne obleke, higiene in snage. Pogosto so vsebovali tudi razmisleke o vplivu podnebja na zdravje, zmernosti v spolnosti in njeni vlogi v življenju človeka ter o »umetnosti podaljševanja življenja« (Hufeland 1797) na splošno. Skupno jim je bilo optimistično prepričanje o pomenu izobrazbe in osveščanja ljudi ter o možnostih izboljšav tako na ravni posameznika kot družbe (Katz 1996: 36–39; Gilleard 2013: 190). Hufeland in njegovi sodobniki so se strinjali tudi v pristopih za doseganje zdravja in dolgoživosti. Značilno je, da niso priporočali popolne askeze in odpovedovanja, temveč predvsem zmerno porabo življenjske moči in samonadzor (Katz 1996: 34–36; Lempa 2007: 30–31).

Hufelandov pogled na podaljševanje življenja je bil odraz sprememb v pogledu na staranje in starost, do katerih je prišlo v 18. stoletju. Še v 16. in 17. stoletju si povprečen posameznik ni želel podaljševanja življenja, temveč le čimprejšnjo odrešitev od muk tega sveta, zato ideje o podaljševanju življenja nikakor niso bile množično razširjene. Dolgo življenje je status vrednote dobilo šele v 18. in 19. stoletju, in tudi po Hufelandovi zaslugi je prizadevanje za dolgo in zdravo življenje postalo pravo ljudsko gibanje, ki je zajelo različne sloje in poklice (Borscheid 1987: 196–201; Cole 1992: 48). Vsebinsko je njegovo delo razdeljeno na dva dela, na teoretični in praktični del, namenjeno pa je bilo tako srednjemu meščanskemu sloju kot tudi preprostemu ljudstvu in mladini, in ne zgolj zdravnikom, intelektualcem in ekonomski eliti, kot je to še veljalo za podobna dela v času renesanse. Prav to je bila najbolj očitna sprememba, ki jo je bilo mogoče opaziti v Hufelandovem času: ne gre torej toliko za revolucionarnost in prelomnost idej, temveč bolj za to, komu so bili ti priročniki za samopomoč namenjeni in kdo je bil sploh vreden pozornosti piscev (Pfeifer 2000: 96–127; Gilleard 2013: 195). Prav obrat k širšim ljudskim množicam je tisto, kar dela Hufelanda tako inovativnega in originalnega, saj so se avtorji pred njim, npr. Johann Peter Frank (1745–1821), nemški zdravnik, higienik in reformator na področju jav-

nega zdravstva in higiene, ter švicarski zdravnik Samuel Auguste André David Tissot (1728–1797), večinoma posvečali dolgim, podrobno napisanim in zapletenim priročnikom, ki niso bili namenjeni ljudstvu, ampak nosilcem državne oblasti: ti naj bi te predpise razumeli, jih pojasnjevali ljudstvu ter seveda poskrbeli za njihovo izvajanje v praksi (Lempa 2007: 33).

Po Hufelandovem mnenju naj bi vse bolezni in vsi simptomi prezgodnjega in patološkega staranja pravzaprav izvirali iz prizadetosti in iztrošenosti življenjske sile (Studen 2007: 504), pri čemer se – v nasprotju z njegovim sodobnikom, filozofom Augustom Comtejem – še ni obremenjeval z vprašanjem, kaj je še normalno in kaj je že patološko (Canguilhem 1987: 31; Studen 2007: 504). Hufelandov pogled na človeka je torej materialističen, kljub temu pa je njegov vitalizem pomenil ponovni vstop morale na področje medicine, ki po krajšem prelomu, značilnem za obdobje mehanizma v 17. stoletju, začeta ponovno stopati z roko v roki (Rey 1996: 196, 252). Slednje je pripeljalo do dejstva, da so se meje med telesnim in moralnim povsem zabrisale, da se je uveljavilo prepričanje o odvisnosti zdravja telesa tudi od spoštovanja moralnih norm ter da je za doseganje fizičnega zdravja in dobrega počutja nujno uvesti reforme obnašanja, navad in mišljenja. Medicina in zdravljenje torej nista bila več edina zaslužna za zdravo življenje, povsem enako pomembna sta bila tudi morala in razum, ki naj bi človeka vodila do spoštovanja družbenih pravil. Človekovo dolgo življenje naj bi bilo pogojeno z moralnimi razlogi, saj naj bi bil le človek sposoben uporabljati razum ter po potrebi življenjsko silo celo obnavljati z nadzorom nad strastmi in nagoni ter zmernim življenjem. Stroga moralna drža in dolžina življenja sta bila po Hufelandu torej neločljivo povezana (Biscuso 2006: 4).

Hufelandova navodila za dolgo življenje

Osnovni Hufelandov cilj je bil postaviti jasna dietetična načela na znanstveni podlagi in racionalnih temeljih ter sistematično predstaviti in podati norme in pravila, ki naj bi jim ljudje sledili. Na tak način ni tega storil še nihče pred njim, ob čemer se je Hufeland popolnoma zavedal tudi prelomnosti lastnega dela (Marianetti 1999: 19). Namesto zmedene zbirke preventivnih in kurativnih nasvetov je želel narediti delo, ki bi na enem mestu združevalo vse znanje in relevantne informacije, povezane s tem področjem (Lempa 2007: 31). Poudarjal je pomen izobrazbe in osveščanja čim širših slojev prebivalstva, informacije je podajal na pregleden, jasen in nedvoumen način (Pfeifer 2000: 172–173). Upoštevanje njegovih nasvetov naj bi prineslo dodatna leta telesne, duševne in mentalne aktivnosti ter zdravo, krepko starost s spolno aktivnostjo do dandnjih dni (Boia 2004: 94).

Na pričakovano življenjsko dobo naj bi bilo tako mogoče vplivati predvsem na štiri načine: s povečevanjem življenjske sile in skrbnim upravljanjem z njo, z utrjevanjem

organov, z zmanjševanjem porabe ter z načrtnim obnavljanjem potrošenih moči in energije (Hufeland 1826: 51). Zlasti pri povečevanju življenjske sile naj bi se dogajalo največ zlorab in izkoriščanja naivnosti ljudi, ki so v obupu posegali po »zlatih tinkturah, zvezdnih soleh, kamnih modrosti, eliksirjih življenja, elektriki in živalskem magnetizmu⁴«, namesto da bi razmislili o pravilni prehrani, okolju, ki jih obdaja, in lastnem življenjskem slogu (Hufeland 1826: 191–193). Razumno mejo dolžine človekovega življenja je Hufeland sicer postavil zelo visoko, saj naj bi človek lahko realno dosegel kar 200 let, kar je izračunal tako, da je dobo odraščanja in rasti, ki naj bi pri človeku trajala 25 let, pomnožil z osem. Vsi, ki umrejo pred to starostjo, naj bi umrli prezgodaj. V družbi, kjer je bilo starejših od 60 let zgolj od 6 do 10 odstotkov prebivalstva, se je to zdelo kot nedosegljiv sen (Hufeland 1826: 78, 152; Troyansky 2005: 175).

Dolgo življenje je bilo po Hufelandu v prvi vrsti odvisno od zmernosti, nato pa tudi od čistoče – osnove so bile čistoča kože, odstranjevanje vseh telesnih izločkov, čim pogostejše menjavanje vsega, kar prihaja v stik s kožo (posteljina, perilo), zlasti s kožo bolnika, vsakodnevno umivanje po vsem telesu ter tedensko kopanje v mlačni vodi. Hufeland si je prizadeval za ponovno obuditev kopaljšč, najbolj pa je zagovarjal kopeli v morju, ki naj bi najbolj poživile človeka in regenerirale njegovo energijo. Prav tako naj bi človek nosil obleko, ki ne ovira dihanja kože, opustil naj bi nošenje krzna in se na splošno ne oblačil preveč (Hufeland 1826: 386–388). Ljudem naj bi skrajševale življenje številne kužne bolezni in »strupi« (arzenik, svinec, živo srebro, fosfor itd.), enako nevaren pa naj bi bil tudi onesnažen in z monoksidom zastrupljen zrak zaradi neprimerne ogrevanja bivalnih prostorov (Hufeland 1826: 272–282). Proti mnogim kužnim boleznim bi se lahko borili že z osnovno snago in higieno, vendar ljudje tega niso prakticirali zaradi lastne lenobe in nemarnosti ali pa zato, ker so jim užitki pomenili več kot njihovo lastno življenje. Nekatere življenjsko nevarne snovi so bile torej prisotne v okolju, druge je človek načrtno iskal z obiskovanjem gostiln, kajenjem, prenajedanjem in še čem. Ljudi je bilo kljub vsemu lažje ozavestiti, da je bilo življenje v prenatrpanih, neprezračenih, temnih, tesnih, vlažnih

(mestnih) stanovanjih izjemno škodljivo za vse dele organizma, kot jih prepričati o nevarnostih nezmernosti pri hrani in pijači (Hufeland 1826: 284–286). Namesto da bi se ljudje držali pravila, da bi z uživanjem hrane prenehali, dokler so še nekoliko lačni, so se ljudje »prenažirali«, dokler niso čutili bolečin v želodcu, postali zaspani ali pa jim je bilo celo slabo. K temu naj bi jih napeljevala preveč »umetna« kuhinja, ki je z dodajanjem začimb in vedno novih okusov človeka napeljevala k užitkom pri hrani. Če bi posegali po naravni, skromno kuhani prehrani medlega in nežnega okusa, naj se to ne bi dogajalo. Mati – kuharica naj bi bila torej tista, ki je škodila vsej družini. Škodljive naj bi bile seveda tudi alkoholne pijače, posebej »tekoči ogenj« oz. žgane pijače, ki naj bi dejansko ožgale notranje organe (Hufeland 1826: 248–250, 255–256). Pri hrani in pijači je svetoval zmernost ter zavedanje, da človeka hrani tisto, kar prebavi, in ne vse tisto, kar poje in popije. Kdor hoče biti star, mora jesti večkrat po malo, bolj skromno kot bogato, nikoli biti zares sit ter paziti, da si čim dlje ohrani zdrave zobe: jesti meso z veliko zelenjave, se izogibati sladkorju ter si vzeti čas za žvečenje, piti vodo ter le izjemoma pivo (Hufeland 1826: 396–400, 408–410).

Med sovražnike dolgoživosti je prišteval tudi fizično in moralno mehkužnost, ki naj bi izvirala iz preobilja in razvajenosti v otroštvu. Prelog je natančno prevedel Hufelandovo misel, da naj človeku ne bi nič bolj gotovo skrajševalo življenje, kot če ga v otroštvu »vsakega naj manjšega vetriča varjemo, naj manjše jedno leto v perje zakapamo, in kakor pišiko v toplem plodenju redimo«, ter če ga »brez mere z hranami pitamo, in s kavo, čokolado, vinom, dišavami« (Prelog 1864: 111). Organi takega otroka postanejo tako občutljivi, da lahko dve leti takega življenja skrajša življenjsko dobo na vsega 60 let. Tako otroštvo je kot življenje v rastlinjaku: človek bo neodporen na zunanje dejavnike in bo v resničnem življenju hitro opešal. Otrok, ki je preveč ljubljjen in vzgajan s preveliko skrbjo, bo ravno tako opešal kot tisti, ki živi v nečistem ali celo zastrupljenem okolju, zato je Hufeland svetoval »siromaško, prosto in trdo« vzgojo ter navajanje otrok na trpljenje in delo, ki ga prinaša življenje (Hufeland 1826: 227–229; Prelog 1864: 111). Po njegovem mnenju naj bi se prezgodnje staranje začelo že v najnežnejši dobi – zaradi draženja čutil naj bi zlasti v velikih mestih otroci prehitro odraščali, dosegli spolno zrelost že pri osmih letih in že pri tridesetih letih popolnoma ostareli. Če se otroci preveč miselno obremenjujejo, preveč delajo, premalo spijo in plešejo (zlasti dekleta), se v odrasli dobi prehitro postarajo (Hufeland 1826: 301–303). Izjemno pomemben naj bi bil že trenutek spočetja – stan in stanje staršev ob spočetju otroka – ter nato celotno obdobje nosečnosti, ki naj bi potekala mirno, v zdravem okolju, ob spoštovanju moža. To naj bi bila dediščina, na katero ni mogoče vplivati. Starši naj bi bili zdravi, brez jetike in sifilisa, dobro prehranjeni, ne premladi (moški ne pred 24. in ženske ne

4 Ideja o živalskem magnetizmu temelji na tezah, ki jih je v poznem 18. stoletju postavil italijanski fiziolog, anatom in fizik Luigi Galvani (1737–1798), ki je eksperimentalno z žabjimi kraki in postavil temelje elektrokemije. Povezavo med kemijsko reakcijo in elektriko je opisal v delu *O vplivu elektrike na gibanje mišic (De Viribus Electricitatis in Motu Musculari Commentarius)*. Kot prvi je izpostavil povezavo med kemijsko reakcijo in elektriko ter poskušal dokazati, da živalsko tkivo vsebuje (do tedaj prezrto) vitalno silo, ki aktivira živce in mišice. Slednjo je poimenoval »živalska elektrika« oz. »živalski magnetizem«. Verjel je, da je dokazal obstoj nove sile, ki je oblika elektrike, ter jo postavil ob bok »naravni elektriki«, ki jo povzročajo bliski, in »umetni elektriki«, ki jo je mogoče ustvariti s trenjem ustreznih teles (Grdenić 2007: 571).

pred 18. letom starosti), zato bi pri izbiranju žene morali biti pozorni na njene živce, duševno zdravje in krepkost telesa, ne pa na njeno lepoto in doto (Hufeland 1826: 303–310). Najboljši temelji za dolgo življenje naj bi bili pravilna vzgoja v prvih dveh letih, pravilna prehrana v otroštvu (malo mesa, pivo samo v krajih, kjer ni zdrave pitne vode, vino samo, če tako odloči zdravnik), snaga, mirno okolje, trdna in odločna vzgoja, dojenje ter primerna oblačila (Hufeland 1826: 320–325). Pravilna, klena vzgoja naj sledi tudi pozneje, otroci naj se navajajo na delo, saj je dolgočasje odlična podlaga za razvoj grešnih misli, izogibajo naj se prezgodnji spolnosti v mladosti in naj raje posegajo po telesni aktivnosti, na vsak način pa naj ohranijo svojo čistost, ki bo najboljša osnova srečnemu zakonu, ki že sicer sili človeka k delavnosti, redu in odgovornosti, saj je neposredno odgovoren za nepreskrbljene potomce. Otroci, ki odraščajo v srečnih družinah, so notranje trdni, znali se bodo upreti skušnjavam v življenju in bodo po zgledu svojih staršev tudi sami znali dobro vzgajati svoje potomce (Hufeland 1826: 350–358). Zakonska zveza daje mir in stabilnost, obenem pa je obramba pred nezmernostjo v spolnosti (Hufeland 1826: 355). Od vseh dejavnikov, ki naj bi vplivali na dolžino življenja, je bila najbolj usodna ravno »razuzdanost v ljubavi«, saj naj nič ne bi izčrpalo organizma bolj kot spolna aktivnost (Prelog 1864: 113). Ta naj bi bila še posebej škodljiva za dekleta pred 18. in fante pred 20. letom starosti, če poteka prepogosto, po jedi ali med boleznijo (Hufeland 1826: 230–235), nikjer pa avtor ne navaja, da bi bila spolnost bolj škodljiva, če poteka izven zakonske zveze.

Enako škodljivo kot prekomerno izkoriščanje telesnih moči in spolnega nagona naj bi bilo tudi »premočno nape-njanje duševnih moči« in preveč intenzivno intelektualno delo. Hufeland zato svetuje ravnovesje med telesnim in intelektualnim delom ter redno izvajanje telesnih vaj po vsakem intenzivnem učenju ali razmišljanju. Še toliko bolj naj bi pazili ljudje, ki se ukvarjajo z izrazito abstraktnim, računskim ali metafizičnim delom, ljudje, ki se ne znajo odtrgati od dela, ki venomer mislijo na delo in si ne zanjjo odpociti. Izjemno škodljivo naj bi bilo vsako načrtno poučevanje otrok pred sedmim letom starosti, učenje brez notranje želje in zaradi zunanje prisile, poseganje po po-živilih, da bi svoje telo prisilili k budnosti in aktivnosti, duševno delo s polnim želodcem, pomanjkanje spanja in intelektualno delo v nočnem času ter delo v slabo prezračenih prostorih (Hufeland 1826: 236–241).

Za podaljševanje življenja je bilo nujno tudi dovolj (ne preveč in ne premalo) spati, kar naj bi potekalo v temnem, mirnem, dobro prezračenem prostoru s primerno temperaturo. Človek naj bi se že čez dan pripravil na spanje, se primerno oblekel, pred spanjem užival primerno hrano in pijačo ter izvajal zgolj pomirjujoče aktivnosti: pred spanjem nikakor ne bi smeli brati, priporočena pa je molitev, ki človeka umiri (Hufeland 1826: 358–361). Prav tako bi

se moral človek za dolgo življenje nujno vsaj eno uro na dan gibati v naravi, na svežem zraku, najbolje pred jedjo ali vsaj 3 do 4 ure po jedi. Potrebna je torej previdnost, da si ne naredimo več škode kot koristi (Hufeland 1826: 366–368). Na splošno naj bi bil srečen tisti, ki živi in dela na podeželju, vsako leto življenja v velikih mestih pa naj bi precej skrajšalo življenjsko dobo. Zato je pomembo, da tudi prebivalci mest vsak svoj prosti trenutek preživljajo v naravi, kar naj bi izrazito pripomoglo k duševnemu miru, veselju in zadovoljstvu, ki naj bi bili glavni temelji zdravja in dolgega življenja. Žal naj bi večina ljudi v starosti postala bojazljivih, sebičnih, ozkosrčnih in lakomnih, kar je izrazito skrajševalo njihovo življenje. Bralcem svetuje, naj živijo z mislijo, da to življenje ni samo sebi namen, ampak da je sredstvo za dosego nečesa večjega in pomembnejšega, naj bodo skromni, zadovoljni s tem, kar imajo, in naj obenem ne izgubijo upanja in vere v boljši jutri (Hufeland 1826: 425–432; Lorand 1930: 24).

V starosti naj ljudje posegajo po vsem, kar povzdiguje dušo: po glasbi, poeziji, literaturi (Hufeland 1826: 432–433) in vsem, kar človeka rešuje pred škodljivimi duševnimi stanji, kot so žalost, malodušje, lenoba, dolgočasje, zamera in nevoščljivost. Napolnijo naj si ure z dejavnostmi, ki bodo pregnale misli na bližajočo se smrt; strah pred smrtjo je namreč tisti, ki človeka napelje v posebno nespametna dejanja – bodisi v poskus pretiranega uživanja življenja bodisi v pretiran strah pred svetom, ki nas obdaja, hipohondrijo ali poseganje po nepreverjenih čudežnih napitkih (Hufeland: 247, 269–272). Življenje naj bi podaljševale vse aktivnosti, ki razveseljujejo in bogatijo duha, med njimi tudi potovanja, zlasti peš ali na konju. Vsa energija, ki jo človek ob tem potroši, naj bi se mu povrnila skozi duševno zadovoljstvo in se še namnožila. Potovanja naj bi bila najboljše zdravilo proti hipohondriji in malodušju ter še posebej pomembna za vse, ki opravljajo sedeče delo (Hufeland 1826: 376–378). Zdrav človek naj bi na dan prepotoval štiri milje, vsak tretji ali četrti dan pa bi moral počivati, se primerno prehranjevati, skrbeti za primerno prebavo in čistočo ter ne potovati ponoči (Hufeland 1826: 378–382).

Med pomembne dejavnike, ki krajšajo življenje, je Hufeland prišteval samomorilna nagnjenja, pa tudi nespametno ravnanje v primeru bolezni: zavračanje zdravniške pomoči, neupoštevanje zdravniških navodil, neredno jemanje predpisanih zdravil in poseganje po nepreverjenih zvarkih (Hufeland 1826: 244–247). Medicina naj bi večkrat delala škodo človeku, zato je bilo nezaupanje ljudi razumljivo. Bolezen je namesto z razumnim zdravljenjem poskušala zatreti z vsemi sredstvi, pozabljala pa je na pomen samoopazovanja, trdne volje in preventive. S preveč agresivnim zdravljenjem je človeka pogosto tako izčrpala, da je na koncu vseeno klonil, zdravnik pa se nato ni vprašal, zakaj je bolezen sploh nastala. Makrobiotika naj bi bila za razliko od medicine uspešna zlasti pri odpravljanju nagnjenosti k posamezni bolezni oz. šibkosti organizma,

prava izobrazba in osveščенost pa naj bi odpravili širjenje boleznih zaradi nečistoče ter nezmernosti pri prehrani, pijači, spolnosti in vseh drugih škodljivih navadah (Hufeland 1826: 443–444).

Dva glavna Hufelandova cilja sta bila torej izboljšanje zdravja ljudi in podaljšanje njihovega življenja, istočasno pa naj bi bilo treba ljudi vzgojiti v kreposti in moralni trdnosti. Hufelandu se je zdelo nesmiselno ločevati obe področji, saj naj bi bila telesno zdravje in morala tako tesno povezana kot telo in duša (Pfeifer 2000: 96; Martini 2001). Ljudi naj bi ves čas obdajali prijatelji in sovražniki življenja, zaradi nevednosti, zaslepljenosti in malomarnosti pa naj bi se večinoma odločali za slednje. Za Hufelanda je bilo bistveno ljudi izobraziti, da bodo znali sami ločiti zrnje od plev, ter jim dati dovolj čvrsto moralno vzgojo, da se bodo znali pravilno odločati. Priznaval je namreč, da je večina metod, ki naj bi prinesle hitre rezultate ter podaljševale življenje brez truda in odrekanja, preprosto šarlatanstvo (Martini 2001; Unna 2012: 280).

Odzivi na Hufelandovo *Makrobiotiko* pri Immanuelu Kantu in Giacomu Leopardiju

Hufeland se je med vodilnimi intelektualci svojega obdobja uspel uveljaviti zlasti po letu 1792, ko je začel z javnimi predavanji o pomenu in vlogi življenjske moči, ki so se jih udeleževali pesnik Johann Wolfgang von Goethe, filozof in teolog Johann Gottfried Herder in druge znane osebnosti. Leta 1798 je postal nosilec katedre na Univerzi v Jeni in svetovalec pruskega kralja Friderika Vilijema III. (Goldmann 1993; Lempa 2007: 27). Prav vzponu v kroge weimarske intelektualne elite gre zasluga, da se je na njegovo delo odzvala večina eminentnih mislecev tistega časa, zlasti pa Immanuel Kant in Giacomo Leopardi. Med slednjima je prišlo do razlike v vrednotenju Hufelandovega dela. Če je Kant vedno izkazoval precejšnje zanimanje za medicino ter je bil strog pri spoštovanju racionalnih pravil in zapovedi, ki naj bi mu prinesle daljše in bolj zdravo življenje, je Leopardi o Hufelandovem delu izražal predvsem skepso, saj je bil prepričan, da je življenje tako žalostno in kruto, da ga ne velja podaljševati. Nasprotno, sam bi bolj spoštoval tistega, ki bi ga poučil, kako ga skrajšati. Leopardi je Hufelandu očital, da ne loči med golim obstojem in človeka vrednim življenjem, zato naj bi bilo njegovo zavzemanje za dolgo življenje zmotno, prava dilema pa naj bi bila živeti dolgo ali živeti srečno (Marcon 2007: 49). Različna sprejemanja Hufelandovih teorij pravzaprav ne presenečajo, saj so v javnost prodirale prav v času romantike, ko se je zlasti po zaslugi literature v javnosti širila ideja o življenju kot trpljenju, o nemočnem človeku, ki se ne more boriti s sovražnimi silami narave, ter o nesmiselnosti vsakega zoperstavljanja kruti usodi. Celo Hufeland priznava, da je v javnosti vse bolj razširjeno razmišljanje, da kakovost življenja ni odvisna od števila dni na Zemlji, temveč od načina, kako izkoristimo dneve, ki so nam dani, ter koliko znamo ob tem

uživati (Hufeland 1826: 26). Hufeland na to odgovarja z upanjem na boljši jutri: dokler obstaja življenje, obstaja sicer tudi trpljenje, vendar tudi upanje na srečo in blagostanje. S smrtjo se trpljenje in bolečine resda končajo, konec pa je tudi upanja na srečo. Več časa ima človek na voljo, večja je verjetnost, da bo osebno napredoval (Hufeland 1826: 202–204).

Kant je Hufelandovo *Makrobiotiko* obravnaval v delu *Sporfakultet*, v katerem trdi, da je dietetika edini pravi način preventive bolezni; poseben prispevek o samonadzoru kot sredstvu za doseganja zdravja in daljšega življenja z naslovom *O moči uma, da zgolj z namero obvlada svoje patološke občutke (Von der Macht des Gemüts durch den bloßen Vorsatz seiner Krankhaften Gefühle Meister zu sein)* pa je objavil tudi januarja 1798 v Hufelandovem *Časopisu za praktično farmakologijo in medicino ran (Journal der Praktischen Arzneykunde und Wundarzneikunde)*; Kant 1798: 701–732). Hufeland je tako odločilno vplival na Kantovo teorijo o dietetiki kot natančno določenem režimu, ki mu je treba slediti pri hrani, pijači in spanju, ter na njegovo prepričanje o pomenu racionalnega pristopa k življenju (Kant 1994: 181–209; Wellmon 2010: 50). Hufeland je Kanta dojemal kot utelešenje svojih naukov: človeka, ki dokazuje, da je tudi v visoki starosti mogoče ohraniti aktivnost in mentalno svežino ter dosegati najvišje rezultate na področju znanosti in filozofije. Kant naj bi se s svojim življenjskim stilom uspel izogniti negativnim posledicam starosti in mukotrpnega intelektualnega dela. Poleg tega naj bi bil Kant tudi dokaz, da šibkejši posamezniki, ki jim zdravje ni samoumevno ter so o njem prisiljeni razmišljati in se zanj truditi, dosegajo višjo starost kot tisti, ki se sicer rodijo s krepkim organizmom, vendar nato intenzivno porabljajo svojo življenjsko energijo in jo zato predčasno iztrošijo. Enako kot je misli kirurga in fiziologa Renéja Lericheja, ki se je posvečal preučevanju doživljanja bolečine, povzel francoski zdravnik in filozof Georges Canguilhem – da je »stanje zdravja stanje, v katerem se subjekt ne zaveda svojega telesa. In obratno, zavest o telesu nam je dana z občutenjem meja, groženj in ovir zdravja« (Canguilhem 1987: 62) – sta bila prepričana že Hufeland in Kant ob koncu 18. stoletja. Tako kot je bila napaka enačiti zdravje in mladost, naj bi bila napaka enačiti tudi zdravje in dolgo življenje. Človek, ki se rodi s slabšimi predispozicijami, je nenehno na preži za znaki bolezni in šibkosti, ta »zavest o telesu« pa je nazadnje tista, ki mu omogoči daljše življenje v primerjavi s tistim, ki mu je dano trdno zdravje, zato pa te zavesti nima in se brez pomisleka predaja užitek, strastem in nezmernostim (Canguilhem 1987: 149; Kant 1994: 185; Unna 2012: 273–276). Kant je šel še korak dlje od Hufelandovih idej o pomenu samoodgovornosti, saj je bil prepričan, da bi lahko na podlagi samoopazovanja vsak posameznik oblikoval lasten sistem pravil, svojo lastno dietetiko. Svojo razpravo o dietetiki je namreč utemeljil na lastnih izkušnjah in samoopazovanju, na podlagi katerega je oblikoval pravila, ki so bila po njegovem

mnenju obče veljavna in naj bi preprečila degeneracijo, bolezn, trpljenje in prezgodnje staranje (Kant 1994: 182; Marianetti 1999: 15). Dietetiko je razumel kot sredstvo, s katerim je mogoče regulirati tako telesna kot duševna stanja. Poleg tega naj bi temeljila na razumu in naj bi bila brez stranskih učinkov, dosegljiva je vsem, ki so se pripravljene izobraziti in imajo trdno voljo, je brezplačna in daje zanesljive rezultate (Unna 2012: 278).

Oba, Kant in Leopardi, se veliko posvečata problematiki trpljenja in bolečini, ki naj bi jo življenje zadajalo posamezniku, popolnoma različen pa je bil način, s katerim sta se s tem spopadala (Marcon 2007: 51–52). Človekov obstoj za nobenega od njiju ni bil pozitiven že sam po sebi, kot je to trdil Hufeland, le da se je Kant osredotočal predvsem na bolečino z biološke perspektive, ki jo je mogoče izmeriti in preveriti, Leopardi pa je bolj kot telesno bolečino poudarjal duševno trpljenje. Hufeland se je s svojo umetnostjo podaljševanja človeškega življenja torej znašel med obema zgornjima mislecema ter je pravzaprav spodbudil razpravo in vplival na njun življenjski slog (Marcon 2007: 52). Kant, ki je razpravo prejel neposredno od avtorja, je cenil zlasti dejstvo, da je Hufeland obravnaval človeka kot celoto ter da pri obravnavi telesnih funkcij ni zanemarlj moralnega pogleda na človeka, pomisleke pa je imel zlasti ob vprašanju, ali si vsi ljudje res želijo le dolgega življenja. Bil je namreč prepričan, da si ljudje želijo predvsem trdnega zdravja in življenja brez bolečin, kar pa ni vedno združljivo z dolgim življenjem (Kant 1994: 183–184; Marcon 2007: 56–57). S srečo, zadovoljstvom in drugimi človeškimi občutki se je Kant ukvarjal manj, zanimal ga je predvsem fizični aspekt zdravja, in sicer v kvalitativnem in kvantitativnem pogledu. Povsem se je strinjal s Hufelandom, da se mora tisti, ki si želi življenje podaljšati, odpovedati prekomernim užitek in razvadam, le da je bil manj prepričan o gotovosti uspeha, kot je bil Hufeland. Prepričan pa je bil, da si tudi ob prisotnosti bolečine in trpljenju nihče pravzaprav ne želi umreti, saj naj bi vsak človek imel v sebi upanje na ozdravitev, ki je močnejše od vsakega pesimizma (Kant 1994: 184–187, 202–203; Marcon 2007: 58). Kljub načelnemu strinjanju s Hufelandovimi tezami je Kant izpostavljati tudi pasti podaljševanja življenja za vsako ceno in težave, ki jih s sabo prinaša staranje, kot so izguba spomina, pešanje »življenjske sile« ter izguba intelektualnih sposobnosti. Človek, ki samo še je in spi, je torej po njegovem mnenju degradiran na raven živali ter obsojen na životarjenje (Marcon 2007: 58). Staranje, ki ga je Kant dojemal kot počasen proces fizičnega in mentalnega propadanja, je bilo neizbežno, pomembno pa je bilo predvsem ohranjati vsaj osnovno raven človeškega dostojanstva (Marianetti 1999: 13–14). Dolgoživost tako sama po sebi ni mogla biti glavni življenjski cilj, odločilna naj bi bila zlasti kakovost življenja in dostojanstvo, in to kljub dejstvu, da je Kant jasno zapisal, da je človekova osnovna dolžnost ohranjati življenje (Kant 1994: 184;

Bergdolt 1999: 281; Marianetti 1999: 23–24). Kantova dilema v zvezi s Hufelandovim priročnikom je torej, zakaj bi se omejevali in se držali strogih in omejevalnih pravil, če je rezultat vsega tega nato le nekaj let daljše življenje, ki ga preživimo v vegetirajočem stanju, povsem nekoristni za družbo (Kant 1994: 205; Marcon 2007: 60). Poleg tega je Hufelandu po Kantovem mnenju spodletelo na še enem področju: bralcem naj bi obljubljal podaljševanje življenja, dejansko pa naj bi jim ponujal pravila, kako zavreti slo po življenju, ter jih učil, kako se odpovedovati užitek in kako živeti zmerno, počasno, brez velikega razburjanja. Napisal naj bi torej priročnik o preventivi, in ne o podaljševanju življenja. Prav tako naj Hufeland ne bi uspel dokazati, da je njegova nova disciplina dejansko tudi znanost. Ker ni poskušal podajati tako splošnih in objektivnih pravil kot npr. Johann Peter Frank, ki je svoje ideje navezal na absolutistično državo, ki naj bi jih uveljavila, ampak se je obračal na posameznika in na njegovo izkušnjo, je Kant njegovo delo *Makrobiotika* uvrstil v kategorijo pripovedništva, kar je sicer omajalo sloves tega dela, ni pa zmanjšalo njegove izjemne priljubljenosti (Lempa 2007: 31–32; Unna 2012: 281).

Hufelandove teze so se močno dotaknile tudi Leopardija, saj so predstavljale popoln antipod njegovi romantični miselnosti. Leopardi je Hufelandove teze obravnaval v posthumno objavljenem delu *Zibaldone* (Leopardi 1921 [1898]), ki ga je avtor pisal med letoma 1817 in 1832, ter v dialogu Dialog med fizikom in metafizikom (*Dialogo di un Fisico e di un Metafisico*), ki je vključen v delo *Mala moralna dela* (*Operette morali*) iz leta 1827 (Leopardi 1959). Življenje je po njegovem mnenju vredno živeti le pod pogojem, če je srečno. Vsako odrekanje z namenom podaljševanja življenja se mu je zdelo brez pomena, saj je tako življenje prazno in dolgočasno (Marcon 2007: 61). Leopardi Hufelanda sarkastično prikaže v besedilu Dialog med fizikom in metafizikom, v katerem se posmehuje njegovim naivnim »Eureka, Eureka!«, ki jih je vzklikal ob prepričanju, da je odkril eliksir večnega življenja in način za podaljševanje življenja. V tem delu metafizik, ki izraža Leopardijeva stališča, Hufelandu svetuje, naj poišče svinčeno škatlo in vanjo zapre svoje zapiske ter jih zakoplje, vse dokler ne bodo našli recepta za srečno življenje, saj je njegovo odkritje sicer povsem neuporabno. Hufeland zagovarja teze, da bo znanstveni napredek človeku prinesel srečo, da je življenje v vsakem primeru vrednota in boljše od smrti, glavni vrednoti pa naj bi bili moralnost in zmernost, do česar je bil Leopardi seveda skeptičen (Leopardi 1959: 68; Marcon 2007: 62). Če življenje ni srečno (in za večino ni), potem je po Leopardijevem mnenju boljše, da je kratko in ne dolgo (Leopardi 1959 I: 66). Leopardi z ironijo smeši pristop takratnih modernih znanstvenikov, ki jih poseblja prav Hufeland, in njihovo neomajno vero v napredek. Hufelandov pristop se mu je zdel preveč abstrakten, odločitev, da ustanovijo celo katedro za makrobiotiko, pa je označil za anahronistično

(Leopardi 1921: 331–332; Biscuso 2006: 7). Raje kot dolgo, pusto in odrekano polno življenje bi si namreč izbral krajše, vendar intenzivnejše življenje, saj naj ne bi nič bolj ubijalo človeškega duha kot dolgčas (Marcon 2007: 63). Po Leopardijevem mnenju ni dovolj obstajati, pomembno je biti srečen, kar pa ni merljivo s številom dni, ki jih ima posameznik na voljo, temveč z vsebino teh dni (Leopardi 1959: 70). Življenje naj samo po sebi ne bi pomenilo nič, pomembno je, da dni, ki so mu dani, človek preživi srečno in zadovoljno ali vsaj ne nesrečno in v trpljenju, zato ga ne zanimajo metode, ki življenje podaljšajo, temveč le tiste, ki ga naredijo srečnejšega (Leopardi 1921: 331). Dilema, ki se Leopardiju postavlja v tem oziru, je razlika med obstajati in živeti: zgolj obstajati po njegovem mnenju nima smisla; 30 ali 40 let polnega življenja naj bi bilo vredno več od 100 let živetarjenja, pasivnosti, monotonije in žalosti (Leopardi 1921: 497–498).

Kant in Hufeland sta bila prepričana, da je človeško življenje mogoče in smiselno podaljšati z odpovedovanjem strastem, s samonadzorom in z varčevanjem z življenjskimi silami, medtem ko je bil Leopardi prepričan, verjetno tudi iz lastnih izkušenj, da nobeno racionalno dejanje, nikakršen nadzor uma nad telesom ter nobeno odpovedovanje sovražnikom človeškega zdravja, ki jih je našteval Hufeland, človeku ne more zagotoviti zdravja in zdrave telesne konstitucije (Marcon 2007: 64). Po Leopardiju ni večje tragedije, kot če se človek vse življenje odpoveduje strastem in radostim, nato pa vseeno zbolí; njegovo življenje bo torej en sam dolgčas in trpljenje (Leopardi 1921: 348–349; Leopardi 1959: 83). Leopardi, tipičen predstavnik romantične miselnosti, je bil prepričan, da se zgolj z razumom in trdno voljo ni mogoče izogniti trpljenju in bolečini, ki ju človeku prizadeva zlobna Narava; prav tako ni posebej cenil starosti, saj naj bi to življenjsko obdobje prinašalo zgolj fizično dekadenco in brezup, zato ga ni imelo smisla podaljševati. Zmotno naj bi bilo že osnovno Hufelandovo prepričanje, da ljudje bolj kot vse drugo ljubijo življenje – ljudje naj bi v resnici bolj kot vse ljubili lastno srečo (Marcon 2007: 66, 119). Kako torej doseči srečo in narediti življenje bolj znosno? Po Leopardiju tako, da se človek čim manj ukvarja z mislimi o zdravju in življenju samem ter si dneve zapolni z delom, raje fizičnim kot intelektualnim, ki mu zaposluje misli. Kdor hoče biti miren v sebi, mora biti namreč zaposlen z rokami. Pri tem se strinja s Kantom, ki pravi, da razmišljujoč človek preživlja muke, ki so nerazmišljujočemu prostaku nepoznane (Leopardi 1921: 2827–2828; Kant 1995: 113–114; Marcon 2007: 137). Najbolje je sicer, da življenje čimprej mine. Življenje, zaznamovano s trpljenjem, naj bi bilo najbolje prespati, zato Leopardi svetuje celo uporabo umetnih sredstev (opija), pod vplivom katerih bo življenje brez smisla hitreje minilo (Leopardi 1921: 2404, 2443). Po Leopardiju je biti živ pomenilo biti nesrečen (Leopardi 1921: 2686–2687). Zakaj bi se torej sploh trudili?

Vpliv Hufelandovih idej na avtorje slovenskih priročnikov

Hufelandove teze so se med ljudmi širile tudi po zaslugi številnih ponatisov in prevodov njegovih del v več evropskih jezikov,⁵ pri čemer se je vloga prevajalcev pravzaprav spajala z vlogo avtorjev, saj so po svoji presoji vsebino prilagajali, dodajali in cenzurirali glede na vsakokratno presojo o tem, kaj prebivalstvo mora in sme vedeti. Za prevod v slovenščino je leta 1864 poskrbel zdravnik Matija Prelog, ki je vsebino smiselno povzemal, poenostavljal in tako še približal domnevno neukemu slovenskemu bralcu. Dodal je poglavje s kuharskimi in prehranskimi nasveti, vsebino pa je prilagodil tudi tako, da je navajal primere iz slovenskega prostora. S primeri ljudi iz Svetega Jurija ob Ščavnici, Pohorja, Jarenine in drugih štajerskih krajev, ki naj bi doživeli tudi do 109 let, je želel slovenskemu bralcu dokazati, da sanje o dolgem življenju niso zgolj oddaljen sen. Še več, Slovenci naj bi imeli naravnost idealne razmere za dolgoživost: Slovani naj bi bili že sicer bolj dolgoživi od Germanov, po Prelogovih podatkih pa naj bi imeli največje možnosti za doseg izjemne starosti prav kmetje, saj je bilo med njimi največ tistih, ki so dočakali vsaj 80 let in več, kar naj bi dokazovalo blagodejnost življenja na podeželju, fizičnega dela in gibanja na svežem zraku (Prelog 1864: 36, 62, 222–233). Na določenih mestih sta razlika v miselnosti in dejstvo, da je prevod nastajal z več desetletnim zamikom, vendarle očitna, saj je Prelog pri določenih tematikah v vsebino posegel do te mere, da se Hufelandovo sporočilo izkrivlja ali celo izgublja. Najbolj očitni primer cenzure je tako izginulo poglavje o negativnih vplivih masturbacije na dolgoživost ter zelo skrajšane vsebine v zvezi s spolnostjo in spolnimi boleznimi, saj je bilo Prelogu pomembno, da je knjiga napisana tako, »da se sme vsakemu mladeniču brez skerbi v roke dati« (Prelog 1864: 10).

Z večdesetletno zamudo lahko odmeve Hufelandovih tez sicer najdemo pri več slovenskih piscih 19. stoletja, ki obljublajo podaljševanje življenja in »doseganje najvišje starosti« (Simonič 1893), očitno pa je, da avtorji pripadajo drugačnemu miselnemu svetu kot Hufeland, da jih skrbijo predvsem moralne problematike, zaradi česar opuščajo obravnavo določenih tematik. Karl Robida v podnaslovu svojega dela *Domači zdravnik* (Robida 1854) navaja, da se naslanja tudi na Hufelanda, večinoma pa avtorji prevzemajo Hufelandovo notranjo zgradbo in posvečajo poglavja različnim dejavnikom, ki naj bi krajšali človeško

5 Hufelandova *Makrobiotika* se je izkazala za izjemno prodajno uspešnico. Takoj po izidu se je razširila najprej v nemških deželah, potem pa tudi v Franciji in Angliji. V angleščino je bilo delo prvič prevedeno že leta 1797, v italijanščino leta 1798, leto pozneje pa še v francoščino. Prevodi so bolj ali manj upoštevali izvirnik, je pa zlasti v poznejših izdajah prihajalo do očitnega cenzuriranja in izpuščanja nekaterih poglavij, ki jih je Hufeland sicer podrobno obdelal (Mariannetti 1999: 17).

življenje, in delijo nasvete, kako si življenje podaljšati. Zlasti tem v zvezi z masturbacijo in spolnostjo se vsi po vrsti lotevajo zadržano, v skladu z zaroto molka, ki je bila značilna za 19. stoletje (Polajnar 2008: 13). Med pisci jih je nekaj imelo medicinsko izobrazbo, čeprav so v svojih delih pozneje zagovarjali naravno zdravljenje in celo aktivno odvrčali ljudi od zdravnikov in od poseganja po pripravkih iz lekarn (npr. Herman Vedenik, še zlasti pa Jurij Simonič), prevladovali pa so teologi (Anton Martin Slomšek, Karel Robida, Jurij Matej Trunk, Janez Volčič idr.). V vseh najdemo iste premisleke o prehrani za starejše ter nasploh o pomenu zmerne, skromne prehrane z malo mesa za doseganje visoke starosti, iz katerih sledi, da imajo siromaki pravzaprav srečo, saj bodo živeli bolj zdravo in dlje v primerjavi z »bogatini«, ki imajo vsega dovolj na voljo (Trunk 1904: 82–84; Vedenik 1918). Zagotovo pa je Hufeland s svojimi stališči do prekomernega pitja alkohola in preučevanjem posledic pitja žganja vplival na ljubljanskega mestnega zdravnika Frana Viljema Lipiča in njegovo preučevanje alkoholikov v predmarčni Ljubljani (Studen 2007).

Že bežen pregled takratnega poljudnega časopisja in pratik na Slovenskem razkriva, da so Hufelandova navodila postala del kolektivne zavesti, saj mnogi širijo npr. strah pred prepihom (Simonič 1893: 198), pa tudi ideje o pomembnosti dela za človeka. Duhovnik Jurij Matej Trunk pravi: »[T]ako kot pridni delavec ne jenja, dokler mu solnce ne zajde, in ga večerni mrak počivati ne prisili,« naj bi tudi človek delal celo življenje (Trunk 1904: 71). Najsrečnejši naj bi bili torej kmetje, saj ni njihovega dela nikoli konec, vsi, ki do konca življenja delajo po svojih sposobnostih, pa naj bi s tem ohranjali svežino in bistrost, brez občutka, da so zgolj v breme (Trunk 1904: 71). S Hufelandom si delijo teze o pomembnosti počitka, gibanja, brzdanja strasti, duševnega miru, higijene telesa in čistoče bivališč ter svarijo pred posledicami preveč mehkužne vzgoje v otroštvu, nezmernosti ter poseganja po razvadah, kot sta alkohol in tobak. Posebej je treba izpostaviti njihovo sledenje misli, da »več bolnikov pomrje, kateri se dajo o medicincev lečiti, kakor pa onih, kateri se nedado lečiti, ampak to skrb prepustijo materi naravi sami« (Simonič 1893: 215). Pri tem se naslanjajo na Hufelandovo misel o samoodgovornosti vsakega posameznika ter o pomenu preventive in priprave na starost, ki naj se začne že v mladosti (Volčič 1874: 8–10; Simonič 1893: 215). Za razliko od Hufelanda, ki je priročnik namenil zlasti mladim, pa slovenski avtorji dajejo nekoliko več nasvetov tudi bralcem, ki so že stari in si želijo podaljšati zadnje ure na Zemlji: od tega, kako se pravilno prehranjevati – da naj jedo manj mesa, ne uživajo kave in alkohola, mleko pa razredčijo z vodo – do tega, kako si pomagati, če zaradi odpadlih zob ne morejo več žvečiti, in kako poskrbeti za redno odvajanje blata (Simonič 1893: 169; Trunk 1904: 84–85). Svetujejo jim, naj bodo ponižni in hvaležni za vsak dan življenja ter naj trpljenje in bolečine, ki jim jih je prinesla starost, pre-

našajo ponižno, vdani v božjo voljo. Preberemo lahko optimistično misel, da ni nikoli prepozno za spremembo načina življenja, da si lahko tudi v starosti človek utrdi organizem, zato naj se pogumno kopajo v mrzli vodi in si polivajo glavo, tudi če so jim izpadli že vsi lasje. Za poštenega človeka, ki je v življenju spoštoval božje postave, naj bi bila starost zlato obdobje, ko obkrožen z ljubečo družino žanje sadove svojega dela (Kržič 1887: 20–26, 134–145, 152–165; Simonič 1893: 52, 58).

Vpliv Hufelandove misli ter medikalizacija in patologizacija starosti

Hufelandov način razčlenitve dejavnikov in navad na pozitivne in negativne je zagotovo zaznamoval vsebino higienskih in zdravstvenih priročnikov ter razvoj preventivne medicine, higijene in javnega zdravstva, pa tudi razmišljanje širokih ljudskih množic (Lindemann 1996: 263–266). Pod njegovim vplivom so na nemških univerzah vpeljali predavanja o dietetiki, ki je bila sicer še vedno del tradicionalne medicine, a je že segala onkraj pravil o zdravi prehrani in obravnavala tudi že spanje, nadzor nad strastmi, telesno aktivnost, prebavo ter vpliv zraka in okolja na zdravje ter je dejansko postala temelj novega življenjskega sloga v 19. stoletju (Katz 1996: 31; Lempa 2007: 1, 19). Hufeland je pomembno vlogo odigral tudi v vlogi založnika in urednika medicinskega *Časopisa za praktično farmakologijo in medicino ran*, ki ga je urejal med letoma 1795 in 1836 in v katerem je odpiral prostor za razpravo o številnih takratnih perečih tematikah s področij medicine, preventive ter higienskih in družbenih reform.

Teze, ki so jih zagovarjali Hufeland in njegovi somišljeniki, pa so imele učinek, ki ga Hufeland verjetno ni predvidel. Če je namreč zagovarjal idejo, da mora biti vsak človek svoj lastni zdravnik in sreče kovač, je s svojim poljudnim in vsem razumljivim načinom pisanja dosegel, da so nenadoma vsi postali strokovnjaki za vse in da je preprečevanje staranja in degenerativnih procesov v telesu in duši pristalo v rokah poljudnih piscev, zdravilcev in številnih mazačev, ki so ljudi aktivno odvrčali od obiskov pri zdravniku, jim vcepljali strah pred uradnimi terapevtskimi metodami ter na tržišču prodajali vse številčnejše čudežne napitke, pomade in tonike, ki so ljudem obljubljali lajšanje že prisotnih simptomov in celo zavrtje že začetega procesa staranja (Simonič 1893; Cole in Edwards 2005: 246). Starejši so postali tržna niša, saj jim v vse bolj potrošniško naravnani družbi niso ponujali samo vedno novih čudežnih in revolucionarnih metod, temveč zlasti njim prilagojeno čtivo, ki naj bi jih duhovno bogatilo, izobraževalo in podpiralo v zadnjih letih bivanja na Zemlji. Laicizacija je dosegla take razsežnosti, da je bilo nato potrebno skoraj stoletje, da so ljudje ugotovili, da vseh stanj ni mogoče pozdraviti zgolj z odločenostjo, trdno voljo in odrekanjem (Cole 1992: 67; Katz 1996: 47–49; Cole in Edwards 2005: 243). V srednjeevropskem prostoru je prva

polovica 19. stoletja namreč prinesla t. i. »terapevtski nihilizem«, ki je spodkopaval uveljavljeni farmakologijo in terapijo. Dunajska medicinska šola, ki so jo zaznamovali zlasti zdravniki Johann Lukas Boër, Vincencij vitez Kern, Carl von Rokitansky in Joseph Škoda, je v predmarčnem obdobju zagovarjala tezo, da sta zdravje in bolezen delo narave, kamor naj se človek ne bi vmešaval. S koncem razsvetljske vere v razum je prišlo do mešanja znanstvenega racionalizma in disciplin na robu znanosti, racionalni in empirični pristop k medicini, preventivi in zdravljenju pa je dokončno spet prevladal šele v obdobju po marčni revoluciji, kar je sovpadalo z družbenimi in socialnimi pretresi, pa tudi z napredovanjem industrijske revolucije in hitrega gospodarskega razvoja, medtem ko je do premika v načinu razmišljanja prišlo še veliko pozneje (Katz 1996: 49; Grdina 2003: 551–552).

Pod vplivom makrobiotičnih idej so postali reformatorji obsedeni s podaljševanjem življenja (Cole 1992: 98). Svarili so pred epidemijo prezgodnjega staranja – slednje naj bi bilo posledica živčne razrvanosti, skrbi, žalosti, kroničnega alkoholizma, nalezljivih in spolnih bolezni, kar naj bi bili vsi simptomi odtujenosti modernega človeka (Lorand 1930: 9). Množica »mladih starcev« naj bi izhajala iz epidemije degeneracije spolnih žlez, ki je bila posledica spolnih bolezni in nezmernosti v spolnosti ter naj bi se odražala tudi v padcu rodnosti (Lorand 1930: 24). S prevzgojo in osveščanjem ljudi naj bi dosegli, da si ti ne bi več »kopali groba z lastnimi rokami« – oziroma želodci – ter si z njimi »kovali žeblje za lastno rakev« (Lorand 1930: 5).

Večini avtorjev je skupno še nekaj: dajejo nasvete, kako doseči starost, ne pa tudi o tem, kako ravnati v primeru bolezni, ki so starost spremljale, saj je bila uradna medicina ob njih še vedno precej nemočna (Ehmer 1990: 74; Cole 1992: 103). Priljubljenost Hufelandovih idej o pomenu notranjega ravnovesja in duševnega miru se ni zmanjšala niti potem, ko jih je uradna medicina že v 19. stoletju zavrnila in se je ustvaril hud prepad med uradno medicino in zdravilskimi metodami, ki so bile v Hufelandovem času še priznan del terapije. Za uradno medicino je bilo o starosti mogoče reči zgolj to, kar se je dalo videti v in na telesu, zaradi česar je ostarelo telo postalo legitimen predmet preučevanja. Zdravniki so staranje večinoma dojemali kot neizbežen patološki proces, kot bolezen z jasnimi simptomi, kot so upočasnitev prebave, pešanje organov, krhanje kosti in zob, izpadanje las, izgubljanje mišične mase ter drugi, ki jasno kažejo na neizogibno telesno pešanje in razpadanje, pravih možnosti zdravljenja pa starajočim in umirajočim niso mogli ponuditi. Sprva so bile bolnišnice namreč »neterapevtske ustanove« (Katz 1996: 46; Gilleard 2015: 504–505), institucionalizacija starejših v azilih in ubožnicah pa je prav tako pomenila bolj kot ne nadzor, preskrbo in življenje po predpisanih režimih, ne pa tudi zdravstvene oskrbe (Lorand 1930: 33; Katz 1996: 46–47; Cole in Edwards 2004: 244; Troyansky 2015: 69). Bolj kot z vreli

modrosti so ostarele primerjali z otroki – bili so infantilni osebk, ki so nesposobni skrbi zase (Cole 1992: 68).

Bolno in ostarelo telo je služilo spoznavanju zdravega in normalnega, kar je bilo obratno od tega, kar je predlagal August Comte, ki je bil prepričan, da je treba prej opredeliti normalno in njegove meje ter šele nato začeti z metodičnim preiskovanjem patološkega. Medicina 19. stoletja je bolezn, reinterpretirala na podlagi vidnih in merljivih simptomov. Zavrnila je dotedanjo nosologijo, ki je bolezn, iskala v interakciji med telesom in dejavniki zunaj njega. Opazna je tudi sprememba v diskurzu: izrazi, kot sta »senilnost« in »senescenca«, ki so še v 16. stoletju imeli povsem nevtralen pomen, so sredi 19. stoletja že dobili slabšalen prizvok in so pomenili šibkost in patološkost (Katz 1996: 40–41). Če so prejšnja stoletja poznala delitvi na zdravje in bolezen ter na življenje in smrt, je medicina 19. stoletja začela ločevati le še med normalnim in patološkim. Delitev na normalne in patološke procese, ki naj bi spremljali staranje, je bila sicer bolj ali manj arbitrarno določena in predmet interpretacij vsakega avtorja: sprva sta zmanjševanje mišične mase in krhkost kosti tako veljala za normalna procesa, ki ne potrebuje terapije, medtem ko so drugi procesi veljali za patološke in preprečljive. Hufelandova »terapija«, ki je temeljila na ohranjanju vitalnosti s pomočjo higienskih, prehranskih in moralnih režimov, je bila tako za uradno znanost preživeta, preživela pa je med ljudmi. Medicina je pri obravnavi starostnikov vse svoje sile usmerila v kompenzacijo patologij, ki jih je s sabo prinašala starost. Seznam »normalnih« spremljevalcev staranja se je nato vedno bolj krčil, ljudje pa so postajali objektivno odgovorni za vse več procesov v svojem telesu (Canguilhem 1987: 31, 69; Katz 1996: 27–30, 40–44; Cole in Edwards 2005: 244). Ljudje, pri katerih so se – zaradi njihovih lastnih napak – znaki staranja začeli kazati že pred tridesetim letom in ne šele okoli šestdesetega, kot bi bilo sicer normalno, si dolgega življenja vsekakor niso mogli obetati. Ljudi so spodbujali k samoopazovanju: debelost, sivi lasje, krčenje dlesni, gnitje zob in njihovo izpadanje so bili vsekakor signali, da je treba korenito ukrepati (Lorand 1930: 7, 29). Res pa je bilo to obdobje, ko je splahnel optimizem Hufelandovega obdobja, avtorji, kot sta topograf in poljudnoznanstveni pisec Thomas Bailey ter preučevalec ljudskega izročila in pionir demografije William J. Thoms, pa so dokončno obupali nad možnostjo, da bi posameznik lahko varčeval s svojo življenjsko silo in podaljševal svoje življenje preko »realnih statističnih in medicinskih pričakovanj« (Katz 1996: 45).

Sklep

»Higiensko« 19. stoletje je bilo doba prevzgoje na področju prehrane, zdravega načina življenja, gibanja, čistoče in higiene, obdobje neslutenege navdušenja nad osebno odgovornostjo za zdravje in dolgo življenje (Cole 1992: 92–95; Katz 1996: 69; Remec 2015, 2016). Spisi o tem so po Evropi krožili že od filozofa in teologa Rogerja

Bacona v 13. stoletju naprej (Bacon 1683), še bolj množično pa po izumu tiska in pod vplivom renesančne miselnosti, zato je bila ta terminologija ljudem poznana in domača (Minois 1989: 270; Katz 1996: 32; Boia 2004: 64–67; Gilleard 2013; Troyansky 2015: 46–47). Do njihovega pravega razcveta pa je prišlo v času razsvetljenstva in po pojavu tiskanih medijev, ko je narastel tudi delež pismenega prebivalstva in je prevladalo prepričanje, da je treba široke ljudske množice izobraziti in prevzgojiti, da se bodo higienskih zapovedi in življenjskih naukov držali vsaj iz strahu ali še boljše iz prepričanja, in ne zaradi zunanje prisile, ter da jih bodo ponotranjili do te mere, da o njih sploh ne bodo več razmišljali (Remec 2015: 24–36).

V članku se ukvarjam s spremenjenim odnosom do starosti in staranja v 19. stoletju ter kritično reflektiram, kako so se v nasvetih za podaljševanje življenja povezali prepričanja in prakse galenske tradicije o pomenu prehrane, posta, higijene, gibanja in pomena zmernosti na vseh področjih, vitalizem, katoliška morala ter sekularne ideje, da je človek odgovoren za svojo lastno usodo. Primerek tipičnega predstavnika predmoderne medicinske misli je eden vodilnih piscev 18. stoletja o zdravju in dolgoživosti, Christoph Wilhelm Hufeland, ki je z nasveti o podaljševanju življenja vplival na avtorje priročnikov in drugega popularnega tiska. Ti so v 19. stoletju preplavili javni diskurz, njegov vpliv pa je z nekajdesetletno zamudo segel tudi med slovenske pisce različnih strok. Pod vplivom idej makrobiotike, dietetike in vitalizma so nastajali vse številčnejši priročniki za samopomoč, ki so ljudem predpisovali natančne prehranske in higienske režime, jim vcepljali vrednote delavnosti in odgovornosti ter jih spodbujali, naj prevzamejo nadzor nad lastnim življenjem in si zagotovijo trdno zdravje in čilo starost. Ob navdušenju in upanju, ki so ga prinašale nove ideje, pa so se odpirale tudi nove dileme, ki so vzbujale nelagodje, saj ni bilo jasno, katero življenjsko obdobje naj bi bilo mogoče podaljšati: aktivno dobo ali zgolj zadnje obdobje, zaznamovano s fizičnim in mentalnim propadanjem. Upanje v boljšo prihodnost, ki je prežemalo dela Hufelanda in njegovih sledilcev, je bilo v diametralnem nasprotju z občutkom svetobolja in vdanosti v usodo, značilnim za njegove romantične sodobnike, ki so izražali skepso, ali ima življenje sploh smisel podaljševati, saj prinaša predvsem žalost in bolečino. Dilema živeti dolgo ali živeti srečno je odpirala vprašanje, ali je nekaj dodatnih let življenja, v katerih je človek večinoma povsem odvisen od drugih in oropan dostojanstva, vredno odrekanja vsem užitek v času življenja. Hufeland je ob koncu 18. stoletja te pomisleke zavračal – zagovarjal je življenje kot vrhovno vrednoto in poudarjal odgovornost posameznika – 19. stoletje pa je nato prineslo tudi veliko vere v razvoj znanosti, ki naj bi pomagala podaljševati človeško življenje. Kot vsaka sprememba v medicinskem pojmovanju, ki je po zdravniku in zgodovinarju medicine Henryu E. Sigeristu povezana s celotno kulturo in odseva spremembe v predstavi vsakokratne dobe, je bila tudi medikalizacija starosti

v 19. stoletju del širših premikov, ki so izhajali iz sekularizacije evropske kulture. To pa ne pomeni, da je prišlo do popolnega in nenadnega preloma med medicino in moralno. Nasprotno – iz analiziranih del je očitno, da je zdravnike še vedno skrbelo tako za telesno zdravje pacientov kot za njihovo dušo: z razuzdanostjo, popivanjem in nezmernostjo si je bilo mogoče namreč uničiti oboje. Tolažba, da ima trpljenje svoj smisel, saj nudi možnost spokoritve duše že na Zemlji, in da je torej del božjega načrta, ljudi ni več zadovoljila, medicinski, psevdoznanstveni in poljudnoznanstveni priročniki pa so pogosto širili pogled, da je počasno in boleče umiranje kazen za pretekle grehe – nezmernosti pri hrani, pijači in spolnosti. Pošten človek, ki umre mirno, spokojno in neboleče, je bil postavljen na pedestal moralne norme, medtem ko počasno in boleče umiranje ni bilo samo znak fizičnega, temveč tudi moralnega propada. V trpljenju ni bilo torej nič več lepega in svetega, postalo je zgolj dokaz grešnosti in razuzdanosti (Canguilhem 1987: 71; Cole in Edwards 2005: 250–255; Troyansky 2015: 116). Povezava med staranjem, z njim povezanimi boleznimi in grehom je ljudem nalagala hudo breme in vzbujala sum pri ljudeh v okolici, saj telesni propad ni veljal za kazen za Adamov greh, temveč za greh posameznika (Cole 1992: 95; Cole in Edwards 2005: 250). Prepričanje, da so okolje in vremenski pojavi ter težaško delo v boju za vsakdanji kruh vendarle pomembno pripomogli k iztrošenosti organizma in prezgodnjemu staranju, ki ga je od svojih predhodnikov prevzel tudi Hufeland, je sicer vsaj nekoliko razbremenilo človekovo vest (Boia 2004: 90–92), vsako namerno povzročanje škode lastnemu telesu pa je bilo kljub temu dojeto kot dejanje proti Bogu (Cole 1992: 98; Schäfer 2004: 57; Cole in Edwards 2005: 238).

Obravnavano obdobje je torej čas, ko cilj postanejo popolnost bivanja, zdravje in sreča v življenju na Zemlji in ne šele po smrti, zaradi česar 18. in 19. stoletje veljata za začetek oblikovanja nove religije: religije zdravja in lova na večno mladost (Boia 2004: 8–9). Hrepenenje po dolgoživosti, ki mu je mogoče slediti skozi celoten razvoj zahodne medicinske in filozofske misli, pa se je začelo uresničevati šele v 20. stoletju (in še to zgolj v zahodnem svetu), ko se je zahvaljujoč spremembam v načinu prehrane, higijene in življenjskega standarda podaljšala aktivna odrasla doba. Povečevanje deleža starejših v družbi pa presenetljivo ni bilo sprejeto z olajšanjem in zadovoljstvom, temveč z zaskrbljenostjo: jasno se izražajo strahovi pred bremenom oskrbe vse večjega števila starostnikov, ki naj ga družba ne bi zmogla. Idealizirana podoba starostnikov ni imela veliko skupnega z realnostjo, saj so ti pogosto veljali za nezaželen dejavnik ter predvsem za veliko finančno breme okolici. Namesto olajšanja ob očitnem napredku v medicini in zmagi nad prezgodnjo smrtnostjo so vse večje število starostnikov, ob istočasnem padcu rodnosti, dojemali kot znak propada družbe, ki naj bi ostala brez prave vitalne energije (Katz 1996: 69–71; Boia 2004: 102–170; Thane 2005: 263–264).

Zahvala

Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta Kulturno-zgodovinski vidiki staranja: izkušnje, reprezentacije, identitete (J6-2572) ter raziskovalnega programa Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije (P6-0280), ki ju financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Literatura in viri

- BACON, Roger: *The cure of old age and the preservation of youth*. London: Printed for Tho. Flesher and Edward Evets, 1683.
- BACON, Francis: *The History of Life and Death*. London: Humfrey Mosley, 1638.
- BERGDOLT, Klaus: *Leib und Seele. Eine Kulturgeschichte des gesunden Lebens*. München: C. H. Beck, 1999.
- BLACKBOURN, David: *The Long Nineteenth Century: A History of Germany: 1780-1918*. New York: Oxford University Press, 1997.
- BISCUSO, Massimiliano: Leopardi: Dialogo di un Fisico e di un Metafisico. Arte di prolungare la vita o arte della felicità? *Filosofia italiana* 2, 2006: 1–14; www.giornaledifilosofia.net/public/filosofiaitaliana/pdf/saggi/Leopardi_Hufeland.pdf, 12. 8. 2023.
- BOIA, Lucian: *Forever young. A cultural history of longevity*. London: Reaktion books, 2004.
- BORSCHIED, Peter: *Geschichte des Alters: Vom Spätmittelalter zum 18. Jahrhundert*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1987.
- BOŽOVIČ, Milan: *Telo v novoveški filozofiji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2002.
- BROWN, John: *The Elements of Medicine*. Portsmouth: Treadwell, 1804.
- CANGUILHEM, Georges: *Normalno in patološko*. Ljubljana: ŠKUC: Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 1987.
- CHEYNE, George: *An Essay on Health and Long Life*. London: Strahan, 1724.
- COLE, Thomas A. in Claudia Edwards: The 19th century. V: Pat Thane (ur.), *A history of old age*. London: Thames&Hudson, 2005, 211–262.
- COLE, Thomas R.: *The Journey of Life. A cultural History of aging in America*. Cambridge: Cambridge university press, 1992.
- CORNARO, Luigi: *L' arte di vivere a lungo: discorsi su la vita sobria*. Milano: Treves, 1905.
- DURANTE, Castore: *Il tesoro della sanità: nel quale s'insegna il modo di conservar la sanità, & prolungar la vita, et si tratta della natura de' cibi, & de' rimedii de' nocuenti loro*. Benetke: Lucio Spineda, 1614.
- EHMER, Josef: *Sozialgeschichte des Alters*. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp Verlag, 1990.
- GILLEARD, Chris: Renaissance treatises on »successful ageing«. *Ageing & Society* 2/33, 2013, 189–215.
- GILLEARD, Chris: Aging and the Galenic tradition: a brief overview. *Ageing & Society* 3/35, 2015, 489–511.
- GOLDMANN, Stephan: *Christoph Wilhelm Hufeland im Goeethekreis. Eine psychoanalytische Studie zur Autobiographie und ihrer Topik*. Stuttgart: M&P Verlag, 1993.
- GRDENIČ, Drago: *Zgodovina kemije*. Ptujška Gora: In obs medicus, 2007.
- GRDINA, Igor: Od baročne do predmarčne Kranjske. V: Fran Viljem Lipič (ur.), *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike*. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003, 551–583.
- HECKER, August Friderich: *Therapia Generalis oder Handbuch der allgemeinen Heilkunde*. Berlin: Christian Friderich Himgurg, 1789.
- HUFELAND, Christoph Wilhelm: *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*. Jena: Academische Buchhandlung, 1797.
- HUFELAND, Christoph Wilhelm: *Makriobiotik oder die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*. Stuttgart: A. F. Macklot, 1826; <https://openlibrary.org/books/OL23317003M/Makriobiotik>, 10. 8. 2023.
- KANT, Immanuel: Von der Macht des Gemüts durch den bloßen Vorsatz seiner Krankhaften Gefühle Meister zu sein. *Journal der Praktischen Arzneykunde und Wundarzneikunde* 4/5, 1798, 701–732.
- KANT, Immanuel: *Il conflitto delle facoltà*. Brescia: Editrice Morecelliana, 1994.
- KANT, Immanuel: Inizio congetturale della storia degli uomini. V: Immanuel Kant (ur.), *Scritti di storia, politica e diritto*. Roma-Bari: Laterza, 1995, 103–117.
- KATZ, Stephen: *Disciplining old age: the formation of gerontological knowledge*. Charlottesville: University Press of Virginia, 1996.
- KRŽIČ, Anton: *Osmero blagrov na svetu ali Dolga pridiga za kratkočasno življenje*. Celovec: Družba sv. Mohora, 1887.
- LEMPA, Heikki: *Beyond the Gymnasium. Educating the Middle-Class Bodies in Classical Germany*. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth: Lexington Books, 2007.
- LEOPARDI, Giacomo: Zibaldone di pensieri. V: Giacomo Leopardi (ur.), *Pensieri di varia filosofia e di bella letteratura*. Firenze: Le Monnier: 1921; <https://archive.org/details/zibaldone-dipensierigiacomoleopardi/page/n3/mode/2up>, 25. 8. 2023.
- LEOPARDI, Giacomo: Operette morali. V: Francesco Flora (ur.), *Canti: con una scelta da le operette morali, i pensieri, gli appunti, lo Zibaldone*. Milano: Ed. Scolastiche Mondadori, 1959; <https://archive.org/details/operettemoraligiacomoleopardi/page/n1/mode/2up>, 25. 8. 2023.
- LESKY, Erna: *Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*. Dunaj: R. M. Rohrer, 1959.
- LINDEMANN, Mary: *Health and Healing in Eighteenth-Century Germany*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 1996.
- LORAND, Arnold: *Staranje: njegovi vzroki in zdravljenje s higijeničnimi pravili in primernimi leki*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1930.

- MAGNER, Lois N.: *A History of Medicine*. Boca Raton: Taylor&Francis, 2005.
- MARCON, Loretta: La ragione, il corpo, la vita. Kant, Hufeland, Leopardi. *Rivista di letteratura italiana* 2/25, 2007, 49–70.
- MARIANETTI, Massimo: *Vivere, invecchiare ed essere vecchi. Kant e Christoph Wilhelm Hufeland*. Pisa, Rim: Istituti editoriali e poligrafici internazionali, 1999.
- MARTINI, Stefano: Le riflessioni di Immanuel Kant e Giacomo Leopardi intorno a L'arte di prolungare la vita umana di C. W. Hufeland. *Comunicazione Filosofica* 8/5, 2001: <https://www.sfi.it/archivosfi/cf/cf8/articoli/martini.htm>, 14. 8. 2023.
- MINOIS, Georges: *History of Old Age: From Antiquity to the Renaissance*. Cambridge: Polity Press, 1989.
- PFEIFER, Klaus: *Medizin der Goethezeit. Christoph Wilhelm Hufeland und die Heilkunst des 18. Jahrhunderts*. Köln, Weimar, Dunaj: Böhlau Verlag, 2000.
- POLAJNAR, Janez: »Pfuj! To je gerdo!« K zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2008.
- PITKIN, Walter Boughton: *Življenje se prične s štiridesetim letom*. Ljubljana: Žena in dom, 1940.
- PRELOG, Matija: *Makrobiotika ali nauki, po katerih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podoljšati / spisal veči del po C. Hufelandu Matija Prelog*. Maribor: [samozal.], 1864.
- REMEC, Meta: *Podrgni, očedi, živali otrebi: higiena in snaga v dobi meščanstva*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- REMEC, Meta: *Bakh, tobak in Venera: grehi in skušnjave v dolgem 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.
- REY, Roselyne: L'anima, il corpo e il vivente. V: Mirko Grmek (ur.), *Storia del pensiero medico occidentale. Dal Rinascimento all'inizio dell'Ottocento*. Rim: Laterza, 1996, 195–257.
- ROBIDA, Karel: *Domači zdravnik v navadnih boleznih človeka / poleg Hufelanda, Rusta, Tissota in drugih sestavil K. Robida*. Celovec: J. Leon, [1854].
- SANTORIO, Santorio: *De statica medicina*. Benetke: Polo, 1614.
- SCHÄFER, Daniel: *Alter und Krankheit in der Frühen Neuzeit. Der ärztliche Blick auf die letzte Lebensphase*. Frankfurt na Majni, New York: Campus Verlag, 2004.
- SIMONIČ, Jurij: *Kakó postanemo stari?: vodilo po katerem se doseže najvišja starost: neobhodno potrebna knjiga in svetovalec za vsacega, kdor želi biti in ostati zdrav*. Bistrica: [samozal.], 1893.
- STUDEN, Andrej: Tudi Christoph Wilhelm Hufeland je bil Lipičev vzornik. *Zgodovinski časopis* 3–4/61, 2007, 501–507.
- THANE, Pat: The 20th Century. V: Pat Thane (ur.), *A history of old age*. London: Thames&Hudson, 2005, 263–300.
- TROYANSKY, David G.: The 18th Century. V: Pat Thane (ur.), *A history of old age*. London: Thames&Hudson, 2005, 175–210.
- TROYANSKY, David G.: *Aging in world history*. New York, London: Routledge, 2015.
- TRUNK, Jurij Matej: *Bodi svoje sreče kovač!: nauki za vsakdanje življenje*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1904.
- UNNA, Yvonne: A Draft of Kant's Reply to Hufeland: Key Questions of Kant's Dietetics and the Problem of Its Systematic Place in His Philosophy. *Kant Studien* 3/103, 2012, 271–291; www.giornaledifilosofia.net/public/filosofiaitaliana/pdf/saggi/Leopardi_Hufeland.pdf, 12. 8. 2023.
- VEDENIK, Herman: *Kako si ohranimo ljubo zdravje*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1918.
- VOLČIČ, Janez: *Domači zdravnik: kratek navod, si zdravje uterditi in življenje podaljšati*. Celovec: Družba sv. Mohora, 1874.
- WELLMON, Chad: *Becoming Human: Romantic Anthropology and the Embodiment of Freedom*. University Park: Pennsylvania State University Press, 2010.
- ZERBI, Gabriele: *Gerontocomia: on the Care of the Aged*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1988.

“To Live Long or to Live Happily?” Christoph Wilhelm Hufeland and His Influence on the Perception of Old Age and Aging in the Long 19th Century

In this article I focus on the ideas of one of the leading writers on health and longevity of the 18th century, Christoph Wilhelm Hufeland, who has influenced the authors of manuals, newspapers, and other popular press and advice on prolonging life that permeated society in the 19th century. I analyse different medical, popular, and philosophical treatises, outlining their content and their most important ideas and theses about health and illness, aging, happiness and the meaning of life in the broadest sense, and placing them in the context of the leading currents of thought and other literature written about aging and longevity. Advice on healthy living included instructions on how to keep clean, eat right, avoid vices and how to prolong life and reach a healthy and happy old age. I look at the changes that took place in the 18th and especially in the 19th century, when, under the influence of secularization, the belief began to prevail that people could take things into their own hands and achieve happiness and perfection – in this world already. Not only did people not want to die and no longer saw death as a salvation from earthly torments, they did not even wish to grow old. Writers who addressed these issues argued that preparation for old age should be physical and mental, and should ideally include economic independence. The sources analysed indicate a change in mentality and attitude towards old age, which became heavily medicalized and pathologized, transforming the process of aging from a self-evident process to a problem to be managed and solved. I outline the reception of Hufeland’s ideas on old age and aging among the leading European intellectuals of the time, especially Immanuel Kant and Giacomo Leopardi, who questioned the meaning of prolonging the last years of life, which usually brought only physical decline, illness, and pain. Kant, like Hufeland, advocated the strengthening of health through strict discipline, moderation, and control of the passions, but he preferred aging with dignity to living long at any cost. Leopardi criticized Hufeland for failing to distinguish between mere existence and a life worthy of a human being, and considered Hufeland’s advocacy of long life to be vain. Hufeland is accused of overlooking the pitfalls of prolonging life and neglecting the problems that aging brings, such as memory loss, diminishing “vitality”, and loss of mental faculties. In contrast to Leopardi’s focus on the individual and their happiness, Hufeland and his successors emphasized the importance of the individual’s responsibility for themselves and for society, thus expanding the economic view of man, which was also partly responsible for the nation’s social and economic development or decline.

PODOBE STAROSTI V LJUDSKI IN URADNI MEDICINI 19. STOLETJA

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 15. 8. 2023

Izveček: Prispevek na primeru področja zdravja in zdravljenja obravnava reprezentacije, pomene in percepcije starosti v 19. stoletju. Avtorica opazuje ostarele v vlogi pacientov, še zlasti pa v vlogi izvajalcev zdravljenja – tako predstavnikov uradne kot tradicionalne medicine. V različnih diskurzih (strokovnih, poljudnih, časopisnih, literarnih, moralnih in drugih) iz slovenskega prostora in posebej z območja Istre se izrisujejo tako negativne kot pozitivne konotacije, pripisane starosti in starostnikom, na katere pa so se vezale tudi druge analitične kategorije, npr. spol, poklic in družbeni položaj.

Ključne besede: starost, zdravniki, tradicionalni zdravilci, Avstrijsko primorje, etnografija, zgodovina

Abstract: The paper examines the representations, meanings, and perceptions of old age in the 19th century, through the topics of health and healing. The author analyses the elderly partly as patients, but mainly as medical practitioners of both official and traditional medicine. In observing various discourses (scientific, popular, newspaper, literary, moral and others) in the Slovenian lands, and especially in the Istria region, it is possible to extract both negative and positive connotations attributed to old age and the elderly, which are also closely linked to other analytical categories such as gender, profession, and social status.

Keywords: old age, physicians, traditional healers, Austrian Littoral, ethnography, history

Uvod

Razumevanje podob starosti v preteklih družbah je gotovo nekaj, kar ni le težko izsledljivo, ampak tudi izmuzljivo. Pogosto se raziskovalec srečuje z odsotnostjo diskurza o starih ali vsaj s suhoparnimi viri (npr. sezname, povezani z institucionalno oskrbo, strukturo gospodinjstev, izplačili pokojnin ipd.), v katerih se sicer omenjajo ostareli, a ne omogočajo poglobljenega branja (prim. Johnson 1998: 17). Kakor ugotavlja tudi zgodovinar Paul Johnson (ki se je med drugim ukvarjal z analizo avtobiografij in dnevnikov iz 19. stoletja), je v njih zelo malo omemb starosti, obenem pa je lahko »starost« metafora za širok nabor različnih vrednot, okoliščin in prizadevanj (Johnson 1998: 17). Tudi zgodovinarica Pat Thane, ki se je v enem svojih prispevkov posvetila literarnim reprezentacijam starosti, poudarja, da so nekatere sicer lahko opis stvarnosti, druge pa izražajo bolj strahove, upe ali prepričanja o tem, kako naj bi bila videti starost (Thane v Johnson 1998: 5).

Pomene, pripisane starosti, bomo v nadaljevanju preučili v okviru topik zdravja in zdravljenja v najširšem smislu, in sicer v obdobju med drugo polovico 19. in zgodnjega 20. stoletja, pri čemer bomo poleg splošnih teženj, ki jih je zaznali v slovenskem in evropskem prostoru, podali nekaj primerov iz Avstrijskega primorja oziroma Istre in Trsta. Tematika zdravja oziroma zdravljenja v povezavi s starostjo je bila za to obdobje deloma že obravnavana v okviru razprav o medicinskih pogledih na staranje, boleznih v starosti, umrljivosti starostnikov in medicinsko-higienskih načelih za podaljševanje življenja (Bratož 2023; Remec 2023) ter v okviru razprav o ranljivosti starostnikov v pri-

merih infekcijskih bolezni (Bratož, v tisku), na tem mestu pa bodo starostniki le deloma postavljeni v vlogo prejemnikov zdravstvene oskrbe, bolj pa v vlogo *izvajalcev* zdravljenja ali medicinskih praks. Tako bomo (s pomočjo zgodovinskega in etnografskega gradiva¹) opazovali povezave med predstavniki uradne² in neuradne³ medicine ter

- 1 Uporabila sem objavljene etnografske študije ter raznolik nabor zgodovinskih virov, od medicinskih razprav in poročil ter poljudnoznanstvenih priročnikov do upravnih aktov, cerkvenih registrov ter časopisnih notic, literarnih del in vzgojnih besedil.
- 2 Uradna medicina se utemeljuje kot politično in kulturno sprejemljiv koncept bolezni in zdravja v danem okolju ter hkrati kot uradna medicinska doktrina neke države oziroma institucionaliziran medicinski sistem, vključen v državni sistem izobraževanja in zdravstvenega varstva (Židov 2000: 140).
- 3 Termin »neuradna medicina« kot nasprotje uradne zaobjema tudi različne sinonime, kot na primer »ljudska medicina«, »tradicionalna medicina«, »alternativna medicina«, »komplementarna medicina«, »nekonvencionalna medicina«, »neortodoksna medicina«, »celostna medicina« in »naravna medicina«, »paramedicina«, včasih tudi z negativno konotacijo, npr. »mazaštvo«, »šarlatanstvo«, »padarstvo« ipd. Izraza »ljudska medicina« oz. »ljudsko zdravilstvo« se v etnologiji uporabljata zlasti v kontekstu medicine kot dela ljudske kulture, še posebno kmečkega prebivalstva (Židov 2000: 140). Čeprav izraz »neuradna medicina« nakazuje predvsem na razlikovanje od uradne medicine, pa nekateri avtorji namesto njega predlagajo uporabo (množinskega) termina »tradicionalne medicine«, katerih značilnosti so poleg omenjene tudi prisotnost magijskih in/ali religijskih elementov, uravnoteženost med preventivnimi in terapevtskimi praksami, prisotnost kolektivnega v vseh segmentih zdravljenja, skupno kulturno okolje zdravilcev in zdravljenecv ter relativna statičnost oziroma konservativnost (Lipovec Čebzon 2008: 91–97). V nadaljevanju uporabljam izraza »ljudska« oziroma »tradicionalna medicina«, ki jih razumem kot sopomenki.

* Urška Bratož, dr. zgodovine, znanstvena sodelavka, Znanstveno-raziskovalno središče Koper; urska.bratoz@zrs-kp.si.

dobo starosti kot obdobjem upadanja (npr. fizičnih moči) na eni strani ter kopičenja znanja, modrosti in izkušenj na drugi. Namen prispevka je tako pokazati, da pojmovanje starosti tudi v zamejenem časovnem obdobju ni bilo homogeno, saj je bilo pogojeno z različnimi dejavniki, ki so vplivali na vrednotenje starosti. Obenem pa je to še eno polje, v katerem je mogoče skozi opazovalno lečo starosti odstirati raznolike pomenske odtenke.

Negativne konotacije starosti

Italijanski nevrolog in fiziolog Paolo Mantegazza (1831–1910), ki so ga poznali tudi v Istri, je ob koncu 19. stoletja ob svojem razmišljanju o staranju, v katerem se odražajo pretežno meščanski pogledi in vrednote, zapisal, da odnos do starostnikov v družbi njegovega časa sicer ni tako zelo slab, kot je bil poprej, da pa jih »pogosto preziramo in jim v obraz mečemo njihovo šibkost in bolezenske tegobe kot krivdo« (Mantegazza 1895: 5). Kot pravi, do njih čutimo kvečjemu empatijo, skoraj nikoli simpatije, ljubezni ali spoštovanja. Moderna družba naj bi priznavala, da starec ni parazit družbe, temveč koristen in potreben član velikega družbenega organizma. Po njegovem mnenju star človek lahko vzbuja sočutje in spoštovanje – sočutje zaradi svoje šibkosti ter spoštovanje zaradi svojih številnih izkušenj, pa tudi zaradi »nezavednega občudovanja vsega, kar se je znalo upreti tiranu vseh tiranov: času« (Mantegazza 1895: 11). Vendar pa, nadaljuje Mantegazza, tega ni mogoče posplošiti na vse segmente družbe. Tam, kjer vladajo slabe socialne razmere, starost dojemajo drugače – tako so npr. v revnih delavskih družinah, kjer je treba nahraniti mnogo lačnih ust, ostareli odveč, in tu usmiljenje in spoštovanje izgineta (Mantegazza 1895: 11).

Podobne implikacije (ki jih gre razumeti tudi v širšem kontekstu socialne problematike,⁴ socialne oskrbe – ta je bila v tem času še pomanjkljiva in tesno vezana na kriterij delovne nezmožnosti – ter v okviru meščanskega dojemanja dela in koncipiranja revščine⁵) srečujemo v časopisnih objavah na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja. Vsebuje jih na primer del zgodbe, objavljene v časopisu, namenjenemu mladim – starec, ki naj bi slutil smrt, otrokom takole pripoveduje o smrtni roži:

Ali veste, katera roža je to? [...] Smrtna roža se prikaže človeku v raznih podobah, a najbolj znane so te: sivi lasje, skrb in beda. V teh podobah se je prikazala meni posebno letos. Sive lase sem imel sicer vže davno, ali letos so dobili posebno belobo. Zdi se mi, kakor bi me letos posebno opominjali, kako belo in čisto mora biti moje srce za oni svet. Skrb mi pravi, naj na tem svetu ne iščem ničesar več, ampak skrbim naj za večnost, to je, da moja duša ne bode

trpela kvare. Dovolj sem se v življenji trudil in skrbel za posvetnost, a zdaj naj skrbim le za večnost. Tretji znak pa je beda. Ta mi očitno govori, kako ničev in prazno je vse na tem svetu. Star sem postal, razne nadloge in potrebe me tarejo in zdi se mi, da sem ljudem bolj v nadležnost nego li v veselje. Moja domovina ni več tu na zemlji, gledati moram le na oni svet. (M. Š. 1890)

Pesmi in zgodbe, objavljene v časopisju na Slovenskem, pogosto odražajo podobo starega človeka, povezano zlasti z revščino, bedo, zaničevanjem s strani sorodnikov in članov gospodinjstva ipd.⁶ Tak primer je tudi naslednji odlomek iz pesmi o starčku, ki ob božiču prihaja pred jaslice:

Sem starček, Dete! slabi,
Veliko štejem lét;
Na mene vsak pozabi,
Čerti me mladi svet.
Sin pisano me gleda,
Težkó z menoj terpi,
Sinahina beseda,
Ki pika, me boli.
Otroci me poredni le s ‚starcem‘ pitajo,
V posodici nečedni
Le pičlo jéd dajó. (Radoslav 1872: 1)

Vendar pa je težko reči, v kolikšni meri je šlo pri tovrstnih objavah za reproduciranje stereotipov in koliko za odsev neke resničnosti⁷ ali pa za moralno noto, katere namen je bil preprečevanje neželenega ravnanja (denimo odklanjanja pomoči ostarelim staršem s strani njihovih otrok, marginaliziranja starejših članov družine in skupnosti, zane-marjanja ostarelih ali celo drugih pojavnosti nemoralnega odnosa do starejših, vključno z različnimi oblikami nasilja). Vsekakor so bile podobe starosti raznolike in vezane na različne dejavnike; poleg socialnega položaja in spola tudi na poklic, družbeno moč, kulturno okolje itd. Sodobne historiografske študije o starosti poudarjajo predvsem, da je starost družbeno-kulturni konstrukt, ter opozarjajo na pluralnost pomenov in percepcij, ki se vežejo nanjo, pa tudi na heterogenost dojemanja in doživljanja procesa staranja – ne le v različnih družbah, ampak tudi v različnih

4 Starost in revščina sta šli pogosto z roko v roki (gl. Čeč 2017: 16).

5 O tem piše npr. Čeč (2012). Prav starost je bila, poleg boleznin brezposelnosti, eden ključnih dejavnikov revščine tudi v istrskem prostoru (gl. Bratož 2022).

6 Podobno velja za nekatera druga območja na Slovenskem; za primer Pohorja gl. Ramšak (2017). Avtorica ugotavlja, da pravljicična proza o starosti in starostnikih na Pohorju v 19. stoletju odslkava ključne težave v starosti, kot so zdravje, pomanjkanje sredstev za preživljanje (zaradi odsotnosti socialnega in zdravstvenega zavarovanja), deloma pa tudi podcenjujoč odnos okolice do starih ljudi (Ramšak 2017: 43).

7 Ustni viri v nekaterih etnografskih raziskavah, opravljenih na območju Istre (gl. npr. Brumen 2000: 111) denimo pričajo o tem, da so dobro vzgojo presojali po spoštljivem odnosu mladih do starejših, med starimi istrskimi pregovori, ki izražajo spoštovanje do starejših (zaradi njihovih izkušenj in nasvetov), pa lahko najdemo na primer *Bandiera vecia, onor de capitano* (»Stara zastava, kapitanova čast«) (Forlani 2014).

segmentih iste družbe (gl. npr. Ottaway 2004; Pelling in Smith 1991) – svoj vpliv pa je v preučevanje staranja dala tudi kulturna gerontologija z zanimanjem za to, kako starost razumeti z vidika njenega kulturnega pomena, ki se seveda kaže v različnih razsežnostih (Higgs 2023: 272). Tudi nekateri raziskovalci, ki izhajajo iz sodobne antropologije in etnologije, izpostavljajo podobno: »Poleg čisto fizioloških vidikov je starost tudi poseben socialni in kulturni konstrukt, zato ni isto biti star v različnih družbah in kulturah« (Bizjan 2005: 85). Ponekod se lahko zato starostnikom pripisuje modrost (iz katere izhaja spoštovanje), drugod pa star človek predstavlja breme, zlasti če je prisotno družbeno povečevanje mladosti, fizične moči ipd. oziroma »ideal zdravega, produktivnega in neodvisnega dolgega življenja«, kakršen je ustrezal romantiki (Cole in Edwards 2005: 255). Čeprav je bila negativna podoba starostnega usihanja verjetno najpogostejša in posebej značilna za nižje družbene sloje,⁸ je v določenih obdobjih starost pridobila tudi pozitivne konotacije.

Starostniki kot pacienti

Po mnenju nemškega psihologa Hansa-Wernerja Wahla naj bi bila za zahodno družbo nasploh, tudi v daljšem časovnem obdobju, vsaj od antike naprej, značilna tri s starostjo povezana hrepenenja – večna mladost, dolgoživost (če ne že nesmrtnost) in modrost. Slednje sicer niso dojemali kot samoumevne posledice starosti, vendar pa intelektualne sposobnosti, povezane z modrostjo – za razliko od drugih umskih in telesnih značilnosti človeškega telesa ob staranju, ki pa so običajno v središču medicinskega strokovnega diskurza – ne kažejo upadanja (Wahl 2023: 33–58).

Medicinski in higienski priročniki iz 19. stoletja denimo prikazujejo predvsem neizogibno usihanje življenjskih moči; telo doživlja opazne spremembe, vidne na koži, fizionomiji, laseh in čutilih ter v upadanju fizične moči in delovanju organov. Medicinske razlage staranja telesa so v tem času še vedno temeljile na galenovski naravni filozofiji in humoralni patologiji, po katerih naj bi se telo postopno izsušilo zaradi zmanjšanja naravne toplote, kar naj bi ogrozilo temeljno ravnovesje telesnih sokov. Humoralna doktrina je bila osnova tudi za pripisovanje določenih lastnosti staremu telesu, ki so ga razumeli kot »hladno« in »suho«. Če so formalni napotki za ohranjanje zdravja v starosti vsebovali predvsem segrevanje telesa (»Posebno starim in slabotnim ljudem ne more se nikdar zadosti toplo priporočati, da naj se vsak dan po nekoliko časa vsedejo bosi na sonce, da jim pregreje oslabeledo kri« (Hribar 1904: 39; prim. Prelog 1864: 257–258)), so v ljudski medicini obstajala predvsem priporočila za uporabo nekaterih naravnih zdravilnih sredstev za daljše življenje in pomlajevanje (»*Lilijin sok in odolin*

(Antirrhinum) storijo, da človek vedno mlad ostane« (Tušek 1858b; prim. Möderndorfer 1964)), pomlajevalno moč pa so pripisovali tudi (»živi«) vodi, kar je razvidno iz nekaterih pripovedk oziroma ljudskega izročila (gl. Möderndorfer 1964: 61). Staro telo nase veže določene konotacije in se ga dojema drugače kot mlado telo, zato so specifične tudi njegove reprezentacije, vključno z vsemi diskurzi, povezanimi z zdravjem, podaljševanjem življenja ipd.

Ob pregledu evropske medicinske strokovne literature 19. stoletja (gl. npr. Canstatt 1839; Guyétant 1841; Fiumi in Filippi 1850; Reveillé-Parise 1853; Turck 1854) lahko ugotovimo, da so bili le redki priročniki namenjeni izključno staranju, ostarelim in njihovim zdravstvenim težavam, čeprav so bile slednje eden ključnih problemov v starosti. Najpogosteje je napotke za podaljševanje življenja in zdravo življenje v starosti vsebovalo splošno čtivo s področja higiene, običajno namenjeno mladim, da bi si z zdravim življenjskim slogom zagotovili kakovostnejšo starost. Posebej jih najdemo v delih, ki sledijo načelom Hufelandove makrobiotike⁹ (Prelog 1864; o tem gl. tudi Remec 2023), vendar pa so najnižji družbeni sloji te nasvete pogosto težko upoštevali (zlasti kar zadeva prehrano, omejevanje fizičnega dela ipd.), saj so sledili predvsem meščanskemu načinu življenja in vrednotam (o tem gl. tudi Bratož 2023).

Ti napotki sicer preprostega človeka večinoma niso niti dosegli (bodisi zaradi nepismenosti ali neskladnosti s kolektivnimi imaginariji, povezanimi z zdravjem), morda pa so nekatera njihova načela upoštevali ljudski zdravilci, ki so na ta način delovali kot posredniki. Ostareli naj bi se po nekaterih raziskavah (gl. npr. Cole in Edwards 2005: 239) manj obračali na uradno medicino in bolj na tradicionalne zdravilce, večja je bila tudi resignacija v primeru bolezni, poleg tega pa si mnogi stari ljudje zdravniške pomoči verjetno niso mogli privoščiti. Nekateri indici, ki izhajajo iz navedb v zdravstvenih poročilih tržaške bolnišnice (De Giaxa in Lustig 1887: 65–66; gl. Bratož, v tisku), pričajo o tem, da naj bi ostareli pomoč uradne medicine iskali zelo pozno, kar je najbrž vodilo tudi v višjo umrljivost, posebej v primerih infekcijskih bolezni. Razloge za to se pogosto išče v pomanjkanju zdravnikov na podeželju,¹⁰ geografski oddaljenosti šolanega zdravstvenega osebja, finančni

9 Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836), nemški zdravnik, higienik in družbeni reformator, je razvil (izjemno vplivno) disciplino, makrobiotiko, usmerjeno predvsem na preventivo, izboljšanje zdravja in podaljševanje življenja, ki je človeka obravnavala celostno (glej Remec 2023).

10 To je vsaj do določene mere gotovo veljalo za Istro. Leta 1873 je na primer na tem območju delovalo 40 zdravnikov, ki so bili le v večjih občinah (Atti 1873: 118). Kot je tik pred koncem 19. stoletja poročal istrski zdravnik in higienik Carlo Apollonio, naj bi leta 1895 v Istri deloval po en zdravnik na 5.293 prebivalcev, zato seveda niso bili dostopni vsem; mnogi kraji (npr. Dekani, Pomjan, Dolina, Boljun, Kanfanar, Plomin, Oprtalj, hrvaški Tinjan, Savičenta, Bale, Veprinac idr.) – po piščevih izračunih s skupno kar 60.073 ljudmi – so bili brez stalnega zdravnika, saj je celotna dežela Istra premogla le 60 zdravnikov (Apollonio 1896).

8 Pri teh namreč običajno ne najdemo pozitivnih podob ostarelega kot modrega vzgojitelja niti kot nekoga, ki uživa ugled in spoštovanje skupnosti zaradi svojih izkušenj in znanja (posebej ne v urbanem okolju) (Čeč 2017: 22).

nedostopnosti formalne zdravstvene oskrbe ter tudi v nezaupanju v biomedicino (prim. Makarovič 1988/1990; Kovačič 1997; Židov 2005; Železnik 2010), pri čemer gre izpostaviti zlasti kulturno in jezikovno distanco (zdravnik prihaja kot tujec) ter razlike v kulturnem kodu (npr. pri interpretaciji bolezni) med zdravnikom in prebivalci ruralnega okolja (za primer Istre gl. zlasti Lipovec Čebren 2008: 120). V meščanski retoriki je kot tisti element, ki je povezan z večjo mero resignacije, nezaupanja do medicine ter zatekanja k »praznoverju« ob soočanju z boleznijo, izpostavljen zlasti nižji socialni položaj. Že v prvi polovici 19. stoletja so v dnevnem tisku na Slovenskem odzvanjala svarila pred (tudi ženskim) »šarlatanskim« delovanjem:

Nekteri imajo prazno in pregrešno véro, da jim je bolezin narejena (zacoprana). – Ako grejo taki ljudjé k pravimu zdravniku in mu to povéjo, se jim smeja in jim na ravnost pové, da je to grozna neumnost in prazna véra. Zato hajdi k mazaču ali k lažnjivi babi! [...] Bog vari vsaciga taciš bab v bolezni! (Kreft 1847: 154)

Domnevni odnos nižjih družbenih skupin do zdravja oziroma medicinske stroke (hkrati pa tudi nekoliko zaničevalen odnos meščanstva do podeželskega miselnega sveta) je opisan v nekaterih razpravah,¹¹ ki problematizirajo zdravstveno-higiensko stanje v Primorju (npr. Castiglioni 1877: 34). Ljudje naj bi se po nasvete tudi ob bolezni svojih otrok najprej zatekali k bližnjim sorodnicam, po pomoč pa kvečjemu k babicam,¹² šele nato pa (srednji sloji) k zdravniku ali (revnejši sloji) k duhovniku.¹³ Tu pa pride do izraza tudi dimenzija spola, ki je ne gre spregledati. Lahko bi rekli, da sta bila v takih razpravah (v katerih se zrcali predvsem pogled predstavnikov uradne medicine) kot dva pola te navidezne binarne opozicije prikazana moški na eni (kot predstavnik znanosti, modrosti) in ženska kot njegovo nasprotje na drugi strani (saj pooseblja neznanje, laičnost, »šarlatanstvo«, »praznoverje«¹⁴ ipd.). Morda bi si to lahko razlagali kot poskus utrjevanja ugleda zdravnikov na

področjih, ki so s procesi medikalizacije (p)ostali pretežno v moški domeni (to je nenazadnje veljalo tudi za porod).¹⁵

Starost in ljudska medicina

Zelo izrazita je tesna povezava med starimi ljudmi (zlasti ženskami) in »praznoverjem«, kakor je tradicionalne zdravilske in diagnostične prakse dojemal urbani izobraženski svet. V objavah iz dnevnega tiska je razviden odklonilen odnos do »vrače«, ki so postavljene kot diametralno nasprotje meščanskemu, izobraženemu, civiliziranemu, naprednemu in mlademu – »*Da so res copernice, coperniki, škrateljni itd.*, si ne da neomikani Slovenec nikakor iz glave izbiti, zakaj tako je slišal od svojih rajnkih in drugih starih ljudi ...« (Kociančič 1856: 398) – čudodelno zdravljenje pa je ponekod npr. označeno kot »*prazna domišljija starih bab in drugih trapastih ljudi*« (Tušek 1858a: 81; podobno gl. tudi Navratil 1892). Deloma je v besedilih iz tega časa še mogoče zaslediti tudi stereotipno¹⁶ novoveško podobo čarovnice oz. copernice kot starke (o oblikovanju te podobe gl. npr. Bever 2002; tudi Rowlands 2001) oziroma stare ženske, pogosto vdove, ki se ji pripisuje nadnaravne moči (prim. Čeč 2017: 22), saj je izražena v nekaterih poljudnih prispevkih (gl. npr. Kociančič 1856; Frankolski 1863: 313). Na stare ljudi (posebej ženske) pa so se vezale tudi druge negativne podobe – tako je ponekod tipična personifikacija kužnih bolezni, ki jo srečamo v ljudskem izročilu, prav stara ženska (gl. npr. Travner 1934: 74; Kropelj Telban 2022), poleg tega pa je bilo med ljudmi (tudi npr. na Krasu in v tržaški okolici) razširjeno verovanje, da »kdor sreča zjutraj najprej ‚staro ženo‘ (‚babo‘, ‚staro babo‘), bode nesrečen – tistega dne« (Navratil 1894: 150). Reprezentacije ostarelih (bodisi kot čarovnikov ali kot modrecev) v umetnosti, literaturi in popularni kulturi tako na nek način kažejo, kako posamezne družbe razvrščajo, kategorizirajo in razčlenjujejo različne družbene skupine (Johnson 1998: 2).

Na ljudske imaginarije, polne »vraževerja« (s katerim so bile pogosto označene tradicionalne zdravilske prakse), ki naj bi odklanjali posledice družbenega napredka, je uradna medicina gledala kot na zaostalost, ki naj bi ovirala napredek znanosti (postopoma pa je te poglede prevzemalo tudi meščanstvo in seveda duhovščina, izobraženstvo ...). Tako je istrski zdravnik Bernardo Schiavuzzi ob koncu 19. stoletja za »še eno zlo, ki je v preteklosti trpinčilo človeštvo« (po leg hudih bolezni), označil prav vrače, ki so po njegovem mnenju predstavljale »najvišjo oviro razvoju medicine in izvajanju zdravstvenih praks« (Schiavuzzi 1892: 399). V ta spekter – čeprav omembe »vraževerja« ne gre neposredno

11 Vendar pa ga najdemo tudi v osebnih pripovedih; pisatelj France Bevk denimo takole piše, ko se spominja nenadne očetove bolezni: »Tokrat ni bilo zdravnika v bližini. Saj bi ga tudi ne bili klicali. V naši samoti so ljudje živeli in umirali brez tuje pomoči, kakor da ne marajo posegati v božjo voljo« (Bevk 1936: 362).

12 O tem, da so v začetku 20. stoletja nekatere (nešolane) babice zdravile otroke z zagovori, pričajo tudi primeri s tržaškega Krasa (Kovačič 1997: 73).

13 Tudi župnik v Savičenti Antonio Facchinetti, ki je kar nekaj vrstic namenil prav »praznoverju« na podeželju, je o istrskih podeželanih slovanskega porekla zapisal: »Slovanom je, ko zbolijo, malo ali nič mar za zdravnika. Posvetujejo se s kuratom, ga prosijo za kak nasvet, in se prepustijo rokam božje Previdnosti. Težavno početje bi bilo za zdravnika zdraviti težko bolnega Slovana, saj bi se ta le stežka vdal medicinskim predpisom« (Facchinetti 1847: 97; več desetletij kasneje je o tem pisal tudi Rutar (1897: 188)).

14 Slednje se je najpogosteje pripisovalo prav ženskam, kar se odraža tudi v pogosto uporabljeni slabšalni oznaki »bajeveren«.

15 O teh vprašanih gl. npr. Rožman 1997; Borisov 1995.

16 Historiografsko izpričani podatki o osebah, ki so bile na Slovenskem obtožene čarovništva, sicer kažejo, da je bila njihova starostna struktura zelo raznolika, vendarle pa so prevladovale ženske, kar sicer ni veljalo za ves evropski prostor (o tem gl. Tratnik Volasko in Košir 1995: 188–189).

povezati z ljudsko medicino – pa vseeno najverjetneje sodijo prav tradicionalni zdravilci in zdravilke, ki so bili seveda prisotni tudi v Istri. V tem oziru se od opazovanja starih ljudi kot prejemnikov zdravljenja (pacientov) pomaknemo k pogledu na starostnike kot *izvajalce* zdravstvenih praks. Vprašanjem o heterogeni podobi starostnika v kolektivnem imaginariju 19. stoletja in posebej v povezavi z zdravjem oziroma zdravljenjem se lahko približamo tudi s pomočjo izsledkov etnologije oziroma medicinske antropologije. Uršula Lipovec Čebtron ugotavlja, da so bile istrske tradicionalne zdravilke starejše ženske (le v redkih primerih tudi mlajše ženske ali moški), opredeljevale pa so se predvsem glede na metode zdravljenja oziroma vrsto bolezni ter vzroke zanje. Njihova ključna dejavnost se je navezovala na bolezni, ki jih je povzročala uročenost, najpogostejša metoda zdravljenja pa je bilo odpravljanje uroka (*gledanje / načinjanie za veroke, škontradura* ali *stravo*, kar predstavlja vrsto zarotitvene tehnike, s katero se odstranjuje urok ali njegove posledice), zlasti z metanjem žerjavice v vodo,¹⁷ poleg tega pa so zdravile tudi zvine, bolezni organov trebušne votline, čire, bolezni grla, ošpic, gliste in druge zdravstvene težave, npr. z masiranjem, uporabo zagovorov ipd. (Lipovec Čebtron 2008: 116, 139, 146–147). Etnografske raziskave Lipovec Čebtron na terenu so potrdile prevlado ženskih zdravilk; številne so sicer začele delovati med 20. in 30. letom starosti, omembe »starejših žensk« pa so verjetno povezane s prepričanjem, da so te bolj izkušene (Lipovec Čebtron 2008: 116). Po avtoričinih trditvah bi bilo sicer zgrešeno zdravilke umeščati le v ruralno okolje, čeprav so bile tu številčnejše in se je verjetno njihovo delovanje obdržalo dlje (ibid.: 117). Omenjajo jih sicer tudi v urbanih naseljih (zlasti hrvaške Istre), lahko pa ob tem dodamo še primer, izpričan pri primorskem publicistu Josipu Godini Verdelskem. Ta v svojem življenjepisu navaja, da ga je leta 1855, ko je bival v Kopru, rešila kolere »neka starka, imenovana Genso, ki je bolj poznala pripomočke za odpravo te bolezni, kakor jih poznajo redni medehi [zdravniki, op. a.], kateri so se navadno zelo bali dotika z bolniki« (Godina Verdelski 1879: 119).

Že etnologinja Marija Makarovič je na istrskem podeželju iskala podatke o zdravilkah in zdravilcih, ki pravzaprav veliko povedo tudi o obdobju, ki nas tu zanima. V času njenih raziskav¹⁸ so predvsem stari, a tudi ljudje srednjih let, poznali zdravilna zelišča za lajšanje nekaterih zdravstvenih tegob – starejše ženske so si te zeli tudi pripravljale (Makarovič 1978: 208). Na drugi strani so mladi

na »praznovorne« preventivne ukrepe oziroma »magično zdravljenje« (ki je obsegalo predvsem zagovore) gledali s posmehom, kot na nekaj, kar počno le še ostareli ljudje (Makarovič 1978: 209; prim. Makarovič 1977: 127).

Pri tem pa je vendarle izrednega pomena tudi sam način prenosa zdravilskega znanja, saj etnografske raziskave za Istro (Makarovič 1977: 125–128; Makarovič 1978; prim. Lipovec Čebtron 2008: 152–153) kažejo na to, da je zdravilcem običajno že v mladosti predal znanje kak starejši človek (ne nujno sorodnik), pogosto šele na smrtni postelji, ker bi bil sicer učinek zdravilnega posredovanja izničen (Makarovič 1978: 215). Posebej zanimivo je vprašanje, ali je starost igrala kakšno vlogo pri statusu zdravilcev in zdravilk v družbi (ne nujno v širši, ampak predvsem v zamejenih, pogosto podeželskih skupnostih, katerih medicinski sistemi so bili sestavljeni iz tradicionalnega zdravljenja). Višja starost zdravilk je bila običajno prednost, saj je pomenila več izkušenj. Podobno je veljalo tudi za babice kot pomočnice pri porodu,¹⁹ ki so si poleg tega zaupanje ljudi lahko pridobile šele po določenem času. Tudi iz etnološkega gradiva (npr. Rožman 2004: 71) je razvidno, da so ljudje bolj zaupali starejšim babicam, ki so bile bolj izkušene. Pogosto so delovale še v visoki starosti; preučevani primeri babic, ki so na Dolenjskem svoje delo opravljale na prelomu med 19. in 20. stoletjem, kažejo, da so slednje nudile pomoč pri porodu tudi še v visoki starosti, npr. pri 76 in 80 letih (Rožman 2004: 58–59, 62–63). Podobno je bilo tudi v Istri; v koprski občini je denimo leta 1885 med sedmimi občinskimi (izprašanimi²⁰) babicami delovala tudi 70-letnica (SI PAK KP 7, t. e. 216, 1004/XIV).²¹ Marsikje na podeželju je izkušnost tudi pomenila več kot formalna izobraženost, saj so porodnice za pomoč pri porodu na domu (v času, ko rojevanje v porodnišnici še ni bilo običajna praksa) najraje klicale neizprašane babice oziroma izkušene ženske iz vasi (prim. Brumen 2000: 110; Borisov 1995: 33). Tudi ob koncu 19. stoletja naj bi bilo tako: »Ko se čuti žena blizu poroda, gre k izpovedi in se vleže potem v postelj, katero zastro‘ s pregrinjali, da ne

19 Čeprav naj bi že sam izraz »babica« pri vseh slovanskih narodih poleg stare matere pomenil tudi pomočnico pri porodih, saj je nakazoval na porodno pomoč izkušene starejše ženske (gl. Borisov 1995: 19), je bila v času institucionalizacije babiške dejavnosti starost babic seveda zelo raznolika. Med drugim je bila zgornja starostna meja, določena za ženske, ki so želele obiskovati babiško šolo, običajno 45 let (Borisov 1995: 27).

20 Treba pa je poudariti, da je iz župnijskih knjig razvidno, da je pri porodih sodelovalo tudi večje število drugih žensk, najverjetneje neizprašanih babic, katerih starost ni navedena.

21 Ta babica je pri porodih nazadnje pomagala leta 1884, ko je prisostvovala 14 porodom (leta 1883 pri 6, leta 1882, ko je štela približno 67 let, pa pri 21 porodih). Razvidno je, da je v tem času sodelovala tudi pri številnih porodih v plemiških družinah posestnikov, družinah javnih uslužbencev (celo pri koprskem okrajnem glavarju Bosiziu), učiteljev, trgovcev, lekarnarjev idr., kar lahko morda kaže na njen ugled (ŠAK, Krstna knjiga Koper, 1873–1896).

17 Ta praksa je imela v Istri zelo dolgo tradicijo, saj jo v svojih krajepisih že v 17. stoletju omenjajo zdravnik Prospero Petronio, škof Giacomo Filippo Tommasini in polihistor Janez Vajkard Valvasor, tudi posebej v povezavi s starejšimi ženskami (Lipovec Čebtron 2008: 113–114).

18 Te so potekale leta 1976, kar pomeni, da je opravljala pogovore tudi z ljudmi, rojenimi na prelomu med 19. in 20. stoletjem; najstarejši med njimi je bil rojen že leta 1890.

sme nihče k njej, niti njen lasten mož, razun jedne že bolj postarane žene iz vasi, ker Istranke ne vidijo rade babic« (Rutar 1896: 184). Seveda je težko ugotavljati, ali so imele najstarejše babice ali porodne pomočnice že v osnovi prednost pred ostalimi, saj je tu nedvomno svojo vlogo igralo še veliko dejavnikov. Vsekakor pa so imele tako babice kot tradicionalne zdravilke »funkcijo reguliranja in nadziranja družbenih odnosov v skupnosti« (Lipovec Čebren 2008: 150), kar jim je že v osnovi dajalo določeno statusno pozicijo.

Starost in predstavniki uradne medicine

Podobno je bilo tudi zaupanje v uradno medicino lahko pogojeno z izkušnostjo; iz nekaterih virov je mogoče razbrati, da so bili tudi med zdravniki bolj čislani starejši. To ponašajo nekatere časopisne notice iz časa kolere, v katerih razberemo, da so ljudje na podeželju (denimo v tržaški okolici) mestne zdravnike grobo odslovili, kar pa je slovenski tržaški tisk²² pojasnjeval z naslednjimi besedami:

[L]ahonski listovi klepetajo in sumničijo okoličane, da so si razširjanja boleznih sami krivi, ker so preveč babjeverni ter ne zaupajo zdravnikom, temveč se na nje repenčijo in jih z grdimi odganjajo. Zadnje ni resnično in če se prav kje nahaja kakšen okoličan, ki je zgrda ravnal z doposljanem zdravnikom, je to iz nevednosti, nekoliko pa iz nezaupanja, ki ljudstvo sploh – in torej tudi mestno – goji do zdravnikov, iz kojih je sestavljena zdravstvena komisija. [...] Mi babjeverstva ne zagovarjamo, da tudi tu, kakor povsod vlada oni nesrečni nepotizem: – vta knoli so v komisijo skoraj najslabše in najmanj izkušene ali mlade zdravniške moči. (B. n. a. 1886c)

Odnos do mladih zdravnikov in njihove vprašljive kompetentnosti je razviden tudi iz primera mladega tržaškega zdravnika Alessandra Lustiga, ki se ga je leta 1886 oprijel sloves, da lovi »vejičaste bacile« (bakterije *vibrio cholerae*),²³ saj je med epidemijo kolere bakteriološko pregledal večino analiziranih vzorcev, s katerimi so dokazovali okužbe (Keber 2007: 173; Bratož 2017: 245). Tržaško časopisje si je zato privoščilo posmeh na njegov račun (npr. B. n. a. 1886a), saj je bil to mlad, neizkušen in nepriznan zdravnik, ki je bil kljub pomanjkanju izkušenj s kolero v času zadnje epidemije te bolezni v mestu postavljen na vodilno funkcijo v pomožni bolnišnici za okužene (kar je bila sicer verjetno posledica tedanjega pomanjkanja zdravniškega kadra). Tržačani (oziroma tako italijanski kot slovenski tisk) so se zaskrbljeno spraševali, kako je

mogoče, da mu je prepuščena skorajda vsa odgovornost »za zdravje in rešitev Trsta«, in pod vprašaj postavljali kredibilnost mladega predstavnika medicinske stroke. Po prvem mesecu epidemije v mestu so se časniki zgražali:

V mestnej bolnišnici, kder za kolero umrle raztelesujejo, preiskuje mrtva telesa nek mlad pobič, ki je komaj lansko leto zrelostni izpit na tukajšnji mestni gimnaziji absolvirjal in poroča potem o svojih »korenitih« in »učeh« iznajdbah tražaškim lahonskim listom strašče s kolero in nesrečnimi mikrobi. Nismo verjeli, da se v Trstu kaj takega lahko godi in vendar je res! (B. n. a. 1886b)

Povsem drugačen odnos je odseval iz pisanja o starejših zdravnikih. Prav v času s kolero povezanih bakterioloških odkritij je eno svojih del objavil tudi tržaški zdravnik Alessandro Goracuchi, sicer zagovornik antikontagionizma (nenalezljivosti kolere), kar je bilo seveda v strogem nasprotju s Kochovimi dognanji o bakterijskih povzročiteljih te bolezni. Goracuchi v svoji knjigi *O azijski kolero (Alcunche sul cholera asiatico, 1886)* sicer ni zanikal obstoja »neznatnih telesc«, iz katerih se »pod določenimi pogoji [...] lahko rojevajo taka mikroskopska bitja, ki povzročajo bolezni« (Goracuchi 1886: 11), trdil pa je (čeprav so bile te ideje v času pred koncem stoletja že presežene), da sta edina učinkovita prezervativa pred kolero vzdržnost pri hrani in zmerno življenje (gl. Bratož 2017). V publicistiki so se kljub temu zdravnikovemu delu poklonili z objavo, ki odraža spoštovanje do priznane medicinske avtoritete, saj so zapisali: »Da je dr. Alessandro De Goracuchi velik um in zelo učen človek, vedo vsi v Trstu« (B. n. a. 1886d). Pisali so tudi, da njegova nova monografija vendarle ne more biti še eno jalovo delo, kakršnega gre pričakovati od literatov ali priložnostnih znanstvenikov, saj da – tedaj že 79-letni – Goracuchi zdravniško prakso izvaja že kakih 50 let in ima tudi s kolero že veliko izkušenj.²⁴

Tudi ob koncu stoletja je mogoče prebrati, da so imeli mladi zdravniki v primerjavi s starejšimi (zlasti finančno) slabši položaj, saj da je »pot do uspeha za mladega zdravnika postala izjemno težka, in če ima možnost uspeti, je to le, če so mu starejši in bolj znani kolegi pripravljeni prikskrbeti stranke, tako da ga priporočijo svojim znancem«, ter da »zdravniki višji status in ugleden položaj lahko pridobijo šele po več letih« (Marcus in Pattay 1900: 31). V tem kontekstu je status starih (v tem primeru zdravnikov) seveda pomembno vprašanje, ki naslavlja družbeno pozicijo starejših posameznikov in starih kot skupine, slednjo pa determinirajo politična, pravna, medicinska ter kulturna pravila in navade (gl. Johnson 1998: 2), ob čemer se jasno izrisuje pozitivno vrednotenje starosti kot kopičenja znanja in izkušenj le za določene družbene skupine.

22 V tržaški publicistiki tega časa so se poleg dihotomije mesto – podeželje reproducirale tudi etnične dihotomije (italijansko – slovensko), ki so se kasneje še zaostrovale.

23 To se je namreč dogajalo le nekaj let zatem, ko je Robert Koch odkril omenjeno bakterijo in jo identificiral kot povzročiteljico kolere, kar je dalo zagon t. i. »bakteriološki dobi«. Seveda so bile te znanstvene novotarije v javnosti sprejete tudi z določeno mero skepse in cinizma (gl. Bratož 2017).

24 Ob njegovi smrti so v *Edinosti* z naklonjenostjo do te »jako poznane originalne osebe« zapisali: »Pred kratkim časom slavil je ta poznati zdravnik svoj 80. rojstveni dan, ter se je bilo po njegovej krepkej naravi nadejati, da jih bode še celo vrsto obhajal« (B. n. a. 1887).

Sklep

Raznolike podobe starosti in mnogovrstne pomene, ki so ji bili pripisani v 19. stoletju, je mogoče najti tudi v tedanjih diskurzih o skrbi za zdravje ter zdravljenju v povezavi s starostjo. Čeprav se je pogosto treba zadovoljiti zgolj z indici, ki le bežno nakazujejo na te pomene, lahko s kombiniranjem zgodovinskih virov in objavljenih etnoloških izsledkov, ljudskega izročila in (literarnih) reprezentacij vsaj deloma nakažemo tako negativne kot pozitivne podobe starosti, ki se izrisujejo v različnih kontekstih. Čeprav je bila negativna podoba staranja kot obdobja usihanja človekovih moči verjetno najpogostejša in posebej značilna za nižje družbene sloje, pri čemer so starostnike povezovali z delovno nezmožnostjo in iz nje izviraajočo revščino, je imela starost v določenih primerih tudi pozitivne konotacije. Posebej ko se iz gledišča starostnika kot pacienta (tudi priročniki uradne medicine namreč staranje prikazujejo predvsem kot nepovratni proces fizičnega propadanja) pomaknemo na pozicijo starostnika kot izvajalca zdravstvene oskrbe (pa naj bo ta del uradne medicine, kot to na primer velja za zdravnike in babice, ali pa del tradicionalne medicine, kot so zdravilci oz. zdravilke), je starost pogosto povezana z zaželenim znanjem, izkušnjami in modrostjo. Pri tem vidno vlogo igrajo dejavniki, kot so spol, družbeni položaj, poklic in kulturno okolje, od katerih je ravno tako odvisen starosti pripisan pomen. Če za primer vzamemo tradicionalno medicino, je odnos povsem drugačen, ko gre za ostarele ljudske zdravilke, katerih znanje je čislano v neki ruralni skupnosti, kot pa v primeru starejših žensk, ki uporabljajo tradicionalno medicino in so z gledišča urbane meščanske izobraženske srenje obravnavane z veliko mero neodobravanja – pogosto s strani (moških) zdravnikov kot predstavnikov razuma ter znanstvene, uradne medicine. Vendar pa je lahko tudi tu starost zanimiva analitična kategorija, ki razkrije, da je bila visoka starost v poklicih, kakršen je bil zdravniški, označevalec višjega statusa. Seveda gre v obravnavanih primerih le za nekatere percepcije starosti, kakor jih je mogoče razbrati iz različnih (strokovnih, poljudnih, časopisnih, literarnih, moralnih in drugih) diskurzov, še veliko bolj luknjasta pa je – zaradi odsotnosti osebnih pričevanj – samopercepcija ostarelih prejemnikov in izvajalcev zdravljenja.

Zahvala

Prispevek je nastal v sklopu raziskovalnega projekta Kulturno-zgodovinski vidiki staranja: izkušnje, reprezentacije, identitete (J6-2572), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost RS (ARIS).

Literatura in viri

- APOLLONIO, Carlo: *La riorganizzazione del servizio sanitario nell'Istria*. Pulj: La Camera medica istriana, 1896.
- ATTI: *Atti della dieta provinciale dell'Istria in Parenzo*, sessione VII. Trst, 1873.
- BEVER, Edward: Witchcraft, Female Aggression, and Power in the Early Modern Community. *Journal of Social History* 35/4, 2002, 955–988.
- BEVK, France: Začudene oči. *Ljubljanski zvon* 56/1, 1936.
- BIZJAN, Tanja: Staro žensko telo v mlinu kulta mladosti. *Etnolog* 15, 2005, 81–96.
- B. n. a.: *L'Alabarda triestina*, 22. in 27. 6. 1886a
- B. n. a.: Tržaške novosti. *Edinost*, 7. 7. 1886b, 3.
- B. n. a.: Kam sega lahonska zagrozenost. *Edinost*, 1. 9. 1886c, 3.
- B. n. a.: L'opuscolo sul cholera del Dr. Goracuchi. *L'Alabarda triestina*, 19. 10. 1886d, 4.
- B. n. a.: Dr. Aleksander vitez Goracuchi. *Edinost*, 9. 2. 1887, 2.
- BORISOV, Peter: *Ginekologija na Slovenskem od nastanka do 80. let 20. stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995.
- BRATOŽ, Urška: *Bledolična vsiljivka z Vzhoda: Kolera v severozahodni Istri (1830–1890)*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales ZRS Koper, 2017.
- BRATOŽ, Urška: »Kruha in dela«: O reševanju socialnih vprašanj v Istri in Trstu 19. stoletja. *Annales: Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia* 32/4, 2022, 547–558.
- BRATOŽ, Urška: Staro telo: Medicinski pogled 19. stoletja. V: Marija Mogorović Crljenko in Elena Uljančić (ur.), *10. Istarski povijesni biennale = 10th Istrian History Biennale: Corpus, Carnalitas --- : o tijelu i tjelesnosti u povijesti na Jadranskom prostoru = the body and corporality in the history of the Adriatic: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, svezak 10. = collected papers from the International Scientific Conference, volume 10*. Poreč: Zavičajni muzej Poreštine; Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, Filozofski fakultet; Pazin: Državni arhiv, 2023, 102–114.
- BRATOŽ, Urška: Epidemija in ostareli: Kolera in domet oskrbe v Avstrijskem primorju. V: Katarina Keber (ur.), *Epidemije in zdravstvo v zgodovinski perspektivi*. Ljubljana: ZRC SAZU, v tisku.
- BRUMEN, Borut: *Sv. Peter in njegovi časi: socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. Ljubljana: Založba /*cf., 2000.
- CANSTATT, Carl Friedrich: *Die Krankheiten des höheren Alters und ihre Heilung*. Erlangen: Enke, 1839.
- CASTIGLIONI, Arturo: *La mortalità a Trieste e le sue cause speciali. Brevi cenni statistici*. Trst: B. Appolonio, 1877.
- COLE, Thomas R. in Claudia Edwards: The 19th century. V: Pat Thane (ur.), *The Long History of Old Age*. London: Thames & Hudson, 2005, 211–261.
- ČEČ, Dragica: »Srce vsakega je treba pripraviti za dejavno udeležanje zapovedi ljubezni do bližnjega«: Začetki sistemske oskrbe revnih in pomen kulture osebne dobrotelosti. V: Andrej

- Studen (ur.): *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, 37–70.
- ČEČ, Dragica: Podobe starosti v začetku 19. stoletja. V: Mojca Šorn (ur.), *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, 11–33.
- DE GIAXA, Vincenzo in Alessandro Lustig: *Relazione sul colera nell'anno 1886*. Trst: Municipio, 1887.
- FACCHINETTI, Antonio: Degli Slavi Istriani. *L'Istria* II/25, 1847, 97.
- FIUMI, Giuseppe in Lodadio Filippi: *Manuale di medicina pratico-popolare*. Milano: Manini, 1850.
- FORLANI, Flavio: *Proverbi istriani: Studio di paremiologia per conoscere i detti, i modi di dire e le massime popolari della tradizione, degli usi e dei costumi della nostra gente*. Koper: Obalna samoupravna skupnost italijanske narodnosti: Promocijsko, kulturno, izobraževalno in razvojno italijansko središče »Carlo Combi«, 2014.
- FRANKOLSKI, J.: Vraže na Slovenskem. *Kmetijske in rokodelske novice* 21/39, 1863, 313.
- GODINA VERDELSKI, Josip: *Živenje Josipa Godine Vèrdèlskega: Opisal on sam leta 1879 s pristavkom raznih stranskih rěčij za razdèlitev mej domačince po njegovi smèrti: S podobò zgoraj iménovanega*. Trst: samozaložba, 1879.
- GORACUCHI, Alessandro: *Alcun che sul cholera asiatico*. Trst: Morterra & Comp., 1886.
- GUYÉTANT, Sébastien: *Il Medico dell'età regrediente e della vecchiaia, ossia consigli alle persone d'ambo i sessi*. Benetke: Bazzarini, 1841.
- HIGGS, Paul: Social and Cultural Gerontology and the Importance of the Ageing Body. V: Christian Alexander Neumann (ur.), *Old Age before Modernity: Case Studies and Methodological Perspectives, 500 BC–1700 AD*. Heidelberg: Heidelberg University Publishing, 2023, 263–278.
- HRIBAR, Dragotin: *Zbirka domačih zdravil, kakor jih rabi slovenski narod*. Celje: samozaložba, 1904.
- JOHNSON, Paul: Historical readings of old age and ageing. V: Paul Johnson in Pat Thane (ur.), *Old Age from Antiquity to Post-Modernity*. London in New York: Routledge, 1998, 1–18.
- KEBER, Katarina: *Čas kolere: epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- KOCIANČIČ: Vraže primorskih Slovencev. *Kmetijske in rokodelske novice* 14/92, 1856, 398–399.
- KOVAČIČ, Kristina: Porodna babica šantla Ana iz okolice Trsta in njena zapuščina. *Etnolog* 7, 1997, 71–85.
- KREFT, A.: Zakaj še ljudje v boleznih pri lažnjih babah, in goljufnih mazačih pomoči išejo? *Kmetijske in rokodelske novice* V/39, 1847, 154.
- KROPEJ TELBAN, Monika: Pripovedi o kugi in zdravilne prakse proti tej bolezni v ljudskem izročilu. *Kronika* 70, 2022, 27–40.
- LIPOVEC ČEBRON, Uršula: *Krožere zdravja in bolezni: tradicionalna in komplementarne medicine v Istri*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2008.
- MAKAROVIČ, Marija: Ljudsko zdravstvo – na primeru Podpeč v Istri. *Zdravstveni vestnik* 46, 1977, 125–128.
- MAKAROVIČ, Marija: Ljudsko zdravstvo – na primeru Pregare v Istri. V: Franjo Krmpotić (ur.), *Zbornik radova 26. sastanka Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije*. Poreč, 30. 9.–2. 10. 1976. Rijeka: Znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture, 1978, 207–218.
- MAKAROVIČ, Marija: Zdravstvena kultura agrarnega prebivalstva v 19. stoletju. *Slovenski etnograf* 33/34, 1988/1990, 481–528.
- MANTEGAZZA, Paolo: *Elogio della vecchiaia*. Milano: Fratelli Treves, 1895.
- MARCUS, Emilio in Gracco Pattay: *Le condizioni igienico sanitarie di Trieste: Cenni popolari*. Trst: Werk, 1900.
- MÖDERNDORFER, Vinko: *Ljudska medicina pri Slovencih*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1964.
- M. Š.: Smrtna roža. *Vertec*, 20/3, 1890, 47.
- NAVRATIL, Ivan: Slovenske národne vraže in prazne vére, primerjane drugim slovanskim in neslovanskim. *Letopis Matice Slovenske*, 1892, 121–177.
- NAVRATIL, Ivan: Slovenske národne vraže in prazne vére, primerjane drugim slovanskim in neslovanskim. *Letopis Matice Slovenske*, 1894, 138–201.
- OTTAWAY, Susannah R.: *The Decline of Life: Old Age in Eighteenth-Century England*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- PELLING, Margaret in Richard M. Smith: Introduction. V: Margaret Pelling in Richard M. Smith (ur.), *Life, Death and the Elderly*. London: Routledge, 1991, 1–32.
- PRELOG, Matija: *Makrobiotika ali nauki, po katerih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podoljšati*. Maribor: samozaložba, 1864.
- RADOSLAV: Starček pri jaslicah. *Zgodnja Danica* XXV/1, 1872, 1.
- RAMŠAK, Mojca: Starost in staranje v pohorski pravljicni prozi. V: Mojca Šorn (ur.), *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, 35–44.
- REMEC, Meta: »Živeti dolgo ali živeti srečno?« Christoph Wilhelm Hufeland in njegov vpliv na dojemanje starosti in staranja v dolgem 19. stoletju. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 62/2, 2023, 7–21.
- REVEILLÉ-PARISE, Joseph-Henri-Gabriel: *Traité de la vieillesse hygiénique, médicale et philosophique*. Pariz: Baillière, 1853.
- ROWLANDS, Alison: Witchcraft and Old Women in Early Modern Germany. *Past & Present* 173, 2001, 50–89.
- ROŽMAN, Irena: Zgodovinski oris babištva na Slovenskem in porodna pomoč v fari Velike Brusnice na Dolenjskem od 1840 do 1945. *Etnolog* 7, 1997, 241–288.
- ROŽMAN, Irena: *Peč se je podrla!: kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004.

RUTAR, Simon: *Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra: Prirodnoznanstveni, statistični, kulturni in zgodovinski opis*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1896.

SCHIAVUZZI, Bernardo: *Le istituzioni sanitarie istriane nei tempi passati. Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria VIII/3–4*, 1892, 315–407.

SI PAK KP 7 – Pokrajinski arhiv Koper, f. 7 (Občina Koper), t. e. 216, 1004/XIV.

ŠAK – Škofijski arhiv Koper, Krstna knjiga XXIV (Koper), 1873–1896.

TRATNIK VOLASKO, Marjeta in Matevž Košir: *Čarovnice: predstave, procesi, pregoni v evropskih in slovenskih deželah*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.

TRAVNER, Vladimir: *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Življenje in svet, 1934.

TURCK, Léopold: *De la vieillesse étudiée comme maladie et des moyens de la combattre*. Pariz: Baillière, 1854.

TUŠEK, Ivan: O čarovnih zeliščih. *Slovenski glasnik* 6/3, 1858a, 78–84.

TUŠEK, Ivan: O čarovnih zeliščih. *Slovenski glasnik* 6/4, 1858b, 117–125.

WAHL, Hans-Werner: Three Key Longings of Humankind Related to Ageing Seen Through the Lenses of Contemporary Gerontology. Eternal Youth, Immortality, and Wisdom. V: Christian Alexander Neumann (ur.), *Old Age before Modernity: Case Studies and Methodological Perspectives, 500 BC–1700 AD*. Heidelberg: Heidelberg University Publishing, 2023, 33–58.

ŽELEZNIK [BRATOŽ], Urška: Zdravnik med idealom in resničnostjo: zdravniško delo in ljudski odnos do zdravja in medicine v 19. stoletju. *Acta medico-historica Adriatica* 8/2, 2010, 293–328.

ŽIDOV, Nena: Ali so metode alternativne medicine v Sloveniji res nekaj povsem novega? *Etnolog* 10, 2000, 139–159.

ŽIDOV, Nena: Jurij Humar in njegovo zdravljenje ljudi z magnetizmom. *Etnolog* 15/1, 2005, 323–343.

Images of Old Age in Traditional and Official Medicine of the 19th Century

The diverse and ambiguous meanings attributed to old age in the 19th century can also be traced in discourses on health and healing. Although sources on the elderly are often scarce and not very revealing, the combination of historical and ethnological research, folk traditions, and (literary) representations can at least partially reveal both negative and positive facets of old age that emerge in different contexts.

Although the negative image of old age as a period of declining physical abilities was probably the most common and particularly characteristic of the lower social classes, with the elderly being associated with inability to work and the resulting poverty, old age also had positive connotations in certain cases. Especially when a shift is made from the perspective of the elderly as a patient to the position of the elderly as a healthcare provider (whether a physician of the official medicine or a healer of the traditional medicine), the meanings attributed to old age often indicate the accumulation of knowledge, experience and wisdom. Categories such as gender, social status and occupation play a prominent role in this, and the significance attached to old age is strongly dependent on them, as the examples taken from the Austrian Littoral show. For instance, an elderly (female) folk healer was valued in a rural community for her knowledge and experience, while an old woman who practised traditional medicine, or even sought the help of a traditional medical practitioner, was pejoratively regarded as superstitious by the bourgeois intelligentsia. On the other hand, a male physician, a representative of official medicine, was the messenger (and symbol) of reason. Here, too, however, age can play the role of an interesting analytical category, revealing that young doctors, unlike their older colleagues, could be anything but respectable, since in the medical profession old age was also a marker of higher status. The paper traces hidden perceptions of old age through various representations (scientific, popular, newspaper, literary and others), although the self-perception of older recipients and providers of medical treatment remains even more blurred.

FUNKCIJE PREŽIVITKA IN DRUŽBENA REALNOST PREŽIVITKARJEV

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 13. 9. 2023

Izvleček: Avtorica v prispevku na podlagi analize kriminalnih primerov iz začetka 19. stoletja in na podlagi civilnih pravnih patrimonialnega sodišča Bled, predvsem iz sredine 18. stoletja, analizira doživetje preživitka in izkušnje življenja v preživitku. Tega so na formalni in neformalni ravni uporabljali različni sloji podeželskega prebivalstva za predajo imetja (ne zgolj posesti) *inter vivos*, da so si zagotovili delno ali popolno oskrbo, ko so bili delovno nezmožni (praviloma zaradi starosti), a tudi za ohranitev določenega premoženja za krizne čase.

Ključne besede: preživitev, staranje, življenje v preživitku, medgeneracijski odnosi

Uvod

Izkušnje starosti in starostnikov na podeželju ter odnos do njih so bili v 18. in 19. stoletju izredno heterogeni. Povezani so bili z veliko socialno heterogenostjo na podeželju, na katero opozarjata že avstrijska demografska in socialna zgodovinarja Michael Mitterauer (1982) in Reinhard Sieder (1996). Socialna heterogenost ni bila odvisna zgolj od kakovosti zemlje in mikro podnebja, ampak so nanjo vplivale tudi gospodarske politike zemljiških gospodov, predvsem deljivost in nedeljivost kmetij in posledično različno velika kmečka gospodarstva. S spodbujanjem obrti in drugih neagrarnih dejavnosti so lahko še dodatno večali delež kmečkih podslojev – kajzarjev in gostačev, ki so se preživljali z neagrarnimi dejavnostmi ali občasnim delom v kmetijstvu (prim. Sieder 1996); na prostoru današnje Avstrije je sredi 19. stoletja delež oseb brez zemlje dosegel tretjino prebivalstva (Sieder 1998: 12–13), verjetno pa bi lahko takšno oceno razširili tudi na večino današnjega slovenskega ozemlja. Pod vplivom vplivnih konceptov »celotne hiše«¹ (Brunner 1968), ki je zaznamovala politično teorijo zgodnjega novega veka ter družino razumela kot harmonično medgenera-

1 Gre za politično-pravno definicijo »družine« kot samozadostne gospodarske enote v zgodnjem novem veku, ki jo je v 19. stoletju najprej prevzel konservativni socialni politik Wilhelm Heinrich Riehl, v zgodovino pisju pa jo je utemeljil Otto Brunner. Celotna družina je poleg vseh članov, ki so bili sorodstveno povezani, vključevala tudi vse, ki so bili pri družini zaposleni (najpogosteje hlapce in dekle, vajence in pomočnike), pa tudi gostače.

Abstract: Based on the analysis of criminal cases from the beginning of the 19th century, and the civil litigation of the patrimonial court of Bled from the mid-18th century in particular, the article examines the perception of "retirement arrangements" and the experience of living in subsistence, which was used on a formal and informal level by different social groups of the rural population for the surrender of property (not just possessions) *inter vivos*, with the aim of guaranteeing partial or full care for the time of incapacity for work (usually as a consequence of the incapacity for work in old age), as well as for accumulating a certain amount of wealth for times of crisis.

Keywords: old age, transmission of property, property transmission with alimony and subsistence arrangements, living in "retirement", intergenerational relationships

cijsko in solidarnostno skupnost, se je v zgodnejših znanstvenih študijah uveljavila podoba o preživitku² kot obdobju umika in pokoja (Held 1982). Mit o harmonični patriarhalni družini je v preučevanju starosti ustvaril mit o »zlati dobi« starostnikov (Troyansky 2015).

Posebej v 19. stoletju, ko imamo še zelo malo osebnih pričevanj, je razkrivanje izkušenj preživljanja starosti metodološko in vsebinsko precej zahtevno raziskovanje. Izkušnje starosti so zavite v stereotipno predstavljanje »Drugega«, deloma uokvirjene v ideje o »srečni starosti« premožnejšega kmečkenga življa v okviru razširjene družine, deloma pa v posmehljiv in podcenjujoč odnos do starih ljudi, ki se kaže v pravljici literaturi in izročilu (Ramšak 2017: 43). Preživljanje starosti na podeželju je kontaminirano tudi z meščansko moralno. Ker gre za izredno dolgo dobo v življenju, so izkušnje starosti že zaradi bioloških okoliščin zelo različne glede na fizične lastnosti posameznika in prisotnosti s starostjo povezanih bolezenskih stanj, odvisne pa so tudi od spola, poklica, ekonomskega in socialnega položaja posameznika, njegovih socialnih mrež, njegove samopercepcije, družbenega ugleda, socialnih mrež, konceptov solidarnosti in družbenega nadzora v podeželskih skupnostih, pomena rodbine, ritualov skupnosti in stopnje družbenega

2 Slovenski etnološki leksikon definira preživitev kot historični pravni običaj predaje premoženja in garancije preživnine (z eno ali več prvinami: zagotavljanje hrane, stanovanja, obleke) ter določenih pribojškov (Simič in Makarovič 2004: 472), pri čemer je posebej poudarjeno, da je raba sodobnega pravnega termina preživitev napačna.

nadzora ter ne nazadnje od deleža trajno in začasno delovno neaktivnih posameznikov (Čeč 2017; glej tudi Thane 2003). Ker je preživitev ena od možnosti življenja v starosti, ki je tudi v slovenskem prostoru kljub dobrim študijam še premalo raziskana, v prispevku analiziram zgolj to kompleksno obliko življenja v starosti.

Preživitev je kot pravna, ekonomska in družbena regulacija že stoletja prisoten v fevdalnih in drugih zgodnjeno-veških razmerjih in se je v spremenjenih pravnih okvirih ohranil kljub temu, da se je univerzalno pokojninsko zavarovanje sprva ponujalo kot njegova zamenjava, kar bo predstavljeno tudi v tem prispevku. Ker gre pri odločitvi za odhod v preživitev tako v preteklih kot v sodobni družbi za splet kulturnih, političnih, ekonomskih, družbenih, pravnih in individualnih spodbud in prisil, bodo v prispevku v nadaljevanju najprej predstavljeni različni načini, motivi in prisile prehoda v preživitev ter nato še izkušnje posameznikov z življenjem v preživitku, s posebnim poudarkom na medgeneracijskem nasilju. Ker večina tujih analiz preživitkov interpretacije gradi ravno na pogodbah, ki vključujejo preživitke, in zaključke vleče zgolj na podlagi pogodbenih določil, lahko ravno analiza sodnih protokolov patrimonialnega sodišča in kazenskih sodišč³ razkrije veliko kompleksnejšo podobo življenja v starosti, saj ne razkriva zgolj konfliktov v preživitkarskih razmerjih, ampak tudi neformalne prakse preživitkarskih dogovorov, strategije in načine preživetja preživitkarjev ter veliko bolj dinamično družbeno in spolno strukturo preživitkarjev (ne zgolj »hišnih gospodarjev«), nenazadnje pa tudi veliko širši nabor imetja, ki se ga predaja kot preživitev. Vsaj delno lahko analiza teh virov pokaže tudi spremenjene kulturne motive in politične pritiske, ki posameznika prisilijo v predajo posesti. Za analizo smo izbrali gradivo zemljiškega gospostva Bled, v katerem je bila praksa preživitka precej pogosta že v 17. in 18. stoletju, in kazenske procese deželnega kazenskega sodišča, ki zajemajo večji del Kranjske, v desetletju 1820–1830. Vsi uporabljeni viri (obravnave pred patrimonialnim sodiščem, kazenske zadeve) ponujajo tudi nekaj odgovorov na vprašanja odnosa zemljiških gospodov do družbenih izzivov, povezanih s starostniki.

Preživitev: med političnimi in pravnimi koncepti ter realnostjo

Preživitev so z različnih vidikov analizirali konec 19. in v začetku 20. stoletja predvsem v okviru novih idej univerzalnega pokojninskega zavarovanja, ko so iskali obstoječe (več stoletij trajajoče) prakse neaktivnega življenja in posledično tudi zmanjšanja družbenega vpliva ali družbene degradacije (prim. analize v Schmidt 1920: 1–25). Preživitev so prikazovali kot politični, ekonomski, davčni

in pravni problem (Sturm 1899: 199). V eni od takšnih študij (Schmidt 1920) so ugotavljali, da je trajanje preživitka v avstrijskih kronovinah le redko trajalo manj kot 15–20 let. Študije tistega časa so ustvarile podobo preživitka kot faze neaktivnega, »umaknjene« življenja (Sieder 1996: 61; glej tudi Held 1982), »faze življenja«, ki je namenjeno ritualni pripravi na smrt, in so bistveno vplivale na historične, demografske in etnološke raziskave v 20. stoletju. Idejam o harmonični veliki družini so sledile študije večgeneracijskih gospodinjstev na podlagi popisov prebivalcev in *statusov animarum* (ena takšnih je Held 1982), v katerih so avtorji ugotavljali, da v zgodnjem novem veku preživitev ni bil posebej razširjen. Avstrijski zgodovinar Josef Ehmer je poudaril, da je treba preživitev razumeti širše, saj ni predstavljal zgolj oblike družinske skrbi za ostarele in s tem dela družinskih medgeneracijskih odnosov, ampak je bil (sicer redkeje) povezan z ekonomskimi razmerji, torej s hišnim gospodarstvom. Zato so se preživitkarske pogodbe sklepale tudi med »strankami« – osebami, ki niso bile v sorodu (Ehmer 1990: 29). Zaključil je, da je ravno zaradi relativne redkosti sklepanja preživitkarskih pogodb med ljudmi, ki niso bili v sorodu, koncept preživitka bolj vplival na ideologijo medgeneracijskih odnosov kot na dejansko medgeneracijsko solidarnost. Uveljavila se je tudi teza, da je bil preživitev privilegij bogatih. Avstrijski zgodovinarji so zato 19. stoletje označili tudi kot stoletje »difuzije« preživitka kot posledice večje donosnosti kmečkega gospodarstva (Ehmer 1998: 60), a je razlogov za širjenje preživitka v nekaterih delih Avstrijskega cesarstva več (prim. Grulich 2001). Vse do zemljiške odveze (1848), pa tudi še desetletja pozneje, so politiko preživitka zagotovo omejevali ali spodbujali interesi zemljiških gospodov ter zunanji pravni in politični pritiski in okoliščine, ki so posegali v rituale ter individualne prakse (in želje) pri predaji premoženja.

Pri interpretacijah preživitka v znanstvenih obravnavah, ki izhajajo iz meščanske utopične ideje o solidarni razširjeni patriarhalni družini kot bivanjski in delovni skupnosti, v kateri velja pravilo senioritete, ter političnega utemeljevanja univerzalne pravice do starostnega zavarovanja in pokojnine, se pozablja na veliko simbolično vrednost, ki sta jo imeli v podeželskih skupnostih rodbina in zemlja. Kot kažejo v nadaljevanju predstavljeni primeri, je bila prav zaradi ohranjanja rodbinske časti in zemlje pomembna strategija podeželskih družin predaja rodbinske posesti oz. tradicije izkušenemu dediču, ki je imel največ lastnosti, potrebnih za uspešno nadaljevanje rodbine: gospodarsko spretnost, določene moralne odlike, delavnost in fizične lastnosti. Samouki zbiratelj ljudskega izročila Gašper Križnik iz Motnika je v svojih odgovorih na vprašalnik črnogorskega

³ Gre za sodišče, ki je pristojno za sojenje podložnikom v civilnih zadevah (dolžniške, kupoprodajne, oporočne in poročne zadeve, spori, prelomi pogodb in dogovorov, žaljenje časti, določene oblike nasilja).

pravnik Valtazarja Bogišića⁴ o pravnih šegah pri slovenskih narodnih posredno opozoril na pomen rodbine in medgeneracijskega prenosa rodbinske posesti, saj naj bi v določenih okoliščinah rodbinska dediščina določala kriterije v medsebojnih razmerjih v družini. Priženjen zet (imenoval ga je »domazet«) naj bi bil po šegah, ki jih je poznal, ženi bolj podložen kot žena njemu (Polec 1945: 23).

Ker se je ponekod v alpskem prostoru preživitev kazal tudi v stavbni kulturi (Dolenc 1935: 148–149), so etnologi potrdili pomen preživitkarskih pogodb v družinskem spominu in praksi (Makarovič 1995: 145), a so obenem ugotavljali, da jih ni ravno veliko (Ramšak 2017: 40–41; glej tudi Makarovič 1994), pa tudi, da jih v določenih okoliščinah, na primer na Kočevskem, ni zaznali ne v izročilu ne v stavbni kulturi (Makarovič 2005). Četudi se v definicijah preživitka predajnik posesti oz. lastnine praviloma pojavlja v podobi »kmeta« (Makarovič 1994; Makarovič 1995: 271; Kačičnik Gabrič 2017: 63–76), pa primeri v mikro študijah opozarjajo na različne družbene skupine, ki so se odločale za predajo imetja s preživitkom.

Preživitev na prostoru današnje Slovenije – razširjenost in omejitve

Institut preživitka zagotovo združuje dva pomembna elementa, in sicer prenos določene lastnine oz. imetja, pravic in dolžnosti na eni strani ter socialno garancijo za posameznika oz. posameznike na drugi strani. Številne socialne funkcije preživitkov naj bi omogočale vsaj minimalno oskrbo in zagotavljale povezavo z določeno hišo, s tem pa tudi stalnost strehe nad glavo in ohranjanje določenega družbenega ugleda (prim. Zeitlhofer 2014). Zagotavljale so, da posameznik ni bil odvisen zgolj od solidarnostnih obveznosti skupnosti, ki so pogosto vključevale tudi selitev od hiše do hiše (prim. Židov 2012). Preživitki niso nujno zagotavljali preživetja in popolne oskrbe posameznika, so pa lahko predajniku omogočili določeno avtonomijo ali ohranitev določene avtoritete. Ker so se predajniki zavedali tveganj, ki so bila povezana z odhodom v preživitev (zmanjšanje družbenega vpliva, potencialni konflikti, slaba oskrba v preživitku), je bila predaja premoženja, kjer ta ni bila povezana z velikimi stroški, odvisna od številnih dejavnikov. Negativni odnos do preživitka so ob koncu 19. stoletja vzpostavili tudi politika in pravnik (kot je razvidno iz Kačičnik Gabrič 2017: 68). Odnos do trajno delovno nezmožnih, katerih večino so vendarle predstavljali ostareli, je bil veliko bolj kompleksen. Ker je bil proces staranja postopen, je bila pogosto tudi izguba fizičnih moči in psihične kondicije postopna. Tako se je tudi vloga posameznika v preživitku postopoma spreminjala.

Na preživitev so do leta 1848 vplivala fevdalna razmerja. Vsaj v dveh historičnih deželah – na Kranjskem in veliki

večini Goriške (z izjemo kolonata v Goriških brdih) – ter na nekdanjih štajerskih komornih posestvih so prevladoval kupne kmetije (Polec 1936; Krošl 1941), ki so po osnovni definiciji omogočale ustvarjanje preživitkov, saj je urbarialni zavezanec z njimi svobodno razpolagal. V praksi pa je bila tudi predaja zakupnih⁵ kmetij vsaj od 17. stoletja podobna.⁶ Vendar pa je bilo tako za zakupne (večina dolenskih kmetij razen na nekdanjih komornih posestvih) kot kupne kmetije (Gorenjska, Notranjska) treba ob predaji plačati določeno vsoto denarja, ki je imela več poimenovanj – umrščina ali primščina (Krošl 1941; Vilfan 1980). Dajatvi sta se plačali ob predaji kmetije ob smrti prejšnjega urbarialnega zavezanca ali ob prevzemu kmetije (ob poroki, umiku lastnika, prodaji). Iz nekaterih primerov lahko domnevamo, da je previsoka višina dajatve bistveno vplivala na prakse predaje imetja, saj so ljudje s predajo zavlačevali do smrti, zaradi česar je bil v teh okoljih preživitev redke.

V obsežnem goriškem gospostvu Rihemberk sta primščina in umrščina večkrat povzročala konflikte med podložniki in njihovimi zemljiškimi gospodi. Zato je bila praksa predanja imetja *inter vivos* (»med živčimi«) zelo redka. Med zaradi upora preiskovanimi podložniki v tem gospostvu je bil tudi kmet Peter Gorian (ali Gorjan), ki je bil star 95 let. Živel je sicer skupaj s svojim sinom, ki je bil star več kot 40 let, a je bil še vedno *pater familias*, kot so posebej opozorili. Zgolj v enem od 72 ohranjenih sodnih procesov je kmetijo prevzel sin, sodniki pa so posebej poudarili, da oče še živi v gospodinjstvu (ÖStA, šk. 23, str. 156–216).

Stanje raziskav družinskih jeder v 19. stoletju ne dovoljuje sklepov o razširjenosti preživitka na podeželju današnjega slovenskega prostora. Analiza popisov prebivalstva iz leta 1869 za nekatere podeželske občine v okraju Novo mesto je pokazala, da so 60-letniki in starejši iz vzorca skoraj enako pogosto živeli s svojimi otroci kot z drugimi sorodniki in nesorodniki (vzorec je zajel 94 posameznikov), le trije ostareli pa so živeli kot sozakonci – in bi lahko živeli v ločenem preživitku (Pančur 2017: 191). Realni pokazatelj razširjenosti preživitka in odnosa do starosti na podeželju je zagotovo kratka, a zelo intenzivna javna razprava ob predlogu splošnega starostnega zavarovanja (1908/1909), ki bi vključevalo tudi podeželje. Če je bil glavni argument za uvedbo starostnega zavarovanja na Češkem odprava bremen preživitkov (Skalicky v Kačičnik

⁴ Gradivo je objavil slovenski pravnik, akademik in pedagog Janko Polec (1945), o pomenu Križnikovih odgovorov pa je študijo objavil pravnik Vladimir Simič (2008).

⁵ Gre za različni vrsti razpolaganja na kmetijah in kajžah (obenem urbarialnih enotah), ki je bilo posledica zgodovinskih posegov v načine njihovih predaj, a je v praksi za oba tipa kmetij v obravnavanem času veljalo, da se po smrti urbarialnega zavezanca prenašata na dediče ob plačilu dajatve (Vilfan 1980: 433–434).

⁶ Raziskovalci, ki se usmerjajo na druge dele pravnega prostora Habsburške monarhije, zato ta institut postavljajo v začetke novoveškega obdobja v določenih delih Evrope in ga vežejo na določene tipe posesti (Sieder 1998: 62–63).

Gabrič 2017: 76),⁷ so bili na Kranjskem glavni problem (neurejene) oskrbe starostnikov berači (Miklavčič 1909: 298). Predlog zakona je na podeželju na Kranjskem naltel na odpor, saj so starostno in nezgodno zavarovanje na podeželju dojeli zgolj kot nov davek (glej Miklavčič 1909: 298; prim. Krek 1909; Remec 2017: 81–84). V medsebojnih političnih obračunavanjih se je razkrilo nekaj perečih vprašanj slovenskega podeželja: »Kdor nima smisla za tragiko, ki jo nam kažeta ‚Hlapec Jernej in njegova pravica‘ in ‚Revček Andrejček‘, ta ne bo glasoval za ta načrt [zakon, op. a.]« (B. n. a. 1909: 2), so zaključili. Sklicevanje na literarni deli je bilo obenem sklicevanje na zelo tipizirane in mestoma utopične podobe starosti in odnosov do starostnikov: na dolžnost delodajalca, da v preživitev vzame dolgoletnega člana hišnega gospodinjstva (hlapca), ter na podobo pasivne, socialno neaktivne starke – preživitarice in starostnika – berača, ki je povezovalni motiv obeh del.

Prehod v preživitev kot kulturna, ekonomska in socialna praksa

Odločitev za predajo imetja in prehod v preživitev je bila odvisna od številnih dejavnikov, pri čemer v nasprotju s prevladujočo usmeritvijo novejših raziskav (Zeitlhofer 2014; Otterer 2021) niso bile najpomembnejše ekonomske okoliščine oziroma velikost kmetije. Okoliščine analiziranih virov kažejo, da so bili enako pomembni socialni in gospodarski položaj predajnika, njegove fizične in druge okoliščine, obnašanje v javnosti, pritisk skupnosti in zemljiškega gospoda, poročne, rodbinske in posestne strategije, simbolne vrednote ter dolžnosti medgeneracijskih odnosov. Na makro ravni so na odločitve vplivale tudi politične okoliščine, spremembe v dednem pravu, davčne in vojaške obremenitve. Kot tretji dejavnik spodbude ali zaviranja odhajanja urbarialnih zavezancev v preživitev je zagotovo treba upoštevati tudi interes zemljiških gospodstev, saj bi lahko predolg preživitev predstavljal gospodarski problem in preveliko obremenitev kmetij (Sieder 1998: 61). Po drugi strani je ravno preživitev z nedeljivostjo imetja ohranjal ekonomsko moč urbarialne enote (kmetije, kajže, ipd.) kot gospodarske enote zemljiškega gospodstva. Deloma so bili motivi socialni (in tu so bili interesi predajnika najbolj skladni z interesi zemljiškega gospodstva): s preživitki so zagotovili določeno preskrbo oz. storitve, ne samo zase (in za svojo delno ali popolno delovno onemoglost), ampak tudi za otroke – brate (in sestre) ter otroke iz različnih zakonov. Premoženje (tudi premično), na katerega se je vezala zahteva o preživitku, je bila tudi dota matere.

Že analizirani primeri posamičnih pravnih zapisov preživitkov iz različnih gospodstev in delov današnjega sloven-

skega ozemlja, predvsem iz druge polovice 19. stoletja, kažejo predvsem dva trenda: večjo pojavnost preživitka v prostorih, kjer je bil tradicionalno prisoten, in predajo kot reševanje potencialne krize imetja in rodbine (prim. Kačičnik Gabrič 2017: 67). V razpravi analizirani viri potrjujejo tudi delovno hipotezo, da so v določenih primerih ključno vlogo igrale demografske, biološke in družinske okoliščine (hči kot edina dedinja, vdovstvo, bolezen, starost oziroma fizična nezmožnost, nedoletnost ali opravilna nezmožnost otrok). Če je bila kmetija premajhna, da bi najemala delovno silo za določena fizično intenzivna dela, ali če ni bilo dovolj moške delovne sile, je pri izraziti spolni delitvi dela na kmetiji najti več primerov, ko so moški ali zakonca odšli v preživitev. Primer drugačnih izkušenj starosti so bili tudi kajžarji, torej tisti, ki so imeli poleg hiše mogoče samo še vrt ali kakšen manjši košček zemlje in so se primarno preživljali s podeželsko obrtjo, delali v predindustrijskih obratih ali se preživljali z dnino. Imetje (posest, kajžo ali obrtno orodje) se je v teh primerih predajalo z namenom, da bi se okrepilo gospodarsko moč dejavnosti, s tem pa tudi v večji meri zagotovilo trajno oskrbo predajnikov, kar verjetno kaže tudi primer kajžarske vdove Neže Gogola.⁸ Njen konflikt s sinom Mihaelom oz. Miho Gogolo je nastal zaradi njegovih »nepreskrbljenih« bratov. Mati je od prevzemnika kmetije zahtevala, da brate Jakoba, Štefana in Petra nauči trgovanja ali jim kako drugače pomaga do »kosa kruha«. Mihael Gogola se je branil, da jih je hotel učiti, a so odšli od doma. Mati mu je zabrusila, da so bili prisiljeni oditi, ker niso dobili podpore, in da je Mihael z njimi ravnal slabše kot s tujimi ljudmi, saj »da še posli dobijo plačilo, bratje pa ga niso«. Obenem je zahtevala izplačilo 36 goldinarjev. Sodišče je v negotovih razmerah razsodilo, da mora Mihael sodišču plačati 16 goldinarjev, ki jih bo to izplačalo bratom, če se bodo stalno naselili v gospostvu (AS 721, knjiga 41, 20. 9. 1753, str. 440–441).

Kmetje so zaradi izgube moči in ugleda, ki je bil nesporno povezan z odhodom v preživitev, s slednjim zavlačevali. Gašper Križnik je opozoril, da obstajata dve praksi – določeni očetje otrokom razdelijo deleže, da lahko slednji gospodarijo z njimi, če pa očetje menijo, da so otroci zapravljeni, premoženje obdržijo do svoje smrti. Dodal je še, da je s spremembo stanu ali z vstopom v določene poklice oče izgubil oblast nad otroki (Polec 1945: 24–25). Tak pravni odnos do otrok nakazujejo tudi pravne in druge šege v gospostvu Bled. Tam je bila praksa predaje posesti in zagotavljanja preživitka pogostejša kot v mnogih drugih gospostvih. Dogovor o preživitku je bil pogosto vključen že v poročno pogodbo – podobno je za različne dele današnje Avstrije ugotovil Held (1982). Iz nekaterih družinskih sporov se zdi, da je bil del poročnih ritualov namenjen tudi

⁷ V prvi polovici 19. stoletja je v majhni češki župniji Kapličky, ki jo je sestavljalo 100 gospodinjstev, v obdobju 40 let 68 odstotkov vseh hiš zamenjalo lastnika tako, da je bil obenem določen preživitev za predajnike posesti (Zeitlhofer 2014: 275).

⁸ Živeli so v Ribnem, tožeči sin je bil star 42 let in je imel dva otroka, stara tri in eno leto. V popisu leta 1754 je h gospodinjstvu poleg matere prišteta tudi šestnajstletna sestra Neža (B. n. a. 2016: 37).

dogovorom o prihodnosti rodbine. Sestavni del dogovora med rodbinama obeh mladoporočencev je bil tudi dogovor o načinu gospodarjenja; praviloma so se odločali med skupnim gospodarjenjem in predajo kmetije ob smrti gospodarja ali pa za prehod v preživitev, v nekaterih primerih pa je oče ostal gospodar z obljubo, da bo poročeni sin prevzel posest po njegovi smrti.

Pri dogovorih je sodelovala tudi skupnost, med katerimi so večji zaupniki v primeru konfliktov nastopali tudi kot prič sklenjenih dogovorov. Vsaj v blejskem gospostvu so bili dogovori sklenjeni pisno, če je šlo za predajo posesti ali nepremičnine, na katere so bile vezane urbarialne dajatve in dolžnosti. Pogodb vsaj v 17. in 18. stoletju udeleženi niso znali prebrati, zanašali so se na izrečene besede in priče, ki so bile prisotne pri sklenitvi ustnega dogovora.

Primer Anžeta Rozmana iz 17. stoletja (AS 721, knjiga 23, 10. 4. 1668)⁹ kaže, da je lahko pritiske na družinske prakse izvajala tudi družina priženjenega oz. primoženege posameznika. Iz kratke sodne razprave je jasno, da je bil konflikt povezan z dolgovi očeta – gospodarja in da je družina primožene žene zastopala interese predajnikovega sina, ki je želel tudi gospodarsko samostojnost. Morda se je v konflikt vmešala zaradi svoje večje družbene moči in ugleda, saj je bil nevestin oče ob sklepanju ženitne pogodbe seznanjen s trenutnimi dolgovi posesti. Vsekakor študije primerov zakonskega življenja kažejo, da so imele priženjene neveste lahko zelo jasne predstave o tem, kako naj bi potekalo gospodarstvo, in da so bile lahko sprožitelj zakonskih in medgeneracijskih konfliktov (prim. Makarovič 1995; Kos 2016).

Predajne pogodbe v blejskem gospostvu niso bile sklenjene tako, da bi predajniku dopuščale preklic, in ravno v tej okoliščini se kaže vpliv zemljiškega gospostva, ki ni imelo nobenega interesa, da bi zaradi medgeneracijskih konfliktov nastali socialni problemi, četudi je prišlo do hudih sporov v gospodinjstvu in med sorodniki. Sodnike je zanimalo zlasti plačevanje dajatev in odvrčanje socialnih problemov, torej skrb za ostarele (predajnike, ki so ostali brez premoženja), sploh če je šlo kmetije in gospodinjstva, ki so lahko preživljale tudi predajnike (prim. Kos 2016: 158). V pravdi leta 1711, do katere je prišlo, ker je oče v nasprotju s poročno pogodbo svojega sina Jakoba Fertina z družino odganjal s svoje kmetije, je patrimonialno sodišče zahtevalo spoštovanje pogodbe in skupno življenje (Kos 2016: 192–193), da ne bo treba »ukrepati drugače«.

Na predajo kmetije je lahko vplivalo tudi vdovstvo (predvsem žensk) in upadanje fizičnih moči, pa tudi visoka starost, občasno povezana z demografskimi okoliščinami, npr. ko je zakonski par ostal brez (živečih) otrok. Verjetno je bil to motiv tudi za predajo posesti Jurija Kotrašnika in njegove žene Helene iz Koprivnika v Bohinju Jožefu in Doroteji Blazetič. Ker je šlo za predajno pogodbo, po-

godbeni strani nista bili v sorodu, saj so v sklepu sodnega postopka zelo natančno določili, kaj je prevzemnik dolžan »trajno« nuditi predajniku in njegovi ženi. Domnevo potrjuje popis prebivalstva leta 1754, v katerem sta 90-letni Jurij Kotrašnik in 84-letna žena navedena kot gostača pri 40-letnemu Jožefu Blazetiču, ki je imel štiri sinove, najstarejši pa je imel že 13 let.¹⁰ Predajnik se je na sodišče večkrat pritožil nad nespoštovanjem pogodbe, fizičnim nasiljem in zlorabami. V eni od zgodnejših pritožb sta tožena opozorila, da sta gospodarja in da se predajnik namesto dobrega dela sklicuje na staro avtoriteto, zaradi česar je »v hiši samo prepir« (AS 721, knjiga 41, 15. 6. 1753, str. 395). A ravno s ponovno tožbo sta nekdanja lastnika doseгла, da sta jedla pri svoji mizi in da se bo po smrti predajnika poskrbelo za maše zadušnice v določeni vsoti. Točno so določili vrste in količine žita, ki sta ga morala dobiti, ter količino masti, mesa in stročnic, vsako leto pa sta morala predajnika dobiti tudi kravo in tele. Za vse ostalo so v sodbi določili, da ostane novemu lastniku – urbarialnemu zavezancu.

Tudi vprašanje ohranjanja ugleda preživitkarja je v srednjeevropskem prostoru naletelo na različne interpretacije. Posamezne študije zgodovine starosti so že opozorile na zelo različne in nasprotujoče si odnose solidarnosti in konfliktov znotraj družine (Ehmer 2000: 30; Grulich 2001). Nekatero češke študije poudarjajo, da so imeli tisti preživitkarji, ki so lahko svobodno razpolagali s premoženjem, dogovorjenim s kupoprodajno pogodbo, poseben družbeno-ekonomski status in samostojnost (Štefanova v Otterer 2021: 161). Vsekakor konflikti, povezani s prežitkom, opozarjajo na izgubo družbenega vpliva in ugleda. Motiv družbene degradacije starostnikov je tudi sestavni del upodabljanja življenjskih stopnic, ki se je v zgodnjem novem veku posebej razširila med meščanstvom,¹¹ med katerim je bila izguba statusa v starosti posebej pogosta (Ehmer 1996). A mnogi predajniki so želeli ohraniti del avtonomije in tudi neoviran dostop do dobrin, kot to kaže primer 78-letne Urše in 79-letnega Mihaela Zime (AS 721, knjiga 41, 17. 9. 1753, str. 439; B. n. a. 2016: 117) iz Krnice, ki sta v popisu naslednje leto navedena kot hišna gospodarja, četudi je imel poročeni sin sedem otrok (B. n. a. 2016: 117). Kot že omenjeno, je Jurija Kotrašnika prevzemnik na sodišču celo opozoril, da je sedaj on gospodar in da konflikti nastajajo, ker se Kotrašnik sklicuje na svojo »staro avtoriteto« (AS 721, knjiga 41, 15. 6. 1753, str. 395). Leta 1664 je moral Jakob Kral svojemu očetu Lenartu in svoji materi zagotoviti vso hrano in obleko, dokler živita, in jima ni smel zapirati in zaklepiti stvari v hiši (AS 721, knjiga 22, 15. 10. 1664). V takšnih primerih

¹⁰ 90-letni Jurij in 84-letna Helena sta v popisu 1754 navedena brez priimka in označena kot gostača pri 40-letniku, ki je imel že 13 let starega sina.

¹¹ Družbeni sloj meščanstva so v zgodnjem novem veku sestavljali predvsem obrtniki in trgovci.

⁹ Strani v knjigah iz 17. stoletja niso oštevilčene.

je šlo bodisi za skupno gospodarjenje s kmetijo bodisi za prenos lastništva na mlajšo generacijo.

Sodna praksa patrimonialnega sodišča Bled dokazuje, da tudi v tistih okoljih, kjer je bila praksa predaje premoženja prisotna že več stoletij in kjer jo je spodbujalo in pravno varovalo zemljiško gospodarstvo, preživetek pogosto ni bil prva izbira. V tem smislu je pomenljiva pravda proti Jakobu Soukanu in njegovi hčerki Špeli.¹² Tožeči sin se je namreč nekaj let prej poročil in je želel, da bi mu oče Jakob prepusti kajžo in gospodarjenje na Koroški Beli. Zato so se med obema generacijama vrstili konflikti, ki jih je tožeči navedel kot razlog za sprožitev tožbe. Končni razplet pravde se je navezoval na poročno pogodbo, po kateri je oče sinu kajžo obljubil po smrti, zato sin 62-letnega očeta ni smel pregnati kot lastnika ali prevzeti gospodarstva, dokler je bil slednji sposoben gospodariti (AS 721, knjiga 41, 6. 4. 1754, str. 527–528; B. n. a. 2016: 179).

Zaradi konfliktov med otroki in v izogib sporom so se nekateri starši vse do visoke starosti trudili ohranjati moč in vpliv. V bogati družini Strauss, ki je obdelovala celo kmetijo, je oče privolil v sinovo poroko, ko je bil star okoli 73 let, a še preden je postal vdovec. Očitno je, da se je oče za predajo kmetije odločil šele, ko so mu začele popuščati moči. Obenem je bila odločitev, kdo bo dedič kmetije, sprejeta precej prej. Že okoli pet let pred poroko dediča in pri očetovih 65 letih je namreč od doma odšel drugi sin Jernej Straus, ki je bil obtožen več tatvin. Imenovanje naslednika je očitno zanetilo družinska nesoglasja. Ta so se končala z odhodom tistih, ki niso dobili več kot nujnega deleža. Iz jeze naj bi Jernej Straus očeta vsakič, »ko je prišel obiskat mater«, okradel (AS 307, 1823, zadeva 214). Največja kraja je bila odtujitev 300 goldinarjev, za katero je oče obtožil domačega hlapca in ob sinovem zankanju odgovornosti zaključil primer z ovadbo hlapca sodišču. A ko se je oče kot gospodar umaknil, obenem pa je od dogodka minilo že precej let, je prevzemnik zaradi te kraje ovadil svojega brata Jerneja. Oče je na sodišču jasno povedal, da je zanj primer zaključen. Ohranjanje lastništva je bilo tudi varovalka za ohranjanje avtoritete, spoštovanja in družbenega ugleda, vsaj deklarativno pa tudi za preprečevanje nasilja. V drugem primeru je 66-letni Andrej Mencinger iz Bohinjske Bistrice leta 1754 tožil svojega samskega 33-letnega sina Jurija Mencingerja zaradi nasilnega in neprimerne vedenja in mu zagrozil, da ne bo izpolnil obljube in mu predal kajže (AS 721, knjiga 41, 14. 6. 1754, str. 564; B. n. a. 2016: 62).¹³

Gašper Kržišnik je v odgovorih na vprašanja črnogorske-

ga pravnega zgodovinarja Bogišiča opozoril, da so otroci dolžni skrbeti za svoje starše v »starosti«, saj drugače priključijo »božjo jezo« (Polec 1945: 25). S stališča moralnih norm so bile najbolj rizične družine, kamor so se priženili zeti. Ker se je del mladih na podeželju poročil relativno zgodaj, je bilo pričakovati, da so tudi nosilci gospodarstev, kjer je edino dedinjo predstavljala hči, relativno zgodaj poskrbeli za njeno poroko in zagotavljanje potomstva. Ob iskanju primernega moža so bili v določenih primerih primorani privoliti v prenos posesti. Sobivanje dveh generacij je lahko že takoj ali pa sčasoma postajalo konfliktno. Križnik je sicer zapisal, da »pravijo, da žena hlače nosi, kjer gospodarja (zeta) k hiši vzamejo«, in poudaril, da »ima v takšnih družinah pri gospodarstvu glavno besedo žena, kakor ona reče, tako mora biti. Hišno ime navadno vselej pri hiši ostane« (Polec 1945: 23).

Odnosi v družinah, kjer moški gospodar ni bil neposredno moralno odgovoren za svoje ravnanje s tastom in nekdanjim posestnikom, so lahko prej postali konfliktni. Tako je v 60. letih 18. stoletja 81-letni Jurij Baumgartner iz Koroške Bele tožil svojega zeta,¹⁴ ker ga je tepel in mu ni dajal primerne obleke in hrane. Sodniki so od prevzemnika posebej zahtevali, da nekdanjemu lastniku izkazuje potrebno čast. Poleg tega so mu naložili še moralno kazen zaradi neprimerne vedenja: cerkvi na Koroški Beli je moral izročiti tri funte olja (AS 721, knjiga 43, 13. 11. 1765, str. 644). V sporu Jurija Kotrašnika in Blazetiča so obema stranema zagrozili s kaznijo v ječi, naložili pa kazen »prepovedi« (?), »ki naj bi bila drugim za zgled, njim pa za poboljšanje« (AS 721, knjiga 41, 15. 6. 1753, str. 395). A občasno so bili določeni posamezniki ob sinovi poroki skoraj prisiljeni v predajo kmetije zaradi nevestinih staršev – verjetno zaradi družbenega vpliva neveste: z odhodom v preživetek so želeli pridobiti primerne zeta (ali snaho, če je šlo za sina). Lahko pa so bili problem tudi dolgovi, za katere so nasledniki menili, da lahko ogrozijo gospodarjenje. Takšen primer se je zgodil v drugi polovici 17. stoletja v blejskem gospodarstvu. Komaj dobra dva meseca po dogovoru in sklenjeni poročni pogodbi so sin Lenart, snaha in njen oče (Peter Jernejc)¹⁵ od očeta Anžeta Rozmana iz Žirovnice zahtevali predajo kmetije. Rozman je menil, da se vmešavajo v njegovo gospodarjenje, in jih je tožil. Poklical je celo več prič, ki so sodelovale kot svatje in so potrdile, da je sinu obljubil kmetijo šele po svoji smrti (AS 721, knjiga 23, 10. 4. 1668), kot je bilo zapisano tudi v pogodbi (AS 721, knjiga 23, 10. 2. 1668), pa tudi, da je bil oče snahe seznanjen s trenutnimi dolgovi.

14 Leta 1754 je takrat 70-letni vdovec živel z dvema neporočenima hčera: 25-letno Uršo in 20-letno Katarino (B. n. a. 2016: 176).

15 Ta je od zetovega očeta zahteval tudi informacijo, ali ima kmetija kaj dolgov. Poročno pogodbo sta sicer sklenila 10. 2. 1688.

12 Pomenljiv in obenem nedosleden je zapis v popisu iz istega leta, kjer so kot hišnega gospodarja navedli sina. Njegova sestra je bila stara 20 let (B. n. a. 2016: 179). Sin je bil star 30 let, njegova žena pa 28, imela sta enoletnega otroka. Spor je najverjetneje izbruhnil kmalu po sinovi poroki.

13 Zapis družine je sicer nekoliko nenavaden, saj navaja 17-letnega Jurijevega brata in tudi leto dni starega brata, obenem pa naj bi bila Andrejeva žena stara 67 let (B. n. a. 2016: 62).

Preživetek kot strategija in pritisk

Od jožefinskih reform naprej je absolutistična država z obsežno zakonodajo še bolj posegala v življenje posameznikov in tudi v prakse dedovanja. Uvedba splošne vojaške obveznosti je zaznamovala podeželje in omajala običajne prakse predaje premoženja ter spodbudila tudi preživetek. Pomembni sredstvi prisile pri predaji premoženja sta bili vojaška obveznost, ki je lahko rodbini odvzela najboljšega gospodarja, ter pritisk lokalnih oblasti in zemljiškega gospoda, da družina oz. rodbina poskrbi za predajnike in osebe, ki zaradi invalidnosti (fizične in psihične) niso bile sposobne povsem samostojnega življenja (in ne samo za nedoletne oz. nepreskrbljene otroke, kot trdi Sieder (1996: 59, 64)). Po občem državljskem zakoniku (od leta 1811) je namreč veljalo, da morajo otroci poskrbeti za opravilno nesposobne sorojence.

Različni primeri rekrutacij v času vojn v 18. stoletju, v katere se je vpletala monarhija, opozarjajo, da so lokalne oblasti v vojsko pošiljale tudi vedenjsko problematične poročene moške, ki so bili nosilci kmetije (prim. Kos 2016: 184–185). Po spremenjenih pravilih rekrutacije v 80. letih 18. stoletja so vojaške oblasti izbirale moške, ki so bili za vojsko najprimernejši, četudi jim je bilo namenjeno, da bodo prevzeli kmetijo ali so jo že prevzeli. Civilne oblasti (zemljiških gospodstev) si niso upale posegati v njihove odločitve. Z vsakokratnimi vojnimi razmerami (sedemletna vojna, vojne s Turčijo, Bavarska nasledstvena vojna, Napoleonske vojne) so se povečale potrebe po vojakih in močno povečal pritisk na kmetije. Mnogi so se želeli sami odločiti, komu bodo predali kmetijo. Zato sta bila v zaostrenih političnih in vojnih razmerah tudi predaja kmetije *inter vivos* in odhod v preživetek pogosta strategija, ki so jo potrdile tudi okrajne gosposke. Prav v teh primerih so v ozadje stopile vse druge okoliščine, ki so omejevale oziroma spodbujale prakse prehoda v preživetek. Zato je po razburkanih vojnih časih konec 18. in v začetku 19. stoletja najti kar nekaj medgeneracijskih konfliktov, ki so bili posledica predaj kmetij v roke naslednikov z namenom obvarovanja pred vpoklicem v vojsko.

Takšno strategijo je ubrala tudi vdova Katarina Zupančič, ki je s tem sprožila velik konflikt v družini. Prvorojenec in opravilno nesposoben Gregor Zupančič iz Poljan pri Gabrovki (star 39 let) je bil na svojo mater in brate tako jazen, da je na kmetiji podtaknil požar. Mati in vdova Katarina Zupančič, po poročni pogodbi gospodarica na zakupni kmetiji, je pri svojih 59 letih dva od sinov s predajo cele kmetije rešila pred rekrutacijo, kar je sama posebej poudarila kot razlog za predajo kmetije. Oblasti so prevzemnikoma kmetije s preživitkarsko pogodbo naložile dolžnost vzdrževanja brata, ki pa je nista spoštovala, ker brat ni hotel delati na kmetiji. Gregor je namreč odšel k 70-letnemu sosedu Matjažu Zidarju, ki je živel v svoji kajži in je zaradi starosti potreboval pomoč pri delu (in hlapca). Zidar ga

je plačeval s stanovanjem in hrano. Gregor naj bi bil priden delavec, ki je kot dninar delal tudi pri drugih kmetih, samo pri svojih bratih ne (AS 307, 1825, št. primera 377). Čeprav so se nekatere predaje premoženja zgodile pri relativno visoki starosti hišnega gospodarja, je predstavljala predaja neporočenim sinovom v izogib vojaškemu sluzenju določen odklon od najbolj pogostih praks, tudi pri 58-letnemu očetu, ki je kmetijo predal sinu Jerneju Cilenšku v Šentlambetu (Zagorje ob Savi). Ker so postopki predaje kmetije in potrjevanja rekrutov potekali vzporedno, je bil v tem primeru novi lastnik kmetije vseeno oddan za rekruta (Stariha 2017: 703).

V prakse predaje kmetij je leta 1811 posegel še občji državljanski zakonik, ki je z uveljavitvijo rimskega prava predvideval, da morajo vsi otroci dobiti enake dedne deleže na podlagi cenitve premoženja. Kot glavnega dediča je občji državljanski zakonik predvideval najstarejšega sina. Preživetek je bil tako vsaj na območju današnjega slovenskega prostora hitro dojet tudi kot »oporoka med živečimi«, pomenovanje pa je med vrsticami opozarjalo na izogibanje dednemu pravu (Kačičnik Gabrič 2017: 68–69). Določeni upravitelji gospostev so zaznali problem deljenja posesti in nastajajoče probleme zagotavljanja dednih deležev, ki jih je prinašal občji državljanski zakonik.

V 80. letih 19. stoletja je problem dolgov, ki so nastajali z dedovanjem ter kot posledica drobljenja posesti zaradi dedovanja, postajal velik političen izziv, saj je šibil gospodarsko in davčno moč kmetij (prim. Remec 2017: 79–81). Upravitelji določenih gospostev (tudi podržavljenih, kjer so bili upravitelji državni uradniki) so nova pravila dedovanja reševali ravno s pogodbami, ki so uvajale preživetek in v katerih so določili nizke dedne deleže (30 goldinarjev), kot npr. upravitelj državnega gospostva Stična v primeru družine Zupančič (AS 307, 1825, št. primera 377). Enaki so bili dedni deleži tudi v primeru iz istega desetletja, ki ga navaja Kačičnik Gabrič (2017: 69). Da je del pravnikov v preživitku prepoznal način, kako zaobiti določila dedovanja, priča tudi njihovo označevanje preživitkarskih pogodb. Ko so v istem času preiskovali dezerterja, sodarja in izdelovalca pepelike Antona Rozmana, ki je bil leta 1805, med drugo invazijo Francozov, pri 21 letih oddan za rekruta, so njegov dedni delež na kajži v Bohinju (Ravne) ocenjevali na 200 goldinarjev (AS 307, 1825, št. primera 381). Preživetek je bil tudi strategija reševanja zadolžene kmetije, s katerim si je z dolgov obremenjen posameznik zagotovil preživljanje, breme oskrbe in dolgove pa je prepustil drugim (Grulich 2001: 344; Kačičnik Gabrič 2017: 67, 69).

V tožbi 81-letnega preživitkarja Jurija Arha iz Češnjice je sodnik ugotovil, da mu je bila »pri hiši« obljubljenja oskrba. A ker se je oče vnovič poročil, je bil sin mnenja, da mačehe ni dolžan podpirati. Oče je poudaril, da zahteva podporo samo zase in da s svojim sinom ne more živeti, prav tako se ne sme oziroma ne more ločiti. Opozoril je še, da s poroko ni dobil tudi »podpore«, torej da

žena ni zagotavljala njegovega materialnega preživetja.¹⁶ Slednjič je bilo na podlagi dejstva, da so bila zemljišča dokupljena k osnovni urbarialni enoti, dosojeno, da mora biti sinu omogočeno brezplačno obdelovanje njive in polj, ki jih »mora gnojiti, obdelovati, saditi in očetu izročiti pridelek«, pa tudi, da po očetovi smrti zemljišča pripadejo sinu (AS 721, knjiga 43, 11. 9. 1761, str. 261–262).

Odpoved samostojnemu gospodarjenju in odhod v preživetek sta bila tudi posledica družbenih pritiskov in nadzora skupnosti. Čeprav so bile lahko mnoge vdove zaradi premoženja, ki so ga podedovale, vsaj del starosti neodvisne in so imele najvišji družbeni status in največji vpliv, ni bilo vedno tako. Če so imele sredstva za lastno preživetje, so se lahko preselile v preživetek v novo okolje – celo v gospodinjstvo zeta in hčere. Tako je bila 65-letna Marija Alijančič iz Dupelj dve leti po smrti svojega moža prisiljena prodati kajžo in oditi v preživetek k svoji poročeni hčeri v bližnje Naklo. Lokalna oblast je njeno življenje po smrti moža označila kot sumljivo, saj da ne vedo, od česa živi, ker »da ne hodi na dnino, nima hiše niti zemlje, da bi živela od pridelkov« (AS 307, 1835, št. primera 877). Zaradi domnevno sumljivih ljudi, ki so se zbirali v njenem vinotoču, so oblasti tej ostareli vdovi odvzele glavni vir dohodkov – pravico do vinotoča – in jo s tem prisilile v prodajo kajže. Vinotoč naj bi prišel na slab glas po smrti njenega moža, prej pa je veljal za uglednega. Kupnina za kajžo je znašala 400 goldinarjev, od katerih naj bi jih 300 že dobila, skupaj z moževo zapuščino pa naj bi imela 1.000 goldinarjev premoženja, s katerimi se je preživljala (AS 307, 1835, št. primera 877).

Na interes zemljiških gospodstev za izogibanje socialnim problemom kaže precej ekstremen primer nasilja Jožefa Šimenca nad potomci v Dolu pri Ljubljani. Celo soseska, ki jo je sodnik vključil v reševanje spora, je menila, da bi moral nasilni, alkoholu pretirano naklonjeni in ostareli oče Jožef Šimenc oditi v preživetek (Kos 2016: 193). Ta primer opozarja tudi na to, da zemljiška gosposka ni bila sposobna prisiliti hišnega gospodarja k predaji kmetije. Očeta so sicer ostro opomnili, da ne sme biti nasilen, a obenem zahtevali od sina in snahe – žrtev nasilja – da ostaneta na kmetiji (Kos 2016: 193). Praksa potrjuje interes zemljiškega gospodstva (a tudi skupnosti), da se zaščiti neproblematičen del hišnega gospodarstva. Podobno prakso drugega zemljiškega gospodstva (Planina) potrjuje tudi usoda 70-letnega vdovca Matevža Gornika iz Grahovega, ki je moral zaradi nagnjenosti k pijančevanju in »lenobe« prepustiti kajžo poročeni pastorki, ki ga je pregnala iz nje. Obenem je bil zgolj zakonsko obvezan skrbeti še za štiri nedoletne otroke, pastorkine polbrate in polsestre. Prenočišče, hrano

in nekaj obleke je že v predhodnem sporu z ženo pri 63 letih dobil pri sosedu, s katerim je bil v dobrih odnosih in vedno solidaren. Zaradi dolgov je slednjič okradel prav tega sosedu, ki mu je v času medgeneracijskih konfliktov predstavljal določeno varnost, ter postal berač (AS 307, 1825, št. primera 398).

Nekateri predajniki imetja so s poroko (in pogodbo) želeli disciplinirati svojega otroka, pogosto edinega dediča, ker se ni preživljal po željah svojih staršev ali se je namesto z obdelovanjem kmetije ukvarjal z obrtjo (iskanje in pridobivanje železa) in trgovino, kot to kaže primer Jakoba Fertina (npr. Kos 2016: 188, 192–193; AS 721, knjiga 30, str. 749–751). Mladega 24-letnega ženina Gašperja Kebra so starši s poroko in predajo imetja želeli obvarovati zopora. Z zagotovilo preživitka zase in ženo v višini 400 goldinarjev mu je trgovec in svobodnik predal gospostvo Mengeš z namenom, da ga reši pred zaporom. Sin je namreč prej zbežal od očeta, starše pogosto žalil, postopal, popival, igral igre na srečo, se preživljal kot hlapec pri nekem duhovniku in tega okradel. Le nekaj mesecev pred začetkom sojenja so izpeljali sinovo poroko z leto dni starejšo kmečko hčerjo Frančiško Kumer iz Škofje Loke. Na sojenju so zatrjevali, da se je vedenje sina po poroki povsem spremenilo. Gašper Keber je celo zaprosil za skrajšanje kazni z obrazložitvijo, da z ženo sama gospodarita in je dolžan plačevati preživetek. Sodišče je omenjeno okoliščino (skrb za ženo) upoštevalo: za tatvino je bil kaznovan z nižjo zaporno kaznijo (AS 307, 1825, št. primera 446). Prehod v preživetek je bil tudi del pritiska skupnosti ali zemljiškega gospoda v primerih vedenjsko problematičnih gospodarjev – kot to velja za primer zakoncev Rozman (AS 721, knjiga 41, 1. 12. 1753, str. 478) – ki pa v trenutku prvega spora še ni pomenil dokončne prisile za odhod v preživetek. »Stara« zakonca Jurij in Margareta Rozman, lastnika cele hube v Zgornjih Gorjah, sta si v sinovi poročni pogodbi pet let pred sporom zagotovila, da bosta ohranila gospodarjenje na kmetiji do Jurijeve smrti, saj se je tudi 64-letni oče ponovno poročil.¹⁷ Sinu je oče tudi »zaklenil vso gotovino«. Na sodišču je Jurij Rozman zagotavljal, da bo plačal dolžne dajatve, ko mu bo sin predložil obračune za prevoz (in prodajo) oglja. Sodnik je »staremu« Juriju Rozmanu z grožnjo odvzema kmetije zabičal, da mora bolje gospodariti, in ga posvaril, da se bo moral v nasprotnem primeru zadovoljiti s »priboljškom«. Zdi se, da je bilo neplačevanje obveznosti med pogostejšimi sredstvi prisile zemljiškega gospoda k predaji kmetije oz. imetja in odhodu v preživetek. Urbarialne zavezance brez potomcev je nezmožnost izpolnjevanja urbarialnih obveznosti (dajatev, tlake) ob visoki starosti in

16 Po popisu 1754 je bil 72-letni Jurij Arh naveden še kot hišni gospodar, poročen s 58-letno Nežo, poleg poročenega sina, ki je že imel otroka, pa sta v gospodinjstvu navedena še njegova mladoletna brat in sestra (B. n. a. 2016: 84).

17 Druga žena Margareta je bila leta 1754 stara 40 let, tožeči sin Anže pa je pri 28-letih imel že dva otroke. Poleg očeta sta na kmetiji živela še dva druga neporočena mladoletna otroke, brat in sestra tožnika. Na kmetiji so kot gostači živeli člani družine ostarelega 83-letnega cerkovnika (B. n. a. 2016: 134).

zmanjšanju sposobnosti za delo prisilila v sklenitev predajne pogodbe.

Življenje v preživitku

Življenje v preživitku je zagotovo spremenilo način življenja posameznika. Da je koncept neaktivnega življenja v povezavi s preživitki pretiran, je opozoril že Joseph Ehmer (2009). Zaradi ekonomske moči je bilo za kmetijo najbolje, če so predajniki živeli v skupnem gospodinjstvu s prejemniki. Tudi od ostarelih se je namreč pričakovalo delo skladno z njihovimi fizičnimi močmi in spolno delitvijo dela. V blejske pogodbe se je pogosto vnašalo določilo, da bodo predajniki delali po svojih močeh (prim. npr. AS 721, knjiga 22, 15. 10. 1664), in tudi na sodišču se je v primerih sporov še pričakovalo, da bodo pomagali pri delu. Tako je na primer v sporu Neže Zaloker in prevzemnika Matevža Pretnarja slednji trdil, da se Neža še ni »upokojila« in da mu ni treba plačevati preživitka, saj ga Neža ni zahtevala (AS 721, knjiga 43, 29. 10. 1763, str. 516–518). Četudi sodišče seveda ni sledilo njegovi ideji o neplačevanju preživitka, primer vendarle kaže, da so tudi v praksi »preživitek« razumeli kot neke vrste socialno varnost (zagotovilo stanovanja, obleke in hrane, pravice do zemlje in orodja), zlasti v primeru zmanjšane ali popolne delovne nezmožnosti v starosti, in da predajniki niso takoj zahtevali količin hrane, mesa in drugih dobrin (obleke, živali, semen) od prevzemnikov, četudi so bile določene v pogodbi in bi se morale plačevati od sklenitve pogodbe naprej. Mnogokrat so predajniki predstavljali tudi pomembno delovno silo v podeželskem gospodarstvu (Mitterauer v Otterer 2021: 154). Zagotovo so izkušnje starejših olajšale gospodarjenje, obenem pa ni bilo treba najemati dodatne delovne sile.

Zgodovinar Michael Otterer (2021: 145) sicer trdi, da preživitka ne moremo jemati kot arhaične forme socialnega zavarovanja v starosti, predvsem zato, ker premoženje, ki je bilo predano, pogosto ni zadoščalo za preživetje vseh. Obenem so na večjih kmetijah predajniki v pogodbe vnašali tudi določila, s katerimi so ohranili delno avtonomijo in so vsaj deloma še vedno sami poskrbeli za svoje preživetje. Tako na primer Urša Petrič od sina ni zahtevala obleke, ampak zgolj laneno seme, saj je očitno lahko še delala in sama izdelovala platno, ki je bilo lahko dodatni vir dohodka (AS 721, knjiga 41, 5. 10. 1754, str. 590). Od Jožefa Zalokarja, zeta Marka Žumra, je sodišče celo zahtevalo, da plača tustu zaslužek in obnovi kovačijo (»povrne v delujoče stanje«) (AS 721, knjiga 43, 25. 11. 1763, str. 530–531). S pogodbami določene količine žita, masti, slanine, prirastka (živih živali) in obleke pričajo o tem, kako se je predajnikom omogočilo, da so manj delali, in da so jim preživetje s svojim delom deloma zagotovili prevzemniki kmetije. Del dobrin, izročeni kot preživitek, so verjetno prodali – npr. šest jagenjčkov, ki sta si jih zagotovila Mihael in Urša Zima. Ta dva sta v tožbi poleg

priboljška (jagenjčkov) zahtevala le dostop do »običajne hrane« v gospodinjstvu, torej do mleka in kruha. Letne preživitkarske količine so lahko prevzemniki le delno izročali predajnikom.

Pogodbena določila in spori pred blejskim patrimonialnim sodiščem kažejo na pričakovanje, da so ljudje tudi v preživitku delali vsaj še v starosti med 60 in 70 let, ki jo je še v 19. stoletju doživelo največ starostnikov (prim. Vošnjak 1889; Pančur 2017: 177). Nekateri preživitkarji, na primer Mate Rozman iz Gornjega Suhorja (pri Metliki) v okrožju Krupa, so si pridržali v lasti vinograde, ki so jih sami obdelovali (AS 307, 1825, št. primera 383). Pričakovano se je obseg kmečkega dela, ki ga je posameznik lahko opravljal, s starostjo nekoliko zmanjšal ali omejil, tudi zaradi pojemanja fizičnih moči, do katerega je lahko zaradi fizično intenzivnega dela prišlo prej. Od zeta Marka Žumra so tako zahtevali, da predajniku pomaga pri pripravljanju »lesa« (AS 721, knjiga 43, 25. 11. 1763, str. 530–531).

Obenem je v mnogih primerih videti, da so hoteli preživitkarji del delovnih bremen predati potomcem, saj bi si s presežkom sredstev, ki bi jo dobili od prodane preživnine oziroma priboljška, lahko ustvarili rezervo za primere bolezni in delne ali popolne delovne nezmožnosti, ponovne poroke in odhoda ali konfliktov v družini. Ob slednjih so bili nekateri primorani (tudi s privolitvijo zemljiškega gospoda) zapustiti hišo in gospodarstvo, ki so ga predali. Da ta praksa ni bila tako redka, kaže primer spora med preživitkarico Uršo Petrič in njenim zetom, prejemnikom posesti, v katerem mu je ta grozila, da bo zapustila skupno gospodinjstvo; zahtevala je tudi denar za najemnino. Podobno je prevzemniku kmetije grozila tudi Neža Zaloker (AS 721, knjiga 43, 29. 10. 1763, str. 513–517). Marija Alijančič iz Dupelj se je preživljala tudi tako, da je preprodajala stvari, ki jih je kupila od drugih. Da je tudi to predstavljalo poseben kapital in vir preživetja, kaže dejstvo, da je ob koncu procesa posebej prosila, naj ji vrnejo zaplenjeno platno (AS 307, 1835, št. primera 877). Tudi eno od tožiteljic zaradi preživnine pred sodiščem na Bledu je prevzemnik želel vreči iz hiše z njenim kolovratom vred (AS 721, knjiga 38, 14. 11. 1743, str. 294). Predenje, tkanje in pletenje so bile dejavnosti, ki so jih pogosto še vedno lahko opravljale ženske, ki so bile fizično že zelo šibke in katerih življenjskim okoliščinam sledimo skozi urbane sisteme pomoči socialno najšibkejšemu delu prebivalstva (prim. Čeč 2017).

Izjemen uvid v dolgo življenje v preživitku nudi življenjska zgodba tesarja Sebastjana Kunčiča iz Poljščice pri Gorjah, ki je v času preiskave njegovega zločina (podtaknjenega požara) že 20 let živel v preživitku. Pri približno 48 letih je namreč z zagotovitvijo preživitka predal kajžo svoji edini hčerki Elizabeti in zetu. Preživitek je obsegal hrano in denarno podporo, kar lahko nakazuje, da se je tudi zet ukvarjal z obrtno dejavnostjo. »Približno 4 leta« pred zločinom je zet neke noči prišel domov tako pijan in je delal tak »hrup«, da se je moral Sebastjan celo noč skrivati.

Zato se je odločil za odhod od doma. Najprej je pol leta stanoval na Brniku pri Andreju Kunčiču. Tam je pomagal na kmetiji, a se je z njim dogovoril tudi za zemljo, kjer je posadil seme in pobral pridelek, ter za prostor, kamor je postavil panje s čebelami. Po žetvi je organiziral prevoz pridelkov in se odpravil k svoji sestri, vdovi, ki je »živela v neki kajži« bližje njegovemu nekdanjemu domu. Očitno je sestra kot drugo sorodstvo predstavljala tisti del socialne mreže, ki je nudil določeno varovalko solidarnosti in pomoči v starosti. V dogodkih, ki so sledili, je Kunčičeva sestra omenjena še večkrat. Čeprav je imela hčerko, ki je živela v bližnji vasi, je živela kot gostačka in se je verjetno preživljala z občasnim beračenjem in priložnostnimi deli, saj je Kunčič v kajži večkrat ni našel. Tako je bilo tudi tisto jesen, ko se je vrnil s svojim premoženjem in pridelkom z Brnika. Namesto pri sestri se je za gostajstvo in preživitev v njegovi kajži dogovoril z Mihaelom Raukarjem – Gorcem. Dogovor je vključeval predajo dveh panjev čebel ob Kunčičevi smrti, a formalne pogodbe nista sklenila. Kunčič je pri Raukarju v zameno za prenočišče, ki ga je koristil malo več kot en mesec, ves čas delal, zato je menil, da mu ni nič dolžan. Raukar je temu oporekal in mu ni hotel vrniti čebeljih panjev. Poleg tega ga je začel siliti k posojilu denarja. Kunčič je po sporu privolil v posojilo 10 goldinarjev. Po konfliktu z Raukarjem se je preselil v kajžo svoje sestre, kjer je živel več kot leto. S sodbo blejskega sodišča je dosegel, da je njegov zet dve leti pred zločinom ponovno spoštoval preživitev. Tudi ko se je na noč zločina sredi noči vrnil domov, ga je še vedno čakala večerja (AS 307, 1825, št. primera 99).

Iz relativno hitre predaje imetja gre domnevati, da Kunčič pri 48 letih ni bil več sposoben opravljati primarnega poklica in se je moral preživljati drugače. Tesarsko delo je bilo fizično tako intenzivno, da so se morali obrtniki prej odpovedati osnovnemu poklicu, kar je očitno veljalo tudi za Kunčiča, čeprav je ta ohranil svoje orodje in verjetno občasno še postoril lažja dela. Preživitev in dodatno delo v tem obdobju sta Kunčiču pomenila pomemben kapital, ki mu je omogočal samostojnost v primeru konfliktov. Preživljal se je tudi s čebelarjenjem. Ravno zaradi sredstev, ki jih je imel, se je lažje dogovarjal za gostajstvo in najem zemlje. Ob njegovi aretaciji so v skrinji med njegovim imetjem (poleg obleke, perila in delovnega orodja) namreč našli 153 goldinarjev, s katerimi so povrnili škodo, ki je nastala v požaru. Kunčičev neformalni dogovor o prežitku z Raukarjem je bil sklenjen za primer delovne nesposobnosti in smrti. Zato se je Sebastijan Kunčič počutil prevaranega, sodnega zadoščenja pa ni dobil. To je bil verjetno razlog za požig Raukarjevega hleva. Ta je bil že star in odmaknjen v globel, tako da ob požaru ni predstavljal večje nevarnosti za druge stavbe.

V sodnem procesu so o njegovih telesnih sposobnostih poudarili še, da je od Poljan do Spodnjih Laz, kjer je zanetil požar, pol ure, on pa je zaradi starosti (in slabših fizičnih moči) potreboval še enkrat toliko časa; obenem je na dan,

ko je zanetil požar, veliko hodil in bil še zelo aktiven. V sodnem procesu so ga zato ocenili kot relativno zdravega (a tudi »precej religioznega«) (AS 307, 1825, št. primera 399).

Medgeneracijski konflikti

Večina študij opozarja na medsebojne konflikte in jih pripisuje dolgim medsebojnim razmerjem (Sturm 1899; Sieder 1996: 62–63; Ehmer 2000: 15–50; Ehmer 2009; Otterer 2021), a so vzroki zanje zelo različni. Ne glede na njihov nekdanji socialni in ekonomski položaj so bili preživitkarji prepuščeni na milost in nemilost sorodnikov, zanemarjanju, sporom in lahko tudi fizičnemu nasilju. Konflikti so lahko nastali zaradi preživitkarskih bremen, medsebojnega nespoštovanja (zlasti pri odnosu prevzemnika s sorojenci, tantom oz. taščo ali snaho), manjšanja vpliva in avtoritete, ki so ju še želeli imeti, vedenjskih in ekonomskih problemov oz. nesoglasij, pa tudi zaradi ponovnih porok preživitkarjev. Do njih je prihajalo tudi zaradi življenjskega cikla družin, saj je lahko prevzemnik kmetije, ki je bil v sorodu s predajniki, umrl pred njimi. Sozakonec – dedič kmetije se je lahko ponovno poročil, kar je v medgeneracijske odnose vnašalo nove dinamike in pogosto konflikte (pri Neži Zaloker; glej tudi primer v Kos 2016: 183–184).

Tudi praksa blejskega patrimonialnega sodišča kaže, da so bila preživitkarska razmerja precej dinamična. Na to, zakaj je bila sodna praksa pri kršenju določil o prežitku tako raznolika, nam skopi zapisi ne dajo odgovora. Verjetno je bila povezana tako s socialnim statusom rodbine in socialnimi mrežami vpletenih kot s pripravljenostjo obeh strani na spremembo pogodbenih določil, z vedenjskimi, kognitivnimi in psihičnimi lastnostmi posameznika, tudi njegovo visoko starostjo in delovno nezmožnostjo ter s stopnjo morebitnega fizičnega in drugega nasilja. Zato se zdi, da so v blejskem gospostvu moralne prekrške kaznovali s kaznimi v prid cerkva, medtem ko so fizično nasilje kaznovali z zapornimi in telesnimi kaznimi. Čeprav se je z umikom v preživitev spremenil položaj posameznika, vsaj tisti preživitkarji, ki so vlagali tožbe, niso molčali o nasilju in zlorabah. Tudi nenatančna določila prežitka v blejski sodni praksi niso oškodovala predajnikov, saj so jih lahko v primeru konfliktov zelo natančno določili tudi v civilnih pravnih. Zahteva po dodatnem, bolj natančnem določanju prežitka je bila včasih tudi posledica pojemanja fizičnih moči predajnikov, ki so hoteli preživitev bolj dosledno uveljavljati. A zahteve predajnikov niso bile vedno uspešne, zlasti ne, če je prevzemnik uspel dokazati, da zahteve predajnika presegajo gospodarsko zmožnost imetja, ki jim je bilo izročeno. Prvotni interes zemljiškega gospoda je bil, da ohrani sposobnost plačevanja dajatev in gospodarstvu ne povzroča trajnejših socialnih problemov ter problemov javnega reda in miru. Praksa reševanja konfliktov zaradi nespoštovanja prežitka potrjuje domnevo, da so uradniki v določenih primerih disciplinirali in s prisilnimi ukrepi ohranjali pomen in nujnost prežitka v gospostvu, pa tudi

družbeno stabilnost skladno z vlogo zemljiškega gospodarstva v okviru deželno-sodne (policijske) pristojnosti (preprečevanje javne nemoralnosti, vzdrževanje javnega reda in miru, skrbi za onemogle, preprečevanje nasilja), s čimer so varovali več kot zgolj pogodbeno določila.

V sodni praksi blejskega patrimonialnega sodišča sicer ni najti primerov odstopa od preživitkarske pogodbe – prej nasprotno, uradniki zemljiškega gospoda so raje kaznovali prevzemnika ter od njega zahtevali primerno vedenje in izogibanje medsebojnim konfliktom. Tako sta leta 1761 Jožef Žvan in njegova žena od svojega sina Mateja Žvana na sodišču zahtevala, naj ju preživlja v skladu s poročno pogodbo (AS 721, knjiga 43, 29. 5. 1761, str. 244).¹⁸ Sklep sodišča je bil kratek: tožeči mora iz kajže in zemlje, ki ju poseduje, poskrbeti za oskrbo obeh tožiteljev. Celo v primeru fizičnega nasilja so zahtevali, da vse v konflikt vpletene strani »živijo v slogi«.

Le redki primeri medgeneracijskih konfliktov so bili tako hudi, da generaciji nista mogli več živeti v istem gospodinjstvu. Tako je na primer jeseni 1761 Jurij Gašperšič od svojega sina Jožefa in njegove žene Katarine zahteval, da mu plačata 35 goldinarjev »deželne veljave«¹⁹ za ostalih prispevkov za najemnino in mu dasta eno njivo. V sodnem procesu so pritrdili, da preživitkar Jurij ne more živeti na kmetiji. Sin mu je očitno dal njivo v užitek, a bi moral živeti pri njem, zato mu ni hotel plačati 35 goldinarjev (AS 721, knjiga 43, 16. 9. 1761, str. 262–263). A sodišče je naložilo tudi plačilo denarnega dela pogodbe. V še hujšem primeru iz istega leta je sodišče glede na očitno poznane okoliščine sklenilo, da je skupno življenje starih in mladih nemogoče, saj naj bi pri vztrajanju v skupnem gospodinjstvu »prišlo do nevarnosti za življenje in dušo«.²⁰ Zato sta bila Andrej Šušteršič in njegova žena Neža dolžna, da tožniku poleg vsega drugega krijeta stroške »bivanja drugje« v višini osmih sedemnajstic (goldinar in 42 krajcarjev). Obenem sta mu bila dolžna zagotoviti šest mernikov semena, da ga bo sam posadil, za prejšnjo letino pa je bil tožnik dolžan obema izročiti pet mernikov ajde, dva mernika ječmena in en mernik rži. Določene njive, ki so bile podložne Radovljici, sta mu morala dati v doživljenjsko obdelavo (AS 721, knjiga 43, 14. 12. 1761, str. 415–416; podobno tudi AS 721, knjiga 43, 25. 11. 1763, str. 530–531).

Kajzar Jurij Petrič je svojega zeta in njegovo ženo (svojo hčerko) tožil, ker mu nista zagotavljala hrane in obleke. Petrič je razložil, da je zetu predal v upravljanje hišo in da mu ta mora po poročni pogodbi glede na »hišno premoženje« zagotavljati oboje, poleg tega pa mu ne sme zaklepati

kruha ter mu mora kot priboljšek zagotoviti še določeno količino žita (AS 721, knjiga 43, 25. 2. 1762, str. 295). Konflikti, ki so jih povzročali ali reševali ostareli ljudje, so bili lahko zelo ekstremni: tako je na primer ostarelega tasta Basteja Žnidarja obrekovanje snahe z vlačugo pripeljalo v ječo (Kos 2016: 219). Spori zaradi neplačevanja priboljška, nesoglasij s snaho in njenega zaničevanja so 56-letnega preživitkarja Valentina Ceglarja iz Spodnje Šiške privedli do požiga kajže. V sojenju se je obenem izkazalo, da je bil tudi žrtev družinskega nasilja: družinski člani mu niso dovolili v hišo in so ga polivali z vodo. Tudi sosedje so bili Ceglarju zelo nenaklonjeni, njihov odnos pa je mogoče pojasniti z izjavami prič, da je popival, in s sodno oceno njegovega značaja, da je slabega duševnega zdravja, nasilen in prepirljiv (Stariha 2016: 34; AS 307, 1843, št. primera 2362) in da je zaradi nasilja in nesoglasij v družini spore verjetno povzročal tudi v okolici.

Med analiziranimi kazenskimi primeri iz obdobja 1819–1829 se je ohranil tudi umor očeta, ki je 28-letnemu sinu Ivanu Rozmanu predal (prodal) kmetijo in z ženo odšel v preživitev, obenem pa ohranil lastništvo štirih vinogradov. Nedolžen spor zaradi žitne kleti, v katero je sin želel (tako kot vedno) postaviti še posode s kislim zeljem (kar bi vplivalo na kakovost žita), oče pa je temu nasprotoval in je želel, da se jih postavi v hlev, se je sprevrgel v domnevni uboj očeta. Sin, ki je bil že drugič poročen in je imel tri še živeče otroke, je bil s kaznijo petih udarcev s palico kaznovan že zaradi nasilja nad materjo; hoteli pa so ga tudi prikazati kot nasilnika, saj je bil udeležen v dveh večjih vaških incidentih javnega nasilja (AS 307, 1825, št. primera 383). Sosedje so potrdili tudi, da sta oče in sin že dolgo živela v sporu, sodna ocena njegovega značaja pa je bila, da je bil sin nemoralen in »nekulturen«.

Tožbe zaradi neprimerne oskrbe so vlagale tudi ženske. Sodni primeri ne odgovarjajo na vprašanje, ali so ženske vlagale tožbe, ker so bile tudi dejanske predajnice premoženja. Vsekakor je bilo na kmetijah mogoče, da je premoženje dedovala vdova, kot je bilo to v primeru Katarine Zupančič (prim. Kos 2015: 154–156). Vdove so zahtevo po preživitku oz. oskrbi lahko vezale na doto. Obe pravici sta bili pogosto dodatno urejeni s poročnimi pogodbami. Tako je na primer Urša Petrič tožila svojega sina Gregorja, da ji plača en goldinar za najemnino, 12 mernikov žita (in sicer ajdo, rž in mešanico), šest funtov slanine in masti, tri četrt mernika soli in pol mernika lanenega semena za obleko. Sin je s sklicevanjem na nezmožnost kmetije za »trajno« (vsakoletno) plačevanje preživnine predlagal izplačilo 130 goldinarjev dote, sodišče pa je predlogu ugodilo (AS 721, knjiga 41, 5. 10. 1754, str. 590).

Zelo dolg in nasilen je bil tudi spor med vdovo Nežo Zaloker in Matevžem Pretnarjem, ki je dobil imetje po poročni pogodbi in po večletnem sodnem sporu po smrti žene, Nežine hčere. Poročna pogodba je vsebovala tudi zahtevo po preživitku Neže, ki je zeta obtoževala, da si je prilastil

18 60-letni Jožef Šušteršič je leta 1754 s 50-letno drugo ženo Marijo živel pri svoji poročeni hčeri v Ribnem (B. n. a. 2016: 35).

19 Šlo je za menjalno razmerje med goldinarjem in beneško liro, ki je bilo na Kranjskem drugače kot v sosednjih deželah.

20 V tožbo so bili vpleteni Jakob Šušteršič in žena Meta ter na kmetiji ostajajoča Neža in Andrej.

del žita in drugega premičnega premoženja, prišlo pa je tudi do fizičnega nasilja (AS 721, knjiga 43, 22. 10. 1763, str. 503–504; AS 721, knjiga 43, 29. 10. 1763, 513–518), v katerem sta bila nasilna oba.

Sklep

Analiza primerov ljubljanskega kazenskega sodišča in patrimonialnega sodišča Bled je pokazala, da je prehod v preživitev tudi z aktivno vlogo sodišča prevzemnikom do neke mere zagotavljal določeno socialno varnost (z zagotavljanjem prebivališča, hrane, priboljškov) in ohranjanje družbenega ugleda (z zagotavljanjem bivališča, v nekaterih primerih obleke, pogreba), pa tudi avtonomije. Obenem so spremenjene politične okoliščine (povečana rekrutacija, uveljavitev občega državljskega zakonika) ljudi dodatno silile v preživitev.

Ne glede na motive, pravne okoliščine in družbene prisile ali starost, v kateri je nekdo sklenil preživitev, je bila ena pomembnejših funkcij preživitkarskih pogodb ravno (določena) garancija posamezniku v primeru stiske zaradi pojava fizičnih moči in posledične nesposobnosti samostojnega preživljanja. Vse pogodbe o prežitku niso zagotavljale preživetja, saj so jih sklepali tudi kajzarji, vdove in verjetno tudi drugi podsloji podeželskega prebivalstva, vključno s hlapci in deklami.²¹ Njihovo predano premoženje je bilo lahko tako majhno, da je zadovoljilo le del njihovih potreb, še najpogosteje streho nad glavo. Poleg formalnih dogovorov (ki so praviloma zajemali prenos premoženja, na katerega so bile vezane urbarialne obveznosti) pa so v praksi obstajali tudi neformalni dogovori o prežitku, s katerimi je bilo s predajo oz. garancijo določenega imetja dogovorjeno npr. gostaštvo.

Prehod v preživitev je bil povezan z zmanjšanjem družbenega vpliva in moči posameznika, a tudi družbenega statusa, zato je bil odhod v preživitev pogosto prej kot individualna odločitev posledica kulturnih, družbenih in političnih prisil. Slednje so lahko povzročale tudi konflikte. Obenem so ravno pogodbe o prežitku omogočale delno ohranitev družbenega ugleda, kakovosti življenja in tudi medgeneracijskih odnosov. Po drugi strani pa so nekateri predajniki ravno s predajo imetja v pozni starosti, z določili v pogodbah ali s pridržanjem določenega imetja ohranili del vpliva in družbene moči. V primeru, ko je bil bodoči dedič kmetije že poročen, so vdovci včasih tudi pri visoki starosti zavlačevali s prehodom v preživitev v primeru drugih mladoletnih otrok. Vsekakor prehod v preživitev ni nujno pomenil tudi delovne in socialne neaktivnosti. Premoženje je predstavljalo zgolj varnost, da se je lahko v primeru nesreče, onemoglosti ali starosti preživitkar ali preostali del družinske skupnosti organiziral tako, da preživi. Razumevanje starosti kot obdobja brezdelja je bilo na podeželju kompleksno in je bilo tako kot

pri drugih (ne)privilegiranih družbenih skupinah povsem odvisno od delne ali popolne fizične (in tudi psihične ali kognitivne) nemoči kot posledice starosti in s starostjo povezanih bolezni. Formalni in neformalni preživitki so pomenili garancijo ravno za primer takšnih okoliščin v življenju in kot takšni niso dopuščali pozitivne podobe starosti kot časa brez dela, niti za preživitkarje. Status preživitkarja je sicer omogočal določeno stopnjo avtonomije pri zagotavljanju sredstev za čas delne in popolne fizične onemoglosti, a ravno primeri preživitkarjev iz gospodstva Bled, ki so pri visoki starosti vlagali tožbe, kažejo, da je bilo kdaj potrebno zagotovljeno oskrbo ponovno terjati po sodni poti.

Starost je bila zato pogosto prikazana kot obdobje zmanjšanja družbene vloge in vpliva ali nezmožnosti dela, revščine in potrebe po pomoči. A predstavljeni primeri opozarjajo tudi, da preživitkarji tudi v zelo visoki starosti niso samo uveljavljali svojih »dogovorjenih« pravic in se zoperstavliali nasilju, temveč so nekateri kljub umiku v preživitev tudi v starosti v vlogi staršev aktivno (tudi sodno) urejali usode preostalih otrok.

Zahvala

Prispevek je nastal v sklopu raziskovalnega projekta Kulturno-zgodovinski vidiki staranja: izkušnje, reprezentacije, identitete (J6-2572), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost RS (ARIS).

Literatura in viri

- AS 721 – Arhiv republike Slovenije, Fond Gospodstvo Bled, knjige št. 22, 23, 30, 38, 41, 43.
- AS 307 – Arhiv republike Slovenije, Fond Deželno sodišče v Ljubljani, kazenski oddelek, 1823, 1824, 1825, 1835, 1843.
- B. n. a.: Socializem v teoriji in praksi. *Slovenski narod*, 24. februarja 1909, 2.
- B. n. a.: *Gorenjske družine v 18. stoletju*. Celje, Ljubljana: Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba, Inštitut Karantanija in Slovenska matica, 2016.
- BRUNNER, Otto: Das »ganze Haus« und die alteuropäische »Ökonomik«. V: Otto Brunner (ur.), *Neue Wege der Verfassungsgeschichte und Sozialgeschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1968, 103–112.
- ČEČ, Dragica: Podobe starosti v začetku 19. stoletja. V: Mojca Šorn (ur.), *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, 11–33.
- DOLENC, Metod: *Pravna zgodovina za slovensko ozemlje*. Ljubljana: Akademsko založba, 1935.
- EHMER, Josef: The »Life Stairs«: Aging, Generational Relations, and Small Commodity Production in Central Europe. V: Tamara Hareven (ur.), *Aging and Generational Relations over the Life Course*. Berlin: Walter de Gruyter, 1996, 53–74.
- EHMER, Josef: Alter und Generationenbeziehungen im Spannungsfeld von öffentlichem und privatem Leben. V: Josef Ehmer

21 Slednjih v analiziranem vzorcu sicer ni najti.

in Peter Gutschner (ur.), *Das Alter im Spiel der Generationen. Historische und Sozialwissenschaftliche Beiträge*. Dunaj, Köln in Weimar: Böhlau, 2000, 15–50.

EHMER, Josef: Das Alter in Geschichte und Geschichtswissenschaft. V: Ursula M. Staudinger in Heinz Häfner (ur.), *Was ist Alter(n)? Neue Antworten auf eine scheinbar einfache Frage (=Schriften der Mathematisch-naturwissenschaftlichen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 18)*. Berlin: Springer-Verlag, 2008, 149–172.

EHMER, Josep: Altersbilder im Spannungsfeld von Arbeit und Ruhestand. Historische und aktuelle Perspektiven. V: Josef Ehmer in Otfried Höffe (ur.), *Bilder des Alters im Wandel. Historische, interkulturelle, theoretische und aktuelle Perspektiven*. Stuttgart: Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, 2009, 209–234.

GRULICH Josef: Das ländliche Ausgedinge in der Frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Problematik der Wahrnehmung sozialer Kategorien im 17. und 18. Jahrhundert. *Opera Historica* 9/1, 2001, 343–369.

HELD, Thomas: Rural retirement arrangements in seventeenth-to nineteenth-century Austria: A cross-community analysis. *Journal of Family History* 7/3, 1982, 227–254.

KAČIČNIK GABRIČ, Alenka: Preživitkarske pogodbe kot garancija za starost. V: Mojca Šorn (ur.), *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, 63–76.

KOS, Dušan. *Zgodovina morale 1: Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.

KOS, Dušan. *Zgodovina morale 2: Ljubezenske strasti, prevare, nasilje in njihovo kaznovanje na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.

KREK, Janez Evangelist: Nekaj naših ran. *Domoljub*, 1. 4. 1909.

KROŠL, Anton: *Zemljiška odveza na bivšem Kranjskem (organizacija in delo zemljiškoodveznih organov 1849–1853)*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1941.

MAKAROVIČ, Marija: *Sele in Selani. Narodopisna podoba ljudi in krajev pod Košuto*. Celovec: Mohorjeva založba, 1994.

MAKAROVIČ, Marija: Življenje vogrških družin. V: Marija Makarovič (ur.), *Osem stoletij Vogrč*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva založba, 1995, 215–288.

MAKAROVIČ, Marija: *Črmošnjiško-Poljanska dolina in njeni ljudje: Kočevarji staroselci in Slovenci iz preteklosti v sedanost*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

MIKLAVČIČ, Frančišek: Žalostne razmere kmečkega stanu. *Domoljub*, 22. april 1909, 298.

OTTERER, Michael: Handlungsräume im bäuerlichen Ausgedinge. Übergabsverträge der Herrschaft Aspang. 1780–1829. V: Margareth Lanzinger (ur.), *Vererben und Erben Adelige, städtisch-bürgerliche und bäuerliche Kontext*. St. Pölten: Verlag NÖ Institut für Landeskunde, 2021, 141–172.

ÖStA – Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Österreichische Akten, šk. 23, str. 156–216.

PANČUR, Andrej: Družinske in bivanjske razmere starejših na Dolenjskem 1869: Analiza popisov prebivalstva. V: Mojca Šorn

(ur.), *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, 163–192.

POLEC, Janko: Prevedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ob koncu 18. stoletja (prispevek k agrarno-pravni in socialni zgodovini Slovencev). *Zbornik znanstvenih razprav* 13, 1937, 135–214.

POLEC, Janko: *Križnikovi odgovori na vprašanja v Bogišičevem »Napotku«*. Ljubljana: [s. n.], 1945.

RAMŠAK, Mojca: Berači in odnos do njih na avstrijskem Koroškem v prvi polovici 20. stoletja. *Etnolog* 12, 2002, 81–89.

RAMŠAK, Mojca: Starost in staranje v pohorski pravljici prozi. V: Mojca Šorn (ur.), *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, 35–44.

REMEC Meta: Začetki pokojninskega zavarovanja kmetov: od preživitka do zakona o pokojninskem in invalidskem zavarovanju. V: Mojca Šorn (ur.), *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017, 77–104.

SCHMIDT, Karl: *Gutsübergabe und Ausgedinge. Eine Agrarpolitische Untersuchung mit besonderer Berücksichtigung der Alpen und Sudetenländer*. Dunaj in Leipzig: Deuticke, 1920.

SIEDER, Reinhard: *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: Studia humanitatis in Založba ZRC, 1998.

SIMIČ, Vladimir: Pravnozgodovinsko gradivo v delu Gašperja Križnika. V: Marija Stanonik (ur.), *Gašper Križnik (1848–1904) in njegov čas*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008, 66–70.

SIMIČ, Vladimir in Gorazd Makarovič: Preživitev. V: Angelos Baš (ur.), *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004, 472.

STARIHA, Gorazd: Bledi kot zid lazijo pogorelci po vasi brez doma, brez obleke, brez živeža! O maščevalnih požigih v predmarčni dobi. *Zgodovina za vse* 23/2, 2016, 27–39.

STARIHA, Gorazd: Vojaški beguni v prvi polovici 19. stoletja in kaznovanje njihovih pomagačev: Primer kazenskih spisov Deželnega sodišča v Ljubljani v letih 1825–1849. *Acta Histriae* 25/3, 2017, 701–718.

STURM, Henrik: Iz sodne prakse: Civilno pravo. *Slovenski pravnik* 19/11–12, 1903, 360–369.

THANE, Path: Social Histories of Old Age and Aging. *Journal of Social History* 37/1, 2003, 93–111.

TROYANSKY, David: *Aging in World History*. New York in London: Routledge, 2015.

VILFAN, Sergij: Agrarna premoženjska razmerja. V: Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan (ur.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, II. Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino in Državna založba Slovenije, 1980, 403–479.

VOŠNJAK, Josip: Dolgost človeškega življenja. *Ljubljanski zvon* 9/1, 1889, 28–34.

ZEITLHOFER, Hermann: *Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebensläufe und sozioökonomische Entwicklungen im südlichen Böhmerwald, 1640–1840*. Dunaj, Köln in Weimar: Böhlau, 2014.

ŽIDOV, Nena: Časopisi o beračih na Slovenskem v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja. *Etnolog* 22/1, 2012, 45–64.

The Functions of Subsistence and the Lived Social Reality of Alimony and Subsistence Arrangements

The state of research on the history of family forms and demographic history in the 19th century for the rural areas of contemporary Slovenia is not at a level to show the possible prevalence of property transmission with alimony and subsistence arrangements (*inter vivos*), but from certain case studies (historical and ethnographic), it seems that such praxis was not particularly widespread. Before 1848, the high transmission rents at the time of the transfer of farms/cadastral units may have had a significant impact on the practice of transferring property *inter vivos*, nor can a particular “diffusion of alimony and subsistence arrangements” be observed in the second half of the 19th century. At the end of the 19th century, transfer of property with alimony and subsistence arrangements became a political, economic, and legal problem in the Austrian (Austro-Hungarian) monarchy. The discourses that emerged during this period also influenced the study of property transmission with alimony and subsistence arrangements for many decades. Starting from some research on property transmission with alimony and subsistence arrangements in the Habsburg Monarchy, this paper will answer the questions of the perception of property transmission with alimony and subsistence arrangements and the life in “retirement” on the basis of an analysis of certain criminal court records from the beginning of the 19th century, and on the basis of civil litigation of the patrimonial court, especially from the middle of the 18th century. Since most analyses of subsistence interpretations are based on subsistence contracts rather than on sources that reveal the life of the contracting parties, such an analysis can give a much more complex picture of life in old age and the circumstances that led to going into “retirement”, by revealing both the informal practices of such arrangements, the strategies of the “retired” property owners, and the much more dynamic social and gender structure of the “retired” property owners (not just the head of the household); and by providing some answers to questions about the landlords’ attitudes to social issues related to the elderly.

Ivana Kobilca: Starec. Slika na platnu, ok. 1885. Zasebna last. Wikimedia Commons.

»NISEM SE SMEL UBITI, A TAKO SMO SI ŽELELI SMRTI«

Spomini preživelega na vojne zločine in vsakdanjik v taboriščih Keraterm in Trnopolje
(Bosna in Hercegovina)Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 15. 8. 2023

Izveček: Kmalu po srbskem prevzemu oblasti v bosansko-hercegovskem mestu Prijedor so se policijske in vojne enote lotile etničnega čiščenja. V duhu nacionalistične politike, ki je vodila vojno v Bosni in Hercegovini (1992–1995), je srbska oblast v okolici mesta ustanovila tri koncentracijska taborišča, kjer so bili pridržani in izpostavljeni sistematičnemu nasilju zlasti pripadniki bošnjaške in hrvaške skupnosti. Članek se osredinja na življenje za stenami taborišč, ki je predstavljeno skozi dosegljivo gradivo in predvsem skozi spomine preživelega.

Ključne besede: Bosna in Hercegovina, Prijedor, nasilje, taborišča, etnično čiščenje

Abstract: Shortly after the Serbian takeover of Prijedor in Bosnia and Herzegovina, police and military units engaged in ethnic cleansing of the area. In the spirit of the nationalist policy driving the war in Bosnia and Herzegovina (1992–1995), the Serbian authorities established three concentration camps in the vicinity of the city, where members of the Bosniak and Croat communities in particular were detained and subjected to systematic violence. The article focuses on life behind the walls of the camps, which is presented through available materials and especially through the memories of survivors.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Prijedor, violence, camps, ethnic cleansing

Preučevanje vsakdanjika v koncentracijskih taboriščih

S preučevanjem koncentracijskih taborišč, ki so v 90. letih 20. stoletja delovala na ozemlju Bosne in Hercegovine (BiH), se je ukvarjalo le malo raziskovalcev. Čeprav je Prijedor, poleg Srebrenice in Sarajeva, postal simbol najhujših zločinov vojne v BiH, je v veliki meri ostal izven polja raziskovanja etnologov in antropologov. Izjemi sta avstralski antropolog Hariz Halilovich in angleška antropologinja Sebina Sivac-Bryant. Prvi se je rodil v BiH in na lastni koži čutil krvoločnost vojne v 90. letih. Izdal je več monografij in člankov o genocidu, izgubi, spominjanju, diaspori, človekovih pravicah ter zgodbah preživelih žrtev vojne in etničnega čiščenja v Bosni. Veliko pozornosti je namenil tudi raziskovanju kompleksnega odnosa med krajem, spominom in spravo v povojnem obdobju (glej npr. Halilovich 2017). K boljšemu razumevanju povojnega Kozarca, naselja blizu Prijedora, je prispevala angleška antropologinja Sebina Sivac-Bryant. V svojem delu *Re-making Kozarac* (2016) obravnava problematiko sprave in sožitja ter obnovo družbenega življenja v povojnem času. Piše o vnovični izgradnji skupnosti in spominjanju umrlih žrtev vojne. Večina raziskovalcev, ki raziskuje dogajanje v času vojne na območju občine Prijedor, piše iz zgodovinske perspektive in danes živi v diaspori (glej npr. Medić 2013; Begić 2015; med njimi je tudi nekaj diplomantov slovenskih univerz – glej npr. Čosić 2022).

Na drugi strani pa je bilo o koncentracijskih taboriščih med drugo svetovno vojno veliko raziskanega in napisanega. Z

antropološkega vidika je o vsakdanjem življenju v taboriščih, delujočih med drugo svetovno vojno, pisal etnolog Božidar Jezernik. V monografijah *Boj za obstanek* (Jezernik 1983) in *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno* (Jezernik 1997) je na podlagi arhivskih virov oz. predvsem poročil nekdanjih internirancev obravnaval življenje Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih in ponudil vpogled v tamkajšnje ekstremne razmere, ki so prežemale vsakdan taboriščnikov. Zgodovinarica Monika Kokalj Kočevar se je v svoji doktorski disertaciji ukvarjala z usodo gorenjskih mobilizirancev v nemški vojski v obdobju 1943–1945, pri čemer je obravnavala tudi tiste, ki so bili ujeti na fronti in so pristali v zavezniških vojno-ujetniških taboriščih (Kokalj Kočevar 2017a). Leta 2017 je ob razstavi Slovinci v nemških koncentracijskih taboriščih: predmeti v zbirkah Muzeja novejšje zgodovine Slovenije, pripravljeni v ljubljanskem Muzeju novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, izdala katalog z istim naslovom in tako obravnavala izbrano tematiko tudi z muzeološkega vidika (Kokalj Kočevar 2017b). Več zgodb taboriščnikov je objavila v zborniku *Pot domov*, ki sta ga uredila z Markom Štepcem (Kokalj Kočevar in Štepec 2015). O taboriščih, delujočih med drugo svetovno vojno, so pisali tudi zgodovinarica Urška Lampe (glej npr. Lampe 2023), ki se je osredotočila na taborišča za Italijane v Jugoslaviji, ter zgodovinarji Oto Luthar, Urška Strle in Marta Verginella, ki so v monografiji *Užaljeno maščevanje* (2023) predstavili pričevanja preživelih slovenskih taboriščnikov v italijanskih fašističnih taboriščih.

* Sara Čosić, dipl. etnologinja in kulturna antropologinja ter dipl. zgodovinarica, študentka 2. letnika magistrskega študija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; sara.saras346@gmail.com.

Omenjena dela obravnavajo spomine na prihod internirancev v taborišča, tamkajšnje vsakdanje življenje, ki so ga zaznamovali nasilje, lakota in nehygienske razmere, pa tudi razmišljanja taboriščnikov o smrti, upanju in medsebojnih odnosih, ki so se vzpostavljali v teh ekstremnih razmerah. Tem temam se v besedilu na podlagi izkušnje posameznika, ki je preživel internacijo v taboriščih Keraterm in Trnopolje v BiH, posvečam tudi sama.¹ Zgodba, ki jo osvetljujem, je pomembna, saj je bilo vsakdanje življenje v obeh taboriščih doslej le redko obravnavano (Medić 2013; Begić 2015; Halilovich 2017).

O krvavi preteklosti sem se pogovarjala z Ismetom Sivcem, ki je bil v času internacije star 21 let. 14. junija 1992 so ga iz domače vasi Sivec odpeljali v taborišče Keraterm, kjer je ostal 53 dni. 5. avgusta so ga premestili v taborišče Trnopolje, kjer so bile po njegovih besedah razmere nekoliko znosnejše. Ismet, ki ga poznam že od otroštva, s svojo družino danes živi v Švici. Že v mojih najstniških letih je mladim pripovedoval o dogajanju v taboriščih in v mestu Kozarac, a je travmatične izkušnje velikokrat izpustil. Z njim smo kot otroci obiskovali pokopališče (bos. *mezarje*), kjer so vsako leto potekale komemoracije in pogrebi žrtev vojne, saj mnoge še vedno iščejo.² V neformalnem kontekstu je Ismet lažje govoril o vojnem dogajanju. Nekatere informacije sem tako zbrala v neformalnih pogovorih, večina gradiva, ki je predstavljeno v tem prispevku, pa izhaja iz najinega triurnega video pogovora. Načrtovala sem, da bom opravila še več krajših, nestrukturiranih pogovorov s sogovornikom, vendar sva na njegovo željo in zaradi etičnih zadržkov, ob katere sem trčila ob raziskovanju travmatičnih spominov, prenehala z raziskavo. Ismet je priznal, da se mu s pripovedovanjem in razmišljanjem o vojni vračajo negativni spomini, s katerimi se težko sooča.

Čeprav je lahko pripovedovanje o travmatičnih dogodkih za nekatere posameznike izjemno travmatično, še vedno prevladuje prepričanje, da se morajo travmatične izkušnje predelati s pripovedovanjem, da bi lahko posamezniki in celotna družba napredovali. A v nekaterih primerih govor o težki preteklosti ne celi ran, zato se mnogo preživelih z bolečino spopada s tišino namesto z govorjenjem. Tišino žrtev taborišč si lahko razlagamo kot posledico travme, ki so jo doživeli, in potiskanje te travmatične izkušnje v ozadje, zaradi katere se vzpostavi odnos med žrtvijo in rabljem, v katerem se oba zavijeta v molk – žrtev zaradi ponižanja in odvzema človekovega dostojanstva in strahu, rabelj pa zaradi občutka krivde in sramu (Greene po Hrobat Virloget in

Logar 2020: 267; glej tudi Marković 2020; Pabst 2023). To si lahko predstavljamo kot pokop ali potlačitev govora po travmatičnem dogodku, ki je prelomil linearni tok izkušenj vsakega posameznika (Caruth po Kidron 2009: 7).

Večina znanstvenikov molk o preteklosti v povojni BiH obravnava kot politično orodje, kar v nekaterih primerih tudi drži. Tišino dojemajo predvsem kot pripomoček za stabiliziranje meja med različnimi narodi ter krepitev nacionalne pripadnosti (Marković 2020; Bartulović 2022; Hrobat Virloget 2022), s čimer jo je v nekaterih primerih mogoče razumeti kot osebno in institucionalno zanikanje vojnih zločinov (glej Bartulović 2022). Po drugi strani pa so nekateri avtorji mnenja, da molka o preteklih negativnih doživetij ne smemo vedno razumeti kot zatiralskega ali kot orodja za izvajanje nadzora nad žrtvami, temveč lahko na tišino gledamo tudi kot na mehanizem, s katerim žrtve ustvarjajo občutek možnosti za svetlejšo prihodnost (Eastmond in Mannergren Selimović 2012: 502–503; glej tudi Bartulović 2022).

Pri analizi pogovora sem bila pozorna na varljivost spominov in mehanizme njihove rekonstrukcije. Poleg tega, da oseba s spominjanjem in pripovedovanjem interpretira preteklost, svoji naraciji dodaja tudi čustveno vrednost (Širok 2009: 12, 35), saj podoživlja nekaj, česar ne želi več podoživeti – trpljenje, ponižanje in bolečino (glej tudi Kidron 2009). Tako je tudi Ismet v svojem pripovedovanju o dogajanju v taboriščih Keraterm in Trnopolje poskušal dati smisel preteklosti oz. podati svojo osebno, subjektivno interpretacijo in doživljanje težkih dni v taboriščih.³ Ismetovo naracijo sem zato dopolnila z drugim relevantnim gradivom, tako znanstveno literaturo kot analizo drugega, zlasti medijskega gradiva o življenju in nasilju v obeh vojnih taboriščih. Sogovornikovi spomini in pričevanja so tako pomemben del celote različnih spominov na trpljenje posameznikov v taboriščih v času vojne v BiH.

Ob pripravi prispevka sem se soočila tudi s težavo, kako ob pisanju in opisovanju zgodbe o preživelih in žrtvah vojne ostati čustveno stabilna, saj je Ismet bratranec moje babice. Tako sem pisala tudi o trpljenju in smrti svojih sorodnikov. Ismetovo pripovedovanje me je močno pretreslo, ker sem prvič v življenju v celoti izvedela, s čim so se morali soočati člani moje družine.⁴ Kljub temu, da se je po prvem daljšem pogovoru odločil za molk, sem prepričana,

1 Pričujoči članek je nastal na podlagi raziskovanja za namen diplomskega dela z naslovom *Vojni zločini v taboriščih Keraterm in Trnopolje: Spomini preživelega*, ki ga je avtorica članka zagovarjala na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani leta 2022.

2 Družinsko žalovanje se navadno ne zaključuje s pogrebom, saj se tudi že zakopana nepopolna telesa pokojnih z leti dopolnjujejo z več odkritimi posmrtnimi ostanke, kar podaljšuje družinske čustvene pretrese.

3 Spomin na osebna doživljanja, ki so travmatična, pogosto izkrivlja realnost, saj človek ob trpljenju težko ohranja objektivno distanco (Jezernik 1983: 14). Zaradi časovne razlike se povečuje tudi spominska luknja. Tako je sogovornik med pripovedovanjem velikokrat priznal, da je določene stvari pozabil tudi zaradi ponovnega vzbujanja negativnih čustev. Zatiranje ali brisanje spomina oz. pozabljanje omogoča urejanje in klasificiranje spominov ter njihovo preoblikovanje (Fakin Bajec 2011: 90)

4 Preživeli taboriščniki, ki so doživeli travmatične izkušnje, v družinah o tem običajno ne govorijo (Jurić Pahor po Hrobat Virloget in Logar 2020: 264).

da mi je ponudil neprecenljiv vpogled v taboriščno dogajanje, za kar sem mu izjemno hvaležna. Z njegovo pomočjo sem dobila moč, da lahko pripomorem k ozaveščanju o dogajanju na vojnih tleh BiH.

V članku najprej opišem zgodovinski okvir in ključne dogodke, ki so pripeljali do vzpostavljanja srbske nadvlade v občini Prijedor in do ustanavljanja koncentracijskih taborišč, glavna članka pa sloni na spominih preživelega sorodnika, s pomočjo katerih sem orisala nehumane razmere v taborišču, pri čemer sem njegovo pripovedovanje podprla ali ovrgla oz. ustrezno dopolnila z literaturo.

Vzpostavitev srbske nadvlade na območju občine Prijedor

Napetosti v občini Prijedor so se začele stopnjevati leta 1990 po prvih demokratičnih volitvah v BiH. Takrat je v občinski skupščini večino dobila Stranka demokratične akcije (SDA), ki je sklenila koalicijo s Srbsko demokratsko stranko (SDS) in Hrvaško demokratično skupnostjo (HDZ) (Medić 2016b: 298–301). Rezultati volitev so odražali narodno sestavo prebivalstva,⁵ saj je vsak narod (Bošnjaki,⁶ Hrvati, Srbi) večinsko volil svojo nacionalno stranko. Leta 1981 je srbsko prebivalstvo v občini Prijedor predstavljalo večino, popis prebivalstva iz leta 1991 pa je pokazal, da se je večina prebivalcev občine opredelila za Muslimane (Hukanović 2015b: 22–23). SDS je s pomočjo srbske vojske pod vodstvom Slobodana Miloševića, ki se je formirala iz Jugoslovanske ljudske armade, pričela vzpostavljati vzporedne vladajoče strukture po celotni BiH (Medić 2016b: 298). Zaradi ambicije po izvedbi velikosrbskega koncepta so se srbske sile institucionalizirale v več političnih tvorbah. V Banja Luki so 9. januarja 1992 razglasili Srbsko republiko BiH, ki pa je bila prepoznana kot nezakonita in nelegalna, saj je bila v nasprotju z ustavo tedanje Socialistične federativne republike Jugoslavije (glej United Nations 2003: 7). Vodilno silo srbske agresije je predstavljala 343. motorizirana brigada JLA, ki je delovala skupaj s 5. kozarsko brigado, srbskimi enotami Teritorialne obrambe (TO) in policijskimi strukturami (Begić 2015: 147–148). Formirane so bile tudi prostovoljne enote, ki jih je v veliki meri oborožila JLA s podporo SDS (Bečirević 2009: 129). Srbe, ki niso hoteli sodelovati pri preganjanju Bošnjakov, so pobili oz. kaznovali za izdajo, na območjih okoli Prijedora pa so Srbe, obtožene pomoči svojim nesrbskim sosedom, zaprli v koncentracijska taborišča (Sells 2002: 101).

5 Danes govorimo o treh konstitutivnih narodih v BiH, mnogi pa še vedno govorijo o etničnih skupinah, kar je rezultat balkanističnega razumevanja narodov na območju širšega Balkana (Barth 1969: 305).

6 Razlikovanje med »muslimani« in »Muslimani« (z veliko začetnico) se pojavi v 70. letih prejšnjega stoletja, kjer zapis z veliko začetnico pomeni nacionalno pripadnost, zapis z malo pa versko. Po vojni v 90. letih 20. stoletja je bilo nacionalno ime Musliman zamenjano z izrazom Bošnjak (Bougarel 2009: 117).

V noči z 29. na 30. april 1992 je srbska stranka SDS s pomočjo paravojaških skupin izvedla državni udar (Sivac-Bryant 2011: 30). Srbska oblast je bila institucionalizirana v Svet za narodno obrambo (bos. *Savjet za narodnu obranu*), 15. maja 1992 pa se je ta ista struktura preimenovala v Krizni štab občine Prijedor, ki je kasneje upravljal s koncentracijskimi taborišči (glej United Nations 2003: 102). Prizadevali so si za vzpostavitev popolnega nadzora nad območjem, razorožitev bošnjaškega in hrvaškega prebivalstva ter odpušcanje Bošnjakov in Hrvatov. Na vodilna politična mesta so pričeli postavljati člane SDS – med drugim so zamenjali župane občine Prijedor (Begić 2015: 146). Vzpostavili so splošno prepoved vstopa muslimanskega prebivalstva v občinsko zgradbo. Ob prevzemu oblasti so spremenili tudi strukturo policijskih sil, saj so poveljnike muslimanske veroizpovedi zamenjali srbski poveljniki, medtem ko so od policistov nižjega ranga zahtevali, da podpišejo izjave o zvestobi in nosijo srbske oznake na uniformi (Hukanović 2015b: 26).

Da bi ideja o združevanju BiH s Srbijo uspela, je bilo treba prevzeti nadzor nad medijskim prostorom. Srbska propaganda je vzpostavila cenzuro medijev, tako da sta tednik *Kozarski vjesnik* in Radio Prijedor odkrito predstavljala glas stranke SDS. To je bilo mogoče zaznati tudi ob prevzemu oblasti leta 1992, saj so lahko vest o tem prebivalci prebrali v *Kozarskem vjesniku*, v katerem je Krizni štab občine Prijedor sporočil svojo odločitev o prevzemu oblasti in s tem razglasil svojo veliko odgovornost za mirno in varno življenje občanov. V prispevku so poudarili, da bodo zaščitili njihovo premoženje in da na tem območju nikoli več ne sme biti nobene vojne ali pokola. Isto razglasitev je na Radiu Prijedor prebrala radijska voditeljica ob spremljavi skladbe *Marš na Drino*, ki je nastala kot slavljenje srbskih vojaških zmag (glej ICTY 2010).

Srbska JNA je pripravljala načrte za napad na večinsko muslimanske predele občine Prijedor, med drugimi tudi na Kozarac,⁷ zato so Bošnjaki iz Kozarca odgovorili z vzpostavitvijo svojih nadzornih točk v mestu in drugih okoliških naseljih. V večini muslimanskih vasi so bile organizirane patrolje, ki so domačine opozarjale na možnost napada in organizacijo pobega v bližnje gozdove (Hukanović 2015b: 27). Da bi se izognili konfliktom in rešili odnos z novo oblastjo v Prijedoru, so konec aprila in v prvi polovici maja 1992 organizirali več sestankov, na katerih so sodelovali posamezni Bošnjaki iz Policijske postaje Kozarac in iz Teritorialne obrambe (TO BiH) Kozarac, predstavniki političnih strank, intelektualci in drugi častni prebivalci Kozarca. Ponujenih je bilo več predlogov za razreševanje konfliktov, a so bili vsi neuspešni (Medić 2016b: 304–305).

Vodstvo Srbske republike BiH je 20. maja 1992 izdalo ukaz o splošni mobilizaciji. V prihajajočih dneh je oblast

7 Kozarac je naselje v Bosni in Hercegovini, okoli 40 kilometrov severozahodno od Banja Luke in 9 kilometrov vzhodno od Prijedora.

blokirala telefonske povezave (Begić 2015: 159). Policija, zvesta tedanji SDS, je postavila več nadzornih točk ter vzpostavila blokado nad mestom Kozarac, kar pomeni, da je bil vstop v mesto in izstop iz njega za prebivalce skoraj nemogoč (Hukanović 2015b: 27). K mobilizaciji so spodbujali tudi s politizacijo⁸ kolektivnih spominov na pokol in genocid nad Srbi s strani hrvaških ustašev (npr. Jase-novac). Ta propaganda je bila uspešna, saj se je vse več Srbov odzivalo na poziv, naj se oborožijo in tako prepričijo dogajanje iz druge svetovne vojne. Podobno opravičilo oz. spodbudo za mobilizacijo so Srbi našli v spomnih na bitko na Kozari v 2. svetovni vojni (Hukanović 2015b: 25–28). Politizacija travmatičnih spominov je bila ključna vojna strategija (Jansen 2007).⁹

Napad na Kozarac je načrtoval, usklajeval in 24. maja 1992 tudi izvedel 1. krajinski korpus vojske Srbske republike BiH v sodelovanju s 343. motorizirano brigado JLA, policijskimi strukturami Postaje javne varnosti Prijedor, 5. kozarsko brigado in pripadniki Centra varnostne službe Banja Luka (Medić 2016b: 310). Ob približevanju mestu so srbske enote začele bližnje hribe obstreljevati z granatami (Begić 2015: 150). Ljudi, predvsem moške, so postrojili in pobili. Kmalu so bile vse okoliške vasi požgane, kar je povzročilo paniko med okoliškim prebivalstvom, ki ni imelo možnosti za boj (Hukanović 2015a: 11).

Srbska vojska je bila pripravljena na udar že pred napadom na Kozarac, saj so imeli v okoliških srbskih vaseh v pripravljenosti okoli 6.700 vojakov, kar je pomenilo izrazito premoč nad muslimanskimi vojnimi formacijami z okoli 1.500–2.000 lažje oboroženimi prostovoljci¹⁰ (Begić 2015: 149). Občutno šibkeje nesrbske sile, ki so si prizadevale za osvoboditev mesta, so bile formirane v TO BiH in v posameznih policijskih enotah v Kozarcu. Zaradi maloštevilnosti in šibke oborožitve je po dveh dneh bojev njihov poveljnik obrambe razglasil predajo srbskim silam, da bi se izognil še večji škodi za civilno prebivalstvo (Medić 2016b: 308). Tako je napad na Kozarac trajal do 26. maja, ko je večinsko bošnjaško in hrvaško prebivalstvo padlo v roke nemilosti Srbov. Ob napadu na mesto so številni civilisti poskušali pobegniti v središče Kozarca ali v gozdove Kozare, a so jih kasneje srbske vojne in policijske sile ujele ter jim sodile (Begić 2015: 152). Skupina pripa-

dnikov TO BiH se je 30. maja še zadnjič resneje podala v ofenzivo za obrambo mesta. Srbska stran se je še enkrat izkazala za močnejšo in posledično je bila večina pripadnikov TO BiH Kozarac ubitih, ranjenih ali ujetih. Srbski vojaki so se lotili »čistke« nesrbskega prebivalstva. Bošnjaki in Hrvati na območju Kozarca so bili tako vsak dan preganjani in nezakonito pridržani, mnogi so bili umorjeni, mučeni, oropani, številne pa so odpeljali v eno izmed koncentracijskih taborišč (Medić 2016b: 308).

Po prevzemu oblasti je bila 24. maja zvečer uvedena policijska ura, s katero je bilo nesrbskemu prebivalstvu prepovedano gibanje po mestu, hkrati pa je bil 31. maja izdan ukaz, naj hiše, v katerih živijo Bošnjaki in Hrvati, označijo z belimi rjuhami (Hukanović 2015b: 37). Ukaz je dodatno narekoval, da si mora nesrbsko prebivalstvo ob morebitnem izhodu v mesto na roko privezati bel trak; to bi lahko razumeli kot etnično označevanje prebivalstva.

Ob napadu je bilo v nekaj dneh ubitih več kot 800 civilistov (Medić 2013: 38), a je število ubitih prebivalcev v poročilih 1. krajinskega korpusa napačno. To potrjuje tudi pričanje polkovnika Selaka, ki je dejal, da je bila vodstvu srbskih enot predana informacija o okoli 800 ubitih in 1.200 zajetih ljudeh, eden izmed generalov pa je na to novico odgovoril, da najverjetneje želijo povedati, da je bilo ubitih 80 ljudi, ter naročil, naj tako poročajo glavnemu štabu (Begić 2015: 151). Da bi zakrili pravo število žrtev, so Srbi 26. maja začeli s prekrivanjem posmrtnih ostankov (Begić, Ramić in Ališić 2016: 201). Eno osrednjih mest za prikrivanje trupel je bilo območje rudnika Tomašica, danes znano kot množična grobnica Tomašica, kjer so odvržena trupla ubitih v obdobju med majem in avgustom 1992, pri čemer jih je bilo do leta 2015 identificiranih le okoli 70 odstotkov (Begić 2015: 160). Žrtve so bile pogosto prisiljene naložiti trupla pobitih na tovornjak, buldožer ali podobna vozila, nato pa so jih odpeljali na lokacije množičnih grobnic, kjer so morali trupla zmetati v izkopano grobišče. Nato so tudi druge ujetnike pogosto postavili ob rob jam, jih ustrelili in porinili noter (Begić 2015: 158).

Ismetova zgodba

Vdor srbske vojske v zaselek Sivci

Ob sistematičnem vpadanju srbske pehote v vasi in zaselke v bližini Kozarca so vojaki nesrbskemu prebivalstvu v večini primerov izdali ukaz, naj na dvorišča stopijo vsi moški, stari med 16 in 60 let. Če se tega niso držali, so Srbi začeli s požiganjem hiš. Dekleta, ženske, otroci in starejši so ostali v hišah (Halilovich 2011: 47), toda Ismet doda, da so jim praviloma res dovolili ostati v hišah, nekaj pa so jih odpeljali tudi v taborišča. Moški so se zbrali na dvoriščih, nato pa so jih Srbi združili na enem mestu, »jih postrojili in pobijali po več 10 skupaj.« Tako so nekatere moške ubili že med samim vpadom v vas, večino pa so odpeljali v koncentracijska taborišča ali druge ilegalne objekte.

8 Politizacija spominov je oznaka, ki se pogosto uporablja pri gradnji spomenikov (za žrtve vojne), v javnih govorih, ritualih ipd., ki jih izvajajo politične, verske in druge vodilne osebnosti (Sorabji 2006: 2).

9 Čeprav so spomini ljudi na travmatične dogodke, ki so jih doživeli v BiH med drugo svetovno vojno, vplivali na netenje konfliktov v 90. letih, pa so imeli mnogi posamezniki tudi lastne interpretacije in se niso zlahka uklonili političnim manipulacijam s kolektivnim spominom (Sorabji 2006: 1; Petrović 2022). Spomini na dogajanje med drugo svetovno vojno in vojno v 90. letih prejšnjega stoletja še naprej vplivajo na družbeno dinamiko.

10 Pred napadom je srbska stran Bošnjakom iz Kozarca izdala ultimatum, naj predajo 7.000 kosov strelnega orožja, ki pa ga ti niso mogli izpolniti, saj orožja niso posedovali (Medić 2016b: 306).

Pripadniki srbske vojske in policije so bili v svojem agresivnem delovanju uspešni in so 14. junija 1992 vkorakali v zaselek Sivci (Medić 2016b: 309). Sogovornik se spominja, da so na ta dan prišli Srbi z iznakaženim obrazom, rokavicami, povezanimi s trakovi, okoli pasu so imeli strelivo. Srbske vojake in policiste je kljub strašljivi podobi prepoznal, saj so bili njegovi sošolci, sosede, znanci itd. Ob vpadu so jim dali navodilo, naj ženske in deklice ostanejo v hišah, vsi moški pa so morali na dvorišče oz. na cesto. Moške so ob izgonu iz hiš topli s puškami, noži, železnimi palicami in verigami. Ismet se spominja, da so usmerjali udarce na tiste predele telesa, kjer bi jih trajno in močno prizadeli, torej po vitalnih organih, predvsem ledvicah. Po Ismetovih spominih so moške iz zaselka Sivci najprej združili v tri ali štiri skupine, potem pa so vse skupaj zbrali na dvorišču njegovega soseda. Zbralo naj bi se okoli 380 moških in fantov, starejših od 16 let. Ta dan je v Sivcih življenje izgubilo okoli deset Bošnjakov. Enemu izmed njih so ukazali, naj teče, in ko je začel teči, so ga z avtomatsko puško ustrelili v hrbet. Ismet mi je z zadržkom zaupal, da so v pričo vseh soseda zaklali z nožem. Imel je občutek, da so kot ovce, ki čakajo na zakol. Preostale moške so nato prisilili, da so vstopili na enega izmed treh avtobusov, vendar pridržani niso vedeli, kam jih bodo odpeljali.

Koncentracijska taborišča v občini Prijedor in spomini preživelega

Ustanovitev koncentracijskih taborišč in drugih krajev nezakonitega pridržanja na območju Prijedora je bil del vojaške strategije. Proces etničnega čiščenja in genocida so v taboriščih na območju občine Prijedor izvajali sistematično.¹¹ Taboriščniki so bili izpostavljeni nehumanim dejanjem in postopkom, kot so mučenje, ubijanje, spolno zlorabljanje (zlorabljanje namreč niso bile samo ženske), psihični pritisk, pretepanje ipd. Pridržani so najpogosteje utrpeli zlomljena rebra (Begić 2015: 154). Z namenom »očiščenja«¹² tega prostora so srbske oblasti v občini Prijedor konec maja 1992 oblikovale tri večja koncentracijska

11 Pridržane so razdelili v tri skupine. V skupino A so sodili posamezniki, ki so se znašli na prednostni listi za likvidiranje; to so bili zdravniki, poslovneži, sodniki, odvetniki, znani športniki, verski uslužbenci in novinarji. Skupini B so pripadali domnevni vojni ujetniki, ki so jih srbske oblasti videle kot grožnjo tedanjemu režimu. V skupino C pa so spadali posamezniki, ki jih Srbi niso dojemali kot nevarne za srbsko ljudstvo in so bili po približno enem mesecu izpuščeni (Vaulerin in Wesselingh 2005: 70–71).

12 Po besedah Radoslava Brđanina, predsednika Kriznega štaba srbske avtonomne regije za območje Banja Luke, so si leta 1992 prizadevali za omejitev nesrbskega prebivalstva na tem območju na največ dva odstotka, saj je bil takšen delež Bošnjakov in Hrvatov ter drugih narodnosti na srbskem območju zanje skrajna sprejemljiva meja. Brđanin je zagovarjal tristopenjsko shemo »čiščenja« območja. To so izvajali z ustvarjanjem nemogočih pogojev za preživetje, z izgonom in izgnanstvom ali pa z likvidacijo tistih, ki se ne bi umaknili oz. podredili novemu prosrbskemu režimu (Begić 2015: 157).

taborišča: Omarska, Keraterm in Trnopolje, kjer je bilo po statističnih podatkih v naslednjih mesecih zaprtih in mučenih 31.000 Bošnjakov (75 %) in Hrvatov (25 %), med katerimi je po ocenah Hariza Haliloviča življenje izgubilo okoli 4.200 oseb (Halilovich 2017: 13). Jasmin Medić navaja nižje številke, in sicer 3.176 umrlih bošnjaških in hrvaških civilistov, med njimi 263 žensk in 102 otroka (Medić 2016a: 481). Nadzor nad taboriščniki je izvajala enota Vojske Srbske republike BiH in/ali policijske strukture v sklopu Ministrstva za notranje zadeve Srbske republike BiH (Medić 2017: 243). Poleg omenjenih taborišč je Ismet kot kraje nezakonitega pridržanja navedel še športno dvorano in nogometni stadion v Prijedoru.

Tovarna keramičnih izdelkov ob glavni cesti Prijedor–Banja Luka, nedaleč od središča Prijedora, je bila spremenjena v koncentracijsko taborišče 23. oz. 24. maja 1992 (Hukanović 2015b: 38). V tem taborišču je bilo pridržanih, mučenih ali celo ubitih več kot 3.000 Prijedorčanov, od tega je bilo približno 85 % Bošnjakov, okoli 15 % pa Hrvatov (glej Koncentracijski logor Keraterm b. n. l.). Kljub temu, da so bili ujetniki samo moški, stari od 15 do 60 let (glej Koncentracijski logor Keraterm b. n. l.), je bilo v Keratermu največ spolnega nasilja v vseh taboriščih občine Prijedor (glej Alić b. n. l.). Ujetniki so bili zaprti v enem izmed treh hangarjev oz. v nekdanjih delavnicah. Pridržane so vsak dan ubijali in v taborišče vozili nove, ki jih je čakala podobna usoda. Ismet zato ne zna oceniti, koliko jih je preživel, po njegovih ocenah pa je bilo pridržanih okoli 1.800 moških.

Ko so moški prišli v taborišče in izstopali iz avtobusa, so jih pretepal s različnim orožjem in nekatere tudi ubili. Tako je prvi imel pri sebi nož, »drugi železno in leseno palico, tretji je imel verige, četrti je držal gumijevko, eden pa je imel pri sebi neznano orožje, s katerim je ubijal naše ljudi.« Ko je prišel na vrsto Ismet, ga je pretepel vojak z gumijevko. »Z gumijevko me je udarjal po hrbtu in enkrat me je zadel v zatilje, zato sem omedlel. Prisilil sem se, da nisem padel po tleh. Če bi padel, bi me zaklali ali pa me ubili na drugačne načine, kot so že moške pred mano.« Vojak ga je potegnil za majico in ga porinil k mizi, kjer so zapisali njegovo ime, saj so vzpostavili sistem, po katerem so morali pridržani pred vstopom v taborišče pokazati roke ter nato stopiti do mize, kjer so vpisali njihova imena in jim vzeli vso lastnino. Ta postopek je temeljil na sistemu dehumanizacije, saj so vojaki ujetim hkrati z lastnino odvzeli tudi identiteto in dostojanstvo. V vseh taboriščih je cilj poleg odvzema lastnine tudi popolna dehumanizacija ljudi, pri kateri se porušijo vsa načela humanosti in civilizacije (Plant 1991: 102). Kot navaja Božidar Jezernik, je bila socialna funkcija dehumanizacije internirancev razbremenjevanje občutka odgovornosti stražarjev. »Za rablje je bila olajševalna okoliščina, če njihove žrtve niso bili ljudje, ampak 'živali'« (Jezernik 2004: 68).

Taborišče je imelo več hal. Sogovornik je bil ob prihodu zaprt v Hali 2, ki je bila največja. Dolga je bila približno

12 in široka 10 metrov, sam pa je njeno dolžino ocenil na 50 metrov. Edina svetloba, ki je vstopala v sobo, je prihajala skozi velika vrata. Že pred njihovim prihodom ljudje niso imeli dovolj prostora, potem pa se je prostor popolnoma napolnil. V upanju, da bi se lahko usedli, so se naslanjali drug preko drugega, a ni bilo dovolj prostora za vse. »Nikjer ni bilo prostora, da bi sploh počepnil. Stisnjeni smo bili kot sardine.« V halah je bilo zadušljivo, zato so nekateri izgubljali zavest in dolgo prihajali k sebi. Ismet sedem ur ni imel prostora, da bi se usedel. »Stal sem in se prestopal z ene noge na drugo, in to kar sedem ur.« Potem ga je k sebi poklical sosed, sicer njegov sorodnik, ki je imel ob sebi svoja sinova. Ismet se je usedel k njim in ves čas v taborišču preživel v njihovi družbi, saj ni imel nikogar drugega. Z njim je v taborišče sicer prišel tudi njegov stric Merzuk, a je bil slednji večino časa zaprt v drugi hali. Osamitev taboriščnikov lahko razumemo kot še eno strategijo dehumanizacije in prikritega nasilja.

V taborišču je stalno prihajalo do fizičnega in psihičnega nasilja, kar je na zapornike delovalo še bolj travmatično. »Vsak trenutek je prišel Srb z orožjem, nas pretepal, peljal pred halo, nas mučil in ubijal. To je bila prava beda. Ubili nas bodo. Zaklali nas bodo. Najhuje je bilo, če so nas odpeljali s sabo v druge prostore. Tudi zmerjali in poniževali so nas. Drli so se, da smo Turki, muslimani, balije.« Gre za slabšalne izraze, ki so dodatno spodbujali dehumanizacijo. Izraz »Turki« je bila žalitev, ki so jo uporabljali srbski nacionalisti, da bi poudarili povezavo muslimanov s tujim, osmanskim imperijem. Bošnjaki, ki so preživeli etnično čiščenje, so pričali, da so jim srbski pazniki v taboriščih zmerjali tudi s slabšalnim izrazom *balija*,¹³ ki so ga žrtvam "pljuvali v obraz" (Sells 2002: 104).

Taboriščnike so preteпали po več dni, slednji so pri tem krvaveli, hlepeli po zraku, niso se več premikali. »Ljudje so umirali več dni, samo zato, da bodo oni [srbski vojaki, op. a.] zadovoljni, da so ubili človeka na tak način, da je trpel. Nekaterim se je prsni koš dvigoval samo še za milimetre. Takrat so Srbi čutili zadoščenje, kot da bi bili ponosni nase.« Ko je Ismet govoril o ubijanju in maltretiranju, se je spomnil mladega natararja, ki je imel pred vojno dekle srbske nacionalnosti. Zaradi svojega poklica je bil poznan in priljubljen tudi med srbskim prebivalstvom,¹⁴ čeprav so vsi vedeli, da je bil v konfliktu s Srbom, ki je med vojno postal paznik v taborišču. Ta ga je ovil v karton in ga pretepel z železnimi palicami. To je povzročilo notranje krvavitve in počasno in mučno umiranje, ki ga je spremljajo kričanje. Njegovo truplo so vrgli pred Halo 3, saj so »mrtve metali

na kup, kot da zbirajo smeti, potem pa je prišel tovornjak in jih odpeljal.«

Ob pripovedovanju o dehumanizaciji zapornikov je Ismet velikokrat poudaril, kako so se žrtve zaradi mučenja oglašale kot živali. S tem je želel predvsem izpostaviti boleče trpljenje in neusmiljenost paznikov, ki niso poznali sočutja do sočloveka, čeprav so mnoge osebno poznali. Da bi se srbski pazniki taborišč lažje distancirali od svojih žrtev, so jih srbski častniki neprestano opijali z rakijo. Alkohol jim je odplaknil moralne zadržke, zato so bili pri izživljanju krutejši. Dokončno razčlovečenje zločincev je potekalo v obliki obredov, pri katerih so bili mladi vojaki prisiljeni gledati mučenje, posilstva in ubijanja ter so bili nato prisiljeni tudi sami sodelovati. Če so zavrnilo sodelovanje, so tvegali smrt. S sodelovanjem pa so se učili maltretiranja, hkrati pa so utrjevali prepričanje, da žrtve niso ljudje (Sells 2002: 103–104).

Še toliko bolj boleče pa je bilo t. i. intimno nasilje, o katerem so govorili mnogi ob opisovanju vojne v BiH. Sogovornik je pri svoji pripovedi velikokrat izpostavil, da so vojaki v taborišču nekaterim internirancem, ki so jih poznali, pomagali (jim ponujali cigarete, kruh, niso jih preteпали), a takoj pripomnil, da so ti isti vojaki ubijali druge Bošnjake, ki jih niso poznali. V vojnih časih so se prijatelji druge narodnosti spremenili v sovražnike, vendar pa so medsebojni odnosi in poznanstva lahko zaščitili posameznike ali jim celo rešili življenje (Baskar 2012: 64). Ismet je povedal, da so pred vojno živeli v »civilizaciji«, da so pripadniki različnih narodov živeli v sožitju ter da je med njimi vladala sloga, »bratstvo in enotnost«. Tone Bringa je leta 1988 med terenom v bosanski vasi, kjer so živeli Bošnjaki in Hrvati, zapisala, da ljudje sobivajo v sožitju, čeprav se pojavljajo kulturne razlike. Narodnost ni bila pomembna pri tkanju prijateljskih in sosedskih odnosov, občasno je bila irelevantna, ko je prišlo do ljubezni in porok (Bringa 1995: 4). Bojan Baskar primere »navadnih« ljudi, ki so na različne načine reševali ljudi (sosedo ali druge) drugačne narodnosti, povezuje s specifičnimi odnosi, povezanimi z institucijo *komšiluka*.¹⁵ Odločitev posameznikov, da bodo pomagali sosedom, naj bi med drugim izvirala tudi iz tesnih odnosov med sosedmi (Baskar 2012: 66–67). Še pred vojno pa je že sam razpad Jugoslavije botroval spremembi odnosa med tremi narodi, ki se je kazala v nasilnih dejanjih proti lastnim sosedom in sodržavljanom različnih narodnosti (Petrović 2022: 169). Ob pripovedovanju o nasilju se je Ismet spomnil sorodnika, veterinarja, vernega in uglajenega človeka, ki je svojo življenjsko pot prav tako zaključil v taborišču: »Njega smo videli zjutraj, ko je stokal zunaj ... To ni bil človeški glas.

13 Izvor izraza »balija« pa je nejasen – nekateri menijo, da je povezan z jugoslovanskim izrazom za slino (bos. *bala*) (Sells 2002: 104).

14 Sogovornik se spominja, da so mu zaradi priljubljenosti tudi v taborišču nekateri srbski pazniki skrivoma dajali priboljške in ga poskušali zavarovati, toda neuspešno.

15 Izraz *komšiluk* lahko prevajamo kot institucijo sosodstva. V Bosni ima pojem bolj specifičen pomen in se velikokrat, predvsem v smislu, ki ima za podstat metodološki nacionalizem, nanaša zlasti na vsakdanje odnose med pripadniki različnih verskih skupnosti oz. nacionalnosti, ki živijo v bližini (Baskar 2012: 61–62).

Kot od krave, od teleta, od konja ... Neznosno je bilo.« Zjutraj so ga odpeljali stražarji. Proti večeru so se vrata hale odprla:

Prišel je [srbski vojak], odprl je vrata in ga samo vrgel noter k nam. Zjutraj smo videli, da so se mu poznali od-tisi votlih železnih palic. To so bile takšne rane ... Krogi po celem telesu. Porivali so mu jih v njegovo meso, v njegove kosti. Videli smo njegove kosti. Ni se mogel premikati. Ko smo se zjutraj zbirali pred halami, ga je vedno moral nekdo podpirati. Takšnih je bilo veliko ... Če bi slučajno padel, bi ga ubili, pretepli, zaklali ... Tako se je zelo težko držal. Nekega dne so prišli ... Odpeljali so ga v Omarsko. Tam so ga ubili.

Ismet se spomni dogodka v noči s 24. na 25. julij 1992, ki je v zgodovini zapisan kot »pokol v trojki«. Sogovornik zatrjuje, da so »v eni noči ubili 256 oseb«, Hukanović pa navaja, da je bila ta številka nižja, saj naj bi bilo ubitih ali ranjenih med 160 in 200 moških (2015b: 39). Dan ali dva prej so v taborišče pripeljali nove zapornike iz okolice mesta Brdo (občina Prijedor). Pri tem sogovornik opozarja, da so vse, ki so bili že pred njihovim prihodom zaprti v Hali 3, prestavili v Halo 1 ali 2, vse pridržane iz Brda pa so zaprli v Halo 3. V vse tri hale so spustili uspavalni plin. Ismet se dogodka spominja, kot da bi sanjal. Zjutraj taboriščniki niso vedeli, kaj se je zgodilo. Ob zori, okoli 5. ali 6. ure zjutraj, je streljanje prenehalo, pred tem pa so »celo noč streljali v halo tri«. Ko so se zbudili, so se med sabo pogovarjali, da je bilo celo noč slišati strele, saj nekateri niso zaspali ali pa jih je plin uspaval le delno. Okoli 8. ure zjutraj so srbski vojaki vstopili v Halo 2, kjer je bil zaprt Ismet. Pazniki so trdili, da so si taboriščniki sami krivi za svojo smrt, saj so se upirali. Tri dni pred »pokolom v trojki« so ujetnike namreč pripeljali v taborišče, kjer jim do takrat niso dali ne jesti ne piti. Pridržani iz okolice Brda niso imeli niti svežega zraka, zato so začeli ropotati po vratih. Srbski vojaki so jim odgovorili z mitraljezom in izstrelili več rafalov v vrata hale (Hukanović 2015b: 39). Pazniki so zaprtim v Hali 2 rekli, da potrebujejo dva močna »prostovoljca«, ki bi trupla iz Hale 3 prenesla na travo pred halo in potem še na tovornjak. »Nobeden se ni hotel javiti, vendar so nam zagrozili, da bodo, če se ne javita dva kandidata, ubijali dva po dva počasi pred očmi vseh ostalih.« Čeprav je bilo veliko strahu, so se kandidati javili. »Tisti, ki je bil prvi pred vrati, je pogledal, kaj se dogaja zunaj, in tako smo bili tudi mi zadaj seznanjeni z dogajanjem.« Informacija se je širila po Hali 2 in kmalu so vsi dojeli, kaj se je tisto noč zgodilo. Ismet je povedal, da so bila nekatera trupla razkosana. »Videli so roke, glave, noge ... Niso mogli sestaviti enega trupla. Vse je bilo v kosih. Nihče ni preživel. Celo noč so streljali ... Samo to noč so lahko umrli zaradi izstreljenih nabojev.« V taborišču Keraterm se je pojavilo hrepenenje po smrti z nabojem in strah pred smrtjo zaradi mučenja in masakriranja človeškega telesa. »Vse hujše in hujše prizore smo videli ...

Pred to nočjo so srbski pazniki ubijali po 10 ali 20 moških dnevno, sedaj pa so v eni noči ubili 256 moških. Nismo imeli več upanja za življenje. Ni kaj ... Dlje kot je trajalo, bolj nas je bilo strah. Naše misli so bile vse hujše.« Taboriščnika, ki sta pospravljala trupla, sta bila priči: »Njiju so pustili kot priči o pokolu, da bi lahko drugim [muslimanom] govorila, kaj sta videla, da bi nas bilo strah. Da se slučajno ne bi vrnili v Kozarac. Da sploh ne bi pomislili na to ... Da bi imeli muslimani največji strah pred Srbi. Tisti muslimani, ki še slišijo. Tisti, ki še hodijo.« Pridržani v Keratermu so šele ob osvoboditvi izvedeli, kaj se je tiste noči zares zgodilo v Hali 3.

Realnost taboriščnega življenja

V 52 dneh življenja v taborišču Keraterm so imeli pridržani vsak dan topel obrok. »Dobili smo eno zajemalko juhe in polovico rezine kruha. Voda v juhi je bila blatna in smrdljiva. Vsak dan smo morali v času obroka vsi taboriščniki izstopiti iz hal, vendar nobeden ni smel jesti juhe.« Kljub izjemni lakoti je juho jedlo izjemno malo taboriščnikov, ker jim je bila, kot ugotavlja sogovornik, ponujena predvsem za animacijo Srbov:

Približno desetim taboriščnikom so ukazali, da morajo drugim desetim posameznikom zliti zajemalko juhe na glavo, potem pa so jih bili prisiljeni lizati. To je bila le ena izmed psiholoških iger. Velikokrat so nas tudi prisilili, da si nad glavo dvignemo krožnik. Potem so srbski vojaki in policisti s puškami ciljali v krožnik, kot da bi bil tarča. Samo tako si je nekdo lahko prislužil smrt z nabojem. Oni so se igrali in na takšne ter podobne načine juhe nihče ni mogel pojesti. Zaradi tistega kruha smo preživali. Če si ga je kdo lahko zatlačil v žep in si ga skrtil. Pol tanke rezine kruha, to je bilo tisto, kar je organizem potreboval, da je preživel.

Kot ugotavlja Božidar Jezernik, je hrana v taboriščih pogosto eden najpomembnejših načinov za zadovoljevanje potrebe po človeškem dostojanstvu in ne le za zadovoljevanje potreb žledodcev internirancev (Jezernik 1983: 133), zato je bil to eden izmed najbolj uporabljan načinov psihološke igre in degradacije taboriščnikov s strani taboriščnih oblastnikov. Ne smemo pozabiti, da je bil Ismet v taborišču v poletnih mesecih, ko je sonce močno pripekalo in so ujetniki potrebovali več tekočine za preživetje. »Voda je prihajala v eni cisterni in močno zaudarjala. Če je imel kdo plastenko pri sebi, si je lahko vodo natočil. Težko nam je bilo brez vode. To smrdljivo vodo so pripeljali iz kanalizacije. Mi smo spili samo kakšen požirek na dan ... Tako smo preživali.« Po pričanju preživelih na Mednarodnem kazenskem sodišču so interniranci v času pridržanja izgubili 20–40 kilogramov (Bašić 2015: 5), po sogovornikovih spominu pa so »tisti, ki so imeli 100 kilogramov, ob osvoboditvi ali pred smrtjo imeli okoli 40 kilogramov.« Razmere v taborišču pa niso bile enake za vse ujetnike. V Hali 1 so bili namreč zaprti Prijedorčani – ti so dobivali

hrano od svojih sorodnikov, ki so jim jo nosili do vhoda v taborišče. Tu so svojci podpisan paket predali pazniku. Ti obroki so bili okusnejši kot juha in rezina kruha, vendar so bili še vedno skromni. Včasih so si hrano delili, predvsem ko je prihajalo do resnejših zdravstvenih težav, tudi težav, povezanih z odvajanjem. »Imeli smo stranišče ... Tja si lahko šel, če si jih prosil.« Taboriščniki so Ismetu svetovali, naj poje konkretniji obrok, saj ni zdravo zadrževati blata v sebi:

M. [sojetnik in sosed sorodnik] je moškega iz sosednje hale prosil, da mi je prinesel skodelico zelja. Spomnim se, kako je bilo narezano to zelje. Jaz sem to videl in kot da bi danes to gledal ... Povsod so lezli črvi. Sploh ni izgledalo kot kisló zelje. Raztrgano, narezano ... Pokojni M. mi je rekel, naj to pojem, saj moram prisiliti črevesje, da ponovno začne delovati. Bil sem tako lačen, da sem mislil še skodelico pojesti ... Zaradi lakote, zaradi žeje.

Tovrstne pripovedi pričajo o težkem življenju v taborišču in o hudih težavah pri zadovoljevanju osnovnih človekovih potreb, na drugi strani pa tudi o solidarnosti med nekaterimi sojetniki. Sicer pa je taboriščno življenje spreminjalo družbene odnose. Po pričevanjih sogovornika se je bilo težko sprijazniti z resnico, da so bili mnogi ubiti pred sorodniki ali pa so morali sorodniki gledati, kako mučijo in ubijajo njihove najbližje. Še huje si je predstavljati, da so jim sodili prav oni – sorodniki in najbližji prijatelji. Po Jezerniku naj bi »stražarji v vseh koncentracijskih taboriščih ob določenih priložnostih začutili potrebo demonstrirati nečlovečnost do svojih ujetnikov s tem, da so priredili okrutne situacije, v katerih so bili ujetniki prisiljeni vesti se kot zveri« (Jezernik 2004: 68). Velikokrat je do smrti prišlo pri obračunavanju med taboriščniki, saj so si srbski pazniki prirejali »borbe«, kot jih poimenuje Ismet. Pri tem naj bi šlo za fizično obračunavanje med pridržanimi, ob katerem so srbski vojaki in policisti navijali in vzklikali, kot bi bili na športni tekmi. Ismeta so večkrat prisilili v boj. Pravi, da so jih pazniki kaznovali, če nasprotnika niso udarjali dovolj močno. Jasno je, da so srbske oblasti uspešno prevzele načelo »deli in vladaj« (Jezernik 2004: 77), kar je spodbudilo razdor med interniranci. Pri tem so poskušali skrhati vse medsebojne odnose. V taborišču so interniranci živeli v svetu, v katerem so vojaki iz njih skušali izbrisati vso solidarnost. Ta je bila v resnici velikokrat omejena le na izbrane ljudi; sogovornik je omenjal celo popolno odpoved človekove solidarnosti. Spominja se lastnega šoka ob prihodu v taborišče zaradi videza internirancev. »Nismo mogli verjeti, da človek lahko tako izgleda. Vse povsod sem videl iznakažene ljudi brez ušes, jezikov ... Imeli so polno ran ...« Ujetnikom, ki so še imeli lase, so po glavi lezli črvi: »Tudi meni so začeli laziti črvi po glavi, in to veliki črvi. Tudi jaz si nisem želel, da bi mi novi taboriščniki pomagali. Notri ni bilo higiensko, hkrati pa smo utrpeli hude udarce, zaradi katerih smo imeli odprte rane. Tako je človek še živ, medtem ko črvi

jejo njegovo meso. Imel sem tudi uši ... Vse to mi je lezlo po glavi. Tudi drugi taboriščniki so imeli uši.« Ne samo, da si taboriščniki zaradi sramu in nadzora niso želeli, da bi jim novi interniranci pomagali, temveč so jim solidarnost celo prepovedali. Solidarnost jih je pahnila v nov krog mučenja. Taboriščni oblastniki so si prizadevali »vedno znova poniževati jetnika, uničiti v njem vsa občutja samospoštovanja, samozaupanja, ga notranje zlomiti. Človek v jetniku mora poginiti, mora se zanemariti, se pogrezni, propasti« (Joos 1946: 29). V taboriščih gre za dualnost med častjo, močjo, nadrejenostjo in slavo vojakov ter nemočjo, podrejenostjo, revščino in ponižanjem nedolžnih ljudi (Jezernik 1983: 123). Zaradi tega so se interniranci velikokrat vdali v usodo in se soočali z občutkom, da nimajo nadzora. »Tokrat ni nihče z nikomer komuniciral ... Komunicirali smo samo z ugrizi. To ni bilo podobno civilizaciji, v kateri smo živeli pred vojno. Vsi smo postali hujši od živali ... Nismo imeli nadzora.« Človekovo vedenje v taborišču temelji na živalski naravi, je bil prepričan Ismet, saj v izrednih situacijah po njegovem ljudje ne razmišljajo racionalno, ljudje so si notri želeli čim hitrejšo zadovoljitve osnovnih potreb in tudi odrešitve.

Poglobljene komunikacije med interniranci tako ni bilo.

Mi smo bili v takšnem šoku, da pozabiš, kdo ali kaj si. Nekateri so se zavedali samo še svojega imena. V takšnih šokih so nekateri grizli ostale kot živali. Doživljali so napade. Kot otrok, ki te hoče ugrizniti. V teh trenutkih so bili ljudje izgubljeni. Do te mere smo postali izgubljeni, da smo se dogovorili, tudi jaz osebno, da se moramo kontrolirati. Eden drugemu smo z zobmi trgali meso. Vsi smo bili pogrizeni. Ko te je nekdo ugriznil, nisi mogel roke potegniti iz ust, saj je človeški ugriz zelo močen, pa tudi zelo lačni smo bili. Nismo bili sposobni racionalno razmišljati.

Gre za globoke spremembe v identiteti in vedenju vsakega interniranca, saj prav dolgotrajni travmatični dogodki razbijejo dotedanje identitete, uničijo pozitivno samovrednotenje in zaupanje vase in druge ter preizprašujejo smisel (Herman 1997). Kljub temu so se mnogi pogovarjali in razmišljali o svojih sorodnikih, hrani in svobodi. »Pogovarjali smo se, kako ima nekdo vročo juho in svežo rezino kruha.« V taboriščih so si velikokrat predstavljali življenje izven njega. »Velikokrat sem sanjal o mami, kako mi ponuja krožnik tople okusne domače hrane, ali o potoku, kjer sem pil vodo. Jaz sem si predstavljal različne površine na svetu in si želel, da bi bil na kateremkoli koščku Zemlje, samo ne na tem mestu [v taborišču], saj je vsako minuto prišel Srb z velikimi psi in nas mučil ter počasi ubijal.« Osnovne človeške potrebe so v taborišču ostale nepotešene, zato je bilo sanjarjenje o zadovoljevanju najosnovnejših potreb zelo pogosto. Te sanje so obenem pomenile zatočišče in poskus spominskega vračanja k domu, kjer so se nazadnje počutili varne, vse to pa jim je dajalo moči v boju za obstanek (prim. Jezernik 1983: 125).

Med smrtjo in upanjem: taborišče Trnopolje

Nekateri tega trpinčenja niso zmogli, zato so se v taborišču dogajali tudi samomori. Nadzorniki so samomor pospremili z grožnjami drugim jetnikom, da jih bodo ob poskusih samomora kaznovali. Tako si pridržani niso upali vzeti življenja zaradi drugih, ki so trpeli z njimi. Najverjetneje so obstajali tudi drugi razlogi, zakaj si niso vzeli življenja (tudi religiozni), a v vsakem primeru tudi to kaže, da je solidarnost med pridržanimi še vedno obstajala.

Že ob napadu na Kozarac so se širile zgodbe o rezanju in sežiganju živih ljudi in o neznosnem smradu, ki se je širil po sežigu človeškega mesa. Bošnjaki in hrvaški ujetniki naj bi že takrat razmišljali o hitri smrti, »samo da bi lahko preprosto umrli. Mi nismo več imeli upanja, da bomo preživeli, vendar si takih grozot takrat niti približno nismo znali predstavljati.« Šele ob pridržanju v taborišču je sogovornik razumel, kaj je to želja po smrti. V Keratermu sta se pojavila hrepenenje po hitri smrti, ki bi jo sprožil naboj, in strah pred smrtjo zaradi mučenja in masakriranja. V pogovoru mi je pojasnil, na kakšen način so takrat razmišljali. »Naši možgani so povsem zablokirali. Mi smo razmišljali ... Ne kot žival, saj si ona želi preživeti. Razmišlja, kako preživeti. Mi smo si celo zaželeli, da nam prislonijo nož pod vrat in nas zakoljejo, medtem ko so si oni želeli, da mi trpimo in umiramo zaradi ran, bolečin ... To je bilo težko.« Dodal je še, da so taboriščniki začeli smrt idealizirati. »Z izživljanjem so... [premor] Nisem se smel ubiti, a tako smo si želeli smrti. Nič nisi smel ... Lahko si samo trpel, in ko je on [srbski paznik] hotel, da umreš, si lahko umrl. Želel sem si, da bi se v naši hali zgodil pokol kot v trojki.« Kot piše Jezernik, so tudi popolna predaja usodi, obup ter otopelost znotraj taborišča neke vrste samomor, saj so se interniranci nehote odrekli svojemu življenju in si želeli skrajšati življenjsko pot do točke, kamor jim njihovi krvniki ne bi mogli slediti. Čakali so na smrt in odrešitev preganjalcev in vsega trpljenja (Jezernik 1983: 199). Njihovo zadnje upanje je bila božja pomoč, da bi lahko hitro in neboleče umrli. Podobno kot piše Jezernik, so tudi v taborišču Keraterm mnogi svojo usodo sprejeli z vdanostjo, hkrati pa jim je upanje dajala vera v boga (Jezernik 1983: 264).

V noči s 4. na 5. avgust so srbski pazniki intenzivno ubijali. Pred vrati hale je stalo okoli 10 stražarjev s težkim orožjem. Ob zori so vse taboriščnike zbrali na dvorišču kot vsak dan, a tokrat so jih vkrcali na avtobuse, s katerimi so določene odpeljali na »akcije«, kot se je izrazil Ismet. To jutro je bilo veliko taboriščnikov premeščenih v taborišče Omarska, njega pa so skupaj z drugimi, tudi njegovimi sorodniki, odpeljali v taborišče Trnopolje. »Samo, da gremo nekam. Kamorkoli. Naj nas nekam odpeljejo in pobijejo vse. Mi samo upamo, da nas čaka lahka smrt, in ne, da nas več dni ubijajo.« Taborišče, v katerem je pristal Ismet, je zajemalo prostore nekdanje Osnovne šole Bratstvo-jedinstvo, stavbo Doma kulture, igrišče in okoliške hiše. Po nekaterih naved-

bah naj bi taborišče zaznamovalo življenja 23.000 ljudi (glej Otkriven logor Trnopolje b. n. l.). Med pridržanimi so bili večinoma starejši, ženske in otroci. Za žico, postavljeno okoli taborišča, so srbski vojaki sistematično izvajali fizično in spolno nasilje, ubijali ter posiljevali ženske in mlada dekleta (Hukanović 2015b: 51). Pazniki so zvečer v prostore Doma kulture, najpogosteje iz okoliških hiš, pripeljali dekleta med 16. in 19. letom starosti, jih posilili, zjutraj pa so jih vrnil nazaj. Nekatero ženske so bile žrtve skupinskega posilstva. Najmlajša ženska žrtev posilstva je bila komaj dvanajstletna deklica (Vaulerin in Wesselingh 2005: 85). Ismet nadaljuje, da so morali v taboriških sinovi posiljevati matere, očetje hčere, bratje sestre itd.

V času Ismetovega pridržanja naj bi bilo v taborišču okoli 2.000 Bošnjakov in Hrvatov. Ob prihodu v taborišče Trnopolje so taboriščniki iz Keraterma prvič jedli topel obrok, ki je bil užiten. Ismet potrjuje, da so bile razmere v taborišču Trnopolje neustrezne, a ne tako grozljive kot v taborišču Keraterm. O podobnih razmerah je pisal tudi eden od internirancev:

Jaz sem stari taboriščnik v Trnopolju. Kako se tu bolje počutim. Ko le ne bi vedeli, da spim na betonu. To je mučno. Ponoči se stokrat jezno obrnem. Beton, na katerem spim, je tako mrzel. Zjutraj se zbudim premražen in lačen. Sanjam o rezinah kruha, namazanih z maslom, in vstanem zaspan v mračnem jutru. Iščem namišljene rezine. Ne najdem jih. Kako naj se znajdem? Trnopoljski dnevi so dolgi kot vroča poletja. Cigarete so tukaj osnovna valuta. Pol štruce kruha, šest cigar je vrednih toliko, kolikor bi bila vredna piščančja juha. Sem so pripeljali vse nedolžne ljudi. Ostajam z njimi, kot se mi zdi primerno. Štejem težke dneve in čakam na svobodo. (Dnevnik interniranca, hrani Sabina Sendić)

Svetovna javnost je za taborišče Trnopolje izvedela 5. avgusta 1992, ko je britanska televizijska hiša ITN poročala o grozljivih prizorih taboriščnikov za bodečo žico (glej Logor Trnopolje b. n. l.). Kmalu za tem je zanimanje za sestradane in izmučene taboriščnike privabilo novinarje iz drugih držav sveta. Novinarji, željni pomagati, so spraševali taboriščnike, kdo zna govoriti angleško ali kateri drugi tuji jezik. Ismet pravi, da je bilo ogromno taboriščnikov, ki so obvladali različne jezike, a si kljub temu niso upali odgovarjati na vprašanja novinarjev, saj so se bali, da jih bodo srbski pazniki po njihovem odhodu kaznovali. Eden izmed taboriščnikov, ki je pred kamerami spregovoril o razmerah, v katerih živijo, je prosil tujega novinarja, naj vsak teden preveri, ali je še živ.

Zaradi medijske prepoznavnosti dogajanja v Prijedoru je 15. avgusta 1992 tja prišel Mednarodni Rdeči križ in organiziral dostavo hrane v taborišče (glej Merdžanić 2002). Od tistega dne dalje je postalo precej lažje, saj je bilo več hrane, interniranci pa so bili registrirani in zato niso nikogar ubili. Hkrati sogovornik opozori, da so nekatere še vedno pretepali in mučili. Veliko paketov Rdečega križa,

namenjenih zapornikom, je končalo v rokah srbskih vojakov (glej Otkriven logor Trnopolje b. n. l.). Taboriščnikom je bilo lažje, saj so imeli podporo, a vseeno niso imeli upanja, da bodo preživeli. »*Takrat smo dobivali hrano v konzervah. Takrat smo jedli, vendar so tudi v Trnopolju mučili, ko Rdečega križa ni bilo več. Niso pa si upali ubijati.*« Rdeči križ je taboriščnikom razdelil obrazce, ki so jih kasneje poslali njihovim sorodnikom. Tja so vpisali potrebne podatke in ime prejemnika sporočila. Tako je bilo iz različnih sporočil na primer mogoče razbrati, da so taboriščniki razmišljali o svojih družinah in svoji bodočnosti. Ismetov stric je poslal sporočilo moji babici Sabini Sendić (rojeni Sivac), v katerem je zapisal, da bo ob prvi priložnosti prišel v Slovenijo, saj je verjel, da je njegova družina pobegnila k njej v Brežice. Pod pretvezo, da gre za evakuacijo ujetnikov iz taborišča, so srbske sile organizirale prevoz z avtobusi. Dali so jim navidezno izbiro, ali hočejo ostati in jih bo rešil Rdeči križ ali pa grejo z njimi predhodno na varen kraj. Ob prihodu avtobusov so jih pozivali, naj se vkrcajo, a so si nekateri že predhodno kupovali »vozovnico« pri srbskih vojakih, ki je stala okoli 200 ali 300 mark. Čeprav je sam dvomil v dobre namene organizatorjev evakuacije, je na prigovarjanje sorodnikov vendarle prišel do avtobusa, a ga je ustavil srbski vojak, nekdanji sošolec. Ta ga je ob vstopu udaril z avtomatsko puško, čeprav mu je prej dajal cigarete, kruh, včasih tudi topel obrok. S tem ga je rešil pred smrtjo. Izkazalo se je, da so 21. avgusta 1992 okoli 200 moških z avtobusi odpeljali na Korićanske stene na Vlašiču in jih na robu prepada postrelili (Hukanović 2015b: 52). Med žrtvami so bili tudi Ismetovi sorodniki, zato sam dejanja srbskega vojaka, ki mu je rešil življenje, ne more razumeti pozitivno.

Sklep

Med letoma 1992 in 1995 je na tleh Bosne in Hercegovine (BiH) potekala vojna, ki je močno zaznamovala življenje vseh prebivalcev države. 30. aprila 1992 sta srbski SDS in JNA prevzeli oblast nad Prijedorom z namenom ureditve velikosrbskega koncepta. Bošnjaško prebivalstvo mesta Kozarac, ki je spadalo pod občino Prijedor, se ni strinjalo s srbsko nadoblastjo, saj je srbska politika uvajala diskriminacijo in preganjanje zlasti bošnjaškega in hrvaškega prebivalstva ter tistih, ki se niso strinjali z dominantno srbsko politiko. Nekaj dni pred napadom so Kozarčanom blokirali telefonske linije, vzpostavili blokado mesta in uvedli policijsko uro. Napad na Kozarac so izvedli 24. maja 1992 zjutraj, ko so srbska pehota in tanki zavzeli mesto. Pripadniki srbske vojske so v duhu genocidne politike veliko prebivalstva zaprli v eno izmed treh koncentracijskih taborišč: Omarska, Keraterm in Trnopolje, kjer je prišlo do raznih vojnih zločinov, od posilstev do pobijanja in mučenja. Ob sistematičnem zasedanju nesrbskih naselij so srbske čete 14. junija vpadle v zaselek Sivci, kjer je živel tudi Ismet Sivac, ki mi je po svojih spominih predstavil

življenje za stenami taborišč na tleh BiH v vojnih 1990. letih. Naracije Ismeta Sivca kažejo na osebna pričevanja in doživljanje vojnega nasilja, lakote in medsebojnih odnosov v dveh koncentracijskih taboriščih.

Ob opisovanju dogajanja v taborišču Keraterm je Ismet velikokrat opozoril, da Srbi svojim žrtvam niso privoščili hitre in neboleče smrti. Tisti, ki je umrl hitro, je imel po Ismetovem mnenju izjemno srečo. Srbski pripadniki so namreč želeli, da muslimani in drugi, ki niso podpirali srbske politike, umrejo mučno in po njihovi volji. V svojih pripovedih je Ismet velikokrat izpostavil občutek popolne odsotnosti nadzora nad lastnim življenjem in smrtjo. Živo se spominja kričanja žrtev in svoje želje po smrti. Zaradi izkušnje življenja v dveh različnih taboriščih je Ismet tudi jasno izpostavil razlike in dejavnike, ki so vplivali na manj brutalno ravnanje z žrtvami v drugem taborišču. Poudaril je namreč, da so bile razmere v taborišču Trnopolje, kamor so ga premestili iz Keraterma, znosnejše. K temu je pripomoglo dejstvo, da so kmalu po njegovi premestitvi v Trnopolje prišli novinarji, medijske objave pa so bistveno vplivale na dojetanje vojnih zločinov v mednarodni javnosti, zaradi česar so jetniki vendarle začeli prejemati pomoč. Vsekakor je jasno, da so ravno osebne zgodbe in izguba bližnjih tisto, kar je najbolj prizadelo Ismeta.

Ismet je na začetku mojega raziskovanja pogovor o travmatičnih izkušnjah v taboriščih razumel kot nujno in tudi katarzično dejanje, a se je zaradi teže spominov na koncu vendarle odločil, da o boleči preteklosti ne bo več govoril. Kljub temu menim, da je pomembno slišati zgodbe žrtev vojnega nasilja. Ismetova zgodba je v resnici samo kaplja v morju mnogih, ki so doživeli različne zločine, tudi genocid. Nekateri še vedno ne morejo govoriti o grozotah, ki so jim bili priča, zato upam, da sem s člankom pripomogla k ozaveščanju in boljšemu razumevanju dogajanja na tleh BiH v vojnih 1990. letih.

Zahvala

Članek je nastal na podlagi raziskave za diplomsko nalogo z naslovom *Vojni zločini v taboriščih Keraterm in Trnopolje: Spomini preživelega*, ki sem jo napisala pod mentorstvom dr. Alenke Barulović, dr. Mitje Ferenca in dr. Petra Mikše. Zahvaljujem se vsem mentorjem, posebej pa dr. Bartulović za podporo, nasvete in pomoč tako pri izdelavi diplomske naloge kot pri pisanju članka. Velika zahvala gre tudi urednicama glasnika Saši Poljak Istenić in Tini Palačić za vse usmerjanje pri pisanju prispevka ter recenzentoma za komentarje in nasvete. Nenazadnje pa hvala tudi Ismetu Sivcu, ki je bil pripravljen govoriti o travmatičnih dogodkih. Članek posvečam vsem žrtvam genocida v Bosni in Hercegovini.

Literatura in viri

- ALIĆ, Fikret: Koncentracioni logor Keraterm, spletna stran Fikret-Alic.com; <https://fikretalic.com/koncentracioni-logor-keraterm>, 3. 11. 2023
- BARTH, Friderik: *Ethnic Groups and Boundaries: the social organization of culture difference*. Boston: Little, Brown and Company, 1969.
- BARTULOVIĆ, Alenka: Make up Your Own Mind about Gavri!o! On Remembering, Silence and Doubts in Sarajevo. *Etnološka tribina* 52/45, 2022, 81–97.
- BASIC, Goran: Concentration Camp Rituals: Narratives of Former Bosnian Detainees. *Humanity & Society* 41/1, 2015, 1–22.
- BASKAR, Bojan: Komšilik and Taking Care of the Neighbor's Shrine in Bosnia-Herzegovina. V: Dionigi Albera in Maria Couroucli (ur.), *Sharing Sacred Spaces in the Mediterranean: Christians, Muslims, and Jews at Shrines and Sanctuaries*. Bloomington: Indiana University Press, 2012, 51–68.
- BEĆIREVIĆ, Edina: *Na Drini genocid – Istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*. Sarajevo: Buybook, 2009.
- BEGIĆ, Mujo: *Genocid u Prijedoru – svjedočenje*. Sarajevo in Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata in Institut za raziskovanje zločina proti človečnosti in mednarodnega prava Univerzitetu u Sarajevu, 2015.
- BEGIĆ, Mujo, Senad Ramić in Zlatan Ališić: Tomašica – masovna grobnica. *Gračanički glasnik* 21/42, 2016, 201–203.
- BOUGAREL, Xavier: Od »Muslimana« do »Bošnjaka«: Pitanje nacionalnog imena bosanskih muslimana. V: Husnija Kamberović (ur.), *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 117–135.
- BRINGA, Tone: *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton: Princeton University Press, 1995.
- ČOSIĆ, Sara: Vojni zločini v taboriščih Keraterm in Trnopolje: spomini preživelega. Diplomsko naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za Etnologijo in kulturno antropologijo, 2022.
- MERDŽANIĆ, Idriz: Dr. Idriz Merdžanić, posnetek pričanja, spletna stran Mednarodnega sodišča za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije, 2002. <https://www.icty.org/bcs/content/dr-idriz-merd%C5%BEani%C4%87>, 3. 11. 2023.
- EASTMOND, Marita in Johanna Mannergren Selimović: Silence as Possibility in Postwar Everyday life. *The International Journal of Transitional Justice* 6/1, 2012, 501–524.
- FAKIN BAJEC, Jasna: *Procesi ustvarjanja kulturne dediščine: Kraševci med tradicijo in izzivi sodobne družbe*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2011.
- HALILOVICH, Hariz: Beyond the sadness: Memories and homecomings among survivors of ethnic cleansing in Bosnian village. *Memory Studies* 4/1, 2011, 42–52.
- HALILOVICH, Hariz: *Kako opisati Srebrenicu*. Sarajevo in Zagreb: Buybook, 2017.
- HERMAN, Judith: *Trauma and Recovery: From Domestic Abuse to Political Terror*. New York: Basic Books, 1997.
- HROBAT VIRLOGET, Katja: Preteklost, ki ne mine? Npre-delana preteklost v sedanjosti in prihodnosti Istre. *Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje* 51/3, 2022, 121–139.
- HROBAT VIRLOGET, Katja in Janez Logar: Kaj sporoča molk? Poskus interdisciplinarne etnološke in psihoterapevtske interpretacije (po)vojnih spominov na primeru Primorske. V: Irena Lazar, Aleksander Panjek in Jonatan Vankler (ur.), *Mikro in makro: pristopi in prispevki k humanističnim vedam ob dvajsetletnici UP Fakultete za humanistične študije: 1. knjiga*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2020, 257–274.
- HUKANOVIĆ, Adis: *Događaji, narativi i interpretacija narativa 1992. godine: Slučaj Prijedora*. Sarajevo: FES, 2015a.
- HUKANOVIĆ, Adis: *Između sjećanja, poricanja i zaborava – tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata: Događaji, narativi i interpretacija narativa 1992. godine: Slučaj Prijedora*. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2015b.
- JANSEN, Stefan: Remembering with a Difference. Clashing Memories of Bosnian Conflict in Everyday Life. V: Xavier Bugarel, Elissa Helms in Ger Duijzings (ur.), *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Aldershot: Ashgate, 2007, 193–208.
- JEZERNIK, Božidar: *Boj za obstanek: o življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih*. Ljubljana: Borec, 1983.
- JEZERNIK, Božidar: *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije, 1997.
- JEZERNIK, Božidar: Italijanska koncentracijska taborišča kot državni terorizem in njihove posledice. *Prispevek za novejšo zgodovino* 44/1, 2004, 63–82.
- JOOS, Joseph: *Leben auf Widerruf*. Olten: Otto Walter Verlag, 1946.
- KIDRON, A. Carol: Toward an Ethnography of Silence The Lived Presence of the Past in the Everyday Life of Holocaust Trauma Survivors and Their Descendants in Israel. *Current Anthropology* 50/1, 2009, 5–27.
- KOKALJ KOČEVAR, Monika: *Mobiliziranci v nemško vojsko z Gorenjske v letih 1943-1945*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017a.
- KOKALJ KOČEVAR, Monika: *Slovinci v nemških koncentracijskih taboriščih: predmeti v zbirkah Muzeja novejše zgodovine Slovenije: razstava 24. januar 2017 - 12. februar 2017*. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2017b.
- KOKALJ KOČEVAR, Monika in Marko Štepec: *Pot domov*. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2015.
- KONCENTRACIJSKI LOGOR KERATERM: Koncentracijski logor Keraterm, spletna stran wikiwand; https://www.wikiwand.com/bs/Koncentracijski_logor_Keraterm, maj 2021.
- LAMPE, Urška: *Deportacije iz Julijske krajine v Jugoslavijo, 1945–1954: diplomatski in socialni vidiki*. Koper: Annales, 2023.
- LOGOR TRNOPOLJE: Na današnji dan formiran je zloglasni logor Trnopolje, spletna stran radia Sarajevo, 26. 05. 2021; <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/na-danasnji-dan-formiran-je-zloglasni-logor-trnopolje/418699>, 3. 11. 2023

MARKOVIĆ, Jelena: The Silence of Fear, Silencing by Fear and the Fear of Silence. *Narodna umjetnost* 57/1, 2020, 163–195.

MEDIĆ, Jasmin: *Genocid u Prijedoru*. Sarajevo: Grafis, 2013.

MEDIĆ, Jasmin: Kozarski vijesnik u službi zločina. *Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture »Preporod«* 1, 2016a, 474–484.

MEDIĆ, Jasmin: Pripreme, tok i razmjere napada na Kozarac 1992. godine. *Prilozi* 45/1, 2016b, 298–301.

MEDIĆ, Jasmin: Otac čuvaj mi djecu: Zločini u logoru Omarska 1992. godine. *Prilozi* 46/1, 2017, 243–268.

OTKRIVEN LOGOR TRNOPOLJE: Otkriven logor Trnopolje, spletna stran Historija.ba; <https://historija.ba/d/367-otkriven-logor-trnopolje>, 3. 11. 2023.

PABST, Kathrin: The repercussions of the untold, and why one needs to know. *Narodna umjetnost* 60/1, 2023, 77–105.

PETROVIĆ, Duško: Ordinary Affects During the Democratization of Violence in the Context of the Breakup of Yugoslavia. *Croatian Political Science Review* 59/4, 2022, 167–191.

PLANT, Richard: *Rožnati trikotnik: nacistična vojna proti homoseksualcem*. Ljubljana: Krt, 1991.

PRAVDA BOSNA: Genocid u Prijedoru – priprema 1991. i okupacija grada 30 april 1992; [video]. Youtube, 15. 7. 2017; <https://www.youtube.com/watch?v=rsE7nInEWs0>, 3. 11. 2023.

SELLS, Michael A.: *Iznevjereni most: religija i genocid u Bosni*. Sarajevo: ITD Sedam, 2002.

SIVAC-BRYANT, Sebina: *An Ethnography of Contested Return: Re-making Kozarac*. Doktorska disertacija. London: University College London, 2011.

SIVAC-BRYANT, Sebina: *Re-Making Kozarac: Agency, Reconciliation and Contested Return in Post-War Bosnia*. London: Palgrave, 2016.

SORABJI, Cornelia: Managing Memories in Post-War Sarajevo. Individuals, Bad Memories and New Wars. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 12/1, 2006, 1–18.

ŠIROK, Kaja: *Kolektivno spominjanje in kolektivna pozaba v obmejnem prostoru: Spomini na Gorico 1943–1947*. Doktorska disertacija. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za podiplomski študij, 2009.

UNITED NATIONS: International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Former Yugoslavia since 1991. Case No. IT-97-24-T, 31. julij 2003; <https://www.icty.org/x/cases/stakic/tjug/bcs/030731.pdf>, 3. 11. 2023.

VAULERIN, Isabelle in Arnaud Wesselingh. *Raw Memory: Prijedor*. London: Saqi, 2005.

“I Wasn't Supposed to Kill Myself, but We Desperately Wanted to Die”: Memories of a survivor of war crimes, and the everyday life in the Keraterm and Trnopolje camps (Bosnia and Herzegovina)

From 1992 to 1995, war took place on the soil of Bosnia and Herzegovina. On 30 April 1992, the Serbian SDS and JNA captured Prijedor. The Bosniak population of the town of Kozarac, which belonged to the municipality of Prijedor, did not submit to the Serbian authorities, as the Serbian policy introduced discrimination and persecution, especially of the Bosniak and Croat population and those rejecting the dominant Serbian police. A few days before the attack, the telephone lines of the people of Kozar were blocked, a blockade of the city was established and a curfew was introduced. The attack on Kozarac was carried out on the morning of 24 May 1992, when Serbian infantry and tanks captured the town. When the Serbian infantry moved to attack the villages and hamlets near Kozarac, soldiers ordered the non-Serb population that all men between 16 and 60 must enter the courtyards. During the invasion, members of the Serbian army seized many residents and imprisoned them in one of three concentration camps: Omarska, Keraterm, and Trnopolje, where various war crimes were perpetrated on the inmates, from rape to massacres and torture. Serbian units also invaded the village of Sivci, the living place of Ismet Sivac whose story is presented in the article. Ismet was captured, sent to Keraterm, and then transferred to the Trnopolje camp. The contribution mainly focuses on the reminiscence of the interlocutor about his experience of violence in both camps. His narratives show personal testimonies and experiences of war violence, hunger, and mutual relations in the two camps.

RAZMERE HRANJENJA IN UPORABA EMBALAŽNIH MATERIALOV V DEPOJIH SLOVENSКИH MUZEJEV

Pregledni znanstveni članek | 1.02

Datum prejema: 10. 8. 2023

Izvleček: Konec leta 2018 smo med slovenskimi muzeji izvedli anketno raziskavo, v okviru katere so nas zanimala organizacija depojev, klimatske razmere v njih ter embalaže za dolgotrajno hrambo predmetov. Ugotovili smo, da večina muzejev med okoljskimi dejavniki spremlja relativno zračno vlago in temperaturo, precej manj pa druge dejavnike, pri čemer izstopajo hlapne organske spojine, katerih monitoringa ne izvaja skoraj noben muzej. Večina muzejev pri izbiri pohištva in druge opreme ter embalažnih materialov upošteva strokovne smernice, vendar so temu namenjena finančna sredstva skromna.

Ključne besede: anketa, muzejski predmeti, depo, hramba, klimatski pogoji, embalaža

Abstract: At the end of 2018, we conducted a survey among Slovenian museums in which we were interested in the organization of depots, the climatic conditions in them and the packaging for long-term storage of objects. We found that among the environmental factors, most museums monitor relative air humidity and temperature, while other factors are monitored much less, especially volatile organic compounds, which are not monitored by almost any museum. Most museums follow professional guidelines in the selection of storage furniture and other equipment and packaging materials, but the financial resources allocated to this are modest.

Keywords: survey, museum objects, depot, storage, climatic conditions, packaging

Uvod

Vloga muzejev se v sodobnem času močno spreminja. Če je nekoč večinoma šlo za inštitucije, osredotočene na introvertirano delo varovanja, nege, raziskovanja in povečevanja dediščinskih zbirk, naj bi bila danes njihova pozornost precej bolj usmerjena navzven, k izobraževanju in interakciji z javnostjo ter s slednjo povezanimi koncepti, dobrinami in storitvami (Weil 2007; Crooke 2007). Če so muzeji nekoč v razstavnih prostorih poskušali na ogled postaviti kar največ inventarja, je količina razstavljenih eksponatov danes zaradi različnih razlogov neprimerno manjša, obiskovalci pa so nagovarjani zgolj s posameznimi, izbranimi predmeti. V zvezi s tem zgodovinar Steven Conn (2010: 23) piše, da so mnogi muzeji številne predmete obsodili na »izgon« v kletne prostore ali dislocirane depoje (oz. so bili v to primorani), s čimer so ustvarili alternativne muzeje z večjim delom inventarja, ki ni namenjen razstavljanju in do katerega je tudi težko dostopati. Pri večjih muzejih po svetu naj bi razstavljeni inventar predstavljal zgolj dva odstotka celotne zbirke (Brusius in Singh 2018: 1), relativno malo pa je takšnih, ki lahko depojske prostore pripravijo tudi za ogled javnosti ali celo namenijo sredstva za gradnjo novih, izključno depojem namenjenih stavb, upoštevajoč naj sodobnejše kriterije. Takšna sta npr. restavratorski in depojski center sanktpeterburškega muzeja Ermitaž (glej Ermitaž b. n. l.) ali pa depo Boijmans Van Beuningen v Rotterdamu (glej Boijmans b. n. l.).

V luči kulture potrošništva, konkurenčnega gospodarstva in digitalizacije so muzejski proračuni vse bolj namenjeni javnosti vidnim segmentom, večina manj opaznih muzejskih dejavnosti, povezanih s hrambo in konserviranjem zbirk, pa lahko ostaja močno podhranjena, nemalokdaj do te mere, da eksponati propadajo in da jih morajo muzeji celo zavreči. Kako zelo pomembno je ohranjanje raznovrstnih eksponatov (in kako zelo pomembno je, da so ti dobro ohranjeni), je npr. v kontekstu trenutnih podnebnih sprememb postalo očitno pri prirodoslovnih zbirkah, na podlagi katerih je mogoče preučevati evolucijske, biodiverzitetne, ekološke in druge problematike (Kryštufek 2018). Muzeji sodobnega in prihodnjega časa bodo med drugim najverjetneje imeli poglobljeno vlogo materialnih baz oz. arhivov znanja in informacij. Za dolgoročno ohranjanje zbirk pa sta potrebna na politični, kulturni in ekonomski stabilnosti osnovano muzejsko delovanje ter vključevanje relativno eksaktnih smernic preventivnega konservatorstva.

Dodatni izziv hranjenja muzejskih zbirk predstavlja vse več eksponatov 20. (pa tudi že 21.) stoletja, ki imajo povsem drugačne materialne in strukturne lastnosti kot predmeti starejše izdelave, zaradi česar potrebujejo vse več dediščinskih raziskav in nove smernice hrambe. Največji vpliv na propadanje materialov imajo specifični okoljski dejavniki, predvsem relativna zračna vlaga in temperatura (Ankersmit in Stappers 2017). Ker se številni muzeji po

* Ana Slavec, dr. družboslovne statistike, docentka in znanstvena sodelavka; Fakulteta za matematiko, naravoslovje in informacijske tehnologije Univerze na Primorskem in InnoRenew CoE; ana.slavec@innorenew.eu.

** Maša Kavčič, akademska restavratorka, konservatorsko-restavratorska svetovalka; Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Center za konservatorstvo, Raziskovalni inštitut; masa.kavcic@zvkd.si.

svetu, tudi najprestižnejši, pogosto soočajo z neoptimalnimi razmerami deponiranja in pomanjkanjem (primernih) prostorov, mnogi pa za deponiranje dediščinskih predmetov ne morejo zagotavljati niti najbolj ohlapnih klimatskih pogojev (ICCROM 2011), se v praksi pogostokrat pojavi razmišljanje o t. i. pametni embalaži, ki bi posameznemu predmetu ali zbirki zagotavljala ustrezne mikroklimatske pogoje znotraj manj primerne ali neprimerne okolja.¹ V sklopu potencialnega razvoja pametne embalaže je bila izvedena raziskava – spletna anketa, k izpolnjevanju katere so bili nagovorjeni slovenski muzeji in galerije. Raziskavo smo izvedli kot del zagonskega projekta, katerega cilji so bile preliminarne študije za razvoj inovativnega materiala z inertnimi in zaščitnimi lastnostmi ter vgrajenimi senzorji, ki bi bil primeren za transport in dolgotrajno hrambo raznovrstnih dediščinskih predmetov. Namen raziskave je bila analiza potencialnih uporabnikov oz. pridobitev vpogleda v trenutne razmere hranjenja predmetov in uporabe embalirnih materialov v depojih slovenskih muzejev. Na podlagi rezultatov raziskave smo želeli ugotoviti potrebe po razvoju naprednih embalažnih materialov, hkrati pa identificirati tudi morebitne pomanjkljivosti oziroma probleme, na podlagi katerih bi bilo v prihodnje mogoče predlagati izboljšave in smernice pri začasni in dolgotrajni hrambi ter splošnem upravljanju premične kulturne dediščine. Rezultati raziskave so lahko dragocen vir informacij za številne muzeje, galerije in arhive ter posamezne raziskovalce, kustose, konservatorje-restavradorje in druge strokovnjake s področja varstva in varovanja kulturne dediščine.

Namen članka je strokovni javnosti predstaviti izsledke raziskave o razmerah hranjenja v depojih muzejev in s tem spodbuditi razpravo o potencialih razvoja t. i. pametne embalaže. V nadaljevanju najprej opiševa izzive hranjenja dediščinskih predmetov, ki so bili doslej izpostavljeni v literaturi, nato pa predstaviva metodologijo raziskave, vzorec muzejev, ki so sodelovali, ter glavne ugotovitve in analizo rezultatov.

Izzivi hranjenja dediščinskih predmetov

Depoje muzejev pogosto primerjamo z notranjimi organi, ki morajo delovati brezhibno, če želimo zagotoviti obstoj in nadaljnji razvoj enega izmed ključnih poslanstev muzejev, tj. ohranjanje dediščine za sedanje in prihodnje rodo. Načrtovanje delovanja »muzejskega drobja« pa nikakor ni enostavno, saj je med drugim vedno povezano z vrsto muzeja, s kategorijami in tipi dediščine oz. predmetov, ki jih muzej hrani, z vlogo zbirke, z ekonomskim stanjem muzeja in nenazadnje z dejanskim grajenim okoljem oz. arhitekturnimi objekti, namenjenimi različnim dejavnostim posameznega muzeja (Lord idr. 2012). Kljub temu, da v tujini že razvijajo prototipe specifikacij novogradenj po trajnostno naravnanih modelih za različne muzejske dejavnosti (Holl idr. 2018), je večina muzejev (pogosto zaradi varčevanja in pomanjkanja finančnih sredstev ali specifične namenske rabe posameznih že obstoječih objektov) obsojena na delovanje v spomeniško zaščitene ali drugih obstoječih stavbah. Mnogi muzeji so primorani investirati v dodatne stavbe, pogosto na od muzeja oddaljenih lokacijah, ki so večinoma namenjene dodatnim (ali edinim) depojskim prostorom. Tovrstne zgradbe pogostokrat niso grajene v skladu z muzejskimi smernicami; nemalokrat gre za odslužene stavbe z mnogimi izzivi prenove. Spomeniško zaščitene in druge obstoječe stavbe je pogosto težko spremeniti v pasivne stavbe s stabilnimi klimatskimi razmerami, kljub temu pa mnoge možnosti in rešitve (tudi finančno ugodne oz. zmerne) za to že obstajajo (Kaeferhaus 2011; Christensen idr. 2016; Padfield idr. 2018).

Večina izzivov in stroškov, ki pestijo številne muzeje po svetu, naj bi bila povezana s sistemi klimatizacije, prežračevanja in ogrevanja (angl. *heating, ventilation and air conditioning* –HVAC). Mnoge institucije, ki hranijo premično dediščino, se pri hrambi mešanih zbirk želijo približati ozko določenim stabilnim klimatskim pogojem, in sicer 50 oz. 55-odstotni relativni zračni vlagi (RH) in temperaturi (T) 20 oz. 21° C, brez ali z minimalno dopustno stopnjo odstopanja (npr. ± 5 % RH, ± 2 °C). Te vrednosti so v preteklosti predstavljale univerzalne idealne pogoje, marsikdo pa jih kot takšne obravnava tudi danes, pa čeprav to ni bilo nikoli znanstveno dokazano (Gilroy in Godfrey 2007; 1998; IIC 2010; Kaeferhaus 2011; Silva in Henriques 2015; Kramer idr. 2016; Ferdyn-Grygierek in Grygierek 2018). Med drugim naj bi bila ideja o univerzalnih idealnih pogojih tudi posledica nerazumevanja publikacije dediščinskega znanstvenika Garryja Thomsona *The Museum Environment* (1996), ki je pogosto še vedno obravnavana kot osrednja referenca s področja preventivnega konservatorstva, čeprav je njena vsebina nastala v času, ko večina priporočil glede muzejskega okolja še ni bila podkrepljena z znanstvenimi raziskavami (Thomsonova knjiga je bila prvič objavljena leta 1978) in je bila energija še relativno poceni (Kaeferhaus 2011; Silva in Henriques 2015; Ankersmit in Stappers 2017).

Finančne investicije za vzdrževanje takšnih pogojev so danes enormne in za mnoge muzeje nevzdržne oz. nedosegljive. Pri tem je premalo poudarjano, da so številne raziskave zadnjih desetletij že dokazale, da tako striktni pogoji v mnogih primerih niso potrebni, poleg tega pa prispevajo k prevelikim porabam energije in neupoštevanju smernic trajnostnega razvoja (Boylan 2004; Mecklenburg 2007a; Mecklenburg 2007b; Michalski 2007; Ankersmit in Stappers 2017; Lucchi 2018; ASHRAE 2019). Trenutne smernice za mešane zbirke, navedene npr. v okoljskih priporočilih Mednarodnega inštituta za ohranjanje zgodovinskih in

¹ Primer tovrstnega razmišljanja je projektni konzorcij APACHE, v katerem je sodelovalo 26 institucij iz 12 držav, med drugimi tudi Narodni muzej Slovenije (glej Projekt APACHE b. n. 1.).

umetniških del (*The International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works*; IIC) in Mednarodnega muzejskega sveta – Odbora za konservatorstvo (*International Council of Museums – Committee for Conservation*; ICOM-CC) iz leta 2014 (glej *Environmental guidelines* 2014; Bickersteth 2016) ter v poglavju Muzeji, galerije, arhivi in knjižnice v publikaciji ASHRAE (2019), so nepri- merno bolj ohlapne in naslavlajo tudi problematiko svetov- nih klimatskih sprememb. Vse več pomembnih in koristnih informacij, povezanih s preventivnim konservatorstvom, je dostopnih tudi na spletnih straneh raziskovalnih programov in inštitutov, kot je npr. Image Permanence Institute (glej Image b. n. l.), ki razvijajo tudi različna orodja za učinko- vitejše upravljanje muzejskega oz. arhivskega okolja, kot je npr. eClimateNotebook (glej eClimateNotebook). Pregledni članek več kot 110 publikacij s področja hrambe predmetov v muzejih (Lucchi 2018) je med področji prihodnjega raz- iskovanja med drugim izpostavil tudi uporabo inovativnih senzorskih tehnologij za spremljanje mikroklimatskih raz- mer ter poenostavljena orodja za simulacije in spremljanje okolja, namenjena kustosom, konservatorjem-restavrator- jem in drugemu muzejskemu osebju.

Nadaljnje preizkušnje muzejev se pogosto sučejo okoli organizacije predmetov in zbirk v depojih, pri čemer so izpostavljeni predvsem problemi, povezani z velikostjo in številom depojskih prostorov napram številčnosti in raznoliki zbirk oz. predmetov ter z razvrstitvijo predmetov v depojske prostore v odvisnosti od klimatskih pogojev. Izziv predstavljajo tudi degradacijski vplivi materialov depojskega prostora, pohištenih sistemov in embalaže na same predmete ter medsebojni vpliv hranjenih predmetov, pri čemer je najbolj izpostavljena problematika hlapnih org- anskih spojin (angl. *volatile organic compounds*; VOC) (Thickett in Lee 2004; Van Grieken in Janssens 2005: 245; Schiewreck idr. 2007; Strlič idr. 2011; Blaschke-Walther 2020; Kraševc idr. 2021: 1052; Gorgolis idr. 2023: 3528). Rezultati ankete, nastale v sodelovanju med Mednaro- dnim centrom za preučevanje ohranjanja in restavriranja kulturnih dobrin (*International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property*; ICCROM) in Unescom leta 2011, so opozorili na alarman- tno globalno stanje muzejskih depojev (ICCROM 2011). ICCROM je skupaj s Kanadskim konservatorskim inštitu- tom (*Canadian Conservation Institute*; CCI) razvil projekt reorganizacije shranjevanja zbirk RE-ORG in z njim me- todo, ki zadnje desetletje pomaga številnim muzejem pri samostojni in učinkoviti reorganizaciji depojskih oz. arhi- vskih prostorov (Lambert 2011; Lambert in Mottus 2014; ICCROM 2017; Antomarchi idr. 2021; za orodja RE-ORG glej Orodja RE-ORG b. n. l. in Metoda RE-ORG b. n. l.). Dolgotrajno hranjenje dediščinskih predmetov je tesno povezano tudi z embaliranjem in embalirnim materialom. Mnogi predmeti v depojskih prostorih, četudi so hranjeni v optimalnem okolju in znotraj primerne pohištenega

sistema, so zaradi različnih razlogov še dodatno zaščiteni v lastni embalaži. Številne izzive pri tem predstavlja izbi- ra ustreznega embalažnega materiala, ki naj ne bi vplival na mehansko, kemijsko in biološko degradacijo predmeta (Bauer 1993; Bergmair idr. 2010: 102; Dawson in Hut- cheson 2012; Museum of London 2013; Anstey idr. 2017; Abdelrahman idr. 2018: 177; National Museums Scotland 2018). Pogosto je poudarjeno, da vnaprej izdelane embala- žne rešitve za mnoge dediščinske predmete niso ustrezne, saj se ne prilagajajo njihovim specifikam, npr. oblikovni zasnovi, materialni kompoziciji in/ali stanju ohranjenosti (Aboe 2012; Fatuzzo idr. 2017). Na tem področju je vse več raziskav in investicij usmerjenih v 3D lasersko skeni- ranje predmetov in izdelavo embalaže oz. shranjevalnega ohišja po predmetu lastnem modelu (Sanchez-Belengu- er idr. 2015; Fatuzzo idr. 2017). Vsi ti izzivi so pogosto toliko večji pri transportiranju predmetov (Hanlon 2004; Lasyk idr. 2008; Macron 2020), bodisi na krajše ali daljše razdalje, pa tudi pri hitrih evakuacijah v primeru naravnih in drugih nesreč (Tandon 2016). Potencialno področje bo- dočega razvijanja embalaže so tudi tehnologije za regula- cijo klimatskih razmer v obliki posebnih nanomaterialov, premazov in izolacijskih materialov (Lucchi 2018).

Metodologija

Raziskava je bila izvedena kot presečna spletna anketa v orodju EnKlikAnketa. Obsegala je 78 vprašanj v sloven- skem jeziku in je bila aktivna od septembra do decembra 2018. Vprašalnik je bil sestavljen na osnovi raziskovalnih vprašanj projekta, ogleda depojev in pogovorov z zaposle- nimi Slovenskega etnografskega muzeja in Narodnega mu- zeja Slovenije ter pregleda literature in virov na temo hram- be muzejskih predmetov in preventivnega konservatorstva (Slavec in Kavčič 2021). V pomoč pri pripravi so bili med drugim tudi ocenjevalno orodje za muzejsko hrambo, na- stalo v sodelovanju med centrom ICCROM in Unescom (ICCROM 2008), vprašalniki evalvacije slovenskih mu- zejev 2006–2008 (Goebel idr. 2010a; 2010b; 2010c) ter iz- sledki projekta na temo reorganizacije muzejskih zbirk RE- ORG (ICCROM 2011; Lambert 2011; Lambert in Mottus 2014). Vprašalnik je obsegal pet sklopov: 1.) organizacija muzejskih depojev in načini hrambe muzejskih predmetov, 2.) uporaba sistemov ogrevanja, prezračevanja in klimatiza- cije (HVAC), 3.) klimatski pogoji in razmere v depojih, 4.) uporaba embalaže za dolgotrajno hrambo muzejskih pred- metov ter 5.) prevoz muzejskih predmetov.

V vzorec smo zajeli vse slovenske muzeje in galerije, njihov seznam, ki je obsegal 83 enot, pa smo pridobili s spletne strani Museum.si. Dopolnili smo ga še s štirimi enotami s kontaktnega seznama Slovenskega etnografske- ga muzeja ter dvema enotama s seznama Ministrstva za kulturo. Skupno smo kontaktirali 89 enot muzejev, vendar smo jih 13 naknadno izločili zaradi neustreznosti, ker niso bili muzej ali galerija oziroma so bili del drugega muzeja.

Od preostalih 76 jih je 61 odgovorilo, 10 jih je zavrnilo sodelovanje, tri muzeje pa smo izločili, ker so vprašalnik izpolnili le delno. Na tej podlagi smo izračunali 80-odstotno stopnjo sodelovanja, kar je višje, kot je običajno v anketah organizacij.

Podatki so bili obdelani s programom IBM SPSS 29.0, grafični prikazi pa so izdelani v programu MS Excel. Najprej smo na univariatnem nivoju izpisali frekvenčne porazdelitve in opisne statistike, nato pa opravili še nekaj bivariatnih analiz, in sicer smo med posameznimi indikatorji izračunali Spearmanove koeficiente korelacije, nato pa razlike po tipu in regiji muzeja ter poročevalcu preverili z izvedbo Studentovih t-testov.

Rezultati ankete o razmerah hranjenja muzejskih predmetov

Od 61 sodelujočih muzejev je bila pri 17 ustanoviteljica država (imenujemo jih nacionalni)², 44 pa je lokalnih muzejev, 36 jih sodi v kohezijsko regijo Zahodna Slovenija, 25 pa v kohezijsko regijo Vzhodna Slovenija. Pri 28 muzejih je vprašalnik izpolnil kustos, pri 16 direktorji, v ostalih primerih pa so vprašalnike izpolnili konservatorji-restavratorji ali drugi strokovnjaki in tehniki. Podatki raziskave so objavljeni v Arhivu družboslovnih podatkov (Slavec in Kavčič 2023).

Organizacija depojev in dolgotrajna hramba muzejskih predmetov

V tem sklopu smo anketirance spraševali o lokaciji in velikosti depojev, kriterijih hrambe v različnih prostorih, uporabi pohištvenih sistemov in njihovem materialu, vrsti hranjenih predmetov in njihovi izpostavljenosti različnim okoljskim dejavnikom, ter pogostosti njihovega pregledovanja.

Lokacija in velikost depojev

Na podlagi ankete smo ugotovili, da se depoji pri 27 muzejih nahajajo tako v sklopu muzejske stavbe kot tudi na dislociranih lokacijah, pri tretjini (20) samo v sklopu stavbe, pri četrtini (14) pa samo na dislocirani lokaciji. Pri več kot polovici sodelujočih muzejev površina depojev obsega manj kot 250 kvadratnih metrov, njihova povprečna višina pa je med dvema in tremi metri. Večinoma gre za več kot en prostor, posamezni prostori pa so v povprečju največkrat veliki do 100 kvadratnih metrov. Korelacija med površino depoja in številom prostorov je srednje močna ($Rho = 0,39$, $p < 0,01$).

2 Poleg 13 muzejev državnih muzejev, ki so v Razvidu muzejev Ministrstva za kulturo, smo v tej raziskavi v kategorijo nacionalnih uvrstili še 4 enote, ki jih je ustanovila Republika Slovenija, bodisi direktno (Kozjanski park in Muzej Športa) bodisi posredno (Galerija Avgusta Černigoja, ki je del Kobilarne Lipica, in Zemljepisni muzej, ki je del Geografskega inštituta ZRC SAZU).

Kriteriji hrambe v različnih prostorih

Muzeje z več kot enim depojskim prostorom smo vprašali tudi po kriterijih, po katerih predmete hranijo v različnih prostorih. Kar 20 muzejev na prvo mesto postavlja podobnost materiala. Sledi podobnost tipa predmeta, ki jo na prvo mesto postavlja slaba četrtnina anketirancev (10), pogosteje pa je postavljena na tretje (15) ali drugo (11) mesto. Podobno število anketirancev je na tretje (16) in drugo (15) mesto postavilo podobnost klimatskih zahtev. Najmanj pomemben pa je ustrezen kustodiat, ki ga kar 25 muzejev postavlja na četrto mesto. Zanimalo nas je tudi, ali so pri hranjenju upoštevani še kakšni drugi kriteriji. Skoraj polovica anketirancev je odgovorila, da ne, med ostalimi pa jih je največ kot kriterij izpostavilo dimenzije predmeta. Med odgovori so se pojavili še stopnja ohranjenosti, pomembnost predmeta, občutljivost, pogostost uporabe, pripadnost zbirki in prostorska razpoložljivost.

Uporaba pohištvenih sistemov različnih materialov

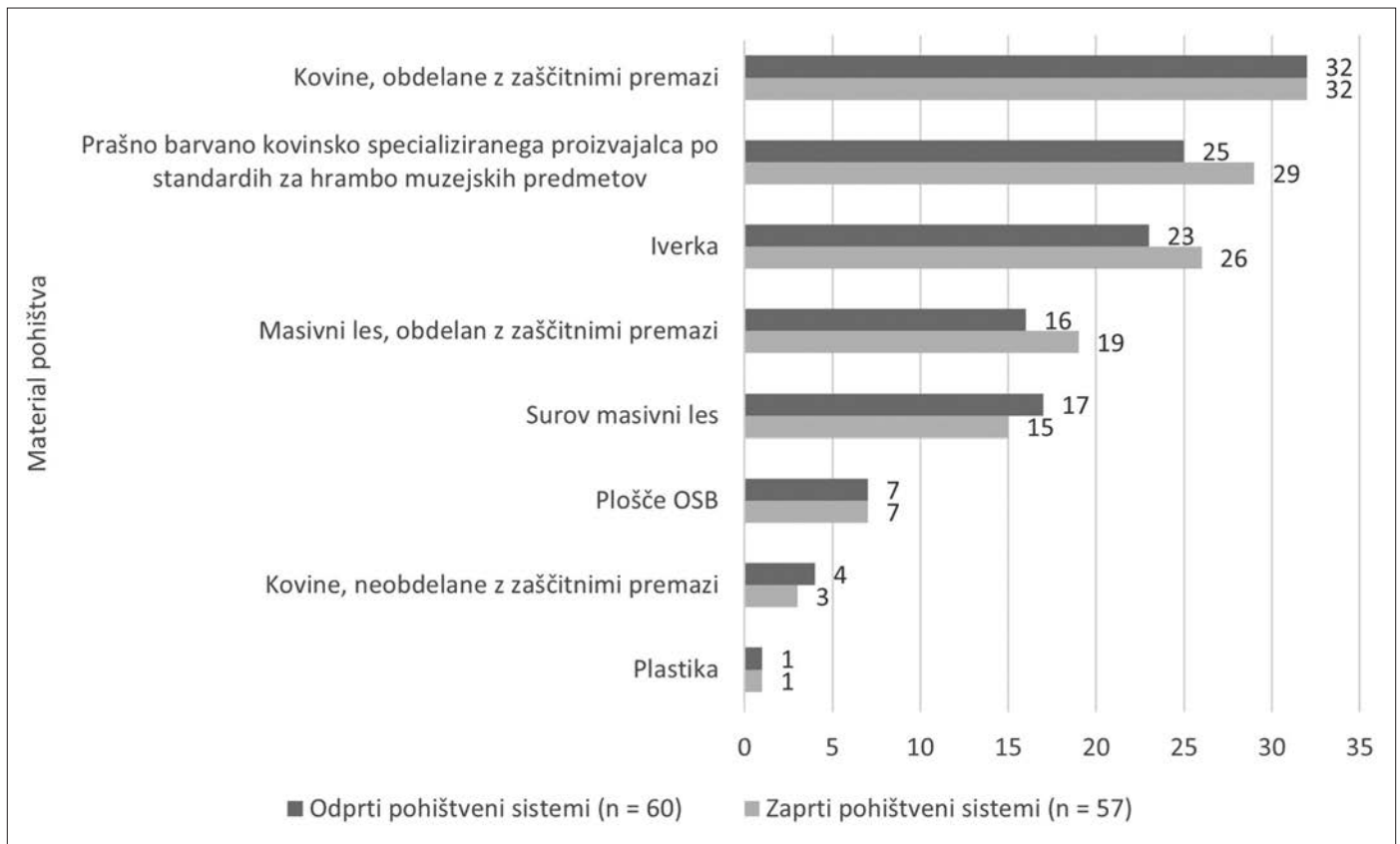
Večina muzejev večje število predmetov hrani v odprtih pohištvenih sistemih (regali, police itd.), manjše število pa v zaprtih pohištvenih sistemih (predalniki, omare itd.) ali brez pohištva. V zaprtih pohištvenih sistemih nimajo nobenega predmeta štirje muzeji, v odprtih pa eden. 12 muzejev oziroma približno vsak peti muzej pa nima izven pohištvenega sistema nobenega predmeta.

Vsaj za nekatere predmete zaprte pohištvene sisteme uporabljajo prav vsi nacionalni muzeji, medtem ko jih med lokalnimi vsak deseti ne uporablja. Uporaba zaprtih sistemov pozitivno korelira s povprečno višino depojskih prostorov ($Rho = 0,35$, $p = 0,04$). Izven pohištvenega sistema vsaj nekatere predmete hrani 10 izmed 36 muzejev v zahodni regiji, kar je statistično značilno več kot v vzhodni, kjer sta taka le dva izmed 25 muzejev ($t = 2,1$, $p = 0,04$).

Kot prikazuje Slika 1, so tako zaprti kot odprti pohištveni sistemi največkrat izdelani iz kovine, obdelane z zaščitnimi premazi. Sledi prašno barvano kovinsko pohištvo, ki ga je izdelal specializiran proizvajalec po kriterijih za hranjenje muzejskih predmetov, ter nato pohištvo, izdelano iz iverk. Pri zaprtih pohištvenih sistemih nato sledi pohištvo iz surovega masivnega lesa, pri odprtih sistemih pa iz masivnega lesa, obdelanega z zaščitnimi premazi. Pri obeh vrstah sistemov pa so kot material redkeje uporabljane plošče OSB, kovine, neobdelane z zaščitnimi premazi, ter plastika.

Vrsta muzejskih predmetov v različnih sistemih hrambe

Anketirance smo vprašali, katere vrste predmetov običajno hranijo v zaprtih in odprtih pohištvenih sistemih oziroma brez pohištva ter njihove odgovore razvrstili v sedem splošnih in 46 podrobnejših kategorij. Ugotovili smo, da se v obeh sistemih najpogosteje pojavljajo predmeti iz organskih materialov, vendar pri odprtih skoraj enako pogosto

Material pohištva, iz katerega so izdelani odprti in zaprti pohištveni sistemi.

nastopajo tudi anorganski materiali, ki so v zaprtih sistemih redkejši. Pri organskih materialih v zaprtih sistemih gre najpogosteje za papirno gradivo, ki ga na ta način hrani 31 muzejev.

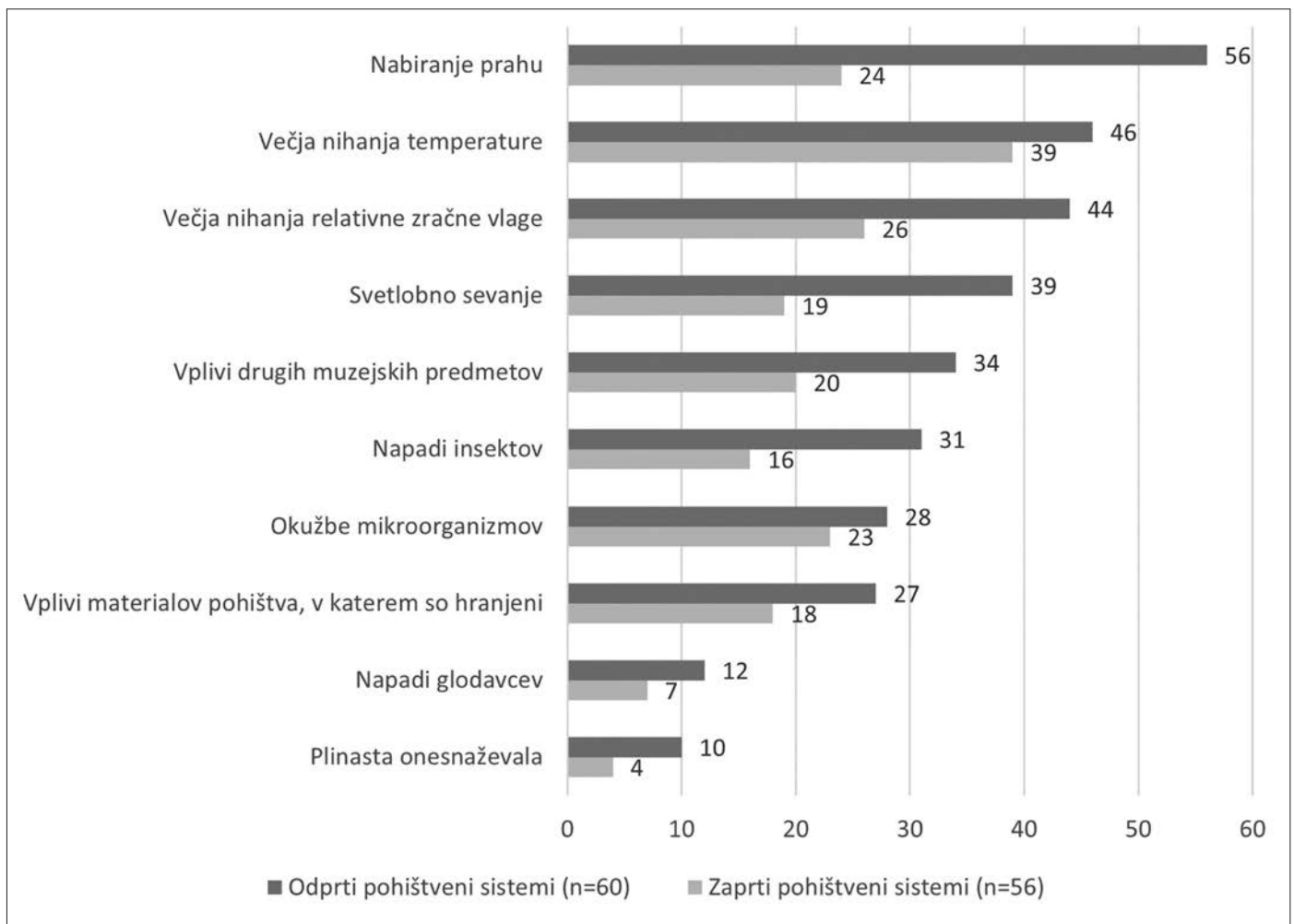
Izmed 49 muzejev, ki predmete shranjujejo izven pohištvenega sistema, gre pri več kot treh četrtinah za predmete določenih fizičnih lastnosti, pri čemer gre v 36 primerih za predmete večjih dimenzij. Fizične lastnosti so pomemben kriterij tudi pri polovici od 60 muzejev, ki shranjujejo v odprtih, ter skoraj polovici od 57 muzejev, ki shranjujejo v zaprtih pohištvenih sistemih. Pri slednjih gre največkrat za predmete majhnih dimenzij.

Pri vseh treh vrstah shranjevanja je velik del muzejev izpostavil tudi vsebino zbirke – zlasti je to pogosto pri zaprtih sistemih, kjer so med odgovori v tej kategoriji najpogostejše etnografske zbirke (12 muzejev). Pri vseh je pogosta tudi omemba umetniških del, predvsem pri odprtih sistemih. Uporaba pohištvenih sistemov se znatno razlikuje tudi po občutljivosti shranjevanih predmetov, saj so pri zaprtih sistemih pogosteje omenjeni občutljivi, pri odprtih sistemih pa manj občutljivi predmeti. To so bodisi fizično ali kemijsko zaščiteni predmeti bodisi predmeti, ki so manj občutljivi na okoljske dejavnike, kar podrobneje obravnavamo v naslednjem razdelku. Pet muzejev občutljive predmete hrani (tudi) v odprtih pohištvenih sistemih, trije pa (tudi) brez pohištva.

Izpostavljenost predmetov okoljskim dejavnikom

V odprtih pohištvenih sistemih je različnim okoljskim dejavnikom izpostavljenih več predmetov kot v zaprtih pohištvenih sistemih. Kot prikazuje Slika 2, so predmeti v odprtih pohištvenih sistemih najbolj izpostavljeni prahu – tako je odgovorilo 56 od 60 anketirancev, ki jih uporabljajo, veliko pa jih je poročalo tudi o izpostavljenosti predmetov večjim spremembam temperature (46) in relativne zračne vlage (44). Predmeti so slednjima zelo izpostavljeni tudi v zaprtih pohištvenih sistemih, in sicer 39 od 56 večjim nihanjem temperature, 26 od 56 pa relativne zračne vlage, kar je več kot prahu (24). Najmanj predmetov pa naj bi bilo v obeh vrstah pohištvenih sistemov izpostavljenih plinastim onesnaževalom.

Uporaba odprtih pohištvenih sistemov negativno korelira z napadi glodavcev ($Rho = -0,36$, $p < 0,01$), tistih iz surovega masivnega lesa pa negativno tudi z napadi insektov ($Rho = -0,27$, $p = 0,05$), tistih iz plastike pa pozitivno s plinastimi onesnaževali ($Rho = 0,29$, $p = 0,04$). Izpostavljenost vplivom materialov pohištva je v negativni korelaciji z uporabo pohištva specializiranih proizvajalcev ($Rho = -0,38$, $p < 0,01$) ter v pozitivni z uporabo tistega iz kovin, neobdelanih z zaščitnimi premazi ($Rho = 0,28$, $p = 0,05$).

Primerjava odprtih in zaprtih pohoštvnih sistemov glede na izpostavljenost vsaj manjšega števila predmetov različnim okoljskim dejavnikom.

Pogostost pregledovanja muzejskih predmetov

Na koncu tega sklopa nas je zanimalo, kateri predmeti so najpogosteje pregledovani in kako pogosto. Skoraj tri četrtine anketirancev je navedlo predmete iz organskih materialov. Od teh večina predmete pregleduje vsaj enkrat mesečno. Sledijo umetniška dela, kjer prevladuje tedenski pregled. Več kot vsak peti je navedel tudi pregledovanje določenih vsebinskih zbirk, vendar je pogostost pregledovanja le enkrat letno ali še redkeje. Zanimivo je, da so bili med drugim redkeje pregledani tudi občutljivi predmeti.

Kar 23 muzejev pa hrani predmete, ki jih nikoli ne pregledujejo, pri čemer gre najpogosteje za predmete, ki pripadajo določeni zbirki, konkretno je šlo za arheološke zbirke, gledališke predmete in druge. Na drugem mestu so anorganski materiali, in sicer predmeti iz kovine, kamna, keramike in stekla. Anketiranci so izpostavili tudi predmete na določeni lokaciji in določenih dimenzij, ki so običajno težje dostopni.

Sistemi HVAC

V drugem sklopu smo muzeje spraševali o uporabi sistemov ogrevanja, prezračevanja in klimatizacije (HVAC).

Le pri sedmih muzejih so na sisteme HVAC priključeni vsi prostori, pri osmih večina in pri sedmih manjšina, medtem ko pri skoraj dveh tretjinah muzejev na tak sistem ni priključen noben izmed depojskih prostorov.

Od 22 muzejev, katerih depojski prostori so priključeni na sistem HVAC, gre pri 15 za sistem, ločen od sistema razstavnih prostorov, pri sedmih pa za isti sistem. Prve smo vprašali, v koliko posameznih depojskih prostorih lahko nastavljajo različne klimatske pogoje – šest jih je odgovorilo, da v nobenem, trije, da v vsakem, preostalih šest pa, da v nekaterih. Slednje smo prosili tudi za navedbo približnega deleža – dva sta odgovorila, da pri polovici, eden pri četrtini, eden pri petini, dva pa tega nista specificirala.

Anketirance iz petnajstih muzejev z ločenim sistemom smo vprašali, ali v depojskih prostorih, povezanih z istim sistemom HVAC, shranjujejo tudi predmete, ki bi jih bilo treba hraniti v drugačnem okolju. Štirje muzeji na vprašanje niso odgovorili, šest jih hrani le predmete, ki imajo podobne zahteve glede klimatskih razmer, pet pa tudi predmete, ki bi morali biti hranjeni v drugačnih klimatskih razmerah. Od slednjih so trije navedli tudi približen delež tovrstnih

predmetov: en muzej 8 odstotkov (večinoma gre za foto-grafske negative), dva muzeja pa 10 odstotkov predmetov.

Klimatski pogoji v depojih

V sklopu o klimatskih pogojih v depojskih prostorih smo anketirance vprašali, katere okoljske dejavnike spremljajo, katere naprave oz. instrumente uporabljajo za merjenje dejavnikov, katere vrednosti relativne zračne vlage in temperature imajo nastavljene, katerim priporočilom sledijo ter kako ocenjujejo stanje klimatskih razmer v depojih.

Spremljanje različnih okoljskih dejavnikov

Več kot polovica sodelujočih muzejev v vseh prostorih spremlja relativno zračno vlago in temperaturo, še dodatna tretjina pa ju spremlja le v nekaterih prostorih. Ta dva dejavnika v vsaj nekaterih prostorih spremlja 52 muzejev, medtem ko ju 9 muzejev ne spremlja v nobenem prostoru. Spremljanje relativne zračne vlage in temperature pozitivno korelira z uporabo zaprtih pohištenih sistemov vsaj za nekatere predmete ($Rho = 0,45$, $p < 0,01$).

O spremljanju aktivnosti bioloških škodljivcev v vsaj nekaterih prostorih je skupaj poročalo 33 anketirancev, sledi pa vidna svetloba, ki jo spremljajo v 22 sodelujočih muzejih. Redkeje je spremljanje trdnih (10) in plinastih onesnaževal (5) ter UV svetlobe (7). Pri trdnih onesnaževalih nas je zanimalo, ali gre za delce PM10 in/ali PM2,5, vendar odgovora nismo dobili od nobenega anketirancev. Zanimivo je, da je večina muzejev v prejšnjem sklopu vprašanj odgovorila, da noben predmet ni izpostavljen plinastim onesnaževalom (48 muzejev v primeru predmetov znotraj zaprtih pohištenih sistemov oz. 41 v primeru odprtih), v tem sklopu pa je le pet muzejev odgovorilo, da plinasta onesnaževala dejansko spremlja.

Muzeje, ki vsaj v nekaterih prostorih spremljajo posamezne dejavnike, smo vprašali tudi, ali zanje vodijo letno evidenco. Kar 39 jih to počne za relativno zračno vlago in 38 za temperaturo, medtem ko jih za ostale precej manj. Za biološke škodljivce evidenco vodi le trinajst muzejev, za vidno svetlobo pet, za UV svetlobo dva ter za trdna onesnaževala samo en muzej. V okviru opcije »drugo« sta bila navedena še dejavnika požarne varnosti in človeškega faktorja.

Naprave, uporabljane za spremljanje okoljskih dejavnikov

Med 52 muzeji, ki spremljajo temperaturo in relativno zračno vlago, smo za prvo pri polovici, za drugo pa pri skoraj polovici anketiranih iz odprtih odgovorov razbrali, da gre za digitalno merjenje. Največ jih je navedlo napravo Telehum, nekaj pa tudi druge znamke naprav. Le manjši del jih še vedno meri (tudi) analogno, večji del odgovorov pa je bil presplošen in jih nismo mogli kategorizirati. En muzej na vprašanje ni odgovoril.

Za vidno svetlobo šest muzejev pravi, da ne uporabljajo nobene naprave, senzorja ali tehnike, štirje so navedli vizualni pregled, trije digitalno merjenje, ostali odgovori pa so bili presplošni, pri čemer štirje muzeji niso odgovorili. Pri UV svetlobi jih je pet navedlo, da ne uporabljajo ničesar, preostala dva pa nista odgovorila.

Štirje muzeji ne uporabljajo nobene naprave za merjenje trdnih onesnaževal, trije pa so v odgovoru navedli vizualni pregled. Od petih muzejev, ki naj bi spremljali plinasta onesnaževala, trije ne uporabljajo nobene naprave, senzorja ali tehnike, enega odgovora ni bilo možno kategorizirati, en muzej pa ni odgovoril. V nadaljevanju je pri vprašanju, katera plinasta onesnaževala spremljajo, en muzej odključal oacetno kislino, eden pa pod opcijo »drugo« vnesel odgovor dim. Ostali niso izbrali nobenega odgovora. Za spremljanje bioloških škodljivcev dvanajst muzejev uporablja vizualni pregled, deset muzejev pasti, štirje ničesar, ostali pa so podali presplošen odgovor ali pa niso odgovorili.

Nastavljene vrednosti relativne zračne vlage in temperature

Od 22 muzejev, katerih depoji so priključeni na sistem HVAC, jih je 19 poročalo o nastavljenih vrednostih relativne zračne vlage in temperature. Največ muzejev ima relativno zračno vlago nastavljeno na okrog 50 %, vendar je poletni razpon širši (40 do 55) kot pozimi (50 do 55), prav tako so dovoljena odstopanja manjša pozimi (modus 5) kot poleti (modus 10).

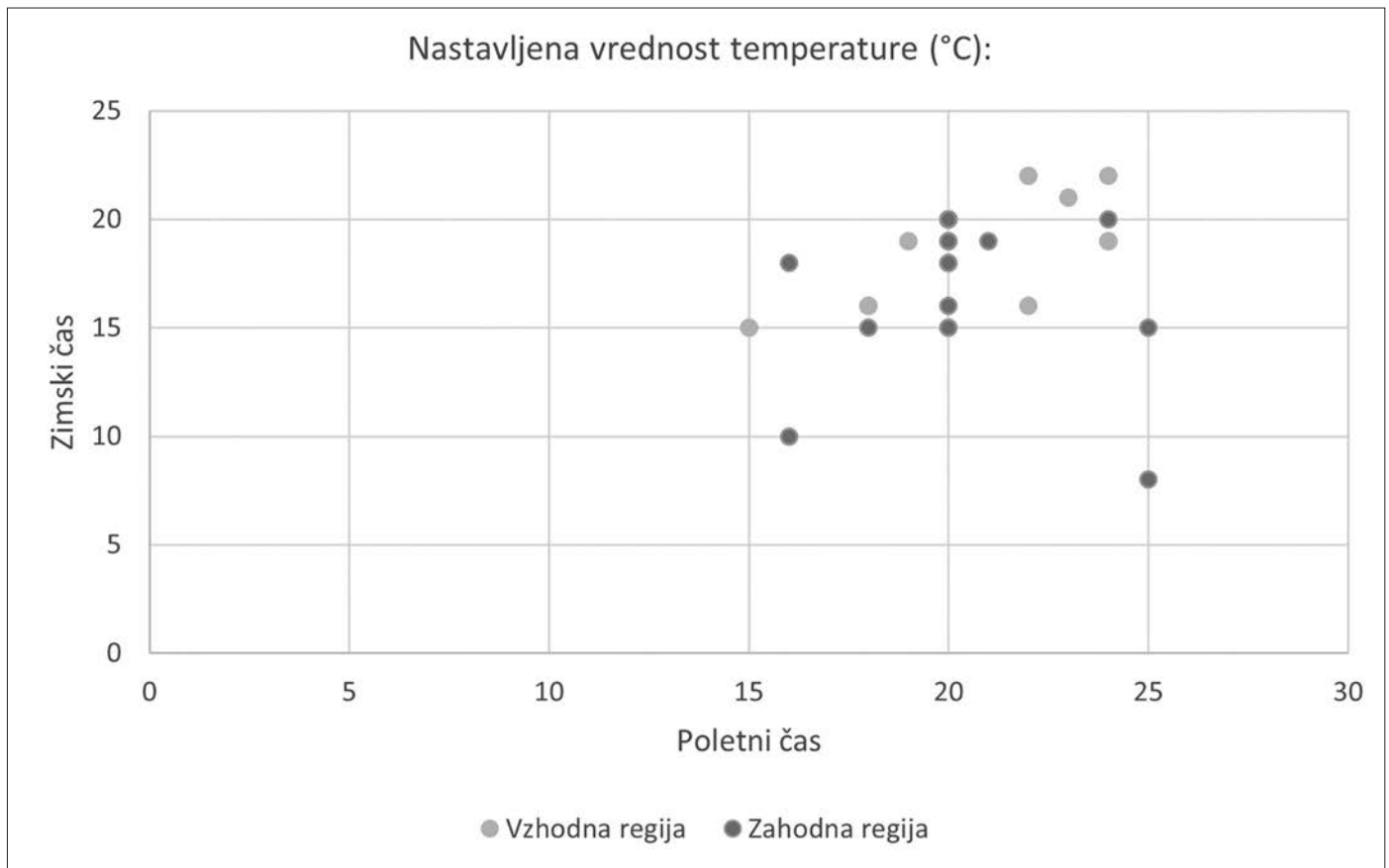
Poleti ima največ (11) muzejev temperaturo nastavljeno na 20 °C, pozimi pa to vrednost ohranjajo le štirje muzeji, medtem ko so pri ostalih temperature nižje, v enem primeru tudi le 10 °C. Na Sliki 3 je prikazana povezava med nastavljeno vrednostjo temperature v poletnem in zimskem času. V slednjem je opazna znatna razlika med zahodno regijo, v kateri imajo temperaturo v povprečju nastavljeno na 14,8 °C, ter vzhodno z 18,46 °C ($t = -2,26$, $p = 0,03$).

V obeh letnih časih je najpogostejši razpon dveh stopinj, vendar so poletni temperature bolj razpršene. Bolj razpršene so tudi pri lokalnih kot pri nacionalnih muzejih, in sicer tako poleti (8,05 prvi in 2,89 drugi, $t = -2,78$, $p = 0,01$) kot pozimi (6,00 prvi in 2,67 drugi, $t = -2,16$, $p = 0,04$).

Sledenje priporočilom za nastavitve klimatskih pogojev

Pri nastavitvah klimatskih pogojev se v največ muzejih uporablja Pravilnik o varovanju in hranjenju nacionalnega bogastva in muzejskega gradiva, o vpisu v razvid muzejev in o podelitvi pooblastila za opravljanje državne javne službe muzejev (Pravilnik 2012).

Na drugem mestu je odgovor, da nastavitve izvajajo glede na pretekle izkušnje v muzeju, ki pa je precej bolj pogost v zahodni kot v vzhodni regiji. Na tretjem mestu so priporočene vrednosti v literaturi, ki jih uporablja več kot

Nastavljena vrednost temperature v poletnem in zimskem času v muzejih v vzhodni in zahodni regiji.

polovica nacionalnih muzejev, a le sedmina lokalnih. Štirje so kot literaturo konkretno navedli *Priročnik za nego predmetov kulturne dediščine* (Motnikar 2010). Sledila je izbira odgovora »publicirani mednarodni standardi«, kjer pa so anketiranci navedli, da gre za priporočila organizacij ISO, IFLA in ICOM. Uporablja jih samo približno vsak sedmi muzej v zahodni regiji, v vzhodni pa noben.

V okviru možnosti »drugo« je pet anketirancev navedlo, da nimajo možnosti nastavitve vrednosti oziroma da ne zagotavljajo primernih razmer, eden je navedel, da upošteva zmožnosti naprav, eden pa izkušnje drugih muzejev in konservatorjev-restavradorjev. Opazna je korelacija uporabe katerih koli priporočil s spremljanjem temperature in relativne zračne vlage, pa tudi z nekaterimi spremenljivkami iz prvega sklopa vprašalnika, in sicer z uporabo zaprtih in odprtih pohištvenih sistemov.

Pri vprašanju o oceni stanja klimatskih razmer v depojih je krepko več kot polovica izbrala odgovor, da se v nekaterih obdobjih v letu pojavljajo določene težave, dobra četrtnina je odgovorila, da vse leto vzdržujejo stabilne razmere, preostali pa, da imajo vse leto večje težave z vzdrževanjem stabilnih razmer.

Embalirni materiali za dolgotrajno hrambo muzejskih predmetov

Anketirance smo vprašali o tipih embalaže, ki jih trenutno uporabljajo za dolgotrajno hrambo muzejskih predmetov, nato pa za določene materiale tudi o načinu in obsegu uporabe. Zanimale so nas tudi njihove potrebe in dostopnosti materialov na tržišču, pomembnost različnih lastnosti embalaže, razpoložljiva finančna sredstva ter posebni sistemi embalaže za hitro evakuacijo predmetov.

Tipi embalaže, uporabljeni za dolgotrajno hrambo muzejskih predmetov

Pri vprašanju o tipu embalaže smo v prvem koraku ponudili možnost izbire več odgovorov med devetimi kategorijami, vključno z možnostjo »drugo«. Največ muzejev uporablja škatle, sledijo papir in zaščitne srajčke, medtem ko je vrečke in filme oziroma folije, plošče, podlage in pene, tekstilije oziroma tkanine ter polnila odključala manj kot polovica muzejev. Pet muzejev je odgovorilo, da ne uporablja nič od navedenega, deset pa jih je navedlo odgovore, ki sodijo v eno izmed ostalih že izbranih kategorij. Le pri enem je dejansko šlo za nekaj drugega, in sicer za stekleno embalažo neopredeljene oblike.

Za vsako od izbranih kategorij se je nato odprlo podvprašanje, za kakšen material gre. Med uporabniki papirja jih

največ (38) uporablja trajni (v anketi naveden kot brez-kislinski) papir. Od tega jih je osem opredelilo, da gre za pufran papir, šest, da za nepufiran, ostali pa niso vedeli oziroma niso odgovorili. Na drugem mestu je bil odgovor, da gre za navaden papir, ki ga je izbralo 14 muzejev, sledijo povoščeni (7), vpojni (3) in časopisni (2) papir. Silikoniziranega papirja ne uporablja noben muzej.

Med vrečkami kot material prevladuje polivinilklorid (PVC), ki ga uporablja 13 muzejev, sledijo polietilenske oziroma polipropilenske (10) in papirnate vrečke (8) ter vrečke iz povoščenega papirja (4), medtem ko vrečk iz vpojnega papirja ne uporablja noben muzej. V okviru opcije »drugo« so bile dvakrat navedene vrečke iz trajnega papirja in enkrat iz blaga.

Dve tretjini muzejev (41) za dolgotrajno hrambo uporablja kartonaste škatle, poleg tega je med škatlami tudi veliko lesenih škatel oziroma zabojev (25) ter škatel iz lepenke (23), manj pa je kovinskih (14) in polietilenskih oziroma polipropilenskih škatel (11). Pod »drugo« so bile štirikrat navedene škatle iz trajnega (v anketi navedenega kot brez-kislinskega) kartona oziroma lepenke, pri enem muzeju pa so odgovorili, da imajo škatle izdelane posebej za arheološke predmete, vendar niso specificirali, za kakšen material gre.

Pri ploščah, podlagah in penah gre največkrat za navaden (14) ali trajni (12) karton, sledijo jima les (10), polietilenski oziroma polipropilenski materiali (9) ter polietilenska folija z zračnimi mehurčki (9), manj pa je uporabe lepenke (4), iverke (4) in poliuretana (2). Noben muzej pa za dolgotrajno hrambo ne uporablja OSB plošč, prav tako ni bilo nobenih navedb pod možnostjo »drugo«.

Med tekstilnimi materiali je največ uporabljana netkana sintetična tkanina Tyvek (9), ki ji sledita prav tako sintetični Vrteks (7) in pa nebeljeni bombaž (7), medtem ko nebeljeni lan, beljeni bombaž in nebeljeno volno uporablja le en muzej. Svile, beljenega lanu in beljene volne za dolgotrajno hrambo ne uporablja noben muzej. Pri možnosti »drugo« sta dva muzeja navedla filc.

Med filmi in folijami prevladujejo polietilenski z zračnimi mehurčki (14) in brez (11), sledita PVC (7) in poliestrška folija Melinex (7), medtem ko celofan uporabljata le dva muzeja, folijo PET Mylar in poliestrski Hostaphan pa le en muzej. V okviru možnosti »drugo« so v enem muzeju napisali, da uporabljajo zaščitne vreče podjetja Ergard, a brez navedbe materiala.

Tretjina muzejev za dolgotrajno hrambo uporablja polietilenske oziroma polipropilenske zaščitne srajčke (20), drugi najpogostejši material zaščitnih srajčk je PVC (12), le trije muzeji pa uporabljajo poliestrške vrečke. Pod »drugo« je bil dvakrat omenjen brez-kislinski material, dvakrat pa papir brez specifikacije.

Štirje muzeji kot polnilo uporabljajo polistirenske, štirje pa polietilenske pene oziroma kosmiče. Samo en muzej uporablja (beljeno) bombažno vato, sintetično vato in biorazgradljive pakirne kosmiče. Noben muzej ne uporablja nebelje-

ne bombažne vate ali poliuretanske pene oziroma kosmičev. Pri uporabi različnih materialov je opaznih nekaj statistično značilnih razlik med nacionalnimi in lokalnimi muzeji. Trajni (t. i. brez-kislinski) papir uporabljajo vsi nacionalni muzeji in tudi večina lokalnih, nekateri med njimi pa sploh ne uporabljajo papirnih embalaž. Medtem ko kar dve tretjini nacionalnih muzejev uporablja filme oziroma folije, to velja le za tretjino lokalnih. Podobno tekstil uporablja kar polovica nacionalnih muzejev, med lokalnimi pa le vsak peti.

Poleg tega smo izmerili pozitivno korelacijo med površino depojskih prostorov in uporabo plošč, podlag ali pen ($Rho = 0,55$, $p < 0,01$), filmov ali folij ($Rho = 0,48$, $p < 0,01$), polnil ($Rho = 0,47$, $p < 0,01$) in vrečk ($Rho = 0,30$, $p = 0,03$). Slednja je pozitivno povezana z izogibanjem hranjenju predmetov izven pohištvenih sistemov ($Rho = 0,35$, $p < 0,01$), slednje pa je negativno povezano z uporabo tkanin ($Rho = -0,29$, $p = 0,03$).

Način uporabe embalaže

Triindvajset muzejev, ki uporabljajo vrečke, ter 51 muzejev, ki uporabljajo škatle, smo vprašali tudi, ali jih neprodušno zaprejo. Med prvimi jih več kot polovica nikoli ne zapira vrečk, med drugimi pa jih dve tretjini nikoli ne zapira škatel.

Med desetimi muzeji, ki vsaj pri nekaterih predmetih zapirajo vrečke, gre pri polovici za predmete iz določenih materialov (pri treh iz kovine ter po enem iz kamna in lesa), pri dveh za predmete, občutljive na določene okoljske dejavnike (pri obeh na relativno zračno vlago, pri enem pa tudi na temperaturo in insekte), pri enem pa za arheološke predmete. Med sedemnajstimi muzeji, ki vsaj nekatere predmete zapira v škatle, pa gre pri enajstih za predmete določenega materiala (pri treh iz kovine ter za biološke zbirke, pri dveh za keramiko ter papir), pri osmih za predmete, občutljive na okoljske dejavnike (štirje so navedli relativno zračno vlago, dva škodljivce, en pa nabiranje prahu in mehanske dejavnike), pod drugo pa so pri enem muzeju odgovorili, da je to odločitev posameznega kustosa, pri drugem pa so navedli požare in poplave.

Pri vprašanju, ali se v neprodušno zaprti embalaži pojavljajo kakšne težave, sta dva anketiranca odgovorila, da se problemi ne pojavljajo, en muzej pa je omenil možnost občasne prenizke relativne zračne vlage zaradi centralnega ogrevanja. Za katere materiale embalaže gre, niso izpostavili. Podobno smo o težavah vprašali 23 muzejev, ki vrečke ali škatle zapirajo le v določenih primerih, in izkazalo se je, da osem muzejev nima težav, medtem ko je sedem muzejev navedlo klimatske razmere, štirje okuženost z organizmi ali škodljivci, trije nabiranje prahu, eden pa onesnaženje s trdimi delci in propadanje materiala. Od materialov so bili največkrat omenjeni organski (6), kot so leseni predmeti (3), papirno gradivo (2) in usnjeni predmeti, dva anketiranca pa sta navedla anorganske materiale – eden

kovinske, drugi kamnite. Dva muzeja sta v okviru tega odgovora navedla biološke zbirke, eden pa kartografsko gradivo. Samo dva muzeja sta omenila material embalaže, in sicer eden PVC vrečke, drugi pa kartonaste škatle.

Obseg uporabe

Med 56 anketiranci, ki so pri vprašanju o tipu embalaže izbrali vsaj eno izmed naštetih kategorij, so samo trije poročali, da nobenega predmeta ne hranijo povsem brez embalaže. Vsi razen osmih muzejev vsaj manjše število predmetov hranijo v specializiranih embalažah, ki so bile namensko izdelane za hrambo muzejskih, arhivskih oz. galerijskih predmetov. Pogosta je tudi uporaba embalaže druge namembnosti (v anketi navedena z izrazom »običajna embalaža«), kot so na primer škatle za čevlje ali rože in podobno. Slednje ne uporablja le 14 muzejev.

Hranjenje večjega števila predmetov v embalaži druge namembnosti korelira s povprečno višino depoja ($Rho = 0,38$, $p = 0,03$), odsotnosti hrambe izven pohištenih sistemov ($Rho = 0,28$, $p = 0,03$), pri predmetih v zaprtih sistemih pa tudi s težavami zaradi svetlobnega sevanja ($Rho = 0,28$, $p = 0,05$). Uporaba specializirane embalaže negativno korelira z depoji na lokacijah, ločenih od muzejske stavbe ($Rho = -0,39$, $p < 0,01$) in z okužbami mikroorganizmov v zaprtih sistemih ($Rho = -0,28$, $p = 0,05$), pozitivno pa z višino nastavljene vrednosti temperature za zimski čas ($Rho = 0,43$, $p = 0,01$). Hranjenje večjega števila predmetov brez embalaž pozitivno korelira s poročanjem dejavnika vpliva drugih muzejskih predmetov v odprtih sistemih ($Rho = 0,29$, $p < 0,01$), negativno pa z višino nastavljene vrednosti relativne zračne vlage za zimski čas ($Rho = -0,37$, $p = 0,03$).

Tistih 42 muzejev, ki vsaj za nekatere predmete uporabljajo embalažo druge namembnosti, smo vprašali, ali jih fizično ločijo od embalaže še z drugim, povsem inertnim materialom; na primer, ali škatlo iz kartona obložijo s trajnim papirjem oziroma ali predmet zavijejo vanj, preden ga položijo v takšno škatlo. Kar 20 muzejev je pritrdilo, da v večini primerov, 12 jih tega ne počne nikoli, deset pa jih to počne le pri določenih predmetih. Slednje smo prosili, da napišejo, pri katerih predmetih. Trije so navedli papirno gradivo, dva tekstilne in dva občutljive predmete, medtem ko se ostale navedbe pojavijo le po enkrat.

Podobno vprašanje smo postavili 53 muzejem, ki brez embalaže hranijo bodisi manjše bodisi večje število predmetov, in sicer, ali pri teh predmetih uporabijo dodaten material, ki predstavlja pregrado oziroma zaščito med materialom, iz katerega je izdelano pohištvo, in samim predmetom. Dobra četrtina (14) jih je odgovorila, da pri vseh oziroma pri večini predmetov, dobra tretjina (18), da nikoli, ter dve petini (21), da le pri določenem tipu pohištva ali določenih predmetih. Od slednjih jih je osem navedlo tudi tip pohištva, 15 pa tip predmeta. V petih primerih je šlo za leseno pohištvo, v dveh za kovinsko, en muzej je omenil

knjižne police in en pohištvo z izvlečnimi elementi. Pri predmetih je bilo omenjenih največ takih iz organskih materialov, kot so tekstilni predmeti (5), papirno gradivo (3) in leseni predmeti (2), od anorganskih pa kovinski (3). Uporaba pregradnih oz. zaščitnih materialov pri hranjenju brez embalaž negativno korelira s hranjenjem predmetov izven pohištenih sistemov ($Rho = -0,27$, $p < 0,05$).

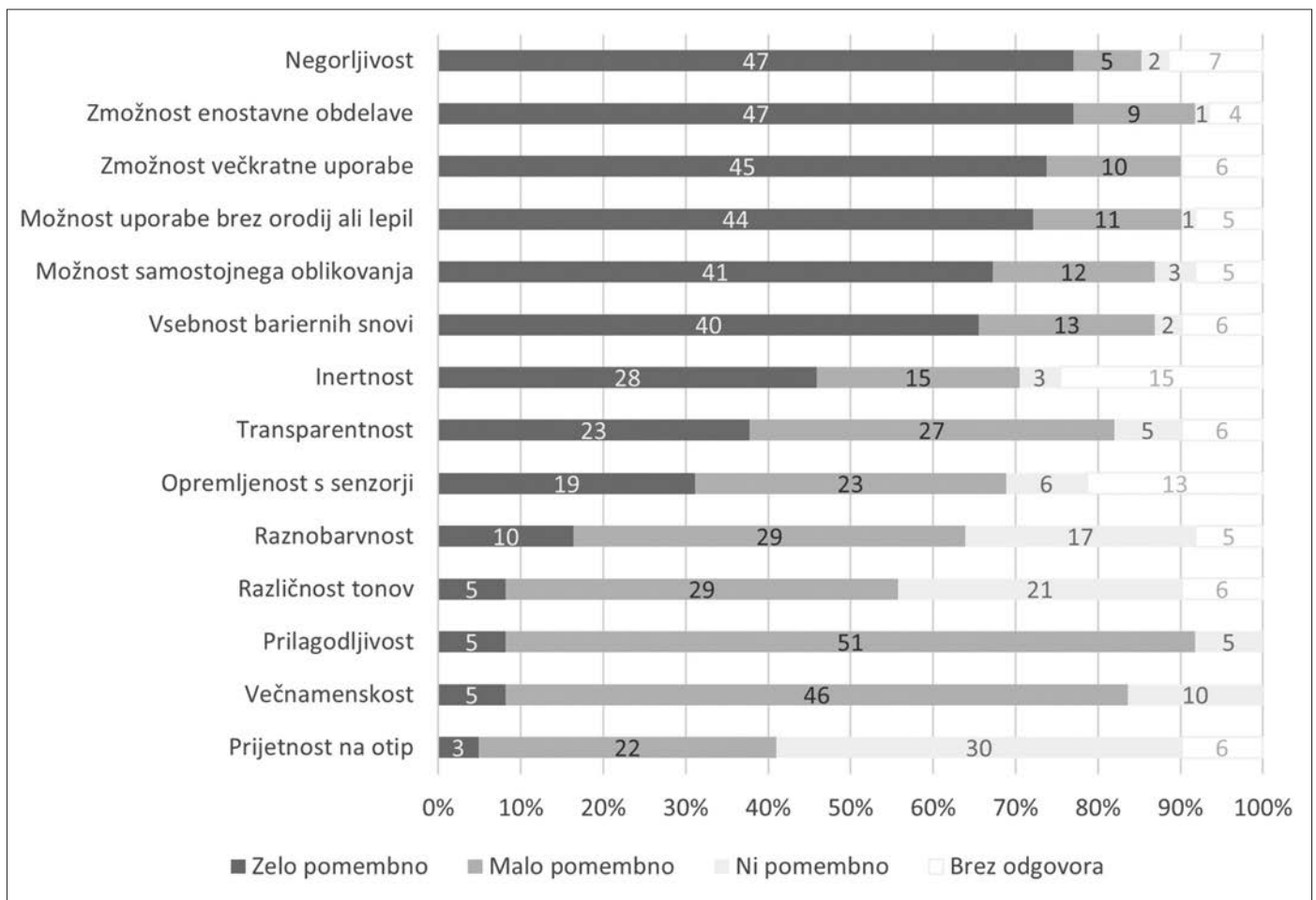
Nato smo 35 muzejev, ki so pri vseh ali nekaterih predmetih uporabili dodaten zaščitni material, vprašali po namenu uporabe. Največ jih želi preprečiti stik predmetov z materialom pohištva, velik del pa tudi doseči stabilizacijo oziroma preprečiti njihovo premikanje. V okviru možnosti »drugo« so navedli še zaščito pred mehanskimi (2) in okoljskimi (2) dejavniki, preprečevanje stika z drugimi predmeti (2) in diagnostiko (1).

Da so v depozu predmeti, ki bi sicer morali biti dolgotrajno hranjeni v posebni embalaži, a niso, je potrdilo 39 muzejev, kot razlog pa jih je kar 35 – vsi nacionalni in tudi večina lokalnih muzejev – navedlo pomanjkanje finančnih sredstev, sedem neustrezen protokol skladiščenja predmetov, štirje pa pomanjkanje ustrezne embalaže na tržišču. V okviru možnosti »drugo« so nekateri navedli še pomanjkanje prostora (10), delovne sile (3), časa (2) in opreme (1) ter to, da bi bila potrebna izdelava embalaže po meri (2). Zanimivo je, da prisotnost teh predmetov korelira z uporabo priporočil v pravilniku ($Rho = 0,36$, $p = 0,01$), nastavitvami višine temperature za zimski čas ($Rho = 0,37$, $p = 0,04$) ter odstopanji relativne zračne vlage tako za poletni ($Rho = 0,36$, $p = 0,05$) kot zimski čas ($Rho = 0,38$, $p = 0,03$), negativno pa s težavami zaradi večjih nihanj relativne zračne vlage v odprtih pohištenih sistemih ($Rho = -0,27$, $p = 0,04$).

Želene lastnosti embalaže

Da je na tržišču dovolj ustreznih materialov oziroma parkirnih sistemov za dolgotrajno hrambo muzejskih predmetov, je odgovorilo 24 anketirancev, medtem ko jih po mnenju desetih ni dovolj – od tega jih je sedem navedlo, da jih ni dovolj na slovenskem tržišču. V okviru tega vprašanja smo poizvedeli tudi o pomanjkljivostih, pri čemer je 22 muzejev navedlo finančne težave, štirje neustrezno dimenzijo embalaže, dva neustrezno embalažo na splošno ter eden neustreznost embalaže za občutljive predmete. Le pet muzejev je napisalo, da težav ni, osem odgovorov pa ni bilo možno kategorizirati. Preostali muzeji na vprašanje bodisi niso odgovorili bodisi niso vedeli.

Pri oceni pomembnosti različnih lastnosti materialov za dolgotrajno hrambo muzejskih predmetov, ki je prikazana na Sliki 4, je več kot tri četrtine anketirancev kot zelo pomembni lastnosti označilo negorljivost (47 od 54) in zmožnost enostavne obdelave (47 od 54), sledijo možnost večkratne uporabe, možnost uporabe brez orodij ali lepil ter možnost samostojnega oblikovanja in vsebnost bariernih snovi za preprečevanje vpliva okoljskih dejavnikov, ki sta

Vrednotenje lastnosti embalaže za muzejske predmete.

jo izbrali dve tretjini vprašanih. Za polovico sodelujočih je zelo pomembna tudi inertnost – pri nacionalnih muzejih je ta delež celo višji (80 odstotkov) kot pri lokalnih ($t = 2,28$, $p = 0,03$). Njena pomembnost korelira z uporabo priporočenih vrednosti v literaturi ($Rho = 0,43$, $p < 0,01$).

Kot manj pomembni lastnosti je večina muzejev označila prilagodljivost in večnamenskost, skoraj polovica pa raznobarvnost in različnost tonov. Slednja negativno korelira z uporabo odprtih pohištenih sistemov ($Rho = -0,43$, $p < 0,01$) in so jo kot bolj pomembno ocenili anketiranci, ki niso kustosi, medtem ko med kustosi ni nobenega, ki bi mu bila zelo pomembna. Pri večnamenskosti je pomembnost znatno višja pri lokalnih (38 od 41) kot pri nacionalnih muzejih (8 od 15; $t = -0,28$, $p = 0,01$). Še manj pomembni lastnosti sta transparentnost in opremljenost s senzorji, kot najmanj pomembna pa je bila ocenjena prijetnost na otip, ki jo je za nepomembno označila skoraj polovica muzejev, ki so odgovorili na to vprašanje.

Glede senzorjev nas je zanimalo še, kako uporabne se jim zdijo različne funkcije. Skoraj trem četrtinam anketirancev se zelo uporabni zdijo senzorji za spremljanje relativne zračne vlage, dvema tretjinama senzorji za temperaturo in biološke aktivnosti, več kot polovici pa tudi senzorji za

spremljanje svetlobnega sevanja. Senzorji za spremljanje hlapnih organskih spojin so se zdeli uporabni manj kot polovici anketirancev, še manj zanimanja pa je bilo za senzorje za spremljanje vibracij.

Finančna sredstva

V letu 2017, tj. leto pred izvedbo raziskave, skoraj petina muzejev za nakup embalirnega materiala oziroma sistemov za embaliranje muzejskih predmetov, kot so papirji, škatle, folije in pene, ni namenila nobenih sredstev, skoraj dve petini pa nista imeli na voljo nobenih sredstev za depojsko opremo, kot so senzorji in pohištenih sistemi. Do tisoč evrov je za embalirni material v letu 2017 namenilo 30 muzejev, za nakup opreme za depo pa le 12 muzejev. 21 muzejev je za opremo namenilo več kot tisoč evrov, kar je več kot za pakirne materiale, za katere je več kot tisoč evrov namenilo 15 muzejev. Kar nekaj anketirancev pa na to vprašanje ni odgovorilo.

Še nižja je bila stopnja odgovora na vprašanje, koliko dodatnih sredstev bi bili pripravljene investirati, če bi to bistveno izboljšalo pogoje hrambe. Za pakirne materiale dodatnih sredstev ne bi namenili štirje muzeji, 16 muzejev bi temu namenilo manj kot tisoč evrov, 15 muzejev pa celo

tisoč ali več evrov letno. Za opremo za depo nobenih dodatnih sredstev ne bi namenilo pet muzejev, manj kot tisoč evrov bi zanjo namenilo 10 muzejev, 20 muzejev pa bi za opremo namenilo tisoč ali več evrov.

Tako količina finančnih sredstev, namenjenih nakupu embalarnega materiala ($Rho = -0,35$, $p < 0,01$) kot količina tistih, namenjenih opremi za depo ($Rho = -0,31$, $p = 0,02$), negativno korelirata z uporabo zaprtih sistemov vsaj za nekatere predmete. Najmočnejša je korelacija sredstev za embalarne material ($Rho = 0,48$, $p < 0,01$) in sredstev za opremo za depo ($Rho = 0,42$, $p < 0,01$) z uporabo pohištva iz plastike. Sredstva za embalarne materiale srednje močno korelirajo tudi z uporabo pohištva iz plošč OSB ($Rho = 0,33$, $p < 0,01$), negativno pa z uporabo prašno barvanega kovinskega pohištva ($Rho = -0,26$, $p < 0,04$). Uporaba pohištva iz kovine, obdelane z zaščitnimi premazi pa korelira z dodatnimi finančnimi sredstvi v prihodnosti, in sicer tako za pakirni material ($Rho = -0,27$, $p = 0,04$) kot za opremo za depo ($Rho = -0,27$, $p = 0,04$), kar verjetno lahko pojasnimo s tem, da tovrstno pohištvo uporabljajo muzeji, ki so bolj finančno situirani. Dodatna finančna sredstva za nakup opreme za depo korelirajo tudi z uporabo specializirane embalaže ($Rho = -0,29$, $p = 0,03$).

Sistemi embalaže za hitro evakuacijo predmetov

Posebne sisteme embalaže za hitro evakuacijo predmetov v primeru naravnih in drugih nesreč imajo samo trije muzeji. Preostalih 58 muzejev, ki teh sistemov nimajo, smo vprašali, kakšno embalažo bi potrebovali v tovrstnih primerih. Največ, to je 17 muzejev, bi potrebovalo embalažo, odporno na specifične okoljske dejavnike. Veliko odgovorov (11) ni bilo možno kategorizirati, med ostalimi pa so prevladovali odgovori, da bi potrebovali škatle, na primer lesene škatle ali zaboje (6) ali kovinske škatle (6). Pet muzejev je poudarilo, da bi morala biti embalaža lahko prenosljiva.

Prevoz muzejskih predmetov

V zadnjem sklopu smo najprej vprašali, katere embalarne materiale, sisteme oziroma embalažo muzeji najpogosteje uporabljajo za transport muzejskih predmetov. Skoraj polovica anketiranih je navedla polietilensko folijo z zračnimi mehurčki, drugi najbolj pogost odgovor je bil lesene škatle oziroma zaboji (20), nato pa kartonaste škatle (17). Da ne uporabljajo nobene embalaže, so odgovorili samo štirje muzeji.

Nato smo jih vprašali, ali se pri pakiranju oziroma embalaži, ki jo uporabljajo za transport muzejskih predmetov, srečujejo s kakšnimi problemi. Skoraj polovica anketiranih (29) je pritrdila, da se pri embaliranju oziroma transportni embalaži srečujejo z določenimi težavami, pri čemer jih je največ navedlo neustrezno embalažo (sedem od teh specifično dimenzijo embalaže). Šest muzejev je navedlo finančne težave, trije nezaveščenost osebja, trije neprimerno muzejsko infrastrukturo, štirje neprimerno vozilo oziroma neprimer-

no opremo vozila, medtem ko sta le dva muzeja omenila mehanske dejavnike, samo eden pa neoptimalne klimatske razmere. Druga polovica anketiranih je zanikala obstoj kakršnih koli težav. Slednji sicer korelira z uporabo priporočenih vrednosti v literaturi ($Rho = 0,31$, $p = 0,03$).

Nobeden izmed muzejev v embalarne sistem ne vključuje kakršnihkoli senzorjev, ki bi spremljali okoljske dejavnike med transportom. Vozila s klimatsko kontrolo uporablja le 11 muzejev, medtem ko večina takih vozil ne uporablja oz. jih nima na voljo.

Sklep

Anketa o razmerah hranjenja predmetov v slovenskih muzejih je pokazala, da večina muzejev spremlja klimatske razmere v depojih ter pri izbiri opreme in embalažnih materialov uspeva upoštevati strokovne smernice, čeprav ima pri tem na voljo le omejena finančna sredstva.

Večina slovenskih muzejev poroča, da ima vsaj občasno težave z vzdrževanjem stabilnih klimatskih razmer. Čeprav v raziskavi nismo zbrali podatkov o lastnostih stavb posameznih depojskih prostorov, predvidevamo, da so slednje, podobno kot v tujini, povezane z umeščenostjo muzejev v starejše spomeniško zaščitene ali druge stavbe, ki niso bile grajene z namenom deponiranja dediščinskih predmetov. Težave so verjetno pogojene tudi s tem, da skuša mnogo muzejev zagotavljati zelo natančno nastavljene specifične vrednosti relativne zračne vlage in temperature z majhnimi odstopanji, kot jih na primer določa Priloga 1 pravilnika v Uradnem listu RS št. 47/12, ki ga kot referenco za nastavljanje vrednosti jemlje veliko slovenskih muzejev. Takšne standarde je načeloma mogoče dosegati zgolj z uporabo klimatskih (HVAC) sistemov, hkrati pa tako togi pogoji niso nujno kompatibilni s karakteristikami gradnje muzejskih oz. depojskih stavb (Martens in Schellen 2010; Silva in Henriques 2015) in pogosto zahtevajo finančno potratno vzdrževanje. Poleg tega tovrstni strogi pogoji niso bili dokazani kot resnično idealni in v določenih primerih morda niso potrebni. Sodobna mednarodna priporočila v zvezi s klimatskimi nastavitvami v muzejskem okolju (Bickersteth 2016; ASHRAE 2019) so postala na podlagi znanstvenih raziskav, smernic trajnostnega razvoja in vse dražjih energentov bolj ohlapna, posledično pa tudi energetsko varčnejša in s tem prijaznejša do okolja, zato bi morda morali tudi v slovenskem prostoru ponovno pretehtati smotnost določenih strokovnih kriterijev in direktiv oz. dopolniti ali postaviti nove okvire priporočil. V splošnem je v Sloveniji veliko muzejev (39 od 61), ki depojskih prostorov nimajo priključenih na sistem HVAC. V skladu s trenutnimi smernicami slednje ne vzbuja skrbi, saj eno izmed priporočil deklaracije ICOM-CC in ICC (Bickersteth 2016) navaja, da je skrb za zbirke treba doseči na način, ki ne predvideva klimatskih naprav (HVAC), ter da je treba v obzir vzeti pasivne metode, kroženje zraka, rešitve z nižjo energetsko porabo ter preprosto

tehnologijo, ki je enostavna za vzdrževanje.

Vprašanja, ki smo jih postavili muzejem glede lokacije in velikosti depojev, so bila namenjena predvsem zbiranju informacij, povezanih z izzivi senzoričnice v zagonskem projektu. Kljub temu pa lahko izpostavimo, da je povprečen depojski prostor slovenskih muzejev relativno obvladljiv, saj meri do 100 kvadratnih metrov tlorisne površine in med dvema in tremi metri v višino. Študij odvisnosti specifičnih dimenzij depojskih prostorov v povezavi z vzdrževanjem klimatskih razmer, številom in načini skladiščenja dediščinskih predmetov ter drugimi parametri zaenkrat ni zaslediti, zato težko predpostavljamo, ali lahko muzeji z manjšimi depojskimi prostori lažje in cenovno ugodneje zagotavljajo ustrezne klimatske razmere v posameznem prostoru. Raziskava je poleg tega pokazala, da so depoji mnogih slovenskih muzejev (celotni obseg prostorov, v katerih muzej hrani predmete) relativno majhni, saj pri več kot polovici muzejev obsegajo manj kot 250 kvadratnih metrov. V tej raziskavi o številu deponiranih predmetov v povezavi z velikostjo in številom depojskih prostorov nismo spraševali, zato tudi ne razpolagamo s podatki o morebitni prenatrpanosti in potrebah po reorganizaciji povprečnega muzejskega depoja.

Glede na rezultate ankete slovenski muzeji veliko pozornosti namenjajo spremljanju temperature in relativne zračne vlage, precej manj pa drugim dejavnikom tveganja za predmete. Nekaj muzejev spremlja prisotnost bioloških dejavnikov, vendar večinoma brez evidence, skoraj noben muzej pa na primer ne spremlja prisotnosti hlapnih organskih spojin (VOC), čeprav so v literaturi ta tematika in z njo povezane problematike ohranjanja dediščinskih predmetov pogosto izpostavljene (Van Grieken idr. 2004; Thickett in Lee 2004; Schiewreck idr. 2007; Strlič idr. 2011; Blaschke-Walther 2020; Kraševc idr. 2021; Gorgolis idr. 2023). Veliko muzejev (20) sicer razvršča predmete v depojske prostore glede na enak oz. podoben material. Poleg tega 29 od 57 muzejev, ki shranjujejo v zaprtih pohištenih sistemih, ter 25 od 60 muzejev, ki shranjujejo v odprtih pohištenih sistemih, skladišči predmete v pohištenih sistemih (zaprtih oz. odprtih), specializiranih za muzejsko hrambo. Kljub temu pa preostali muzeji hranijo predmete po drugih kriterijih, pri katerih je možnost medsebojnega negativnega vpliva predmetov v povezavi z VOC lahko večja (specifičnih raziskav na to temo sicer še nismo zasledili), kar precej muzejev pa uporablja tudi manj ustrezne pohištvene elemente (npr. raznovrstne lesne plošče), ki lahko vplivajo na nadaljnje oz. pospešeno propadanje hranjenih predmetov (Cincinelli idr. 2016).

Čeprav je hramba predmetov izven pohištenega sistema v splošnem odsvetovana oz. je navedeno, da noben predmet ne bi smel biti postavljen na tla (Hayashi Denis 2010), del slovenskih muzejev hrani predmete tudi zunaj pohištenih sistemov. Največkrat gre za predmete večjih dimenzij, podobno kot v depojih v tujini (npr. Anstey idr. 2017), pri

čemer to velja predvsem za tipe muzejev, kot so tehniški, vojaški ipd., ki določen inventar običajno hranijo tudi na prostem. Kljub temu je nekaj muzejev primoranih izven pohištenega sistema hraniti tudi občutljive predmete. Sicer je največ predmetov hranjenih v odprtih pohištenih sistemih, kjer pa so v večjem delu muzejev po mnenju anketirancev izpostavljeni prahu ter nihanju temperature in relativne zračne vlage. Tako odprti kot zaprti pohištenih sistemi so največkrat izdelani iz obdelanega kovinskega materiala, pri čemer je ta pri 29 od 57 oz. 25 od 60 muzejev (v primeru zaprtih oz. odprtih pohištenih sistemov) izdelan po kriterijih za hrambo muzejskih predmetov.

Med embalažnimi materiali v slovenskih muzejih so najbolj uporabljane različne vrste škatel in papirjev, kar je v splošnem običajna praksa (Anstey idr. 2017), vendar ne uporabljajo vsi priporočenih trajnih materialov – nekateri uporabljajo celo časopisni papir, škatle za rože in drugo embalažo, ki načeloma ni primerna za hrambo dediščinskih predmetov (Dawson in Hutcheson 2012). Poleg škatel se uporabljajo tudi vrečke, ki so večinoma izdelane iz PVC-ja, ki prav tako ni priporočljiv (Shashoua 2001). Pri uporabi tkanin veliko muzejev uporablja sintetične tekstilije in nebeljen bombaž, le po en muzej pa uporablja za muzejsko hrambo odsvetovana beljen bombaž in volno, medtem ko drugih neprimernih materialov (npr. barvanega tekstila) ne uporablja noben muzej. Najmanj uporabljen material so polnila, pri čemer prav tako noben muzej ne uporablja odsvetovane poliuretanske pene. Mnogo muzejev se sicer zaveda problematike uporabe manj primernih ali neprimernih embalažnih materialov. Predmete, ki jih hranijo v tovrstni embalaži, namreč ločijo od nje z dodatno bariero (predmet na primer predhodno zavijejo v trajni papir). V 20 muzejih je takšna praksa običajna pri vseh tako hranjenih predmetih, v še dodatnih 10 muzejih pa pri določenih predmetih.

Po mnenju anketirancev bi moralo imeti veliko predmetov v slovenskih muzejih namensko embalažo, a je nima. V letu 2017 nekaj muzejev ni namenilo nobenih sredstev za nakup embalaže, večina jih tudi ni vlagala v opremo za depo. Prav tako so skromni načrti za vlaganja v prihodnje. Skoraj noben muzej nima posebne embalaže za primere hitre evakuacije zaradi naravnih in drugih nesreč. Sklepa mo, da je večina muzejev na te sicer dobro pripravljena, saj ob nedavnih poplavah v severni in osrednji Sloveniji avgusta 2023 ni bilo poročanja o večjih težavah in škodi, nekateri muzeji pa so predmete uspeli tudi pravočasno zaščititi oziroma jih prestaviti na varno (MMC 2023).

Z vidika raziskovalnega projekta smo v zvezi z embaliranjem dediščinskih predmetov želeli ugotoviti tudi, kakšne materialne lastnosti embalaže bi si želeli anketiranci. Večina muzejev daje prednost negorljivosti ter možnosti enostavne obdelave in večkratne uporabe. Za večji del muzejev sta zelo pomembni tudi možnost uporabe brez orodij ali lepil ter možnost samostojnega oblikovanja, pa tudi vsebnost bariernih snovi in inertnost, medtem ko so ostale lastnosti

(vključno z opremljenostjo s senzorji) manj pomembne ali sploh nepomembne. Glede senzorjev so predstavniki muzejev izkazali interes le za spremljanje relativne zračne vlage, temperature in biološke aktivnosti, pa tudi svetlobnega sevanja, medtem ko se jim senzorji za spremljanje hlapnih organskih spojin in vibracij niso zdeli zanimivi. V primeru vpeljave specifičnih kontrolnih inštrumentov za spremljanje raznovrstnih okoljskih dejavnikov na slovenski trg bi bilo muzejski kader smiselno bolje obveščati glede prednosti in smotnosti uporabe tovrstnih produktov, pa tudi informirati glede najsodobnejših rezultatov raziskav na temo degradacije materialov muzejskih predmetov.

Pri interpretaciji rezultatov raziskave pa moramo opozoriti, da so tovrstne ankete lahko pristranske, saj obstaja možnost, da se enote, ki v anketi niso sodelovale, v nekaterih izmed proučevanih lastnosti bistveno razlikujejo od sodelujočih. Vendar pa je bila pri tej raziskavi stopnja sodelovanja dovolj visoka, da ta učinek lahko zanemarimo. Večja težava je, da ni bilo nadzora nad tem, kdo na anketo odgovarja – direktor, kustos ali kdo drug. V analizi smo pri nekaterih vprašanih namreč opazili statistično značilne razlike glede na tip poročevalca.

Poleg tega kljub kar obsežni dolžini vprašalnika nismo pokrili vseh relevantnih vidikov. Za razliko od samoevalvacijskih vprašalnikov (ICCROM 2008) nismo pridobili podatkov o identifikacijskih sistemih, ki jih muzeji uporabljajo za dokumentiranje gradiva, o enostavnosti premeščanja predmetov med različnimi prostori, o prisotnosti drugih predmetov v depojskih prostorih, o zadostni kapaciteti prostorov, o njihovem stanju, vzdrževanju in primernosti z vidika zaščite pred poškodbami napeljav, zunanjimi vremenskimi vplivi in naravnimi nesrečami ter o zadostnem številu osebja in njihovi usposobljenosti. Prav tako sodelujočim nismo zastavili vprašanj, s katerimi bi preverili določene arhitekturne lastnosti stavbe, v katerih so depojski prostori, kot so njena starost, prisotnost različnih materialov v stenah in talnih oblogah ipd. Pri vprašanju o pohištenih sistemih nismo preverili, ali se pri odprtih uporabljajo zaščitne zavese (npr. Anstey idr. 2017) ter ali pri pakiranju uporabljajo lepilne trakove (Dawson in Hutcheson 2012). V luči trenutnih dogajanj na področju podnebnih sprememb bi veljalo v bodoče raziskave vključiti tudi sklop vprašanj o dejavnostih muzejev na področjih tako njihovega blaženja kot prilagajanja nanje.

V okviru projekta je bila predvidena tudi izvedba klimatskega eksperimenta z modelnimi vzorci, izdelanimi na podlagi raziskav izbranih dediščinskih predmetov (Retko idr. 2021; Sandak idr. 2021), in razvitim naprednim materialom za pakiranje muzejskih predmetov (Juhant Grkman idr. 2022), vendar zaradi pomanjkanja sredstev tega dela projekta nismo mogli realizirati. V nadaljnjih raziskavah bi bilo treba anketne podatke dopolniti še s senzorskimi podatki in jih na tej podlagi evalvirati. Tovrstni podatki bi pripomogli tudi pri morebitnih nadaljnjih raziskavah in

testiranjih vpliva različnih vrednosti različnih klimatskih dejavnikov na specifične muzejske predmete *in situ* oz. v posameznih slovenskih muzejih.

Zahvala

Raziskava je bila izvedena v sklopu zagonskega projekta Napredni materiali za ohranjanje kulturne dediščine, ene izmed delovnih nalog projekta InnoRenew Center odličnosti in zdravega bivanjskega okolja (InnoRenew CoE), ki je prejel sredstva Evropske komisije v okviru programa Obzorje 2020 [H2020 WIDESPREAD-2-Teaming: #739574], ter sofinancirana s sredstvi Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS za doktorski projekt Uporaba vprašalnikov za merjenje stališč in vedenj uporabnikov stavb [Z5-1879 (B)].

Avtorici se zahvaljujeva praktikantki Žani Marušič za administrativno pomoč pri pripravi vprašalnika. Prav tako se želiva zahvaliti sodelavcem na projektu, še posebej Polonci Ropret, Klari Retko in Lei Legan z Zavoda za varstvo kulturne dediščine, Črtomirju Tavzesu (za zasnovo idejnega koncepta zagonskega projekta), Jakobu Sandaku in Miklosu Kreszu z inštituta InnoRenew CoE ter Urški Kavčič in Igorju Karlovitsu z Inštituta za celulozo in papir, za njihove predloge in usmeritve.

Zahvala gre tudi predstavnikom 61 muzejev, ki so izpolnili anketni vprašalnik, ter zaposlenim Slovenskega etnografskega muzeja in Narodnega muzeja Slovenije, ki so nam omogočili ogled depojev, kar nama je pomagalo pridobiti globlje razumevanje tematike. Nenazadnje izrekava posebno zahvalo Ani Motnikar, Žigi Reharju, Gregorju Kosu in Blažu Verbiču iz Slovenskega etnografskega muzeja ter Miroslavu Vuteju, Marjeti Mikuž in Maji Hakl Saje iz Službe za premično dediščino in muzeje za njihove konstruktivne pripombe na vprašalnik v njegovi pripravljalni fazi.

Literatura in viri

ABDELRAHMAN, Elamin, Kosuke Takatori, Yasunori Matsuda, Masahiko Tsukada in Fumiyoshi Kirino: Fungicidal Effects of Ultraviolet Light (254 nm) Irradiation on Contaminated Museum Packing and Storing Materials. *Biocontrol Science* 23/49, 2018, 177–186.

ABOE, Gemma: Packaging and Storage Solutions for Archaeological Basketry: A Selection of Practical Designs. *Journal of the Institute of Conservation* 35/1, 2012, 103–111.

ANKERSMIT, Bart in March H. L. Stappers: *Managing Indoor Climate Risks in Museums*. Cham: Springer International Publishing, 2017.

ANSTEY, Stephen, Maggie Myers in Ian Godfrey: Handling, Packaging and Storage. V: Ian Godfrey (ur.), *Conservation and Care of Collections*. Perth: Western Australian Museum, 2017, b. n. s.

ANTOMARCHI, Catherine, Marjolin Debulpaep, Gaël de Guichen, Simon Lambert in Isabelle Verge: RE-ORG: Unlocking the Potential of Museum Collections in Storage. *Museum International* 73/1–2, 2021, 206–217.

ASHRAE: *ASHRAE Handbook Heating Ventilating and Air-Conditioning Applications* (SI Edition). American Society of Heating Refrigerating and Air-Conditioning Engineers Incorporated (ASHRAE), 2019; https://archive.org/details/ashraehandbook2019hvacapplicationsip_202002/page/n341/mode/2up, 4. 8. 2023.

BAUER, Elizabeth: Packaging Museum Objects for Shipment. *Conserve O Gram* (zloženka) 17/2, 1993, 1–4. Mesa Verde: National Park Service; <https://www.nps.gov/museum/publications/conserveogram/17-02.pdf>, 4. 8. 2023.

BERGMAIR, Johannes, Michael Krainz in Hemma Fritz: Packaging of Museum Objects: Criteria and Test Methods for Plastic Film Selection. *E-preservation science* 7, 2010, 102–107; <http://www.morana-rtd.com/e-preservation-science/2010/Bergmair-04-06-2008.pdf>, 5. 8. 2023.

BICKERSTETH, Julian: IIC and ICOM-CC 2014 Declaration on Environmental Guidelines. *Studies in Conservation* 61/sup1, 2016, 12–17.

BLASCHKE-WALTHER, Kristina: Luftschadstoffmessungen in den Fotodepots des Sprengel Museums Hannover. Eine Pragmatische Annäherung. *Rundbrief Fotografie* 27/3, 2020, 22–29.

BOIJMANS: Virutalni ogled stavbe depoja Boijmans Van Beuningen. Spletna stran depoja; <https://www.boijmans.nl/en/depot>, 12. 10. 2023.

BOYLAN, Patrick J.: *Running a Museum: A Practical Handbook*. Paris: ICOM – International Council of Museums, 2004.

BRUSIUS, Miriam in Kavita Singh (ur.): *Museum Storage and Meaning: Tales From the Crypt*. Oxford: Routledge, 2018.

CHRISTENSEN, Jorgen Erik, Lise Raeder Knudsen in Christos Georgios Kollias: *New Concept for Museum Storage Buildings – Evaluation of Building Performance Model for Simulation of Storage*. Singapore: 4th Annual International Conference on Architecture and Civil Engineering, 2016.

CINCINELLI, Alessandra, Tania Martellini, Alessandra Amore, L. Dei, Giovanna Marrazza, E. Carretti, Franco Belosi, Fabrizio Ravegnani in Paolo Leva: Measurement of Volatile Organic Compounds (VOCs) in Libraries and Archives in Florence (Italy). *The Science of The Total Environment* 572, 2016, 333–339.

CONN, Steven: *Do Museums Still Need Objects?* (The Arts and Intellectual Life in Modern America Series). Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010.

CROOKE, Elizabeth: *Museums and Community: Ideas, Issues and Challenges*. Oxford: Routledge, 2007.

DAWSON, Alex in Natasha Hutcheson: *Packing Museum Objects*. Norfolk: Norfolk Museums and Archaeology Service, 2012.

E CLIMATE NOTEBOOK: Orodje eClimate Notebook. Spletna stran; <https://www.eclimatenotebook.com>, 12. 10. 2023.

ENVIRONMENTAL GUIDELINES: Environmental Guidelines ICOM-CC and IIC Declaration. Besedilo deklaracije, 2014. Spletna stran ICOM-CC; <https://www.icom-cc.org/en/environmental-guidelines-icom-cc-and-iic-declaration>, 12. 10. 2023.

ERMITAŽ: Videz stavbe muzeja Ermitaž in virtualni ogled muzejskega depoja. Spletna stran muzeja; <https://pano.hermitagemuseum.org/3d/html/pwoaen/rhc/#node74>, 12. 10. 2023.

FATUZZO, Gabriele, Gaetano Sequenzia, Salvatore Massimo Oliveri, Raffaele Barbagallo in Michele Cali: An Integrated Approach to Customize the Packaging of Heritage Artefacts. V: Benoit Eynard, Vincenzo Nigrelli, Salvatore Massimo Oliveri, Guillermo Peris-Fajarnes in Sergio Rizzuti (ur.), *Advances on Mechanics, Design Engineering and Manufacturing: Proceedings of the International Joint Conference on Mechanics, Design Engineering & Advanced Manufacturing* (JCM 2016). Catania: Springer International Publishing, 2017, 167–175.

FERDYN-GRYGIEREK, Joanna in Krzysztof Grygierek: HVAC Control Methods for Drastically Improved Hygrothermal Museum Microclimates in Warm Season. *Building and Environment* 149, 2018, 90–99.

GILROY, David in Ian Godfrey: Preventive Conservation: Agents of Decay. V: Ian Godfrey (ur.), *Conservation and Care of Collections*. Perth: Western Australian Museum, 2017, b. n. s.

GOEBL, Renate, Christian Walzl, Marjeta Mikuž, Maja Oven, Mateja Kos in Miroslav Vute: *Evalvacija slovenskih muzejev 2006–2008: zaključno poročilo, 1. del*. Ljubljana: Narodni muzej, 2010a; https://www.nms.si/si/files/default/muzej/sluzba-zapremicno-dediscino/2009-evalvacija/evalvacija-slovenskih-muzejev-2006-2008_1del.pdf, 12. 8. 2023.

GOEBL, Renate, Christian Walzl, Marjeta Mikuž, Maja Oven, Mateja Kos in Miroslav Vute: *Evalvacija slovenskih muzejev 2006–2008: zaključno poročilo, 2. del*. Ljubljana: Narodni muzej, 2010b; https://www.nms.si/si/files/default/muzej/sluzba-zapremicno-dediscino/2009-evalvacija/evalvacija-slovenskih-muzejev-2006-2008_2del.pdf, 12. 8. 2023.

GOEBL, Renate, Christian Walzl, Marjeta Mikuž, Maja Oven, Mateja Kos in Miroslav Vute: *Evalvacija slovenskih muzejev 2006–2008: zaključno poročilo, 3. del*. Ljubljana: Narodni muzej, 2010c; https://www.nms.si/si/files/default/muzej/sluzba-zapremicno-dediscino/2009-evalvacija/evalvacija-slovenskih-muzejev-2006-2008_3del.pdf, 12. 8. 2023.

GORGOLIS, George, Steffen Ziemann, Maria Kotsidi, George Paterakis, Nikos Koutroumanis, Christos Tsakonas, Manfred Anders in Costas Galiotis: Novel Graphene-Based Materials as a Tool for Improving Long-Term Storage of Cultural Heritage. *Materials* 16/9, 2023, 3528.

HANLON, Gordon: Packing a Collection: Furniture Packing, Transport and Storage at the MFA, Boston. *Wooden Artifacts Group Postprints*. Portland: AIC Annual Meeting, 2004, 36–43.

HAYASHI DENIS, Nao: *Handling Collections in Storage*. Pariz: Unesco Publishing, 2010.

HOLL, Kristina, Ralf Kilian, Lars Klemm, Kristin Lengsfeld, Stefan Bichlmair in Martin Krus: Sustainable Museum Storage Buildings for Long-Term Preservation. *Studies in Conservation* 63/sup1, 2018, 366–368.

IIC: IIC, Dialogues for New Century: The Plus/Minus Dilemma: A Way Forward in Environmental Guidelines, a Discussion held on 13 May, 2010, Milwaukee, Wisconsin, USA in collaboration with the American Institute for Conservation and its annual meeting, edited transcription.

ICCROM: Preventive Conservation of Collections in Storage: A User-friendly Assessment Tool for Museum Storage, 2008; <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000186245>, 12. 8. 2023.

- ICCROM: ICCROM-UNESCO International Storage Survey 2011: Summary of results, 2011; https://www.iccrom.org/sites/default/files/ICCROM-UNESCO%20International%20Storage%20Survey%202011_en.pdf, 12. 8. 2023.
- ICCROM: Re-org, a Method to Reorganize Museum Storage, 2017; <https://www.iccrom.org/publication/re-org-method-reorganize-museum-storage>, 12. 8. 2023.
- IMAGE: Image Permanence Institute. Spletna stran inštituta; <https://www.imagepermanenceinstitute.org>, 12. 10. 2023.
- JUHANT GRKMAN, Janja, Urška Kavčič in Igor Karlovits: Development of Multicomponent Fiber Box with Improved Fire Resistance and Barrier Properties. *Cellulose Chemistry and Technology* 56/1, 2022, 159–163.
- KAEFERHAUS, Jochen: Historic Buildings as Museums. Sustainability and Energy Saving in Museums, Depots, Churches and Historic Buildings. V: Tor Broström in Lisa Nilsen (ur.), *Energy Efficiency in Historic Buildings: Postprints from the Conference*. Visby: Gotland University Press, 2011, 139–150.
- KRAMER, Rick, H. L. Schellen in Jos Van Schijndel: Impact of ASHRAE's Museum Climate Classes on Energy Consumption and Indoor Climate Fluctuations: Full-scale Measurements in Museum Hermitage Amsterdam. *Energy and Buildings* 130, 2016, 286–294.
- KRAŠEVEC, Ida, Nataša Nemeček, Maja Lozar Štamcar, Irena Kralj Čigić in Helena Prosen: Non-Destructive Detection of Pentachlorophenol Residues in Historical Wooden Objects. *Polymers* 13/7, 2021, 1052.
- KRYŠTUFEK, Boris: Če zbirka propada, tega nihče ne izreče, prenevarno je. Muzeji preživijo s skrivanjem. *Delo*, 15. september 2018; <https://www.delo.si/sobotna-priloga/ce-zbirka-propada-tega-nihce-ne-izrece-prenevarno-je-muzeji-prezivijo-s-skrivanjem>, 20. 8. 2023.
- LAMBERT, Simon: RE-ORG: A Methodology for Reorganizing Museum Storage Developed by ICCROM and UNESCO. *Réinventer les methodologies* 6, 2011.
- LAMBERT, Simon in Tania Mottus: Museum Storage Space Estimations: In Theory and Practice. V: Janet Bridgland (ur.), *Preprints ICOM-CC 17th Triennial Conference, Building Strong Culture Through Conservation, 17-19 September 2014, Melbourne, Australia*. Pariz: The International Council of Museums, 2014.
- LASYK, Łukas, Michał Lukomski, Łukas Bratasz in Roman Kozłowski: Vibration as a Hazard During the Transportation of Canvas Paintings. *Studies in Conservation* 53/sup1, 2008, 64–68.
- LORD, Bary, Gail Dexter Lord in Lindsay Martin (ur.): *Manual of Museum Planning: Sustainable Space, Facilities, and Operations*. Toronto: Rowman Altamira, 2012.
- LUCCHI, Elena: Review of Preventive Conservation in Museum Buildings. *Journal of Cultural Heritage* 29, 2018, 180–193.
- MACRON, Paul: Features of Effective Packaging and Transport for Artwork. *Technical Bulletin* 34, 2020, b. n. s.
- MARTENS, Marco H. J. in Henk L. Schellen: A Sound Indoor Climate for a Museum in a Monumental Building. V: *Proceedings of the Thermal Performance of the Exterior Envelopes of Whole Buildings XI International Conference, december 5-9, 2010*. Clearwater Beach, Florida, 2010.
- MECKLENBURG, Marion F.: *Determining the Acceptable Ranges of Relative Humidity and Temperature in Museums and Galleries. Part 1: Structural Response to Humidity*. Smithsonian, 2007a; <https://repository.si.edu/handle/10088/7056>, 20. 8. 2023.
- MECKLENBURG, Marion F.: *Determining the Acceptable Ranges of Relative Humidity and Temperature in Museums and Galleries. Part 2: Structural Response to Temperature*. Smithsonian, 2007b; <https://repository.si.edu/handle/10088/7055>, 20. 8. 2023.
- METODA RE-ORG: A Method to Reorganize Museum Storage. Publikacija Mednarodnega centra za preučevanje ohranjanja in restavriranja kulturnih dobrin; <https://www.iccrom.org/publication/re-org-method-reorganize-museum-storage>, 12. 10. 2023.
- MICHALSKI, Stefan: The Ideal Climate, Risk Management, the ASHRAE Chapter, Proofed Fluctuations, and Towards a Full Risk Analysis Model. V: Foekje Boersma (ur.), *Experts' Roundtable on Sustainable Climate Management Strategies*. Tenerife: The Getty Conservation Institute, 2007, 1–19.
- MMC: Muzeji in galerija po državi nedeljo večinoma preživeli brez večje škode. *MMC RTV SLO*, 7. avgust 2023; <https://www.rtvlo.si/lokalne-novice/poplave/muzeji-in-galerije-po-drzavi-nedeljo-vecinoma-prezivele-brez-vecje-skode/677327>, 20. 9. 2023.
- MOTNIKAR, Ana: *Priročnik za nego predmetov kulturne dediščine*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, Skupnost muzejev Slovenije, 2010.
- MUSEUM OF LONDON: Packing Museum Objects for Storage e-learning Tool, 2013; <https://www.museumoflondon.org.uk/Resources/e-learning/packing-museum-objects-for-storage/index.html>, 4. 8. 2023.
- NATIONAL MUSEUMS SCOTLAND: Introduction to Object Packing. Guide to Collections Advice from National Museums Scotland, 2018; <https://www.nms.ac.uk/about-us/our-services/training-and-guidance-for-museums/collections-care-training/object-packing>, 4. 8. 2023.
- ORODJA RE-ORG: Sklop orodij RE-ORG za reorganizacijo muzejskih depojev. Spletna stran Mednarodnega centra za preučevanje ohranjanja in restavriranja kulturnih dobrin; <https://ocm.iccrom.org/documents/re-org-reorganization-museum-storage>, 12. 10. 2023.
- PADFIELD, Tim, Morten Ryhl-Svendsen, Poul Klens Larsen in Lars Aasbjerg Jensen: A Review of the Physics and the Building Science which Underpins Methods of Low Energy Storage of Museum and Archive Collections. *Studies in Conservation* 63/sup1, 2018, 209–215.
- PRAVILNIK o varovanju in hranjenju nacionalnega bogastva in muzejskega gradiva, o vpisu v razvid muzejev in o podelitvi pooblastila za opravljanje javne službe muzejev; *Uradni List RS* 47/12, 23. 6. 2012.
- PROJEKT APACHE: Active & Intelligent PACKaging Materials and Display Cases as a Tool for Preventive Conservation of Cultural Heritage (APACHE). Spletna stran Narodnega muzeja Slovenije, opis projekta; <https://www.nms.si/en/museum/projects/10197-active-intelligent-packaging-materials-and-display-cases-as-a-tool-for-preventive-conservation-of-cultural-heritage-apache>, 12. 10. 2023.

RETKO, Klara, Lea Legan, Maša Kavčič in Polonca Ropret: Characterization of Painted Beehive Panels: Slovenian Unique Folk Art Creativity. *Archaeometry* 63/5, 2021, 991–1008.

SANCHEZ-BELENGUER, Carlos, Eduardo Vendrell-Vidal, Miguel Sánchez-López, Maria del Carmen Díaz-Marín in Elvira Aura-Castro: Automatic Production of Tailored Packaging for Fragile Archaeological Artifacts. *Journal on Computing and Cultural Heritage* 8/3, 2015, 1–11.

SANDAK, Jakub, Anna Sandak, Lea Legan, Klara Retko, Maša Kavčič, Janez Kosel, Faksawat Poohphajai, Rene Herrera Diaz, Veerapandian Ponnuchamy, Nežka Sajinčič, Oihana Gordobil, Črtomir Tavzes in Polonca Ropret: Nondestructive Evaluation of Heritage Object Coatings with Four Hyperspectral Imaging Systems. *Coatings* 11/2, 2021, 244.

SCHIEWECK, Alexandra, W. Delius, N. Siwinski, W. Vogtenrath, C. Genning, C., & Salthammer, T.: Occurrence of Organic and Inorganic Biocides in the Museum Environment. *Atmospheric Environment* 41/15, 2007, 3266–3275.

SHASHOUA, Yvonne: *Inhibiting the Deterioration of Plasticized Poly (Vinyl Chloride) – a Museum Perspective*. Kongens Lyngby: Denmark's Technical University, 2001.

SILVA, Hugo Entradas in Fernando M. A. Henriques: Preventive Conservation of Historic Buildings in Temperate Climates. The Importance of a Risk-Based Analysis on the Decision-Making Process. *Energy Build* 107, 2015, 26–36.

SLAVEC, Ana in Maša Kavčič: Poročilo o izvedeni anketi Razmere hranjenja muzejskih predmetov. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2021; <https://zenodo.org/record/4739427>, 5. 8. 2023.

SLAVEC, Ana in Maša Kavčič: *Razmere hranjenja muzejskih predmetov v Sloveniji, 2018* [Podatkovna datoteka]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov, 2023.

STRLIČ, Matija, Irena Kralj Cigić, Alenka Možir, Gerrit De Bruin, Jana Kolar in May Cassar: The Effect of Volatile Organic Compounds and Hypoxia on Paper Degradation. *Polymer Degradation and Stability* 96/4, 2011, 608–615.

TANDON, Aparna: *Endangered Heritage: Emergency Evacuation of Heritage Collections*. Pariz: UNESCO Publishing, 2016.

THICKETT, David in Lorna R. Lee: *Selection of Materials for the Storage or Display of Museum Objects*. London: British Museum, 2004.

THOMSON, Garry: *The Museum Environment. 2nd Edition*. Oxford: Routledge, 1986.

VAN GRIEKEN, René in Koen Janssens (ur.): *Cultural Heritage Conservation and Environmental Impact Assessment by Non-Destructive Testing and Micro-Analysis*. London: CRC Press, 2004.

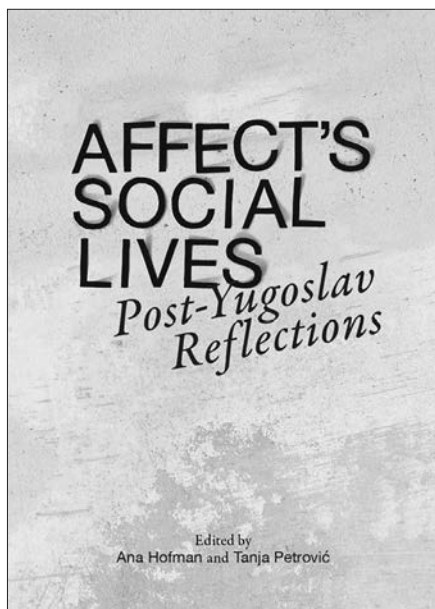
WEIL, Stephen E.: From Being About Something to Being for Somebody: The Ongoing Transformation of the American Museum. V: Richard Sandell in Robert R. Janes (ur.), *Museum Management and Marketing*. Oxford: Routledge, 2007, 30–48.

Storage Conditions and Use of Packaging Materials in Slovenian Museums Depots

In 2018 we conducted a survey among 61 Slovenian museums and galleries using a structured questionnaire that included questions about the organization of depots, storage methods, application of heating, ventilation, and air-conditioning (HVAC) systems, the climatic conditions, and the utilisation of packaging for the transportation and long-term storage of museum objects. Our findings show that most museums have at least occasional problems with maintaining stable climate conditions and they only monitor relative air humidity and temperature, while other environmental factors are usually not observed. Depots of most of the museums are not connected to HVAC systems but that is not a concern as the latest guidelines recommend passive methods such as air circulation and other solutions that are simple, easy-to maintain and have lower energy consumption. Most objects are stored in open furniture systems where they are exposed to dust and fluctuations in temperature and relative humidity. Furniture is mostly made from properly processed metal materials. Although storing objects outside furniture systems is generally not recommended, some objects, usually those of larger dimensions, are stored on floors at least in some museums. Among packaging materials, the most popular are different types of boxes and papers but not all museums use acid-free materials. When selecting materials most prioritize non-flammability and the ability to be easily processed and reused. The application of sensors within the packaging is not a priority. Many objects should have special packaging, but they do not. The financial resources allocated to furniture and other equipment and packaging materials are modest and so are the plans for such investments in the future. Almost no museum has special packaging for cases of rapid evacuation in the event of a natural disaster. Vehicles used for transportation are not equipped with climate control systems or any sensors that would monitor environmental conditions. As part of the project, a climate experiment with model samples packed in a newly developed advanced material was planned but could not be realised due to lack of funds. Moreover, in future research, survey data could be supplemented with sensor data that would help in testing the influence of different values of different climate factors on specific museum objects in individual museums.

ANA HOFMAN, TANJA PETROVIĆ (ur.): *Affect's Social Lives: Post-Yugoslav Reflections*.

Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2023, 296 str.

Začnimo na koncu. V sklepnem poglavju na tem mestu obravnavanega zbornika *Družbena življenje afekta: Postjugoslovanski razmisleki (Affect's Social Lives: Post-Yugoslav Reflections)*, ki sta ga uredili Ana Hofman in Tanja Petrović, nizozemski antropolog Mattijs van de Port potegne vzporednico med dvema pojmovnima paroma. Prvi, ki ga izpostavi, je tandem čustva in afekti, drugi pa resničnost in Realno. Če prvega povezujemo predvsem s tisto, v zadnjih letih vplivno šolo t. i. teorije afekta, ki je zaznamovala (tudi) antropološko premišljevanje in se navdihuje v delu filozofa Gillesa Deleuza, pa je drugi, povezan z opusom psihoanalitika Jacquesa Lacana, v širših humanističnih krogih manj znan in še slabše razumljen. Prvi par (ali pa vsaj eden od obeh sestavnih členov) se v zborniku pojavlja tako rekoč na vsaki strani, drugi (če izvezamo sklepnopoglavje) skoraj nikoli. Toda van de Port v svojem prispevku, ki naj bi bil poskus ponovnega branja njegove

lastne monografije *Cigani, vojne in drugi primeri divjega (Gypsies, Wars and Other Instances of the Wild)* iz leta 1998 skozi (Massumijevo) teorijo afekta, poudari, da ima lacanovski par širšo »uporabnost«. Čeprav na videz skromen, je predlog izzivalen – skoraj nemogoče se je izogniti njegovi interpretaciji na ozadju Lacanovih izvajanj o vprašanih afekta in čustev. Na kratko bi jih lahko povzeli takole: »čustva lažejo« (Žižek 2006: 227–229) oziroma »afekti lažejo« (Soler 2015: 4–5). Namesto morebitnega »refleksa«, da bi van de Portov predlog vnaprej zavrnil kot le še en primerek reprodukcije »zahrbtnega« kartezijskega dualizma, ga vzemimo, skupaj s tezo o lažnivosti čustev in afektov, zares. Kako potemtakem brati delo, ki razumevanje popularne kulture v kontekstu zgodovinskih političnih, ekonomskih, kulturnih in ideoloških – oziroma, na kratko, družbenih – premen v postjugoslovanskem prostoru (in *vice versa*) osnuje na čustvih in afektih (str. 8)? Mar tudi »zbornik laže«? Poglavje Marine Simić *Skrivna vednost veseljačenja: Od orientalizacije Drugega do (ne)postajanja Drugi (The «Secret Knowledge» of Carousing: From Orientalizing Other to (Not) Becoming-Other)* secira produkcijo Drugosti in postajanja Drugi v in skozi veseljačenje s Cigani oziroma z imaginarijem Ciganov, ki ga utelešajo glasbeniki v vojvodinskih *kafanah*. Kot poudarja avtorica, je »Cigan« – in ne »Rom« – tisti emski pojem, okoli katerega se na ozadju orientalističnih oz. balkanističnih diskurzov zgoščajo afekti. Pri tem se – vsaj kar zadeva jezik in deloma slog – v veliki meri naslantja na Deleuzovo (in Guattarijevo) pisanje, posledica česar je »gosto«, za bralca zahtevno besedilo. Obenem

pa se zdi, da se skozi interpretacije drugih, zlasti antropologa Williama Mazzarelle – če ne ravno lacanovca, pa gotovo »lacanovca v drugem kolenu« – vtihotapi osrednja ugotovitev poglavja, in sicer, da je identifikacija/posnemanje/transformacija/postajanje/drugačenje obsojeno na neuspeh zaradi istih razlogov, ki ga sploh omogočajo. Gre seveda za dialektično (ne)skladje, imanentno vsaki identifikaciji/posnemanju/transformaciji/postajanju/drugačenju, ki na koncu koncev vselej zadeva (ne)možnost užitka.

Če bi poglavju Marine Simić bralec lahko očital teoretsko preobloženost in manko etnografske veseljačenja, pa bo ta bralec vsaj do neke mere prišel na svoj račun v predhodnem oziroma predhodnih dveh poglavjih. V poglavju *Popularna glasba v vsakdanjem življenju delavskega razreda v socialistični Jugoslaviji in po njej: Vzdržljivost čage (Popular Music in the Everyday Life of Working-Class People during and after Socialist Yugoslavia: The Endurance of Čaga)* Rajko Muršič očrta zgodovinski nastanek in premene delavskega razreda (ne proletariata v strogem marksističnem smislu) ter glasbene oblike, ki so ga spremljale, od domače glasbe do hiphopa. Težišče poglavja je postavljeno v Maribor z okolico v obdobju SFRJ, a se morda nekoliko fragmentarno dotakne tudi drugih prostorov in časov. Poglavje sicer izpostavi, da *čaga* ni zgolj zabava, ampak tudi afektivno vzdušje, ki to zabavo dela zabavno, lahko bi rekli priložnost užitka (prim. 226), a ob opisu zgodovine tega, kje, kdaj in ob kakšnih glasbi se je vzpostavljala čaga, umanjka (če odmislimo refleksijo o afektivnih vzdušjih) – opis same čage. Toda ta tišina je glasna. Povedna. Nasprotno pa nas Mišo Kapetanič v poglavju *Hrup popusti na meji:*

* Blaž Bajič, dr. etnologije, kulturne in socialne antropologije, docent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; blaz.bajic@ff.uni-lj.si.

Afekt in mobilnosti na gasterbajterskih avtobusih (*The Noise Dissolves at the Border: Affect and Mobilities in Gasterbajteri Buses*) postavi v sredo glasnega, smrdečega, utesnjenega, skratka, neudobnega dogajanja na delavskih, zdomskih avtobusih, ki povezujejo Švico ter Hrvaško, Srbijo in Bosno in Hercegovino. Poglavlje naj bi bilo etnografski opis čutne in afektivne izkušnje vožnje na tovrstnih avtobusih, a ker je ta »neposreden«, ker gre za avtorjevo lastno izkušnjo, »laže«. Vsaka etnografija, čutna pa še posebej, od raziskovalca pač zahteva, da – ker nimamo neposrednega dostopa do izkušenj drugih – vseskozi upoštevamo povedano, obenem pa reflektivno »uporabljamo« svoja telesa in občutke. S sistematično primerjavo opažanj pa lahko naposled identificiramo določujoče poteze posameznih kulturno pogojenih načinov zaznavanja – ki pa so vedno »postavljene postrani«. Vendar pa ravno skozi to »laž« Kapetanović – kot razredni outsider, ki se zgolj počuti kot insider (str. 198–199) – ne le opiše, ampak v besedilu do-besedno odigra igro insiderjev in outsiderjev, naših in nenaših.

Če Kapetanović sam igra, pa se Tanja Petrović v poglavju *Alternativne kinematografske in literarne zgodovine Jugoslavije in »moč afektiranosti«* (*Alternative Cinematic and Literary Histories of Yugoslavia and the »Power to Be Affected«*) in Dijana Jelača v poglavju *Porodne bolečine: Afektivna življenja in časi Romov v (post)jugoslovanskem filmu* (*Labor Pains: The Affective Lives and Times of the Roma in (Post-)Yugoslav Film*) osredinita na, recimo temu, besedno in filmsko igro drugih – in tudi oni v tem merita na resnico onkraj resničnosti. Ta dvojica izrecno strukturira premišljevanje Tanje Petrović, ko slednja razčlenjuje dve v zadnjem času odmevni deli, ki sta – prvo skozi fiktivno preteklost, drugo skozi nemogočo prihodnost Jugoslavije – vplivali na, tj. afektirali, občinstvo ter spodbudili njegovo politično zamišljanje, in ko si postavlja vprašanje o njeni interpretativni moči v razmerju do

postsocialističnih političnih resničnosti ter subjektivitet, ki se skozi porajajo. Razprava o »laži«, ki govori resnico in proizvaja resničnost, se sklone polemčno. *Contra* razumevanju čustvenih in afektivnih navezav na socialistično preteklost in prihodnost, predvsem v nostalgicnem, melanholičnem registru (ta, kolikor olupšuje, tudi »laže«), ki da spodbujajo politično pasivnost, zagovarja tezo, da – kot kažeta obravnavana film in roman – te spodbujajo radost, slednja pa povečuje politično zmožnost delovanja: »[U]živanje alternativne preteklosti in prihodnosti daje slutiti, da bi bila mogoča tudi drugačna sedanost« (str. 185). Na tem mestu pa se pravo vprašanje razmerja med hegemono ideologijo in njenimi »izzivalci« šele odpre ...

Užitek se znajde v središču (tudi) v poglavju Dijane Jelača, v katerem avtorica obravnava mednarodno uspešne in kritiško priznane (post)jugoslovanske filme. Četudi enačenje afektov in užitka ni povsem jasno, pa Jelača pokaže, kako v obravnavnih delih cineasti (re)producirajo figuro romskega Drugega – Drugega, za katerega se predpostavlja, da uživa (prim. Dolar 1985), in prek katerega uživa tudi občinstvo, fascinirano nad njegovo glasbo, njegovo ujetostjo v nekem Drugem času in prostoru. Še več, pokaže, kako figura romskega Drugega začne za zahodni pogled zastopati Balkan kot tak. Nadalje avtorica trdi – tokrat bolj angažirano in manj teoretsko – da tovrstne upodobitve dvojno izključujejo figuro Rominje, a kot se zdi, spregleda užitek, ki ga prinaša tovrstni avtomatizem kulturne kritike.

Njene teze je treba brati na ozadju predhodnega poglavja *Slovenski trubači: Ekonomije afekta znotraj in onkraj etno-rasizirane razlike* (*Slovenian Trubači: The Economies of Affect within and beyond Ethno-Racialized Difference*) Mojce Kovačič in Ane Hofman, ki prav tako zadeva Drugačenje Roma in užitek (četudi manj eksplicitno), a dodaja ključen poudarek, kar zadeva preobrazbe ekonomske in ideološke resničnosti. Avtorici na

osnovi etnografije delovanja slovenskih trubaških skupin ugotavljata, da »etno-rasnega razlikovanja« ni moč razumeti brez upoštevanja družbeno-ekonomskega razlikovanja ter neoliberalnega »popodjetništvinjenja« vseh vidikov življenja. Najnovejša zgodovinska premena *čage* – ki jo ena izmed opisanih skupin postavlja v svoje ime – je torej v tem, da je sama postala blago in obluba užitka. Čeprav sami pragmatično uporabljajo družbeno-afektivno močno nabite oznake, kot so »balkanski«, »jugoslovanski«, »slovenski«, »romski« in »ciganski«, ter z njimi povezane glasbene oblike, pesmi, koreografije in podobno, da bi ustvarjali in prodajali afekt, pa so zadržani do romskih glasbenikov »nizke klase«. Ti so dojeti kot problematični, ker, povedano na kratko, s svojo dejavnostjo služijo – in uživajo – namesto »nas«; kradejo »naše« službe in užitek. Kovačič in Hofman tozadevno pokažeta na razcep v figuri Drugega med dobrim Romom in slabim Ciganom. Četudi je historizacija same konstrukcije Drugega – tj. širših mehanizmov neoliberalnega trga, ki izkorišča etno-rasne identitetne formacije in radikalizira neenakosti med »različnimi sloji« (str. 131) – povedna, pa se velja vprašati, ali ne velja tudi obratno: ali se ni nek splošnejši človeški proces identificiranja, ki vztraja onkraj posameznih družbenih in ideoloških ureditev, polastil mehanizmov neoliberalnega trga in jih na svoj način radikaliziral? V poglavju *Agropop e/afekt: Kako sta v osemdesetih letih prejšnjega stoletja pop in šala odmevala med ljudmi* (*E/Affect Agropop: How Pop and Joke Made People Resonate in the 1980s*) Martin Pogačar – kot da bi afektivno-teoretsko (dejansko spinozistično) načelo o izvorni odprtosti, nevtralnosti oziroma inherentni dvoumnosti afekta pretvoril v metodološko vodilo – pretresa pojav in pomene pesmi *Samo milijon nas še živi* v času, ko je bila aktualna, in danes, potem ko je bila izdana priredba. Po Pogačarju je skupina, ki je tudi sicer s »humornim« glasbenim, vizualnim in besedilnim izrazom

govorila o dozdevno nepomembnih, vsakdanjih in apolitičnih tematikah, v družbenokulturnem prostoru, ki ga je odprla alternativa osemdesetih, uspela s svojo (ne)resnostjo afektivno nagovoriti »milijon« Slovencev in Slovenk. »Zabavna« banalizacija in normalizacija »resnega« nacionalizma, osnovana na samoviktimizaciji in zgodbi o izjemnosti, je sooblikovala pogoje za poznejšo politično artikulacijo nacionalističnega razpoloženja. Po drugi strani pa je nova različica obravnavane pesmi skoraj petintrideset let po izvirniku doživela mešan odziv: »resen« pristop ni (bil) uglašen z »resnostjo« svojega časa. Ob primerjavi obeh različic pesmi se poglavje izteče v opozorilo, da efektov afektov ni moč predvideti in da, ker podobno velja glede zgodovine, preteklosti ne smemo reducirati na nujno predstopnjo sedanjosti. Pa vendar, postavlja se vprašanje, ali nista politična artikulacija pesmi *Samo milijon nas še živi* in njena priredba retroaktivno spremenila le naše percepcije, temveč tudi pesem samo, tako da je resnična preteklost prav zato, ker je (bila) odprta, manj resnična kot ta, ki nam jo posreduje sedanjost?

Tudi Alenka Bartulović v poglavju *Združeni v sevdalinki? Afektivne aspiracije po jugoslovanskem prostoru (United in Sevdalinka? Affective Aspirations for the Yugoslav Space)* soperstavi dve obdobji v zgodovini (post) jugoslovanskega prostora, in sicer skozi pisanje etno-psihologa Vladimirja Dvornikovića čas med prvo in drugo svetovno vojno ter skozi delovanje begunske glasbene skupine Dertum obdobje jugoslovanskih vojn v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Ob Dvornikovićeve delu pokaže, da je predstava o sicer neenakomerno porazdeljeni strastnosti Jugoslovancev – in sevdahu kot značilnem afektivnem stanju oziroma sevdalinki kot pripadajoči glasbeni obliki – igrala vlogo pri snovanju skupne jugoslovanske identitete

v prvi Jugoslaviji: ni bila zgolj stvar zahodnega pogleda na balkansko Drugečnost; nasprotno, bila je pomembna za občutenje nove nacionalne »duše«, ki bo preseglo notranjo delitev med avstroogrsko in otomansko preteklostjo. Če naj bi se po obravnavani afektivni kartografiji strastnost Jugoslovancev šibila oziroma krepila z zemljepisno širino, pa ob sprejemu sevdalink zasedbe Dertum med mladimi v Sloveniji postane jasno, da afekta, ki nastaja ob glasbi, ni moč etno-nacionalno uokviriti. Poslušanje je ustvarjalo »intenzivno izkušnjo, ki povezuje nekdanje jugoslovanske brate in sestre onkraj vsiljenih nacionalnih meja« (str. 47). Slutiti sicer gre, da je Dertum doživel naklonjen sprejem predvsem med »urbano«, liberalno usmerjeno mladino, ki je v sevdalinkah, podobno kot do brega pol stoletja predtem Dvornikovič, doživela predvsem »samo sebe«, kar ne bi bilo mogoče brez obstoječih in nastajajočih družbenih pomenov (str. 47).

Končajmo na začetku. Poanta, da so afekti brez pomenov slepi (»lažniviki«), pomeni brez afektov pa prazni (pri čemer se »pomen« referira na socio-simbolni proces, diskurz, besedo), kot je (s parafraziranjem Kanta) Adrian Johnston (2009: 116) povzel Lacanovo razmišljanje o afektu, pravzaprav zavzema programsko mesto v zborniku *Družbena življenja afekta: Postjugoslovanski razmisleki (Affect's Social Lives: Post-Yugoslav Reflections)*. V uvodnem poglavju Ana Hofman in Tanja Petrovič z ozirom na »obljubo« osvoboditve, ki jo prinaša t. i. teorija afekta (predvsem v massumijeovski različici), in na »okostenele« pojme družboslovne in humanistične misli namreč zapišeta: »Zavzemamo mesto med dvema prevladujočima strategijama: prvo, ki postulira afekt kot kategorijo za razumevanje/poudarjanje novih oblik političnih skupnosti in pogosto zakriva družbeni konflikt in napetosti,

in drugo, ki ogromno razlagalno moč pripisuje ustaljenim družbenim kategorijam, v prvi vrsti etno-nacionalnim identitetam, in je tako manj primerna za zaobjemanje nians (post)jugoslovanskih družbenih svetov v njihovih hektičnih materialnostih in realnostih« (str. 15). Prav mesto vmesnosti med afektom in pomenom je tisto, ki omogoča motrenje gibanja – zgodovine med gladkim in neprekinjenim nadaljevanjem preteklosti v prihodnost ter pogosto teleološko zgodbo o radikalnem prelomu, človeških življenj med brezupom izgube sveta in upanjem na boljši jutri (pa tudi druge teoretske refleksije, ki jih je najti predvsem v uvodnem poglavju). Obenem pa prav omenjena vmesnost »izdaja« afekt, kolikor ga razume povezanega – nikakor pa ne identičnega – s pomenom (refleksijo tega, da vmesnost kot tako omogoča simbolno, pa pustimo za neko drugo priložnost). Drugače rečeno, v zborniku potihoma prisotno opažanje, da čustva oziroma afekti »lažejo«, predstavlja osnovo, da se od laži oddaljimo. Tu se lahko vrnemo k uvodnemu vprašanju – ali zbornik »laže«? Z eno besedo: seveda. In to je njegova največja odlika, saj prav skozi »laž« proizvede resnico (Realno samo pa, podobno kot afekt, (p)ostaja z(a) besedami). Zato: *lažimo se bar još malo ...*

Literatura in viri

DOLAR, Mladen: Subjekt, ki se zanj predpostavlja, da uživa. V: Alain Grosrichard (ur.), *Struktura seraja*. Ljubljana: ŠKUC, Filozofska fakulteta, 1985, 207–228.

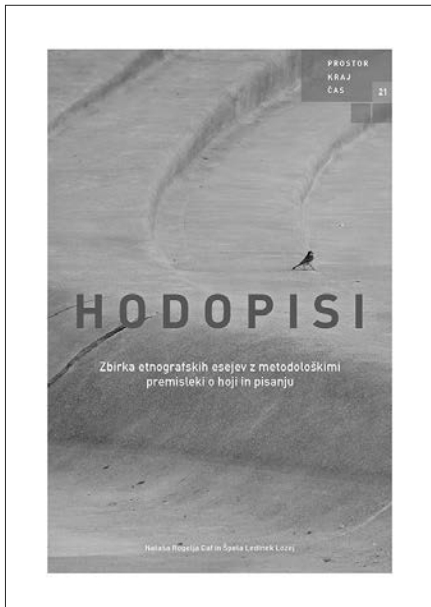
JOHNSTON, Adrian: Affective Life between Signifiers and *Jouis-sens*: Lacan's *Senti-ments* and *Affectuations*. *Filozofski vestnik* 30/2, 2009, 113–141.

SOLER, Colette: *Lacanian Affects: The function of affect in Lacan's work*. London in New York: Routledge, 2015.

ŽIŽEK, Slavoj: *The Parallax View*. Cambridge in London: The MIT Press, 2006.

NATAŠA ROGELJA CAF IN ŠPELA LEDINEK LOZEJ: Hodopisi. Zbirka etnografskih esejev z metodološkimi premisleki o hoji in pisanju.

Založba ZRC (Prostor, kraj, čas 21), Ljubljana 2023, 215 str.

V zbirki Prostor, kraj, čas je izšla zbirka etnografskih esejev, sad kreativnega meandriranja med strogo konceptualizirano znanostjo in literarnim pisanjem avtoric Nataše Rogelja Caf in Špele Ledinek Lozej, ki izven ustaljenih okvirov premišljata hojo in pisanje, dve (pogosto) samoumevni metodi etnološkega in antropološkega raziskovanja. Na nevsakdanjost pristopa nakazuje že sam naslovni neologizem *Hodopisi*, ki ga avtorici opišeta kot »efemerne odtise gibljive meditacije« in »ustvarjalno-raziskovalne etnografske dogodke, ki sledijo (na) ključnosti korakov in nikoli končanemu dolgemu pogovoru« (str. 13).

V knjigi so zbrani tako konceptualno strožje zamejeni razmisleki o hoji in pisanju v antropologiji kot tudi njihova aplikacija v sedmih antropoloških esejih, porojenih na raziskovalnih poteh, ki sta jih avtorici prehodili. Avtorici se najprej ustavita pri hoji in njeni večplastnosti, od hoje kot telesne tehnike do njenega mesta znotraj nove paradigme

mobilitnosti, čutne antropologije ter antropologije čutov in utelešenja (angl. *embodiment*). Hoja, ki ima skupni cilj, je informativna, omogoča uglasitev z okoljem, uporablja telo raziskovalca kot inštrument zaznavanja v opazovanem času in prostoru ter omogoča soustvarjanje znanja v skupini hodečih. Hoje pa ne analizirata zgolj kot spoznavnega orodja ali metode preučevanja v predstavitvi terena, ne ustavita se pri intervjuju med hojo in pridružitvi hodečemu pri njegovi dejavnosti, pač pa osvetlita tudi s hojo prepletene metodologije, umetnost ter aktivizem. Po pregledu različnih obravnjav hoje pri tujih in slovenskih avtorjih se avtorici ob zavedanju, da v 21. stoletju vsakodnevna »nujna« hoja izginja in jo zamenjuje rekreativna hoja, lucidno sprašujeta, ali ni pritegnitev hoje v raziskovalni proces mogoče razumevati kot dejanje časa, ki se lahko ujame v fascinacijo »neomadeževane izkustvene neposrednosti« in reproducira ideološko manipulacijo.

Tudi drugega očiča – pisanja – ki je bilo v antropologiji vse do literarnega obrata v 80. letih 20. stoletja nereflektirano, se Nataša Rogelja Caf loteva večplastno, in sicer pisanje osvetljuje kot predmet in metodo raziskovanja, pa tudi kot refleksijo antropološkega pisanja samega. V historiatu antropološkega pisanja posebej naglasi literarizirano antropološko pisanje, tudi s pomočjo navedkov kanoniziranih antropoloških piscev, ki plastično prikazuje različno upovedovanje terenskih izkušenj. Nadaljevanje *Hodopisov* sledi temeljnemu konceptu literarnega obrata, ki ni samo razrahljal pisanja, pač pa tudi opustil iskanje »pravih« pomenov in razkril raziskovalčevo pozicijo. Pri združevanju hoje in pisanja, ki sta večplastno povezana tako v me-

todološkem kot epistemološkem smislu, gre za spajanje inteligibilnega s čutnim, etnografsko pisanje pa postane način udeležbe v svetu.

Bogato nelingvistično védenje, ki ga dobi raziskovalec pri vsakem opazovanju z udeležbo in ga je težko predstaviti in o njem pisati v klasično koncipiranih znanstvenih besedilih, se tako razpira v sedmih raziskovalnih esejih poti, ki sta jih avtorici prehodili v različnih časovnih obdobjih in v različnih personalnih konstelacijah.

Avtorici najprej reflektirata svojo prvo pot po sledih šavrinske trgovke Marije med Gračiščem, med vasmi nad Buzetom in Trstom, ki sta jo prehodili še kot študentki. Pokrajino, skozi katero sta hodili, sta zrla kot napolnjeno z Marijinimi biografskimi podatki. Etnografski esej je tako sad podoživljanja raziskovalne poti, ki sta jo prehodili pred skoraj tridesetimi leti, in poznejše refleksije. S hojo sta pridobili večplastno razumevanje raziskovanega, obenem pa sta prepoznali lastno podobnost s trgovkami, ki sta jih raziskovali. Njuna raziskava ni doprinesla le k popularnemu in znanstvenemu diskurzu o Šavrinkah, pač pa sta »zabredli« tudi v prakse sogovornikov, po metodološki plati pa naredili prvi korak iz strogega znanstvenega besedila v bolj hibriden žanr fotostripa.

V drugem eseju Špela Ledinek Lozej opiše mobilno opazovanje z udeležbo pri odgonih in prigonih živine v bohinjski planini Krstenica in pri iskanju opuščanih kazonov (stanov) na Matajurju ter večplastnost praznika transhumance pod planino Pecol pod Montažem. Avtorica svoje delo opredeli kot terensko delo med (raziskovalno) hojo, ki zaobjema tako intervjuje med hojo kot opazovanje z udeležbo in pridružitve pri opravkih. V gorskih pohodih z bovskim

* Marjeta Pisk, dr. interkulturnih študijev, znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Glasbenonarodopisni inštitut; marjeta.pisk@zrc-sazu.si.

kozarjem (pastirjem drobnice) in gospo, ki je svoje otroštvo preživljala v planini, kjer je tudi umrl njen oče, avtorica ni razkrivala samo življenjski zgodbi sogovorcev, pokrajina se ni spreminjala le v dogajališče življenjske zgodbe, pač pa je skupna hoja omogočala tudi vstop v drug kraj in čas, obenem pa jo je uvedla v novo vlogo: pisanje uvodnika v knjigo o življenju na planinah in v vlogo pripovedovalke in vodičke. Prebojnost skupne hoje se je pokazala tudi pri raziskavi v Zahodnih Julijskih in Karnijskih Alpah, še posebej ob lokalnem prazniku transhumance. Hoja namreč omogoča navezovanje stikov, skupne izkušnje in vzpostavlja skupni cilj (str. 92), zato so kljub nestrukturiranosti in manjši artikuliranosti intervjuji med hojo bolj sproščeni in zaupni, zunanje spodbude kar vabijo k upovedovanju, raziskovalcu pa pomagajo k boljšemu razumevanju slišane.

V nadaljevanju avtorici sledita spoznanjem, pridobljenim med t. i. hodinarji (angl. *walking seminars*) – etnografskimi pohodi z njunimi sodelavci – ki so sledili metodološkemu napotkom pobudnika tovrstnih pohodov Nicka Shepherd, naj udeleženci različnih disciplin razmišljajo o vnaprej pripravljenem vprašanju ter v diskusijah sooblikujejo odgovore na zastavljeno vprašanje (str. 95). Nastali eseji so tako nadgradnja terenskih zapisov in dnevnika, razmišljanje v pisanju, ki mu predhodi hoja (str. 112). Poleg opisa poti avtorici v eseju razgrneta tudi svoje doživljanje: občutke in osebna razmišljanja, nastala med terenskim delom in po njem, ki na koncu navadno niso vključena v znanstvena besedila. Besedilo ima tako sidrišča v pokrajini, po kateri hodita, hkrati pa sproža tudi razmisleke o hoji kot (ustrezni) metodi raziskovanja: ali je bolj primerna za sondažo terena – ki je pogosto prepletena s pogledi lokalnih vodičev in skrbnikov, ki so prvi pripravljene uvesti raziskovalca v lokalno okolje – ali za poznejše preverjanje podatkov ... Prvi hodinar, namenjen utrjevanju raziskovalne skupine in njenemu vstopu na polje kritičnih dediščinskih študij,

je potekal po delu Evropske pešpoti E12 in Stezah graničarjev od Sečovelj do Škofij. V eseju *Od meje do meje in onkraj* sta izpostavljena skupna hoja in grajenje znanja v dialogu, še posebej v večernih diskusijskih delavnicah. Drugi esej se sprehodi po blatnih stezicah Porabja, srečanjih s sogovorniki in označbah evropskih projektov ob poti. Gre za primer hodopisne meditacije, ki zaobjema tako človeške kot nečloveške akterje na poti ter odstira različne plasti videne in spoznanega, pa tudi različne razloge zanje, med drugim tudi dejstvo, da so muzejske reprezentacije dediščine »tipičen« produkt evropskih projektov. Vse to prebuja v avtorici številna vprašanja, ki dajejo bralcu iztočnice za samostojni ali pa ponovni razmislek.

Eseji, čeprav vsi nastali kot rezultat hodinarjev, so med seboj različni in izražajo specifične hodinarjev, predvsem pa premislekov, ki so jih sprožali. Tretji, *Med pozabo, spominom in zgodovino koroških grap*, je podnaslovljen Po sledeh literature, saj je hodinar uokvirjala literatura koroških pisateljev, predvsem dela Maje Haderlap, namenjen pa je bil mobilnemu opazovanju z udeležbo na turistično-literarni poti, ki jo je vodil Zdravko Haderlap. Kot ugotavljata avtorici, je raziskovalna hoja podobna antropološkemu opazovanju z udeležbo, »a bolj zgoščena, morda bolj pristranska, sploh v kombinaciji z vodičem, morda plitvejša, a zato nič manj informativna in privlačna« (str. 134).

Podobno koncipiran je bil tudi turistično-izobraževalni sprehod po Novi Gorici, ki ga je vodil Blaž Kosovel. Sledeč Ravnikarjevi urbanistični ideji ter političnem diktatu, po katerem naj bi mesto postalo »socialistična izložba na Zahod«, so se na poti razpirale notranje disonance: med prvotnimi in drugotnimi prišleki, med centralno in lokalnimi oblastmi, med parkom in neukročeno naravo v mestu ... Kot v analizi sprehoda reflektira Špela Ledinek Lozej, je ena izmed posebnosti hodinarsko-diskusijske metode tudi skupno grajenje znanja, ki vodi do prepletanja misli, kar vodi v skupno

avtorstvo ne samo spoznanj, pač pa tudi tovrstnih zapisov. To zelo močno odseva tudi iz sklopa, ki ga sestavljajo fotografije in misli drugih udeležencev hodinarja po slovenski Obali.

Zadnji hodopisni esej poteka ob strugi reke Rižane in se potaplja v vprašanja antropocena, obenem pa razpira vprašanje uglaševanja večglasnosti tako samega raziskovanega fenomena kot tudi skupine raziskovalk. Ne samo skupna hoja, pač pa tudi skupinske diskusije in pisanje »vmesnega teksta« med terenskimi dnevniki in končno objavo se namreč tako kot reka pretakajo, vijugajo, zastajajo ...

Sedem hodopisnih esejev opisuje zelo različne poti in modalitete pritegnitve hoje in kreativnega pisanja v raziskovalni proces ter načjenja številna vprašanja, povezana s posameznostmi konkretnih kontekstov raziskovalnih pohodov, zato včasih deluje nepovezano. Vendar pa zbirka esejev, uokvirjena med *Prolog in Hodopisni epilog*, vsekozi sledi večplastnemu razmisleku o hoji in pisanju kot orodjih spoznavanja in metodah etnografskega dogodka. Hodopisi, »ki so v tesnem razmerju s klasičnim pojmovanjem etnografije, a so vendarle specifični zaradi svoje meditativne intervencije, ki hojo in pisanje preizkuša kot dve metodi antropološkega raziskovanja« (str. 172), nudijo prostor širšim metodološkim vprašanjem in prevprašujejo domet kvalitativnega raziskovanja. S tem se umeščajo v polje postkvalitativnega raziskovanja, za katerega so značilne raziskovalne prakse onkraj metodološkega proceduralizma in upoštevanje sopostajanja raziskovalca, raziskovanega in raziskovalnih tehnologij, ki transformirajo pomen raziskovalnega dogodka. Pri tem skupna hoja in intenzivne diskusije zabrisujejo meje med mislimi posameznika, kar lahko zabriše tudi uvid v razmerja moči v skupini. Tako kot se prepletajo koraki, se prepletajo tudi besede od uglaševanja do resonance v nedokonč(a) nem hodopisu. Zbrani eseji so po eni strani končni rezultat raziskave, čeprav so ohlapnejši kot znanstveni članki in

slogovno bližje literarnemu pisanju, po drugi pa nudijo izhodišča in nastavke za strožje formulirano znanstveno pisanje. Pogosto odražajo meditativno vlogo razmišljanja v gibanju, v katerem se prepletajo pretekle izkušnje raziskovalca, ki se obudijo ob doživetem na poti in se spojijo s teoretskimi

premiseleki, pridobljenimi iz del drugih avtorjev in pogovorov s sopotniki. Knjiga tako z rahljanjem in zabrisovanjem meje med klasičnim znanstvenim in literarnim pisanjem nudi zanimivo in tekoče branje, ki ga metodološki diskurzi in raznolikost primerov ne ovirajo. Zato s svojo žanrsko hibridnostjo

in novimi pogledi prestopa pogosto ločnico med profesionalnimi bralci in bralci za užitek. Gre torej za delo, ki zahtevne premiseleke o metodologiji in epistemologiji prinaša na izjemno svež in berljiv način.

VANJA HUZJAN: Materialni svet otroštva.

Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2023, 206 str.

Knjiga *Materialni svet otroštva* se začne s fotografijo na ovitku in napako pri njenem opisu, ki ju avtorica pojasni v uvodnih stavkih in nas na ta način povabi v vznemirljivi svet kompleksnih interpretacij materialnih sledi preteklosti. Preteklost v knjigi je čas od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne v Ljubljani in okolici, interpretacijam pa sledi skozi fotografsko in priročniško gradivo ter pripovedi. Avtorica predstavi raziskavo, ki je bila zasnovana etnološko in je sledila dvema izhodiščema: prvič, da so predmeti pomemb-

ni pričevalci preteklosti, saj materializirajo družbena delovanja in pomene, ter drugič, da vzgoja in socializacija otrok konstituirata družbo in kulturo. Ker se družba in kultura ustvarjata z ustvarjanjem otrok, je avtoričino temeljno vprašanje, kako je družba Ljubljane in okolice v prvi polovici 20. stoletja socializirala otroke preko stvari in predmetov. V nasprotju z naslovno fotografijo, ki prikazuje bogato oblečeno deklico z modnim klobukom na glavi in knjigo v naročju, postavljeno v meščansko okolje preobilja igrač in otroških predmetov, je že v uvodu jasno, da bo predmet raziskave interpretiran skozi intersekcionalnost razreda in spola. Materialni svet otroštva prečijo razredne in spolne razlike, ki so bile konstitutivni elementi razredno in spolno globoko razdeljene in razslojene slovenske družbe tistega časa. Avtorica nas potemtakem na samem začetku ne povabi samo v vznemirljivi svet kompleksnih interpretacij materialnih sledi preteklosti, temveč v še bolj vznemirljivo realnost, kjer so bili otroci večinskega prebivalstva na vasi »bolj ali manj lačni, redko umiti, slabo oblečeni in tudi duševno zanemarjeni. Nasprotno je bil otrok statusni simbol meščanske družine in zato je bila skrb za njegove materialne potrebe in ,pravilno‘ vzgojo neprimerno večja« (str. 8).

Vanja Huzjan je k raziskavi pristopila z vprašanjem, katere in kakšne so bile razmere, v katerih so živeli otroci v Ljubljani in okolici v navedenem obdobju, ter kako so te razmere konstituirale kulturo otroštva kot občutenja in vsakdanjega življenja. S preprostim vprašanjem je sprožila niz raznovrstnih odgovorov, ki jih je izvirno sestavila v kompleksno celoto odlično izpeljane raziskave. To zahtevno delo je opravila znanstveno natančno, metodološko dosledno in osebno raziskovalno angažirano. Viri raziskave so bili pisni, slikovni in predmetni ter ustni. Med pisnimi viri je avtorica analizirala tedanje priročnike za nego in vzgojo otrok, bontone, članke ter strokovne in leposlovne knjige. Kljub temu da so priročnike večinoma pisali moški, je bil najpomembnejši vir priročnik ene redkih avtoric, Milice Stupan, iz leta 1932. Vanja Huzjan je v tem priročniku našla natančno standardizacijo otroka in odraslega skladno z normativnim redom takratne družbe, tudi delitev otrok na mestne, kmečke in proletarske.

Med slikovnimi in predmetnimi viri je avtorica uporabila družinske filme, posnetke in fotografije, otroške in družinske portrete, shranjene v muzejih in fototekah, ter raznovrstne razstave. Temeljno gradivo za raziskavo pa je avtorica pridobila z ustnimi viri. Posnela je

* Mirjam Milharčič Hladnik, dr. sociologije, izredna profesorica, znanstvena svetnica, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije; mirjam.milharcic-hladnik@zrc-sazu.si.

dvajset večurnih pripovedi z desetimi pripovedovalci, ki so bili rojeni med letoma 1916 in 1937 v Ljubljani in okolici. Pripovedovalci so se rodili v tri različne družbene sloje, in njihove zgodbe so posebej privlačno branje. Pripovedi so tematsko vključene v strukturno razdelitev knjige in opisujejo prehransko, bivalno in oblačilno kulturo razrednih slojev, kot so se je spominjali avtoričini sogovorniki. V pripovedih sledimo opisom izjemnih razlik med tistimi, ki so odraščali v boljših družbenoekonomskih razmerah, in tistimi, ki jih ni obdajala blaginja materialne preskrbljenosti. Kot poudari avtorica, pa je paradoks, »da so meščani, delavci in kmetje živeli na različne načine in otroke vzgajali z različnimi vzgojnimi prijemi, a kljub temu v enakih patriarhalnih razmerjih« (str. 170).

S posnetimi pogovori s starejšimi prebivalci Ljubljane z okolico je Vanja Huzjan opravila pomembno delo, saj je zbrala dragocene spomine, ki ostajajo pomemben vir za nadaljnje preučevanje pričujoče tematike. Z njimi je obogatila spoznavanje in razumevanje vsakdanjega življenja ne le otrok, temveč tudi družin in družbe v času od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne. Skozi spomine, diskurzivno analizo prevladujočih ideoloških predstav o otroštvu in spolnih vlogah ter zgodovinsko kontekstualizacijo realnih življenjskih razmer je predstavila osupljivo nasprotje med konstituirano podobo otroštva in resničnim življenjem otrok skozi prizmo razrednih, socialnih, ekonomskih, spolnih in kulturnih družbenih razlik.

Pri nedvomno z dejstvi ter pisnimi in ustnimi viri podprto podobo materialnega sveta otroštva se mestoma vendarle zdi, da je shematična predstava razredno različne izkušnje otroštva

pomanjkljiva. Ko opisuje delavskega otroka »v topli, a zatohli bivalni kuhinji«, ki je očeta videl le »ob nedeljah«, ki je jedel »močnate jedi in gomoljno zelenjavo, ki se jima je z leti pridružil okus po zelju in fižolu«, se igral »s predmeti iz narave«, njegova obleka pa je bila »večinoma sprana in ponošena«, čeprav je dobil tudi novo obleko, a jo »je sešila mama iz cenejšega blaga ali pa je predelala odsluženo obleko odraslega«, z leti pa se je otrok vedno več zadrževal zunaj in »skupaj s sosedomi otroki tvoril vrstniško skupino« (str. 171), se ne morem ubraniti občutka, da v opisu nekaj manjka. Morda gre le za tako velik poudarek na »materialnosti«, da so zaradi njega drugi vidiki socializacije, občutenja otroštva in konstituiranja družbe zastrti ali prezrti. Mislim na čustva, čustvovanje, izkušnjo in tiste individualne, intimne vidike konstituiranja družine, odnosov med spoloma in doživljanja otroštva, ki jih nedvomno določa materialnost realnosti, a presegajo njeno enodimenzionalnost. Sprašujem se, in nedvomno ta vprašanja izhajajo iz pripovedi o otroštvu na vasi v času pred drugo svetovno vojno, ob katerih sem sama zrasla, kako veliko je lahko veselje pri igri »s predmeti iz narave«; kako močan občutek povezanosti z »vrstniško skupino«; kako vzhičeno zadovoljstvo za novo obleko ali igračo, ki jo »je sešila mama iz cenejšega blaga«; kako vsakodnevno prijeten občutek, da ima hrana »okus po zelju in fižolu«; kako nepozabni trenutki petja in pripovedovanja zgodb v »topli, a zatohli« kuhinji, in nenazadnje, kakšna sreča, ko se očeta vidi »ob nedeljah«. Po drugi strani gre morda tudi v tej recenziji knjige za nepremostljiv prepad med »črno« in »belo« znanstveno interpretacijo otroštva, ki že desetletja

zeva med tistimi, ki v otroštvu vidijo bedo, usodno odvisnost in izkoriščanje, ter nasprotnimi, bolj pozitivnimi ali »svetlejšimi« interpretacijami otroštva. O tem poglobljeno piše tudi avtorica, ki pregled kompleksnega raziskovanja otroštva sklene z ugotovitvijo, da je ob vseh materialnih determinantah otroštva navsezadnje vendarle ključno ravnanje odraslega in vprašanje, ali ga otrok zanima ali ne. Po njenem mnenju »zanimanje odraslega za otroka priskrbi odnosu kvaliteto (intimnost), konstantnost (kvantitativna navzočnost) in zato otroku občutek varnosti v svetu« (str. 41). Prav v tem avtoričinem zaključku, v dejstvu, da je odnos do otroka individualen in da ni pogojen zgolj z razredno pripadnostjo, tiči nastavek tako za preseganje črnega in belega interpretiranja otroštva v preteklosti in danes kot tudi za razširitev razumevanja materialnega sveta otroštva v okviru analize intersekcionalnosti razreda in spola.

Knjiga Vanje Huzjan raziskuje »kulturne krajine« prehranjevanja, nege, oblačilnega videza, bolezni, iger, bivanjskih razmer, otroškega dela ter preživljanja prostega časa in vzgoje otrok v Ljubljani in okolici v prvi polovici 20. stoletja. Tako kot so kompleksni prostor, čas in spomin, ki so predmet njenega zanimanja, je tudi v knjigi predstavljena raziskava kompleksno delo, ki mu posebno vrednost dajeta izvorni pristop in uporabljena kvalitativna metodologija. Avtorica nedvoumno in pronicljivo pokaže in dokaže, kako so bile in so še vedno prav fantazije odraslih odločilen konstitutivni element procesov ustvarjanja otroštva v materialnem in nematerialnem smislu ter kako izjemno pomembna – tudi ko gre za materialni svet otroštva – je navezava analize preteklega obdobja na današnji čas.

MIHA KOZOROG (ur.): Mladi podjetniki: etnografije političnega, ekonomskega in moralnega subjekta.

Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2023, 210 str.

Zbornik o raziskovanju podjetništva med mladimi v antropološki perspektivi obsega osem prispevkov slovenskih in tujih antropologov. Pri pripravi recenzije sem se, kolikor je bilo to le mogoče, osredotočil predvsem na obravnavo študij primerov in poskusil vsaj v nekaterih primerih podati mnenje iz lastne enajstletne podjetniške prakse. Miha Kozorog se v prispevku najprej dotakne oddaje Štartaj Slovenija!, kjer poskušajo mladi podjetniki s svojimi izdelki prodreti na trgovske police podjetja Spar Slovenija in začeti lastno podjetniško pot. Sledi krajši pregled dosedanjih teženj antropologije po raziskovanju podjetništva. Antropologija na tem področju v zadnjih letih napreduje, medtem ko se je v preteklosti povečini ukvarjala z ekonomijo kot načinom preživetja. Avtor v svojem delu kritično obravnava sodobne institucije, pospeševalnike in organizacije, ki se ukvarjajo

s spodbujanjem podjetništva. Zanimiv je predvsem del o inovativnih idejah, ki jih udeleženci nato predstavljajo na različnih podjetniških tekmovanjih in jih razvijejo izjemno hitro (v enem koncu tedna). Zelo poučna je tudi zgodba podjetnice, ki razkrije »drugo plat medalje«: izčrpanost, zahtevnost podjetniškega življenja in trdo delo.

Richard Pfeilstetter se v prispevku dotakne antropoloških obravnav podjetništva s praktičnima primeroma iz Španije. Razpravlja o medijskem podjetniku v Andaluziji in se sprašuje, ali ta ustreza definiciji sodobnega podjetnika ali ne, kar podkrepi s kombiniranjem različnih antropoloških teorij. V nadaljevanju se dotakne tudi obravnave gastronomske dediščine v podjetništvu na območju sredozemske Španije. Ob koncu avtor izrazi »željo«, da bi antropologija razvila bolj raznoliko raziskovanje podjetništva z etnografskimi metodami in antropološko teorijo.

Tatiana Bajuk Senčar v svojem prispevku obravnava ključne tokove politik in diskurzov v Evropski uniji (EU), ki so vplivali na razumevanje podjetništva mladih v EU. V politikah EU ima podjetništvo pomembno mesto, saj so ravno mala in srednja podjetja ključna za razvoj gospodarstva. Mnogo dokumentov omenja spodbujanje podjetništva, ustvarjanje razmer za razvoj podjetništva, povezovanje projektov Erasmus s podjetništvom in uvajanjem podjetništva v šolstvo ter razvoj programov mentorstva. Prikazane so tudi razlike med teorijo in prakso podjetništva. Če si na tej točki drznem podati lastno mnenje – po 11 letih razburkane podjetniške poti lahko brez težav trdim, da podjetništvo ni za vsakogar. Na osnovi poznavanja politik EU menim, da bi moral biti večji del politik usmerjen tudi v izogibanje idealizaciji

podjetništva, ki je na eni strani sicer izziv, na drugi strani pa trdo delo in daleč od varnosti, ki jo nekateri naivno vidijo v »uspešnih podjetnikih«.

Peter Simonič v svojem prispevku obravnava tematico neenakih institucionalnih razmer delovanja mariborskih zagonskih podjetij in zadrug po gospodarski krizi leta 2008. Maribor je bil po zaprtju številnih tovarn in velikih podjetij že po osamosvojitvi, predvsem pa po gospodarski krizi 2008 primoran v prestrukturiranje in razvoj malega družinskega podjetništva. Avtor se je osredotočil na zagonska podjetja in zadruge. Sledi opis Tovarne podjetij, ki deluje kot univerzitetni podjetniški inkubator in nudi prihodnjim podjetnikom osnovno infrastrukturo, znanja in mreženje med različnimi podjetniki in njihovimi mentorji. V nadaljevanju se avtor osredotoči na zadruge in združno podjetništvo ter šibke možnosti, ki jih imajo zadruge na trgu v primerjavi z zasebnimi podjetji (družbami z omejeno odgovornostjo, samostojnimi podjetniki idr.). Zadruge so v Sloveniji zaradi številnih razlogov na trgu v slabšem položaju kot podjetja, tudi število zaposlenih v njih je zelo nizko v primerjavi s tujino.

Saša Poljak Istenič se v svojem prispevku sprašuje o zanimivi tematiki, in sicer, kako vzgojiti podjetnika s spodbujanjem podjetništva v slovenskem srednješolskem izobraževanju. Članek temelji na izvedeni raziskavi med dijaki in profesorji o obravnavani tematiki, pred izsledki raziskave pa avtorica povzame tudi zgodovino podjetniškega izobraževanja v Sloveniji. Zelo zanimivi so tudi izsledki o pojmovanju podjetnosti in podjetništva, saj mnogi pojem podjetništva takoj povezujejo z »gnilimi kapitalisti«, kar je sicer daleč od resničnosti. Podane so

* Andrej Šumer, univ. dipl. etnolog in kulturni antropolog, samostojni podjetnik, URTP PRO, Andrej Šumer, s. p.; andrej.sumer@si.cx.

izkušnje dijakov, ravnatelja in podjetniškega mentorja ter primeri iz literature. V šolstvu je podjetništvo prisotno kot del izobraževanja, je pa potreben kritični premislek o tem, v kakšnem obsegu uvajati podjetniške veščine v srednješolske programe. Na tem mestu si ponovno drznem podati svoje, sicer subjektivno mnenje – najbolje bi bilo, da podjetništvo v srednji šoli v večji meri ostane kot obšolska dejavnost (krožek ipd.). Zakaj? Ker se bodo tako na podjetniške vsebine vpisali samo dijaki, ki jih podjetništvo zanima, s čimer bodo te dosegle svoj namen, njihova izvedba pa bo kakovostnejša. Vanessa Benak Cvijanović in Rene Dopler se v svojem prispevku osredotočita na naracijo mentorjev in dijakov srednje šole na Dolenjskem. Skupina dijakov je leta 2019 zmagala na nacionalnem podjetniškem tekmovanju mladih – POPRI. Raziskava je potekala med 25. in 29. novembrom 2019, osredotočala pa se je na zmagovalce tekmovanja POPRI 2019. Podana je analiza podpornih institucij, ki spodbujajo podjetništvo med mladimi v Sloveniji; opazna je tudi sprememba mentalitete med mladimi pri pojmovanju, dojetanju in izvajanju podjetniških aktivnosti. V srednješolskih klopeh podjetniška dejavnost ni usmerjena zgolj v razvoj podjetja, ampak tudi v spodbujanje podjetnosti kot načina življenja in razmišljanja mladih. Zmago-

valna ekipa je predstavila svoje izkušnje in razloge za uspeh na tekmovanju POPRI 2019. Zanimivo bo spremljati nadaljnji razvoj podjetniške ekipe in njihove uspehe, pa tudi neuspehe na podjetniški poti.

Gregor Cerinšek, Dan Podjed in Sara Arko se v svojem prispevku osredotočijo na spodbujanje inovativnosti in podjetništva v interdisciplinarnih študentskih projektih. Obravnavajo različne projekte, ki so bili sofinancirani v sklopu različnih programov – med bolj znanimi so bili razpisi iz programa Po kreativni poti do znanja (PKP). Izvedena raziskava je pokazala, da je večina študentov kot ključne motivacijske dejavnike navedla pridobitev praktičnih veščin in znanj ter pridobitev referenc za gradnjo kariere. Pri pridobljenih kompetencah in veščinah so izpostavili pridobitev dodatnih znanj in prenos teorije v prakso. V nadaljevanju sta bila predstavljena projekta PEOPLE in Active8-Planet, kjer so bili študentje usmerjeni k povezovanju med industrijskimi partnerji in k uporabi svojega znanja v praksi (projekt PEOPLE), kakor tudi k medgeneracijskemu povezovanju, razvoju po meri ljudi, sodelovanju med univerzami in podjetji ter okoljskim ambicijam in akcijam (projekt Active8-Planet). Na kratko so avtorji predstavili tudi projekt UCAMP. Študentje so bili s sodelovanjem zadovoljni, seveda pa so se

soočili tudi z mnogimi izzivi, kar pa je glede na dejstvo, da se je večina šele dobro srečala z gospodarstvom in podjetništvom, logično in pričakovano.

Virginia Squizani Rodriguez se v svojem prispevku osredotoči na osebno izkušnjo s Silicijevo dolino in izkušnjami z zagonskimi podjetji v Braziliji. Opisuje izkušnjo z ekipnim delom na ideji na podjetniškem zagonskem koncu tedna (*Startup Weekend*), kjer se je pri 22 letih prvič soočila s podjetništvom. Opisuje izkušnje iz Silicijeve doline ter začetke, izzive, uspehe in neuspehe na svoji podjetniški poti. Avtorica pri tem kombinira lastno podjetniško pot in raziskovanje podjetniških poti v podjetniških pospeševalnikih. Navaja, da je podjetniška pot zanimiv kontrast, ki na eni strani izkazuje luksuz in uspehe, na drugi strani pa pomeni veliko odrekanja in stresnih situacij, kar je sicer v javnosti pogosto zamolčano.

Zbornik je zaradi aktualnosti tematike zanimiv tako za antropološko kakor tudi drugo stroko in širšo javnost (lastniki podjetij, mladi podjetniki, javni sektor, politika, podjetniški inkubatorji, razvojne agencije ipd.). Menim tudi, da je v prihodnje treba prijaviti več projektov za raziskovanje antropologov v podjetništvu kakor tudi antropologov na vodilnih delovnih mestih v zasebnem sektorju v Sloveniji.

BOJANA ROGELJ ŠKAFAR (ur.): Slovenski etnografski muzej: Prvih sto (1923–2023) / Slovene Ethnographic Museum: The First Hundred (1923–2023).

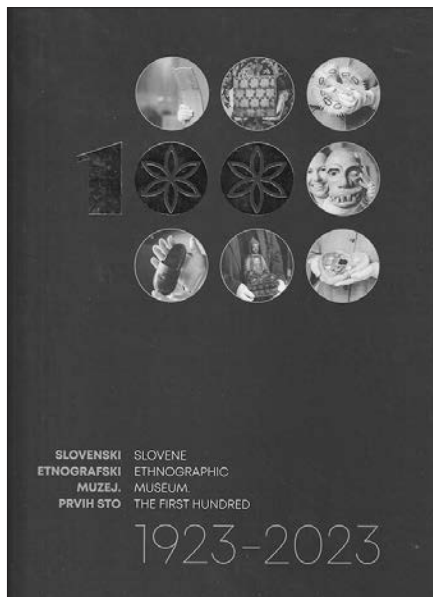
Slovenski etnografski muzej, Ljubljana 2022, 187 str.

Pomemben del življenja institucij so njihove obletnice – merijo čas njihovega delovanja, tako kakor leta, desetletja posameznikovega življenja, in so priložnost za praznovanje. Letos je pra-

znično leto Slovenskega etnografskega muzeja (SEM), ki je bil ustanovljen pred stoletjem kot Kraljevi etnografski muzej in je naslednik dve leti prej nastalega Etnografskega inštituta. S tem

dejanjem je njegov prvi in dolgoletni ravnatelj Niko Zupanič zakoličil temelje zbiralskega, raziskovalnega in predstavitvenega dela osrednje in najstarejše nacionalne etnološke ustanove.

* Ingrid Slavec Gradišnik, dr. etnologije, znanstvena svetnica, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje; ingrid.slavec-gradisnik@zrc-sazu.si.

SEM praznuje vse leto, z množico prireditiv. Osrednja, 22. junija, je bila pospremljena z odprtjem dela nove stalne razstave *Človek in čas: Prvih 100* (prvi del razstave so etnološke pripovedi stotih predmetov, odprtje drugega dela, Od ponedeljka do večnosti, je napovedano za letošnji oktober), s panojsko razstavo Nesnovna kulturna dediščina: Ob 20-letnici Unescove konvencije ter z živahnim celodnevним dogajanjem na muzejski ploščadi. Že leto prej je stoletnico napovedala praznično oblikovana knjiga *Slovenski etnografski muzej: Prvih sto (1923–2023)*, ki je ne gre primerjati z objavami SEM ob prejšnjih jubilejih. Ti so bili neposredno apostrofirani v muzejskem glasilu *Etnolog / Slovenski etnograf / Etnolog* in so nadvse zanimivi z vidika zgodovine etnološke vede in muzeologije v slovenskih muzejih, posebej pa zgodovine SEM. Kažejo na utripe, ki so pripeljali do današnje podobe muzeja. Predvojni *Etnolog* jubilejem ni sledil, naslednje desetletnice pa so bile z različno pozornostjo omenjene v *Slovenskem etnografu* in v novi vrsti *Etnologa*. Tretje desetletje delovanja je pospremil zapis takratnega ravnatelja muzeja Borisa Orla (*Slovenski etnograf* 6–7, 1953–1954). Besedilo ni poudarjalo dosežkov muzeja, temveč je bilo v celoti namenjeno opisu njegovega nezavidljivega položaja, saj je

bila rdeča nit opozorilo »na zelo čudno in neverjetno dejstvo, da je Etnografski muzej v Ljubljani, naša osrednja etnografsko-muzejska ustanova, po tridesetih letih svojega obstoja še vedno brez svojih lastnih prostorov, brez svoje lastne muzejske zgradbe«, kar je »glavna ovira njegovemu razvoju«. Orel je vnovič postavil »načelno vprašanje o obstoju Etnografskega muzeja. Ali smo za Slovenski etnografski muzej ali nismo?« Na 40. obletnico je spomnil ravnatelj Boris Kuhar v krajšem uvodniku *Slovenskega etnografa* (16–17, 1963–1964), v katerem je ugotovil, da je kljub prostorski stiski in drugim težavam muzej »opravil pravo pionirsko delo na področju raziskovanja ljudske kulture na Slovenskem. Danes predstavlja po zaslugi pok. ravnatelja Borisa Orla, ki je prevzel vodstvo muzeja po osvoboditvi, središče etnološkega znanstvenega dela in osrednjo etnografsko muzejsko ustanovo v Sloveniji.« Jubilejno leto so počastili s štirimi občasnimi razstavami (Slovenske ljudske maske, Ljudsko slikarstvo na Slovenskem, Vraževerje na Slovenskem in Južno Pohorje). Zdi se, kakor da se je 50. obletnica izmuznila spominu, zato pa je bila z objavo *Slovenskega etnografa 60 let SEM* (31, 1980–1982, 1983) v večjem formatu vsebinsko izčrpnjeje zaznamovana 60. obletnica. Uvodnik je prispeval ravnatelj Boris Kuhar s kratko zgodovinsko skico, s katero je opozoril na čas pred ustanovitvijo in čas po njej, ko si je muzej postavil nalogo »[z]birati, ohranjati, proučevati in razstavljati etnografske predmete, tvorne spomenike slovenske ljudske kulture z vsega slovenskega ozemlja«. Kustosinje in kustosi so pregledno predstavili tematiko in delo v kustodiatih, ki so jih vodili. Za zgodovino muzeja sta poučna še prispevek »Pomembnejši dogodki v zgodovini Etnografskega muzeja« in spisek »Osebe Etnografskega muzeja (1921–1983)«. Sedem desetletij je omenjenih s stavkom v uvodniku *Etnologa* 3 (1993) in na Etnomuzejskih straneh, pospremljen s prispevki o problematiki muzejev z regionalnega

vidika. Desetletje pozneje (*Etnolog* 13, 2003), ob 80-letnici, se je direktorica Inja Smerdel vprašala: »Smo stari ali mladi?«, s čimer je jedrnatopisala premislek v času, ko se je muzej s svojimi strokovnjaki in zbirkami že udomačil v novi razstavni in upravni zgradbi ter v depojskih prostorih na današnji muzejski ploščadi ob Metelkovi ulici. V desetletju, ko je SEM naposled pridobil dolgo želeni prostor za svoje delovanje, so bili vsi naporisodelavk in sodelavcev namenjeni pripravi in začetku uresničevanja koncepta življenja novega muzejskega prizorišča – v tem duhu je bil SEM hkrati »mlada družina« in kolektiv »poskočnih osemdesetletnikov«. 90. obletnica je že tematizirala uresničevanje nove muzejske vizije, zasnovane leta 1996, sad teh prizadevanj pa sta bili stalni razstavi Med naravo in kulturo (2006) in Jaz, mi in drugi: Podobe mojega sveta (2009). Leta 2013 je devetdesetletij simbolno označila razstava Vrata – prostorski in simbolni prehodi življenja, pa tudi letnik *Etnologa* (23, 2013), posvečen obravnavi praznikov in praznovanj kot družbeno konstituiranih in spremenljivih izrazov različnih identitet posameznikov in skupnosti. V tem zvezku so navedene tudi vse spremljevalne prireditve in dogodki, obširneje pa se je ob preteklih desetletjih SEM ustavila direktorica Bojana Rogelj Škafar v prispevku 90 let Slovenskega etnografskega muzeja: Metamorfoze v času in prostoru. V njem je zgoščeno povzela, kako je bil muzej od prvega desetletja naprej vpet v spreminjajoče se družbeno-politične kontekste na eni strani in v strokovni razvoj etnologije in muzeologije na drugi. Sklenila je: »Dolga pot je za nami od časov s kraljevim predznakom, tistih, prepojenih s starojugoslovanskim duhom, prek obdobja socialističnega samoupravljanja do sodobnih neoliberalnih turbulenc, ki nam ne dajo dihati in spati. Pa vendarle, biti v središču družbenega vrvenja, se nanj odzivati, odpirati vprašanja in iskati odgovore v dialogu z ljudmi, iskati smisle in vrednote, jih utemeljevati z

žlahtno dediščino, ki je in bo preživela, to so izzivi za muzealce v Slovenskem etnografskem muzeju in naloge za prihodnje rodove.«

Odblesk te popotnice kaže tudi letošnje praznovanje, ki se posebej vtiskuje v izdano knjigo *Slovenski etnografski muzej: Prvih sto*. Ta že z zunanjo podobo želi nagovoriti najširši bralski krog, in ne zgolj strokovnjakov, ki sledijo muzejski periodiki in drugim muzejskim publikacijam – tudi s tem, da je dvojezična, z vzporedno postavljenima slovenskim in angleškim besedilom, in da so bili sodelavci naprošeni, naj besedila ne bodo pisana ozko strokovno, temveč z osebno noto.

Knjiga ob dveh uvodnih besedilih vsebuje tri večje razdelke: najobsežnejši je SEM smo ljudje, sledita še Kolegi o nas in Zgodovina SEM v slikah.

Uvodni besedili sta prispevali sedanja direktorica Natalija Polenec (od leta 2020) in Inja Smerdel, direktorica v prelomnem desetletju 1995–2005. Prva se v besedilu Stoletje rasti muzeja in premen muzejske etnološke misli sprehodi skozi zgoščen institucionalni historiat z omembo ravnateljev in direktorjev muzeja (Niko Zupanič, 1923–1940; Rajko Ložar, 1941–1945; Boris Orel, 1945–1962; Boris Kuhar, 1962–1987; Ivan Sedej, 1986–1995; Inja Smerdel, 1995–2005; Bojana Rogelj Škafar, 2005–2015; Tanja Roženberger, 2015–2020) ter njihovih najpomembnejših prispevkov k razvoju SEM v ustanovo, kakršna je danes: vpeta v slovenski in mednarodni prostor, odprta in vključujoča za poglede od tu in drugod, pozorna na dediščino in sodobnost.

Muzej je skoraj do konca prejšnjega stoletja spremljalo vprašanje, na katero odgovarja Inja Smerdel v prispevku Biti ali ne biti ni več vprašanje ... SEM. V osebni zapisu je desetletje, ko je vodila muzej, označila za »most med starim in novim«. V tistem desetletju se je podpisala pod niz strokovno in širše kulturno argumentiranih besedil o »novem« – »mednarodno primerljivem slovenskem – evropskem in zunajevropskem muzeju« na novem ljubljanskem »kulturnem travniku«, v

katerih se je zavzela za »dovolj prostorno muzejsko hišo za vse njegove delovne (raziskovalne, dokumentacijske, restavratorske, izobraževalne, založniške) in ustvarjalne razstavne potrebe«. Danes prve vtise o njeni zaposlitvi v SEM (od leta 1979) beremo, kakor bi gledali nekje odložen črno-bel film. Čez približno desetletje se je začela vrteti barvitejša podoba, ne neodvisna od let osamosvajanja v samostojno slovensko državo. Po propadlem prizadevanju za pridobitev prostorov v Mladiki na Prešernovi cesti je Vlada Republike Slovenije leta 1994 za SEM in druge kulturne dejavnosti namenila izpraznjen vojaški kompleks stavb na Metelkovi. Koncept za ureditev notranjosti lupine in njene vsebine – za muzej kulturnih identitet – je bil objavljen leta 1996 (I. Smerdel, Projekt, imenovan Slovenski etnografski muzej, *Etnolog* 6), z motom »muzej o ljudeh, za ljudi«. Prvi korak je bilo odprtje upravne zgradbe sredi leta 1997, v razstavno hišo pa so bili obiskovalci povabljeni konec leta 2004.

S kakšnimi vsebinami in dejavnostmi se je polnil in se polni muzej, je s primernimi odmerki zgodovine zbirk oz. kustodiatov, z inovacijami v zadnjih desetletjih, s poudarkom na tematskih in metodoloških vidikih ter z osebnimi komentarji njihovih skrbnic in skrbnikov nanizano v drugem in najobsežnejšem delu knjige. Vsem je za besedilo, slikovno gradivo in spisak izbrane literature za radovednejše bralce odmerjen enak obseg. Barbara Sosič piše o Kustodiatu za kmečko gospodarstvo in promet, Tanja Roženberger o Kustodiatu za obrt in trgovino, Polona Sketelj o Kustodiatu za stavbarstvo, notranjo opremo in bivalno kulturo, Janja Žagar o Kustodiatu za oblačilno kulturo in tekstil, Nena Židov o Kustodiatu za družbeno kulturo, Adela Pukl o Kustodiatu za duhovno kulturo in Bojana Rogelj Škafar o Kustodiatu za ljudsko likovno umetnost in slikovne vire. Kustodiata zunajevropskih zbirk – iz Afrike in Amerike ter iz Azije, Avstralije in Oceanije – predstavljata Marko Frelih in Ralf Čeplak Mencin. Med »tematski-

mi« kustodiatu je žal že leta zamrznjeno delo Kustodiata za slovenske izseljenke, zamejce in pripadnike drugih etnij. SEM si vztrajno prizadeva, da bi ga oživili z zaposlitvijo nove kustosinje ali kustosa, vendar Ministrstvo za kulturo RS ne prisluhne potrebi po sistematičnem zbiranju, raziskovanju in predstavljanju te tematike; zanjo mora muzej pač iskati druge poti in jih popularizirati na drugačne načine (z občasnimi razstavami in dogodki ter vključevanjem vsebin v »klasične« zbirke).

Sodobno muzejsko infrastrukturo sestavlja niz dejavnosti, ki so v SEM razporejene v Kustodiatu za etnografski film, o katerem piše Nadja Valentinčič Furlan. Ana Motnikar predstavlja Oddelek za konserviranje in restavriranje, Miha Špiček Oddelek za dokumentacijo, Mojca Račič Knjižnico SEM, Sonja Kogej Rus Oddelek za muzejsko pedagogiko in andragogiko, Maja Kostric Grubišič pa Službo za komuniciranje in javne programe. Po tem, ko je leta 2008 Slovenija ratificirala Unescovo Konvencijo o varstvu nesnovne dediščine (2003), je SEM od Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU leta 2011 prevzel javno funkcijo Koordinatorja varstva nesnovne kulturne dediščine, ki skrbi za ohranjanje t. i. žive dediščine na podlagi sodelovanja z njenimi nosilci na terenu oz. njihovih pobud. O tem delu piše Anja Jerin.

Za druge razdelke so bili k sodelovanju povabljeni sopotniki SEM s kratkimi utrinki o sodelovanju in doživljanju muzeja in, seveda, z odličnimi željami za naprej. Na vabilo so odgovorili zaslužni profesor Univerze v Ljubljani Janez Bogataj, predstojnica Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU Ingrid Slavec Gradišnik, predsednica Slovenskega etnološkega društva Alenka Černelič Krošelj, izredna profesorica Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Mateja Habinc, arheologinja in muzealka Verena Vidrih Perko ter iz tujine direktorica Etnografskega muzeja v Zagrebu Goranka Horjan, generalni direktor Nacionalnega etnološkega muzeja v Leidnu in direktor Muzeja

sveta Dunaj Steven Engelsman, predsednik Kulturnega društva Ribiški muzej tržaškega primorja iz Križa pri Trstu Franko Košuta, ustanovitelj in predsednik muzeja in zveze clevelandskih Slovencev Joseph Valencic ter egiptolog, zgodovinar, muzealec in zaslužni profesor Günther Hölbl z Dunaja.

Njihovi vtisi in v prvem delu omenjeni pregledi dejavnosti SEM kažejo, da brezpredmetno ni več le vprašanje »biti ali ne biti«, ki je spremljalo kolektive (Kraljevega) Etnografskega in Slovenskega etnografskega muzeja, temveč tudi vprašanja, ki so od 60. let preteklega stoletja vznemirjala etnologe nasploh in še posebej muzealce. Ta so izvirala zadrege, da etnologijo zanimajo vse kulturne sestavine, fenomeni oz. manifestacije (in ne le preostanki ljudske kulture) ter da ti tvorijo večsmerno stekano mrežo kulture, ki se izraža v snovi in mnogoterih praksah vsakdanjega življenja ali načina življenja. Raziskovalci so morali poslejski iskati poti, kako ubesediti oz. predstaviti to kompleksnost, kako povezati časovne, prostorske, družbene in simbolne razsežnosti. Izziv za kolegice in

kolege v muzejih je bil, kako govorico predmetov predstaviti tako, da bodo obiskovalcem posredovali in približali obzorja, ki jih raziskujejo etnologinje in etnologi. Treba je bilo upoštevati in ureničevati vodila muzeološke metodologije. Ta je poleg etnološkega raziskovalnega dela prispevala k aktualizaciji predmetov, od najstarejših zbirk Kranjskega deželnega muzeja do predmetov, ki so jih zbrali ali odkupili kustosinje in kustosi ali so bili muzeju podarjeni. V tem pogledu hrani muzej v depojih še obsežno in dragoceno gradivo za prihodnje raziskave in razstave.

Knjiga posebej v poglavjih o kustodiatih lepo pokaže, kako sta se v eno blago tkali etnološka in muzeološka misel, tudi s pogostimi opozorili, kako povezano je delo kustodiatov in njihovih sodelavcev. Nekaj tega je mogoče razbrati tudi v razdelku, kjer so v slikah predstavljene razstave – od prevladujočih vitrin pred drugo svetovno vojno do najnovejših multimedijskih razstav. Knjiga se sklene s slikami predhodnikov današnje skupine zaposlenih in zbirnim seznamom vseh zaposlenih v SEM.

»Prvih sto« se v knjigi kaže kot dolgo in kratko stoletje: dolgo v smislu naporov in rasti, a ne v merilu človeške starosti, in kratko, ko pomislimo, kaj vse se je v muzeju zgodilo v zadnjih manj ko treh desetletjih. Vsebinsko in oblikovno premišljena knjiga (za njeno grafično podobo je poskrbela Janja Ošljaj), velikega formata, elegantno črna, z barvitimi posnetki predmetov, objektov v zlate kroge, in zlato stotico, bralke in bralce strokovno in hkrati dovolj poljudno popelje skozi stoletje naporov in dosežkov, da pokaže, kako je SEM naposled postal »muzej za ljudi«. Razumljivo je, da je stoletno dogajanje predstavljeno v duhu biografije ali avtobiografije, ki v privajanjem obletničnem pisanju in branju povzema smiselno zgodbo, usmerjeno k ciljem. Čeprav je zgodba za povrh praznična, daje na nekaj mestih slutiti, da pot vendarle ni bila premočrtna, marveč pogosto vijugava in polna ovir. Zgodba SEM je imela v zreli dobi srečen konec in doživlja nov, nadvse obetaven začetek za naslednje stoletje. Čestitke urednici in vsem, ki so se trudili za to knjigo.

OTO LUTHAR, MARTA VERGINELLA, URŠKA STRLE: Užaljeno maščevanje. Spomini na italijanska fašistična taborišča.

Založba ZRC, Ljubljana 2022, 387 str.

Obsežno delo se začne s citatom vaškega kaplana Pietra Bignolija: »Sinoči je osel [...] s tremi našitki izjavil, da je treba prebivalce pokrajine, nižjo raso, v korist človeštva uničiti« (str. 9). Seveda je mišljeno prebivalstvo okupirane Ljubljanske pokrajine in sosednjih s Slovenci in drugimi Slovani (predvsem Hrvati) naseljenimi območji. Naslov knjige, *Užaljeno maščevanje*, je morda na prvi pogled nekoliko nenavaden, a ga avtorji že na prvih

stranah jasno razložijo: fašisti so računali, da bodo te kraje čim prej vključili v svoj fašistični sistem na blag način in jih zlili s kulturo »višje omike«, kot so trdili, a jih je upor čez leto dni »prisilil«, da so naredili obrat od »čezmerne prijaznosti in miline« do »pravega klanja« civilnega prebivalstva, kar ne bi bilo mogoče brez elementov rasiistične politike, ki se je pokazala že ob osvajanju severne Afrike v času italijansko-turške vojne (1911–1912) (str.

* Milan Vogel, univ. dipl. etnolog in profesor slovenščine, upokojeni komentator v kulturni redakciji *Dela*; mavcmilan@gmail.com.

10). Takole zapišejo o koncu »italijansko-slovenskega prijateljstva«: »V manj kot štirih mesecih so Slovenke in Slovenci spoznali, da je bil končni cilj okupacije vendarle ‚potalijančenje in fašizacija slovenske družbe‘. Ob nasilju, ki so ga njihovi sonarodnjakinje in sonarodnjaki iz primorskega dela slovenskega ozemlja okusili že več kot dve desetletji prej, pa so se prebivalke in prebivalci ljubljanske pokrajine soočili tudi z užaljenim maščevanjem gospodarja. Nezadovoljen zaradi poteka vojne je bil fašistični oblastni vrh še dodatno razdražen zaradi občutka, da ga je ‚preslepil [...] lažni lesk višje omike‘ okupiranih prebivalcev. [...] In kot vsako drugo maščevanje, ki izvira iz užaljenosti, je bilo tudi italijansko maščevanje nad upornimi Slovenkami in Slovenci zaradi tega še za spoznanje bolj kruto in sistematično« (str. 10).

Ker je bilo »eno najbolj nasilnih in zato najbolj travmatičnih poglavij v slovenski zgodovini 20. stoletja do nedavnega slabo poznano in tudi pomanjkljivo raziskano« (str. 14), so trije ugledni zgodovinarji dali besedo še živečim taboriščnikom, konfinirancem in drugim zapornikom ter v pričujoči monografiji zapisali in objavili odlomke njihovih doživetij v taboriščih in v konfinaciji od Gonarsa in Videmske pokrajine do otoka Ustice v južnem Tirenskem morju iz raziskave, opravljene v obdobju 2012–2015. Vendar razprava ne temelji samo na pričevanjih, marveč tudi na dostopni arhivski dokumentaciji ter upoštevanju domačih in tujih raziskav na to temo.

Kot se za znanstveno delo spodobi, je pred pričevanji (pričevalci so označeni le z začetnimi črkami imen in priimkov ter krajem bivanja) poglavje o projektu, literaturi, metodologiji zbiranja, analizi in prezentaciji gradiva. Sledi poglavje o okupaciji, upor in internaciji po okupaciji, temu pa najobširnejše, naslovljeno *Podoba življenja v italijanskih fašističnih taboriščih v virih in pričevanjih preživelih*. V njem je največ pozornosti namenjene taborišču na Rabu, ki je bilo najbolj grozno med vsemi. Po nekaterih podatkih naj bi bilo v italijanskih fašističnih taboriščih zaprtih od trideset do štirideset tisoč internirancev slovenskega porekla. V spominskem parku na Rabu je zapisano, da naj bi bilo tam interniranih okoli petnajst tisoč ljudi, po podatkih interniranca Hermana Janeža pa naj bi jih umrlo skoraj tisoč petsto. Natančno število interniranih in umrlih ni znano.

Avtorji so analizirali vse plati življenja oz. odsotnosti življenja v taboriščih, od bivalnih razmer do vzrokov za internacijo, nasilja v njih in namernega kaznovanja, medsebojne pomoči, pomoči od doma, črnega trga in redkih priložnosti za intimo. V posebnem podpoglavju je opisano delovanje Cerkev, ki je delila taboriščnike na »naše« in »vše« ter pomagala le »svojim«, in sicer z materialno pomočjo, predvsem pa z ideološko, tako da so mnoge moške, predvsem mlajše, odpustili iz taborišča, če so se odločili oditi k domobrancem. V spominskih vseh, ne glede na tedanja prepričanja, je osrednja vloga pri odloči-

tvah za predčasen odhod iz taborišča in vstop v MVAC pripadala duhovnikom. »V pripovedih naših sogovornikov, skoraj nikoli sogovornic, prav ‚župniki‘ nastopajo kot osrednji selektorji bodočih taboriščnikov [...] (‚Ker so tako propagando delali, da so samo proti komunistom: ‚V imenu Kristusa kralja‘. Nekaj takega se je slišalo po taborišču.‘)«; S. Ko., Bloke) (str. 102).

Poleg marsičesa drugega so avtorji preučili tudi odhod iz taborišč in pot domov, predvsem pa tudi povojni odnos do taboriščnikov (»*Biti v taborišču – to ni nikjer zapisano ali izrečeno – ampak je imelo pridih degradacije. Češ, tale že ni bil kaj prida. Če bi bil kaj korajžen, sploh ne bi prišel v Gonars. Če bi bil aktiven partizan, to je druga stvar. [...] Doživetja v Gonarsu in podobnih taboriščih ne pomenijo nič*«; F. B. Ljubljana) (str. 304).

Prav tako avtorji niso izpustili dejstva, da v Italiji fašizem ni bil nikoli obsojen, tako kot je bil nacizem v Nemčiji, da ni bil noben italijanski fašist kaznovan za svoja dejanja, ker se je Italija že drugič v 20. stoletju »po lisičje« izmuznila in se pridružila drugi, zmagoviti strani. Ni odgovarjala za zločine v Afriki, Albaniji, Grčiji in Jugoslaviji. Pri njihovi zviti diplomaciji so ji poleg domačih vlad pomagali tudi zahodni zavezniki, zlasti Velika Britanija. O tem obširno piše italijanski zgodovinar Davide Conti v knjigi *Italijanski vojni zločinci. Obtožba, procesi in nekaznovanje po drugi svetovni vojni* (2014).

JERNEJ KOMAC: »Srce se mi trga od žalosti«: Vsakdanje življenje prebivalstva na Bovškem med veliko vojno.

Inštitut za novejšo zgodovino in Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2022, 315 str.

Zadnja leta, še posebej ob stoletnici začetka prve svetovne vojne, so pri nas in tudi v tujini nastale številne strokovne monografije in prispevki o bojih na soški fronti, manj pa se je pisalo o življenju in preživetju civilnega prebivalstva. Eno od raziskav, namenjenih prav tej temi, z naslovom *»Srce se mi trga od žalosti«* in podnaslovom *Vsakdanje življenje prebivalstva na Bovškem med veliko vojno*, je prispeval zgodovinar in arhivist Jernej Komac iz Arhiva Republike Slovenije, izdala pa sta jo Inštitut za novejšo zgodovino in Arhiv Republike Slovenije. To temo je avtor obravnaval že v svojih diplomski (*Občina Soča med prvo svetovno vojno: Vojaško in civilno dogajanje v neposrednem zaledju prve frontne linije*, 2015) in magistrski nalogi (*»Eno pa bomo rekli: doma smo!«: Prebivalstvo Bovškega in njegova izkušnja v veliki vojni 1914–1918*, 2018).

Avtor izhaja iz stališča, da je bila velika vojna totalna, saj sovražniki niso bili le nasprotnikovi vojaki, marveč tudi nasprotnikovo in domače prebivalstvo. Kot je zapisal italijanski zgodovinar Enzo Traverso v svojem delu *Ogenj in kri*, pa je bila le začetek evropske državljanske vojne, ki je trajala vse do konca druge svetovne vojne, zanjo pa je bila značilna »mešanica totalnih vojn, revolucij, državljanskih vojn in genocidov« (str. 11). Komac se v uvodnih straneh ukvarja z zgodovinskim in zgodovinjenskim velike vojne in naveda nekatera pomembnejša dela, ki so nastala predvsem od 90. let prejšnjega stoletja naprej. Izraz »zgodovinjensko« izhaja iz nemškega zgodovinskega in pomeni proces, s katerim »zgodovinar pozabljen dele preteklosti postavi v zgodovino in jih predstavi v strnjeni in jasni razlagi« (str. 16). Tako lahko razumemo tudi Komačevo delo, pri čemer je imel avtor še dodatne težave zaradi pomanjkanja virov. Veliko jih je bilo uničenih, zato se je moral opirati na korespondenco, predvsem pa na časopise, v katerih so bila poleg poročil z vojnega območja objavljena tudi poizvedovanja o svojcih in drugih pogrešanih.

Komac je snov razdelil v tri večje sklope z več poglavji. Prvi sklop zajema prvo leto vojne in priprave nanjo, drugi dogajanje med letoma 1915 in 1917, ko je divjala vojna in je prišlo do begunstva tako na avstroogrski kot na italijanski strani, pa tudi dogajanje v zaledju fronte, v tretjem sklopu pa avtor obravnava čas po veliki nemško-avstroogrski ofenzivi konec oktobra 1917, ko se je bojna črta premaknila v notranjost Italije, in prva leta po koncu vojne. Na podlagi redkih virov je raziskoval življenje beguncev. Ti so se z avstroogrske strani naselili na Koroškem, Kranjskem in Štajerskem, veliko

pa se jih je moralo umakniti na avstrijsko Štajersko in celo do Dunaja. Kdor si ni mogel najti nastanitve pri domačinih, je moral v taborišča, kjer so vladale težke razmere. Takih je bilo konec leta 1917 okrog deset odstotkov. Leta 1918 je bilo samo v taborišču Buch 4.827 ljudi z Goriškega. Ponekod so imeli tudi versko in šolsko oskrbo, saj je šlo več duhovnikov v pregnanstvo skupaj z ljudstvom. Tako tam kot tudi v Italiji, kjer je bilo po vsej državi raztresenih 10.000–12.000 beguncev, jih domačini niso povsod dobro sprejeli. Iz spodnje-avstrijskih občin so prihajala poročila, ki so begunce opisovala kot delomrzneže in umazance, ki negativno vplivajo na domače prebivalstvo, so nevarni za zdravje ter seveda kradejo in posiljujejo. Kakšna podobnost z današnjim časom! Množično vračanje domov v začetku leta 1918 je bilo dolgo nemogoče, ko so se naposled vrnili, pa so se morali nekateri spet naseliti v barakah. O tem in vzpostavljanju normalnega življenja Komac torej piše v tretjem sklopu, v katerem obravnava tudi delovanje državnih uradnikov in pomoč ljudem v obliki denarnih podpor, vojaških posojil ter razdeljevanja hrane in drugih potrebščin. V njem opisuje še interakcijo med prebivalstvom in vojsko, pri kateri je šlo za skupno delo, pa tudi tesnejše stike s prostitutcijo vred, kar je še posebej motilo redke duhovnike, ki so o tem poročali goriškemu nadškofu Frančišku Borgii Sedeju, ki je v teh letih odigral zelo pomembno vlogo. Piše pa tudi o odstranjevanju posledic nastanitve vojske na najboljših kmetijskih površinah, zlasti o pripravi njiv za oranje in pašnikov za pašo, saj je bila preskrba s hrano zelo slaba. Zaledje se je namreč v času fronte zelo spremenilo – zgrajeni sta bili cesta čez Vršič in tovorna žičnica, razširjene pa so bile tudi druge ceste.

* Milan Vogel, univ. dipl. etnolog in prof. slovenščine, upokojeni komentator v kulturni redakciji Dela; mavcmilan@gmail.com. – Prispevek je bil predvajan 3. aprila 2023 na tretjem programu Radia Slovenija v sklopu oddaje S knjižnega trga. Tu ga objavljamo z malenkostnimi spremembami.

Zaradi namestitve vojske je bilo veliko pomanjkanje krme, zaradi česar se je morala spremeniti živinoreja in celo

vojska je morala zmanjšati število konj. Posebno pozornost avtor namenja ženskam, ki so zaradi mobilizacije moških

morale poleg ostarelih moških in otrok prevzeti skrb za preživetje, otroci pa so opravljali tudi različna karitativna dela.

KEITH LOWE: Ujetniki zgodovine: Kaj nam spomeniki drugi svetovni vojni povedo o zgodovini in o nas.

Modrijan, Todraž 2023, 311 str.

»Spomeniki so vseh mogočih oblik in velikosti. V tej knjigi sem predstavil pomene in motive, ki se skrivajo za širokim naborom obeležij – ne le običajnih kipov, ampak tudi abstraktnih skulptur, slik, arhitekturnih objektov, muzejev in spominskih parkov, porušeni zgradb in porušeni vasi, koncentracijskih taborišč, pokopališč, grobnic in svetišč. Vse to so postala zbirališča naših spominov na drugo svetovno vojno. Uporabljamo jih za prenašanje teh spominov na nove rodove, tako da se bomo tudi tam, kjer ni med živimi nobenega vojnega veterana več, še naprej spominjali, čemu so bili priča med najbolj tragičnim in dramatičnim dogajanjem minulega stoletja.« Tako strnjeno povzame vsebino in spo-

ročilo odlično napisane knjige *Ujetniki zgodovine: Kaj nam spomeniki drugi svetovni vojni povedo o zgodovini in o nas* angleški zgodovinar in pisatelj Keith Lowe, ki je v prevodu Maje Kraigher izšla pri založbi Modrijan. Avtor je slovenskim bralcem znan vsaj še po knjigah *Podivjana celina* in *Strah in svoboda*.

Tako kot ljudje so tudi spomeniki ujeti v okove zgodovine, ki se jih zaradi spreminjanja družbenih razmer le težko otresejo. Med tem, da je neki spomenik postavljen »junakom«, in tem, da je postavljen »mučenikom«, je zelo tanka ločnica. Avtor poudarja, da se lahko vlogi »junaka« in »mučenika« kaj hitro zamenjata, in navaja številne primere. To dokazujejo rušenja spomenikov ob spremembi režimov po vsem svetu. Spomnimo se podiranja spomenika Sadamu Huseinu, odstranjevanja kipov Stalina ali Lenina v baltskih in drugih državah, začetka odstranjevanja kipov junakov konfederacije z ulic in javnih trgov leta 2017 v ZDA, rušenja spomenika kralju Aleksandru v Ljubljani ob italijanski okupaciji, umaknitve Titovega spomenika izpred Muzeja novejšje zgodovine ter odstranitve spomenikov, povezanih z NOB, z Brda. Avtor rušenje ali odstranitev sicer razume, a hkrati obžaluje, saj so po njegovem mnenju spomeniki »dragoceni zgodovinski dokumenti, saj zgovorno pripovedujejo o vrednotah naših prednikov, dobrih in slabih. To so znamenitosti z močjo, ki navdihujejo vse mogoče debate. So tudi velike umetnine,

izdelane z osupljivo rokodelsko spretnostjo in domišljijo. Uničevanje vsega tega zaradi sodobne politike je velika sramota.« V sklepnem delu poudari, da rušenje ne rešuje naše zgodovine, ampak jo zgolj potisne pod zemljo. S spomenikom se je vedno treba soočiti in se o njem pogovarjati, kličejo nas na odgovornost in skrbijo, da »nikoli ne pozabimo na svoj dolg do zgodovine ali na svojo zaslužnjenost z njo«.

Predstavitev petindvajsetih spomenikov in obeležij z vsega sveta v tej knjigi to nazorno kaže. S takim razumevanjem je Lowe spomenike razvrstil v pet kategorij. V prvi so spomeniki, postavljeni junakom, v drugi mučenikom, v tretji pošastim, četrti del je naslovil Apokalipsa, zadnjega, petega, pa Ponovno rojstvo. Vsak spomenik je odraz trenutnih družbenih razmer, kar avtor brez patetike tudi razloži. Nekateri so pogosto predstavljeni, kot npr. Auschwitz, drugi manj, kot npr. 2.000 kilometrov dolga pešpot Pot osvoboditve Evrope, ki se začne v Londonu in vodi po znamenitih krajih, po katerih so se v letih 1944 in 1945 osvoboditelji Evrope prebijali do Berlina. Za avtorja je to daleč največji spomenik v tej knjigi, saj govori tako o današnjem svetu kot o zgodovini. »Za pešpotjo se poleg zgodovinskega sporočila skriva tudi politično sporočilo – ali vsaj politično stališče.« Evropski svet je Pot osvoboditve Evrope potrdil kot uradno evropsko kulturno pot.

Zaradi časovne omejenosti prispevka ne moremo navajati vseh spomenikov

* Milan Vogel, univ. dipl. etnolog in prof. slovenščine, upokojeni komentator v kulturni redakciji *Dela*; mavmilan@gmail.com. – Prispevek je bil 16. oktobra 2023 predvajan na tretjem programu Radia Slovenija v sklopu oddaje S knjižnega trga. Tu ga objavljamo z malenkostnimi spremembami.

in obeležij, zgodovinskih parkov, porušeni krajev, ki so kot spomeniki ostali v ruševinah, kot na primer vas Oradour-sur-Glane v Franciji, katedrala v angleškem Coventryju, uničenem v letalskem napadu, katere prošt Harwar je že med vojno pozival k spravi in sodelovanju s porušeni cerkvami v Nemčiji. Coventry se danes imenuje »mesto miru in sprave« in je pobraten z mnogimi med vojno porušeni mesti, kot so Volgograd, Varšava, Dresden in Hirošima. Njegovo osrednje gledališče se v čast leta 1941 bombardiranega Beograda imenuje Beograjsko gledališče, ena od ulic se imenuje po vasi Lidice, ki so jo leta 1942 povsem porušili nacisti, ena pa po nemškem mestu Mechede, ki je bilo leta 1945 uničeno v letalskem napadu ameriških bombnikov. V tretjem delu knjige, naslovljenem Pošasti, je dobila mesto tudi Slovenija, in sicer s Spomenikom žrtvam vseh vojn na Kongresnem trgu v Ljubljani, »enim najzanimivejših in najbolj problematičnih spomenikov, kar sem jih kdaj videl«, pravi. »Z drugimi do sedaj videnimi obravnavanimi obeležji

ta spomenik narodove preteklosti ne poskuša spraviti v figurativno podobo. Nikjer ni nobenega kipa, nobenih portretov ljudi, zamrznjenih v akciji. Spomenik je popolnoma abstrakten. Vendar ni zato nič manj kontroverzen.« Po Lowejevem mnenju spomenik nima namena vzbujati pozornosti, saj je ob zadnjem obisku nekaj ur stal ob njem in ga opazoval, a se v tem času ni nihče ustavil ob njem, da bi si ga ogledal. »Nihče ni na klinasto oblikovani stopnici na njegovem južnem robu čakal na srečanje s prijatelji. Nihče se ni ustavil v senci velikih kamnitih plošč, da bi pojedel sendvič. Spomenik obvladuje eno stran Kongresnega trga v samem osrčju meta, toda zdi se, da ga preveva nekaj, kar odbija pozornost.« Vendar nato zapiše, da je brezizraznost spomenika verjetno njegova največja prednost, da je želel biti tankočuten, da ne bi nikogar žalil in obujal razdiralnih strasti med vojno. »Če ne pove ničesar o junakih niti o mučenikih niti o krivcih, potem je to namerna odločitev. Celo njegovo ime je namerno nedoločno. Čeprav vsakdo

ve, da je to spomenik drugi svetovni vojni, je posvečen žrtvam vseh vojn.« Avtor je bil pretresen nad Hudo jamo, kamor ga je peljal Mitja Ferenc, zato se sprašuje, kaj ta »brezizrazni, abstraktni spomenik pove o strahotah, ki sem jim bil ravnokar priča? Kako lahko sprejmeš spomenik iz čistega belega kamna, ko pa je resnica dosti bolj umazana, skrita na dnu temnega brezna v slovenskih hribih?« Na drugem mestu zapiše, da če so drugi spomeniki postavljeni zato, da bi usmerjali narodove spomine, je ta ravno zato, da bi jih razblinil.

Ena od rdečih niti knjige so tisti, ki so bili pri obeleževanju spomina na drugo svetovno vojno prezrti. Izrazit primer namernega zanikanja drugih je muzej holokavsta Jad Vašem v Jeruzalemu, ki ga mora najprej obiskati vsak tuji diplomat, sicer se mu vljudno zahvalijo za obisk Izraela. Odprli so ga šele leta 2005. Na koncu labirinta razstavnih sob je most, s katerega se vidi palestinska vas, ki so jo Izraelci zravnali z zemljo. O staroselskih Palestincih v muzeju ni niti besede.

BLAŽ BAJIČ, ANA SVETEL, VERONIKA ZAVRATNIK (ur.): *Razgledi treh dolin.*

Znanstvena založba Filozofske Fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2021, 208 str.

ANA SVETEL, VERONIKA ZAVRATNIK, BLAŽ BAJIČ (ur.): *Pogledi od blizu: Mladi, prihodnost in zamišljanje razvoja na Solčavskem.*

Znanstvena založba Filozofske Fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2022, 146 str.

V letu 2020 so na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani oživili organiziranje vsakoletnih etnoloških taborov, ki študentom in študentkam ponujajo priložnost, da se bolje seznanijo s prakso etnografskega raziskovalnega dela. Na osnovi sodelovanja z občino Solčava in s podporo lokalne skupnosti je nastal Etnološki tabor treh

dolin 2020, ki je potekal med 22. in 27. septembrom.

Od leta 2020 dalje tik pred začetkom študijskega leta sodelavci in sodelavke oddelka (predvsem pa organizator in organizatorki Blaž Bajič, Ana Svetel in Veronika Zavrtnik) organizirajo etnološki tabor na Solčavskem. Do zdaj so izsledki raziskav in razprav iz prvih dveh etnoloških taborov izšli v

dveh zbornikih: *Razgledi treh dolin* (Etnološki tabor 2020) ter *Pogledi od blizu: Mladi, prihodnost in zamišljanje razvoja na Solčavskem* (Etnološki tabor 2021). Vsak zbornik odseva glavne teme in vprašanja, ki so usmerjali potek posameznega tabora.

Kot v uvodnem besedilu prvega zbornika razlagajo organizatorji tabora (ki so tudi uredniki obeh monografij), so

* Tatiana Bajuk Senčar, dr. antropologije, znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje; tatiana.bajuk@zrc-sazu.si.

imeli pri pripravi taborov dve izhodišči: ponuditi študentom priložnost za večdnevno terensko delo pod vodstvom mentorjev ter s tematsko usmerjenim programom in izvedbo terenskih raziskav prispevati k zapolnitvi »vrzeli, ki v etnologiji in antropologiji zeva na področju raziskav Solčavskega« (*Razgledi*, str. 17).

Oba zbornika naj bi omenjeni izhodišči obravnavala tako z vidika strukture kot vsebine. Poleg tega njuna struktura v veliki meri odraža organizacijo taborov, saj so raziskovalne izkušnje študentov dopolnjevala predavanja etnologov in etnologinj oz. antropologov in antropologinj, članov in članic skupnosti ter strokovnjakov in strokovnjakinj s področja prakse. Takšna struktura taborov, ki študentom ponuja znanstvene, praktične in etnografske vpoglede v izbrana vprašanja, ima tudi drug namen: odseva heterogenost pogledov in stališč, ki je značilna za terensko raziskovanje – heterogenost, ki bi si jo morali študenti etnografije prizadevati zajeti in interpretirati. To se ne nanaša le na številne glasove in stališča, ki jih je mogoče najti v kateri koli skupnosti, temveč tudi na to, da je vsako vprašanje, pojav ali proces, ki ga etnologi preučujejo, vedno soopredeljen na številnih medsebojno povezanih ravneh in kontekstih.

V vsakem od izdanih zbornikov se ta mnogoterost kaže v predstavitvi številnih pogledov na izbrane teme vsakega tabora – in posledično v posameznih tematskih sklopih zbornikov. Osrednji del vsakega tematskega sklopa so analize raziskav študentov. Dopolnjujejo jih krajši prispevki članov lokalne skupnosti ter komentarji antropologov in etnologov, ki povezujejo ugotovitve in teme posameznega sklopa. Poleg tega oba zbornika vključujeta tudi prispevke, ki obravnavajo dileme ali vprašanja o samem procesu terenskega raziskovanja, s katerimi se na terenu v določeni meri sooča vsak.

Zbornika imata podobno strukturo, njuno vsebino pa oblikujejo osrednje teme in vprašanja posameznega tabora. Prvi zbornik vsebuje širši izbor vprašanj kot drugi, kar je pričakovano, saj drugi temelji na izkušnjah in ugotovitvah prvega.

Teme prvega tabora se dotikajo različnih vprašanj, povezanih z vsakdanjim življenjem v treh dolinah. Organizatorji – in uredniki zbornika – ki Solčavsko v uvodnem besedilu Etnološka spogledovanja s Solčavskem opisujejo kot »etnološko in kulturnoantropološko izredno zanimivo vozlišče razno-terih pojavov, procesov in akterjev« (*Razgledi*, str. 27), so izbrali širok nabor tem: dediščina, središča, turizem

in obmejnost. Dvema predgovoroma – enega je napisala županja Solčave Katarina Prelesnik, drugega pa predstojnik Oddelka za etnologijo in antropologijo Jaka Repič – sledi osrednji del monografije, strukturiran po tematskih sklopih.

Prvi tematski sklop, poimenovan Obrobna središča, središčna obrobja, se začne s prispevkom Alenke Bartulović *O središčih in obrobjih v emskih perspektivah*, v katerem avtorica na osnovi obravnave lastnih etnografskih izkušenj in antropoloških teorij o odročnosti komentira raziskovanje središč in obrobij na terenu. V prispevku *Ustvarjanje središč na obrobju* se avtorji Petra Golljevšček, Pia Krامل in Marko Senčar Mrdaković na podlagi relacijskega razumevanja središča v svoji etnografski analizi osredotočajo na domačijo kot središče ter na njen odnos do drugih središč, ki jih opredelijo kot pomembne za pripovedovano vsakdanje življenje svojih sogovornikov. Sklop se zaključuje s prispevkom Marka Slapnika *Solčavsko – središča v in okrog nas*, v katerem avtor obravnava relativna razumevanja centra, periferije in razdalje z lokalnega vidika.

Sklop (Raz)mere dediščine se začne s prispevkom Vita Hazlerja *Kulturna dediščina Solčavskega z Robanovim kotom, Logarsko dolino in Matkovim kotom*, v katerem obravnava razvoj ohranjanja kulturne dediščine na Solčavskem v zadnjih desetletjih. Drugo besedilo, *Varstvo kulturne dediščine na Slovenskem*, ki sta ga napisali Božena Hostnik in Barbara Klanšek iz celjske enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, ponuja pogled konservatorjev na sodobne izzive ohranjanja kulturne dediščine v Solčavi. Tajda Jerkič, Pika Kristan in Tina Mlinarič v prispevku *Pomen kulturne dediščine na Solčavskem* predstavljajo analizo različnih lokalnih pristopov oziroma odnosov do dediščine med sogovorniki, ki morajo najti načine, kako živeti s kulturno dediščino, katere pomen in upravljanje pogosto zamejujejo zunanji akterji in institucije. Sklop zaključuje prispevek z naslovom *Kulturna*

dediščina v krajinskem parku Logarska dolina Urške Lenar, ki problematiko kulturne dediščine v Solčavi komentira tako kot članica lokalne skupnosti kot tudi kot diplomirana etnologinja in kulturna antropologinja.

Sklop Vtis odtisa odpira Jaka Repič s prispevkom *Odročnost Solčavskega in turistično pregrevanje alpskega okolja*, v katerem obravnava krhkost alpskega okolja. Ta značilnost prihaja do izraza z razvojem turizma, ki ob gospodarskih priložnostih prinaša tudi številne izzive. Sledi prispevek Žige Korbarja, Tine Krašovec in Line Troha z naslovom »*Naš namen ni, da bi čisto vse pokazali*«: *Turizem na Solčavskem*, v katerem avtor in avtorici interpretirajo poglede lokalne skupnosti na turizem ter vlogo, ki jo ima prikazovanje krajev kot »divjih« in »nedotaknjenih« v produkciji turističnih destinacij. Sklop zaključuje Avgust Lenar s prispevkom *Naravi prijazen in domačinom koristen razvoj turizma*, v katerem kot ponudnik turističnih storitev podaja svoje poglede na turistični razvoj Solčave na podlagi izkušenj z lokalnim turističnim razvojem. Sklop Prehodne razlike, nepremostljive bližine se začne s prispevkom Mihe Kozoroga z naslovom *Meje, mejniki, ločnice in razločki*, v katerem avtor obravnava različne vrste mej in njihov pomen v družbenem življenju. Eva Malovrh in Tara Milčinski v prispevku *Zabrisane meje* razpravljata o različnih mejah in ločnicah, ki sta jih zaznali v raziskavi na Solčavskem – o upravnih, simbolnih in naravnih mejah – ter o tem, kako so se te spreminjale skozi čas ali zaradi spremenjenih okoliščin, vključno z epidemijo bolezni covid-19. Mojca Ošep v prispevku z naslovom *Jasne meje* z lokalne perspektive razpravlja o lastni izkušnji z mejami na Solčavskem.

Peti in zadnji tematski sklop, *Vloga dvojnosti*, je posvečen vprašanju, ki se na terenu pojavi takrat, ko svoje prisotnosti ne moremo omejiti na eno vlogo. Prispevek Nine Ošep in Elizabete Vršnik z naslovom *Dvojna vloga: Ko postane domači kraj antropološki teren* je avtoetnografska razprava o

njunih izkušnjah na taboru, na katerem sta prevzeli vlogi domačinke in raziskovalke. Dr. Rajko Muršič v svojem prispevku *Biti domačin, biti tujec. In biti etnograf. Biti človek*. komentira obravnavano dvojnost, pri čemer zagovarja stališče, naj se etnografi soočijo z družbeno stvarnostjo, v kateri živijo, in jo raziskujejo. Monografijo zaključuje prispevek Mateje Habinc *Izkušnje in predstave o življenju na Solčavskem: Med domačijo in destinacijo*, v katerem avtorica prikaže, da doprinos zbornika ni toliko v obravnavi etnografskih vprašanj, ki so »tradicionalna«, temveč v tem, da se osredotoča na sodobni vsakdan na Solčavskem in na ljudi, ki so tam doma.

Tema drugega zbornika, *Pogledi od bližu: Mladi, prihodnost in zamišljanje razvoja na Solčavskem*, izhaja iz opažanj študentov prvega tabora o pomanjkanju mlajših sogovornikov za prvi tabor, zaradi česar so se organizatorji odločili, »da bo prav ta, v klasičnih etnoloških raziskavah pogosto prezrta (v zadnjih letih vse bolj prepoznavna) skupina v ospredju tabora« (*Pogledi*, str. 12). V zborniku, ki je sestavljen iz štirih tematskih sklopov, so prikazane ugotovitve oz. spoznanja drugega tabora, ki je bil strukturiran okoli tem mladih, prihodnosti ter prometa in infrastrukture. Zbornik se začne z dvema predgovoroma, ki sta ju napisali Uršula Lipovec Čebren, tedanja predstojnica Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, ter Katarina Prelesnik, županja Solčave. Slednja mlade, ki prispevajo k ohranjanju Logarske doline oz. Solčave, opiše z besedami »povezana in odgovorna skupnost« (*Pogledi*, str. 7). V uvodnem besedilu *Povezovanja in združevanja na Solčavskem* pa avtorji – organizatorji tabora Ana Svetel, Veronika Zavratnik in Blaž Bajič predstavijo potek drugega tabora ter osrednje teme, ki strukturirajo izdani zbornik.

Struktura drugega zbornika sledi strukturi prvega v tem, da združuje prispevke lokalnih akterjev in študentov raziskovalcev ter komentarje, ki jih pišejo antropologi oziroma etnologi. Prvi tematski sklop, *Premiki in postan-*

ki, je posvečen vprašanju mobilnosti in infrastrukture. Odpira ga prispevek Simone Robnik *Premislek o prometu in infrastrukturi v Solčavi*, v katerem avtorica obravnava obstoječo infrastrukturo z lokalnega vidika, pri čemer se osredotoča tako na njene pozitivne strani kot tudi na njene pomanjkljivosti v luči geografskih danosti Solčave ter njene umeščenosti v infrastrukturo na regionalni in nacionalni ravni. Vajna Germ, Pia Krampl in Tina Krašovic v prispevku *Promet in infrastruktura Solčavskega* analizirajo zbrano etnografsko gradivo o razumevanju in doživljanju relativne lege Solčave z vidika obstoječe infrastrukture (zlasti med mladimi) s pomočjo treh tem – odročnost, geografske značilnosti Solčavskega in mreženje. Jaka Repič in Tatiana Bajuk Senčar v prispevku *Infrastruktura, promet in odročnost solčavskega okolja: razmišljanje ob prispevku o prometu in infrastrukturi na Solčavskem* zaključujeta sklop s kratko razpravo o ugotovljenih dilemah glede solčavske mobilnostne infrastrukture v širšem kontekstu trajnostnega (turističnega) razvoja, protislovne vloge avtomobilizma ter razmerja med različnimi oblikami transporta.

Drugi sklop, *Delovanje in dedovanje*, odpira prispevek Janje Slapnik *Mladi in dediščina na Solčavskem – pogled domačinke*, v katerem avtorica obravnava poglede mladih na različne oblike dediščine in njihov pomen za podobo kraja in dinamiko lokalnega življenja. V prispevku *Mladi, tradicija in dediščina na Solčavskem* avtorici Julija Zupan in Petra Goljevšček obravnavata mlade kot dediščinsko skupnost ter preučujeta, kako solčavska mladina gleda na elemente lokalne dediščine in kako je vključena v ohranjanje in razvoj lokalne kulturne krajine z različnimi preživitvenimi praksami. Mateja Slovenc Grasselli v prispevku *Življenje mladih na kmetiji kot izhodišče za raziskovanje dediščinskih diskurzov* razpravlja o solčavski mladini, ki dela na družinskih kmetijah, in o potencialnih učinkih nasledstvenih procesov na njihovo pojmovanje dediščine prostora.

Tretji sklop, Narodnozabavni rock – in black metal, je posvečen vlogi glasbe v družbenem življenju, zlasti med mladimi različnih generacij. Sklop začenja prispevek Davorina Lenka *O Mrtvi Goši*, v katerem avtor opisuje svoje izkušnje kot član blackmetalске skupine Mrtva Goša, ki jo je ustanovil s še dveh mladima glasbenikoma iz Solčave ter glasbeniki iz drugih koncev Slovenije. V prispevku *Glasba kot družbeno vezivo na Solčavskem* Tajda Jerkič, Žiga Korbar, Tina Mlinarič in Marko Senčar Mrdaković predstavijo analizo zbranih intervjujev, ki se osredotoča na pomen različnih glasbenih zvrsti v različnih kontekstih: na intimni ravni družine, na generacijski ravni in tudi na lokalni ravni. Posebej se posvečajo spominom in osebnim zgodbam tistih, ki so kot mladi konec 90. let prejšnjega stoletja pripa-

dali Mladinskemu klubu Solčava, ki je služil kot prostor zbiranja mladih in tudi kot središče lokalne glasbene scene. Miha Kozorog v svojem komentarju *Mladi, glasba in prostor na Solčavskem* sklenu sklop z razpravo o pomenu mladinskih prostorov za lokalno družbeno življenje med mladimi in o pomenu presejanja stereotipov, ki ustvarjajo nasprotja med mestom in podeželjem, zlasti na glasbenem področju.

Četrty in zadnji sklop se začne s prispevkom Nine Ošep in Elizabete Vršnik »*To je res, da je vse prostovoljno. Delaš, da bi kraj živel.*« *Vpliv prostovoljnih društev na javno in zasebno življenje na Solčavskem*. Avtorici se v dvojni vlogi domačink in etnologinj oz. kulturnih antropologinj osredotočata na spreminjajočo se vlogo lokalnih društev ter preučujeta pripovedi

ljudi o njihovih izkušnjah z društvi in njihovi vlogi »generatorjev« (*Pogledi*, str. 127) družbenega življenja med različnimi skupinami lokalnih akterjev, vključno z mladimi. Sklop zaključuje prispevek Rajka Muršiča *Etnologi in etnologinje v etnografski akciji: delamo skupaj z domačini in domačinkami, toda kako?* V njem avtor razmišlja o naravi in izzivih etnografskega terenskega dela, pri čemer se osredotoča na odnos med raziskovalci in domačini oz. domačinkami, ki presega raven pogovorov in intervjujev.

Oba zbornika prinašata številne vpogleds v različne, a prekrivajoče se razsežnosti družbenega življenja na Solčavskem ter v realnost in izzive etnografskega terenskega raziskovanja. Predstavljata zanimivo branje tako za študente kot tudi za širše občinstvo.

Odprte razstave *Belo zlato: Zgodbe o bombažu*
(foto: Blaž Verbič, 19. 1. 2023).

Prikaz muzejske indijske zbirke na razstavi *Belo zlato: Zgodbe o bombažu*
(foto: Blaž Verbič, januar 2023).

BELO ZLATO: ZGODBE O BOMBAŽU

Recenzija razstave v Slovenskem etnografskem muzeju

Januarja 2023 se je v prvem nadstropju razstavne hiše Slovenskega etnografskega muzeja (SEM) za osem mesecev odprla občasna razstava *Belo zlato: Zgodbe o bombažu*. Ta je govorila o pridelovanju bombaža, vse od prvobitnih agrarnih procesov do vplivov industrializacije, kapitalizma in globalizacije na to kmetijsko dejavnost. Z razstavo so poskušali osvetliti kompleksnost pridelovanja bombaža na različnih koncih sveta ter globalno povezanost pri pridelovanju te surovine in trgovini z njo. Pripravili so jo kustosi SEM – dr. Marko Frelih, mag. Ralf Čeplak Mencin in Tina Palaić – ter soavtorji Kanika Gupta (Indija), Akash Kumar Sahu (Indija) in Ana Reberc (Slovenija). Razstava je bila rezultat evropskega projekta Etnografski muzeji in muzeji svetovnih kultur kot prostori skrbi (2019–2023), v katerem je SEM pri interpretaciji zunajevropskih zbirk v luči razmisleka o trajnostnih praksah bivanja na planetu sodeloval še z dvanajstimi etnografskimi muzeji (Polenc 2023: 4). Med seboj so povezali pet tematik (Področja skrbi, Ekološka znanja, Oblikovanje trajnostne prihodnosti, Od ohranjanja do skrbi in Skrb v svetu, ki si ga delimo z drugimi), s pomočjo katerih so preučili nove strategije blaženja posledic podnebne krize.

V SEM so se kustosi osredotočili na proces pridelave bombaža. Ne glede na vsakdanjo prisotnost te surovine v naših življenjih ne vemo praktično nič o njeni pridelavi, zato je bila ta tema še bolj zanimiva za preučevanje. Poleg tega je proces pridelave bombaža pomembno preoblikovala transatlantska trgovina z zasužnjenimi ljudmi, kasneje pa kolonialni projekti evropskih imperijev, v katerih so sodelovali

tudi posamezniki s slovenskega ozemlja. Ta zgodovina je pomembna za razumevanje današnjih trgovskih poti in neegalitarnih odnosov med ljudmi. Raziskovanje in preučevanje pridobivanja bombaža do obdobja modernizacije je avtorjem razstave pomagalo bolje razumeti industrializacijo in globalizacijo ter razmerja moči, ki še danes ohranjajo družbeno neenakost. Današnje pridelovanje bombaža je zaradi podnebnih razmer še bolj problematično: sprememba vremenskih stanj je povzročila porast škodljivcev in boleznih ter posledično povečevanje pesticidov in novih regulacij za pridelovanje in kakovost bombaža. Hkrati pa trendi sodobne mode in množične potrošnje še dodatno spodbujajo problematično proizvodnjo bombaža.

Pri celostnem razumevanju razstavne tematike pomaga razstavni katalog, ki ga je uredila Tina Palaić. Na razstavi so krajša besedila, ki razstavljene muzeje dajejo tudi potrebni kontekst. V katalogu so na začetku predstavljena osnovna dejstva o sami razstavi ter o bombažu, v drugem delu pa vsebine o Bengalskem misijonu in delu muzejske indijske zbirke, ki so ga zbrali misijonarji tega misijona. Predstavljena je zgodba bombaža iz Toga v povezavi z zbirateljema Leonom Poljancem in Antonom Codellijem ter raziskavi terenskega dela v indijski zvezni državi Odiši in v afriškem Togu. V muzeju so pripravili tudi štiri vodstva, ki so jih izvedli dr. Marko Frelih, mag. Ralf Čeplak Mencin z Meto Krese ter Tina Palaić, ki je imela poleg samostojnega vodstva tudi vodstvo z mlado raziskovalko ZRC SAZU Ano Reberc, ki je za potrebe razstave med lokalnimi kmetovalci v Togu opravila raziskavo na temo pridelovanja bombaža.

* Neža Kokot, študentka dodiplomskega študija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; kokot.neza@mailbox.org.

Razstava je bila postavljena v manjšem prostoru, zato je bilo potrebno natančno oblikovanje prostora. Razstavniki prostor je bil tako s pregradnimi stenami razdeljen na štiri dele: na uvodni del, del o Togu, del o Indiji in del o množični proizvodnji oblačil. Prikazani sta bili dve zbirki z začetka 20. stoletja: misijonarska zbirka iz Bengalije v vzhodni Indiji ter zbirka barona Antona Codellija in Lea Poljanca iz Toga v zahodni Afriki. Obe sta nastali kot rezultat postranskih zanimanj posameznikov v okviru misijonarskih in gospodarskih prizadevanj v teh deželah. Prikazujeta gojenje bombaža in izdelovanje izdelkov iz njega ter del oblačilne kulture v obeh deželah na začetku 20. stoletja, obenem pa pričata o vključenosti posameznikov iz slovenskih dežel v kolonialne procese v Indiji in Togu (Palaić 2023a: 11).

Uvodoma je bil predstavljen življenjski cikel bombaža ter na kratko orisani razvoj pridelave in trgovine z bombažem ter s tema procesoma povezana transatlantska trgovina z zaslužnjenimi ljudmi in kolonializem. Na razstavi je bila predstavljena še povezava med štirimi celinami, ki jo je ustvaril bombaž, ko so Evropejci po dveh stoletjih kupovanja bombažnih izdelkov iz Azije začeli iskati cenejše vire bombažnih izdelkov. Tako so ustvarili plantaže bombaža na Zahodu, bolj natančno na ameriških tleh, kjer so za delo na plantažah uporabljali zaslužnjene ljudi, ki so jih pripeljali z afriških obal. Za nakup plantaž in sužnjeve pa so uporabili že pridobljeni denar od prodaje azijskih bombažnih izdelkov. Na koncu so nastale dobrine iz ameriških tal uvažali v Evropo (Palaić 2023b: 22).

V osrednjem delu razstave se je vsebina podrobneje osredotočila na obdobje pridelave bombaža od začetka 20. stoletja do danes. Predstavljen je bil primer Toga, kjer so v različnih zgodovinskih obdobjih na plantažah gojili bombaž izmenično za francoski, angleški in nemški trg. V tem delu razstave je bilo prikazano delo na radiotelegrafski postaji, ki sta jo pomagala postaviti Slovenca Anton Codelli in Leon Poljanec. Ogledali smo si lahko izbor 82 fotografij, ki jih je Leon Poljanec posnel v času svojega bivanja v Afriki v obdobju 1912–1914. K vsaki fotografiji je bil dodan tudi pripis, ki je pojasnil kontekst njenega nastanka ali njen motiv (Frelih 2023: 62–66). Vse to je bilo združeno na razstavnih panojih, vendar se zgodba v celoto poveže šele ob branju kataloga. V katalogu so avtorji razstave še dodatno predstavili predmete (Frelih 2023: 69). Prebrati je mogoče Poljančeve komentarje fotografij, ki jih je posnel v vasi Kamina in okolici, katalog pa ponuja tudi komentarje Pavle Štrukelj, ki jih je ob inventarizaciji oblačil zapisala v inventarno knjigo in jih pripravila za razstavo *Oblačila Afričanov južno od Sahare* iz leta 1972 (Frelih 2023: 70–74). Z namenom predstavitve tipičnega moškega oblačila, ki so ga pridelovali iz bombaža, sta bila iz Poljančeve zbirke na razstavi prikazana bombažno moško ogrinjalo *kente* in obleka *bubu* z okrasno vezenino iz bombažne preje. V ta del razstave je spadal še dokumentarni film iz prve

Bombažna oblačila je v Togu zbral Leo Poljanec pred prvo svetovno vojno (foto: Blaž Verbič, januar 2023).

polovice 20. stoletja z naslovom *V nemškem Sudanu*. Film je posnel in režiral Hans Schomburgk s sodelovanjem Antona Codellija, ki je proces snemanja izboljšal z novimi inovativnimi postopki (npr. ohranjanjem filmskega traku v zahtevnih klimatskih razmerah) (Frelih 2023: 76). Po končanem snemanju in objavi filma sta Schomburgk in glavna igralka Meg Gehrts objavila tudi knjigi, ki sta govorili o njuni izkušnji na terenu. Na razstavi je bil predvajan slabih pet minut dolg izsek iz desetminutnega dela filma z naslovom *Bombažna industrija v nemškem Sudanu*, ki govori o bombažu, tkanju in prodaji dobrin na tržnici. Sam odsek filma je pomemben za razumevanje konteksta kolonizacije Toga in izkoriščanja te dežele z namenom črpanja surovin. Drugi del osrednje postavitve je osvetlil pridelovanje bombaža v Indiji. Na Indijskem polotoku je v 19. stoletju začela spodbujati proizvodnjo bombaža Velika Britanija (Palaić 2023b: 29). Njen glavni cilj je bil »povečati raznolikost britanske trgovine in tekmovati z ameriško proizvodnjo bombaža«, vendar so bili pri tem neuspešni, med drugim zaradi slabše prilagoditve tujih vrst bombaža, manjšega dostopa do novih obdelovalnih površin ter predolgega obdobja zorenja tujega bombaža (Palaić 2023). Pri tem delu razstave je sodelovala Kanika Gupta, umetnostna zgodovinarica in aktivistka, ki preučuje indijska tradicionalna znanja in mitologijo. Za indijski del razstave je naredila izbor predmetov iz muzejske zbirke. Na razstavi so bili razstavljeni trije sariji in tiski bazarske umetnosti, ki so jih zbirali misijonarji, njihove preteklosti pa so se avtorji razstave dotaknili v katalogu, ki, podobno kot pri afriškem delu, poveže vsebino razstave v celoto. Kanika Gupta je na podlagi barve in dolžine predvidevala, da so bili sariji najverjetneje iz Bengalije (Gupta 2023: 51). Tiske bazarske umetnosti, na katerih lahko zaznamo oblačilno kulturo Indije 20. stoletja, je Gupta razdelila v več kategorij. Na razstavi je bilo mogoče videti tisk, ki prikazuje žensko med tkanjem, tiske znanih osebnosti (žensk), tiske, ki prikazujejo ženske pri različnih opravilih in odražajo

pričakovanja glede vloge žensk v 19. stoletju, propagandne tiske in tiske z motivi boginj.

Proti koncu razstavnega prostora je bil nato postavljen še zaslon, kjer sta bila predvajana dva videoposnetka s pričevanji pridelovalcev bombaža iz Odiše in Toga, ki se soočajo z izzivi sodobne pridelave bombaža. Video o indijski zvezni državi Odiša sta posnela Kanika Gupta in Akash Kumar Sahu, video o Togu pa je prispevala mlada raziskovalka Ana Reberc. Videa sta nam tako podala dodaten vpogled v izzive, s katerimi se soočajo današnji pridelovalci bombaža in vsi vpleteni v ta proces.

Na koncu se je razstava posvetila tudi množični proizvodnji bombaža, ki ima vpliv tako na okolje kot tudi na vse vpletene v verigi tekstilne industrije. Problematična je zaradi velike količine vode, porabljene v procesu gojenja bombaža, ki lahko na območjih z manj vode še dodatno izčrpa ta naravni vir. Pri množični pridelavi bombaža je uporabljena tudi velika količina pesticidov, ki pomagata, da bombaž zraste v najboljše možno obliko, hkrati pa ti pesticidi škodujejo tako plantažnim površinam kot tudi delavcem na teh plantažah. Velik del množične pridelave bombaža temelji tudi na hitrosti in nizki ceni, kar pa pripomore k večji količini nepoštenih delovnih praks in izkoriščanja delavcev. Avtorice in avtorja razstave so nas postavili pred vprašanje, ali je vredno trajnostno ukrepati, da ljudje, delavci, ne bi izgubili okolja, v katerem živijo, in obenem (celo edinega) prihodka, ki jim omogoča preživetje? Razstava nam ni ponudila odgovora, vendar je v nas prebudila razmišljanje o tem.

Razstava je bila v primerjavi z drugimi razstavami v SEM precej majhna, zato sta bila za kustose izziv tako organiziranje razstavnega prostora kot razporejanje vsebine, da bi obiskovalcem omogočili kar najboljše razumevanje tematike. Razstavo so estetsko in vizualno dobro pripravili, saj so z razstavljenimi predmeti in video vsebinami obiskovalci dobili vpogled v kompleksen proces pridelave bombaža in odnosov, ki se pletejo pri njej. Pri tako obsežni vsebini se lahko tudi pripeti, da obiskovalec sam težko izlušči bistvo – v tem primeru so bila v pomoč katalog in vodstva.

Tema razstave je smiselna za današnji čas, ko ljudje iščejo odgovore na trenutne pereče okoljske, ekonomske in hu-

manitarne izzive. Lepo se vključuje v sam projekt *Etnografski muzeji in muzeji svetovnih kultur kot prostori skrbi*, katerega namen je opozoriti na nevarne učinke naravnih kriz in na dejstvo, da ne prizadenejo vseh delov sveta enako (glej Etnografski muzeji b. n. l.), kar je razstava pokazala s prikazom posledic množične proizvodnje bombaža zunaj Evrope, v Indiji in v Togu. Poleg tega se SEM, tako kot tudi drugi partnerski muzeji, trudi, da bi pri ljudeh vzbudil odziv na podnebne spremembe in kot del tega boja tudi ponovno preoblikoval prostore, v katerih deluje, ter skupaj z raziskavami in interpretacijami predmetov na razstavah deloval v prid pozitivnim spremembam. Z izpostavljanjem posledic podnebnih sprememb lahko muzeji ponudijo zgled in vplivajo tudi na razmišljanje obiskovalcev. Razstava in spremljajoči katalog sta bila pripravljena ravno s tem namenom, zdi pa se mi, da je bilo za resničen premik v razmišljanju ljudi na razstavi premalo poudarka na kritiki množične potrošnje.

Literatura in viri

SEM: Etnografski in muzeji svetovnih kultur kot prostori skrbi: Evropski projekt v Slovenskem etnografskem muzeju; <https://www.etno-muzej.si/sl/etnografski-muzeji-in-muzeji-svetovnih-kultur-kot-prostori-skrbi>, 22. 8. 2023.

FRELIH, Marko: Belo zlato iz Toga v muzejski zgodbi. V: Tina Palaić (ur.), *Belo zlato: Zgodbe o bombažu*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2023, 58–79.

GUPTA, Kanika: Muzejska indijska zbirka sarijev in tiskov iz zgodnjega 20. stoletja. V: Tina Palaić (ur.), *Belo zlato: Zgodbe o bombažu*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2023, 50–57.

PALAIĆ, Tina (ur.): *Belo zlato: Zgodbe o bombažu*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.

PALAIĆ, Tina: Dolga zgodovina pridelovanja bombaža. V: Tina Palaić (ur.), *Belo zlato: Zgodbe o bombažu*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2023, 20–37.

PALAIĆ, Tina: Uvod. V: Tina Palaić (ur.), *Belo zlato: Zgodbe o bombažu*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2023, 6–13.

POLENEC, Natalija: Predgovor. V: Tina Palaić (ur.), *Belo zlato: Zgodbe o bombažu*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2023, 4–5.

Mauro Bucci študentom predstavlja svojo snemalno opremo (foto: Manca Filak, ZRC SAZU, 9. 7. 2023).

Študentki med vajo snemanja (foto: Manca Filak, Novi trg v Ljubljani, 10. 7. 2023).

POLETNA ŠOLA VIZUALNE ETNOGRAFIJE Ljubljana, 8.–16. julij 2023

Poletna šola Vizualne etnografije, ki od leta 1997 poteka v okviru Avdiovizualnega laboratorija Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU je oblika izvenšolskega izobraževanja na področju sodobnih metod snemanja avdiovizualnega gradiva, analize in montaže prezentacijskih izdelkov, v prvi vrsti etnografskih filmov. Namenjena je študentom, muzealcem, mentorjem in raziskovalcem, ki bi pri svojem delu želeli uporabljati videokamero. Namen šole je, da z vabljenimi domačimi in tujimi predavatelji širi znanje in izkušnje s področja metodologije in prakse vizualnih raziskav. Slušatelji in slušateljice oz. študentke in študentje (povečini z Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo) na desetdnevni delavnici v prostorih ZRC SAZU pod vodstvom mentorjev izdelajo kratek raziskovalni film. Letošnji mentor delavnice je bil italijanski filmski ustvarjalec in neodvisni raziskovalec Mauro Bucci, ki deluje na področju vizualne antropologije. Ukvarja se z možnostmi filmskega medija pri preučevanju in razumevanju človeških izkušenj in kulturnih praks. O etnografskem filmu je pisal v italijanskih in mednarodnih knjigah in publikacijah. Vodil je več seminarjev in delavnic o teoriji in tehnikah reprezentiranja družbenih pojavov v filmu. Gledalci in gledanke so si njegov film *Hotel Splendid* (2016), ki naslavlja tematiko migracij afriških beguncev v Evropo, lahko ogledali leta 2017 na festivalu Dnevi etnografskega filma v Slovenski kinoteki. Ostali mentorji letošnje šole so bili Ana Sarah Lunaček iz Oddelka za etnologijo in kul-

turno antropologijo Univerze v Ljubljani ter Miha Peče in Manca Filak iz Avdiovizualnega laboratorija Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU.

Prve tri dni delavnice so slušateljice in slušatelj (skupno šest udeležencev) poslušali predavanja o etnografskem filmu, longitudinalnih raziskavah s kamero in etiki tovrstnega raziskovanja. Predavatelj Mauro Bucci je govoril predvsem skozi osebno perspektivo snemanja in montaže že omenjenega filma *Hotel Splendid* (2016) ter drugega celovečernega projekta *The Strong Man of Lorang* (»Silak iz Loranga«; 2022). Slušatelj in slušateljice so si ogledali oba filma, po ogledu pa je sledila intenzivna razprava o različnih vidikih snemanja in raziskovanja s kamero, predvsem glede odnosa s protagonisti v filmu. V prvih dneh so imeli udeleženci poleg projekcij in predavanj tudi vaje s kamero, v okviru katerih so morali z nekaj posnetki prikazati določeno dejavnost po lastni izbiri in jo pod vodstvom mentorja montirati. Vaja je bila študentom všeč, saj so lahko na praktičnem primeru lastnih posnetkov prepoznali, na kakšen način bi bilo bolje snemati v prihodnjih dneh delavnice. Po treh dneh teoretičnega uvoda, ki je potekal v prostorih ZRC SAZU, so študentje glede na izbrane teme svoje delo nadaljevali izven učilnice. V parih so snemali na treh lokacijah v Ljubljani, in sicer v antikvariatu Cunjak na Gallusovem nabrežju, v vinoteki Štorija na Trubarjevi ulici ter postavitev razstave v galeriji Dobra-Vaga na mestni tržnici. V naslednjih dveh oz. treh dneh

* Manca Filak, mag. etnologije in kulturne antropologije, mlada raziskovalka, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje; manca.filak@zrc-sazu.si.

Skupinska fotografija slušateljev in slušateljic z Naškom Križnarjem, Miho Pečetom in Maurom Buccijem (foto: Manca Filak, Atrij ZRC, 16. 7. 2023).

so na podlagi praktičnih napotkov za uporabo kamere posneli gradivo za svoje izdelke. Kljub razmeroma krajšem času za snemanje, ki ga omogoča delavnica, so študentje večinoma uspeli ustvariti zelo dober stik s protagonistami in protagonistkami.

Najintenzivnejši del poletne šole navadno nastopi v drugem delu delavnice z montiranjem video gradiva. Tudi tokrat so udeleženci spoznali, kako težko je v razmeroma kratkem času končati film, s katerim bi bili zadovoljni tako avtorji kot tudi mentorji in protagonisti filma. Navadno je v teh dneh pri študentih in študentkah čutiti zagnanost in močan angažma, a tudi utrujenost zaradi celodnevnega dela za računalnikom. V času montaže smo za udeležence delavnice pripravili še posebno projekcijo filma *Skin has Eyes and Ears* (»Koža ima oči in ušesa«) iz leta 2014 ter pogovor z avtorico Danielo Vavrovo, ki je trenutno zapo-

slena kot kuratorica v avstralskem Muzeju Cairns. Film je študentom omogočil vpogled v raznovrstnost pristopov na področju etnografskega filma, zanje pa je bila zanimiva tudi avtoričina izkušnja prepleta snemanja s kamero in raziskovalnega dela, saj je Vavrova svoj film posnela kot del doktorske disertacije z istim naslovom. Končni filmi, ki so bili v družbi Naška Križnarja predstavljeni zadnji dan delavnice, so si različni tako v vsebini kot tudi v pristopih. Ker gre v osnovi za pedagoški proces, so za delavnico pomembne končne evalvacije, kjer študentje slišijo analizo mentorjev, a tudi podelijo lastne izkušnje o delavnici. Na tem mestu se zahvaljujem vsem sodelujočim za vztrajnost in navdih, letošnjemu mentorju Mauru Bucciju ter soorganizatorju, Avdiovizualnemu centru Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Udeleženci okrogle mize Tina Palaić, Ralf Čeplak Mencin, Renata Komić Marn in Alenka Černelič Krošelj (foto: Daša Ličen, 16. 5. 2023).

VRAČANJE KULTURNE DEDIŠČINE

Poročilo z okrogle mize, 16. maj 2023

S Tino Palaić sva v imenu Slovenskega etnografskega muzeja in Zveze zgodovinskih društev Slovenije v mesecu maju zasnovali in moderirali zanimivo okroglo mizo. Združiti sva skušali strokovnjakinje in strokovnjake različnih ozadij, ki pa se pri svojem delu tako ali drugače dotikajo najranljivejših področij ohranjanja kulturne dediščine. Okrogla miza je nosila poveden naslov – Vračanje kulturne dediščine: Pogledi na repatriacijo in restitucijo v slovenskih muzejih in galerijah.

K izboru teme so prispevali glasni pozivi k vračanju kulturne dediščine prvotnim lastnikom, s katerimi se v zadnjih letih sooča globalna muzejska skupnost in ki odmevajo tudi v Sloveniji. Med najopaznejšimi apeli so tisti s strani aktivistov in aktivistk ter političnih voditeljic in voditeljev nekdanj koloniziranih držav. Ti zahtevajo repatriacijo svoje dediščine, ki se še danes nahaja v muzejih in galerijah, predvsem pa depojih nekdanjih evropskih kolonialnih imperijev. Pozivi k repatriaciji pa niso povezani zgolj s postkolonialnimi vzgibi. Lahko se nanašajo tudi na evropsko dediščino, zlasti na vračanje kulturnih dobrin, odtujenih med drugo svetovno vojno. V evropskem kontekstu so do nedavnega odmevali predvsem primeri vračanja med drugo svetovno vojno odtujene dediščine pripadnicam in pripadnikom judovske skupnosti. V slovenskem prostoru smo še pogosteje priča gorečim pogovorom o povojni nacionalizaciji in veliko kasnejši denacionalizaciji, ki ni obsla niti premične dediščine. Vsi ti heterogeni transferji premične kulturne dediščine, s svojimi specifičnimi zgodovinskimi konteksti, na prvi po-

gled nimajo prav veliko skupnega, a ko nanje pogledamo z etnološkimi oziroma antropološkimi očali, jih vendarle lahko sopostavimo kot primere restitucije. Ne nazadnje lahko v vseh primerih govorimo o bolj ali manj problematičnih odvzemih, o bolečini izvornih lastnic in lastnikov ter o kompleksnih in dolgotrajnih postopkih vračanja.

Na okrogli mizi sva izhajali iz debat, ki se o repatriaciji odvijajo v mednarodnih vodah, pri čemer pa sva aktualne izzive aplicirali na slovenske muzeje in galerije. V ta namen sva k udeležbi povabili poznavalke in poznavalce restitucije v teoriji in v praksi, med njimi tudi dr. Renato Komić Marn iz Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta ZRC SAZU. Inštitut, na katerem slednja deluje, je nekakšno »gnezdo« poznavalcev in poznavalk tematike, zlasti kar zadeva umetniške predmete. Renata Komić Marn je poznavalka zgodovine zbirk in zbirateljstva, ki vključuje raziskovanje provenience in iskanje odgovorov na vprašanja o izvoru oziroma usodi umetnin. V bolj praktičnem smislu je postopke restitucije, kot jih razumejo in izvajajo muzeji, osvetlila Alenka Černelič Krošelj, direktorica Posavskega muzeja Brežice in predsednica Mednarodnega muzejskega sveta Jugovzhodne Evrope (ICOM SEE). Kot tretji se nam je za omizjem pridružil mag. Ralf Čeplak Mencin, kustos v Slovenskem etnografskem muzeju, odgovoren za zbirke iz Azije, Oceanije in Avstralije, ki je od leta 2019 tudi predsednik Mednarodnega odbora za etnografske muzeje in zbirke pri Mednarodnem muzejskem svetu (ICOM ICME).

* Daša Ličen, asistentka z doktoratom, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje; dasa.licen@zrc-sazu.si.

V primerjavi z denacionalizacijo imajo pozivi k vračanju zunajevropskih predmetov v nekdanje kolonizirane države daljšo zgodovino. Povezujejo se namreč z dekolonialnimi boji po drugi svetovni vojni, v katerih je poudarjena vloga kulture in dediščine pri soustvarjanju identitete novonastalih držav. Leta 1970 je Unesco sprejel konvencijo o ukrepih za prepoved in preprečevanje nedovoljenega uvoza in izvoza kulturnih dobrin ter prenosih lastninskih pravic, ki je urejala tudi restitutivne postopke, torej vračanje kulturne dediščine v izvirne države. Trudu in konvencijam navkljub so bili ti postopki v 80. letih 20. stoletja za nekaj desetletij zaustavljeni, vse do nedavnega ponovnega vznika zahtev po repatriaciji. Kot poznavalec teh težkih vprašanj, s katerim se danes soočajo skrbniki zunajevropskih zbirk v »Zahodni Evropi«, je Ralf Čeplak Mencin naslovil pomembnost, a tudi kompleksnost poznavanja provenience in daljnosežnost razmerij moči.

Če so bili predmeti zunajevropskega porekla najpogosteje odvzeti nasilno, večkrat celo kot vojni plen, je bil transfer predmetov kulturne dediščine v času druge svetovne vojne in potem v času socialistične Jugoslavije drugačen. V obeh primerih je ta odvzem temeljil na pravni podlagi in – v primerjavi z obdobjem kolonializma – na bolj umetelno izdelani argumentaciji. Omeniti velja tudi sistematičnost zbiranja in popisovanja, še posebno v primeru nacističnih okupatorjev. Zaplembe so poskušali beležiti tudi protagonisti povojne Slovenije, pri čemer jim je veliko preglavic povzročal manko umetnostnih zgodovinarjev in zgodovinarok ter drugih poznavalcev in poznavalk kulturne dediščine. Že leta 1945 so težavam navkljub ustanovili Federalni zbirni center, katerega komisije so vodile prenos predmetov iz rok zasebnikov v roke »javnosti«. Samo v prvem letu so v skladišča, med katerimi je bilo največje tisto v Cukrarni, prepeljali približno 900 klavirjev. Federalni zbirni center je bil kmalu ukinjen, in sicer leta 1947, saj naj bi do takrat opravil svojo primarno nalogo. Sledilo je vrednotenje in razdeljevanje »narodnega bogastva« – prav na ta način so številne zasebne slike, knjige, preproge in druge dragocenosti prešle v muzeje in galerije, kjer v veliki meri ostajajo še danes.

Po desetletjih tatišja so z razpadom Jugoslavije na površje priplavale tudi zahteve po restituciji kulturno-umetniškega gradiva, ki je bilo po drugi svetovni vojni nacionalizirano. Tedaj se je na Ministrstvo za kulturo, odgovorno za postopke restitucije, obrnilo razmeroma malo nekdanjih lastnikov, katerih vloge so v veliki večini že razrešene. Pa vendar je vsak primer, kot so sogovornici in sogovornik večkrat poudarili, zgodba zase, zato ni nenavadno, da imamo v zvezi z denacionalizacijo premične dediščine toliko zgodb, kolikor imamo predmetov.

Alenka Černelič Krošelj je na podlagi izkušenj Posavskega muzeja, na katerega je bilo od leta 1990 naslovljenih več zahtevkov za vračilo predmetov, zbranih v okviru Federalnega zbirnega centra, osvetlila težavno določanje njihove provenience. Zaradi slabe dokumentacije je za številne predmete nemogoče določiti, od kod so prišli in komu jih je torej potrebno vrniti. Poudarila je tudi dolgotrajnost postopkov, saj se nekateri primeri vlečejo že tri desetletja. Težave z iskanjem provenience so dobro znane tudi sodelavcu Slovenskega etnografskega muzeja Čeplaku Mencinu. V muzeju so se doslej sicer srečali z nekaj poizvedbami po slovenskih predmetih, odtujenih v okviru Federalnega zbirnega centra, a so skopi opisi težava tudi pri zunajevropskih predmetih. Čeprav se je njegovim predhodnikom oziroma članom komisije Federalnega zbirnega centra opis »sulica« oziroma »skodelica« zdel zadosten, o predmetu ne pove skorajda nič, kar predstavlja težavo za muzejske delavce in delavke pri njihovem delu, poleg tega pa onemogoča tudi morebitno vračanje predmetov. Da je nedvoumno lastništvo predmeta predpogoj za vračanje, je potrdila tudi Renata Komić Marn, ki se sicer s praktičnimi problemi restitucije ne ukvarja, se pa vsakodnevno posveča raziskovanju provenience umetniških del. Da bi prišla do čimbolj popolnih odgovorov, je razvila tudi lastno metodologijo, katere bistveni del je zanašanje na karseda širok nabor zgodovinskih virov. Z drugimi besedami, četudi bi bil inventar Federalnega zbirnega centra popoln in podroben, bi nudil samo parcialen pogled na provenienco posameznega predmeta, zato pri svojem delu uporablja nabor različnih arhivov.

Na širok spekter vprašanj, ki jih odpirajo različne oblike restitucije, je pokazala tudi debata, ki je sledila. Iz publike smo slišali tudi pobude za pogovore o premični dediščini, za katero bi se po besedah udeležencev morala zavzeti Slovenija kot država. V tem kontekstu so bile omenjene zlasti arheološke najdbe, ki so bile na območju današnje Slovenije najdene v času AvstroOgrske in danes ostajajo na Dunaju oziroma v Gradcu. Slišali pa smo tudi nekaj besed o premični dediščini, ki je bila Primorcem in Primorkam zasežena v medvojnih, fašističnih letih.

Prepričana sem, da sva za okroglo mizo izbrali pravo temo in s pomočjo vseh sodelujočih uspešno naslovili različne oblike restitucije. Žal je dogodek odprl veliko več vprašanj, kot je ponudil odgovorov, a prav to kaže na nujno po pogovoru o postopkih restitucije in izzivih, s katerimi se v zvezi s tem sooča stroka. Če sklenem, napočil je čas, da tudi v Sloveniji naslovimo vprašanja, kdaj, komu in kako bomo vračali tako nacionalizirane kot zunajevropske predmete, nemara pa tudi, da sami premislimo o premični dediščini, za katero menimo, da spada v slovenske ustanove, in formaliziramo tudi ta hrepenenja.

Sogovornice okrogle mize (od leve proti desni): Urška Repar, Urška Jež, Tanja Petrovič, Mateja Habinc, Nina Perger in Jasmina Jerant, moderatorki Urša Valič in Alenka Bartulović (foto: Tina Krašovic, 17. 4. 2023).

Dogodek je obiskalo veliko študentk in študentov (foto: Tina Krašovic, 17. 4. 2023).

KULTURNA DEDIŠČINA IZ PERSPEKTIVE SPOLA

Poročilo okrogle mize ob Dnevh enakosti spolov na Filozofski fakulteti 2023

V okviru Filozofske fakultete so že tretje leto zapored potekali Dnevi enakosti spolov, s katerimi želijo organizatorke in organizatorji tematizirati različna vprašanja (ne) enakosti spolov tako v akademskem prostoru kot v družbi na splošno. Uresničevanje enakosti spolov je pomemben cilj strateških dokumentov Filozofske fakultete – maja 2020 je senat Filozofske fakultete na pobudo Komisije za kakovost sprejel *Načrt za uveljavljanje enakosti spolov UL FF* (glej Načrt 2020). Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani redno sodeluje pri pripravi in izvedbi aktivnosti ob Dnevh spolov. V letošnjem letu smo v ponedeljek, 17. aprila 2023, pripravili dva dogodka: predavanje magistre Tjaše Franko o feminističnem organiziranju proti femicidu v Oaxaci v Mehiki ter okroglo mizo o kulturni dediščini iz perspektive spola, ki se ji bom posvetila v nadaljevanju. Okroglo mizo Kulturna dediščina iz perspektive spola sva zasnovali Alenka Bartulović in Urša Valič, predvsem s mislijo na vključevanje perspektive spola v pedagoški proces ter vključevanje teorij antropologije spola, feminizma ter teorij LGBTQI+ v razprave in razumevanje kulturne dediščine. Kot problematično se kaže že samo etimološko izhodišče dediščinskega diskurza: izraz »dediščina«, čeprav ženskega spola, tako v slovenščini kot v nekaterih tujih jezikih – *patrimony*, *patrimoine*, *patrimonio* – kaže na vertikalno linijo dedovanja, ki se je prenašala predvsem

po moški liniji deda ali očeta,¹ po drugi strani pa nakaže izhodišče praks, ki je skozi zgodovino reproduciralo možnosti, da so se z dediščino ukvarjali večinoma moški in da je bila dediščina žensk povečini prezrta. Pri zasnovi okrogle mize sem se kot avtorica oprla na nekaj del, ki so pomembno vplivala na razumevanje spola na področju dediščine in muzejskega dela. Leta 2020, v času pandemije – ne naključno, saj so se v tem obdobju pokazale kot najbolj ranljive predvsem ženske – sta konvencionalne poglede na spolno nediferencirano in nevtralno razumevanje dediščine poskušali zamajati dve pomembni tematski številki revije *Museum International*, ki jo izdaja Mednarodni muzejski svet ICOM. Naslavljali sta vprašanje (ne) enakosti spolov in muzejev (glej Remer 2020; Chantrain in Burlon Soares 2020).² Zbornika sta tematizirala, kako in na kakšen način razumeti perspektivo spola v muzejih, na primer, kako predstaviti dediščino žensk in skupnosti LGBTQI+, kako razumeti dediščino v okviru feministične, LGBTQI+ oz. kvir teorije ter kako odpravljati neenakosti med spoloma v muzejskem delu. V Sloveniji pa je marca 2022 Muzej novejšje zgodovine Celje izdal zbornik prispevkov k občasni razstavi (*P*)ostati ženska avtorice,

1 Na okrogli mizi se je dr. Bartulović nekoliko ironično vprašala, ali bi določen preskok pri razumevanju spolne perspektive dediščine morda naredili z izrazom »babiščina«.

2 Bruno Burlon Soares je bil tistega leta tudi predsednik sveta za muzeologijo (ICOFOM) pri ICOM.

* Urša Valič, dr. etnologije in kulturne antropologije, docentka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; ursa.valic@ff.uni-lj.si.

urednice, kulturne antropologinje in kustosinje Urške Repar, ki ponuja odličen razmislek in feministični pogled na delo v muzejih.

Pri izbiri sogovornic sva se avtorici odločili, da izbereva predvsem tiste ustvarjalke in raziskovalke, ki so pomembno sooblikovale dediščinski diskurz v preteklih letih. Na okrogli mizi so tako sodelovale Urška Jež iz društva Mesto žensk, soavtorica projekta Ženske o ženskah, Jasmina Jerant, magistrica politologije in doktorska raziskovalka univerzalnega temeljnega dohodka, avtorica feminističnih tur po Ljubljani, Urška Repar, kustosinja Muzeja novejših zgodovine Celje, Nina Perger, raziskovalka nebinarnih spolnih in seksualnih identitet s Fakultete za družbene vede v Ljubljani, Tanja Petrović, predstojnica Inštituta za kulturne in spominske študije ZRC SAZU in predavateljica na Podiplomski šoli ZRC SAZU, ter Mateja Habinc, predavateljica na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo v Ljubljani.³

Okroglo mizo smo odprle z izhodiščem, ki je objavljeno na spletni strani društva Mesto žensk in projekta Ženske o ženskah: »Če želimo ženske imeti svojo zgodovino, jo moramo pisati same.« O pomenu teh besed nas je razsvetlila Urška Jež. Povedala je, da v Mestu žensk zbirajo, dokumentirajo in arhivirajo produkcijo ženskih ustvarjalnic in kolektivov, ki so se ukvarjali z enakostjo spolov, saj se jim zdi pomembno, da sta zabeleženi ustvarjalnost in produkcija žensk, ki sta v družbi nemalokrat spregledani. Pripravile so tudi izobraževalne materiale za mladino in odrasle, npr. v obliki igralnih kart ali pa izletniških poti in vodnikov, ki ljudi na prijeten način seznanijo z dosežki žensk. Jež je izpostavila zbornik izletov po Sloveniji z naslovom *Po svoji poti* (Hvala 2021), s pomočjo katerega je mogoče spoznavati že znane turistične kraje po Sloveniji z vidika življenjskih zgodb posameznic, ki so ženskam na Slovenskem utirale pot v boljše življenje. Soavtorica zbornika je bila tudi Jasmina Jerant, ki je sodelovala pri nadgradnji turističnih produktov ter sooblikovala Feministične ture v Ljubljani in z letošnjim letom tudi v Gorici. Osnovni vzgib za pripravo tur je bilo zagotovo pomanjkanje spomina na ženske v javnem prostoru. S tem, ko so njihove zgodbe poiskali in preoblikovali v kulturno-turistični produkt, so na poljuden način zabeležili njihovo aktivno vlogo v prostoru, jo zbudili iz sna kolektivnega spomina ter s tem oblikovali tudi politično izjavo (*statement*), ki dejansko spreminja javni prostor in odnos do (ne)enakopravnosti spola v njem. Jerant je povedala, da je zgodbe o ženskah črpala iz knjige *Pozabljena polovica* (Šelih idr. 2007), se nato poglobila v raziskovanje življenjskih zgodb in našla

ogromno neobjavljenega gradiva, kar priča o razsežnosti kolektivne pozabe. S pristopom zgodbarjenja (angl. *story-telling*) je njihove življenjske zgodbe aktualizirala, da bi se dotaknile poslušalcev oz. udeležencev. Tako so se zgodbe vtisnile v njihovo zavest, zaradi česar so se jim obiskani kraji odtlej zdeli drugačni. Izpostavila je pomemben vidik, da je treba poleg ozaveščanja o ženskih zgodbah izpostavljati tudi pogled iz ženske, feministične perspektive. Kot primer je predstavila bridko zgodbo Ane Jelovšek kot protitež romantiziranemu opevanju neuslišane ljubezni med Julijo Primic in Prešernom, kar nas povede do drugačnega razumevanja zgodovine.

Poleg javnega prostora imajo pri izobraževanju in ohranjanju kolektivnega spomina pomembno vlogo tudi muzeji. Urška Repar je izpostavila, da se ji zdi zelo povedno to, da se muzejski poklic danes feminizira, a se kljub temu večina žensk v muzejih pravzaprav ukvarja s temami, ki ne nagovarjajo ženskih vsebin. To se ne odraža samo na razstavah, ampak tudi v zbirkah, arhivih, dokumentacijah, fototekah, kjer praktično ni zgodovine žensk. Poleg tega je to problematiko težko naslavljal – ne samo zato, ker ženske niso prisotne v kolektivnem spominu, temveč tudi zato, ker je tudi med samimi muzealkami težko najti sogovornice, saj prevladuje prepričanje, da je razumevanje muzejskega prostora in muzealij spolno nevtravno ter se ga zato ne problematizira. Prav s tem namenom se je Repar lotila priprave razstave (*P)ostati ženska*, v kateri se je spraševala o razsežnosti in perspektivi spola v muzeju (kako se lahko določene predmete interpretira iz perspektive spola oz. feministične teorije),⁴ pa tudi razkrivala teme, kot so nasilje nad ženskami, splav, žensko delo, deklitstvo ipd., ki so pomemben del naših življenj, a jih muzeji ne predstavljajo in ne zbirajo gradiva o njih. Povedala je tudi, da so razstavo v večini obiskale ženske, manjšina moških pa je tja prišlo po službeni dolžnosti, kar je prav tako problematično, a se je na drugi strani morda tudi zato razstavni prostor odprl kot varen prostor za izražanje izkušenj žensk. Muzeji so navsezadnje diskurzivni prostori, ki pomembno vplivajo na to, kaj je za družbo pomembno, da se ohranja in razstavlja, na tak način pa tudi vplivajo na ustvarjanje (kolektivne) identitete.

Nina Perger je izpostavila problem raziskovanja, dokumentiranja in predstavljanja zgodovine oseb, ki se opredeljujejo kot osebe z nebinarnimi spolnimi in seksualnimi identitetami. Govorimo o osebah, ki presegaajo konvencionalni spolni in seksualni binarizem oz. prevladujoče družbeno prepričanje, da imamo dva komplementarna biološka spola, ki se enostavno pretvarjata v družbene spole (femi-

3 Moderatorki je publika povprašala, zakaj na okrogli mizi sodelujejo samo ženske. Na okroglo mizo so bili kot govorniki vabljeni tudi moški, ki pa so sodelovanje zavrnili zaradi nezadostnega poznavanja tematike, poleg tega pa sva se zavestno odločili, da tokrat prostor nameniva samo ženskim sogovornicam.

4 Kot primer je navedla, da v muzeju pogosto govorijo o pomembnih moških, ki so bili lastniki tovarne loncev Emo, le malokrat pa povedo, da so lonce izdelovale izključno ženske, ali pa o tehtnicah Libela, ki so jih prav tako izdelovale ženske in so vse tudi nosile ženska imena. Poudarila je, da muzej tega ne problematizira.

nilno, maskulino) in ki sta med seboj izključujoča (lahko smo le ženske ali le moški).⁵ Največ težav pri beleženju in preučevanju preteklosti teh tipov identitet oz. spolnih praks imamo ravno zaradi družbenega nerazumevanja spolne in seksualne nebinarnosti – tako smo npr. koncept transspolnosti začeli uporabljati šele od 90. let 20. stoletja dalje. To pa še ne pomeni, da tega pojava v zgodovini ni bilo: spolna nebinarnost v preteklosti ni bila javna (podobno velja še danes) – bila je marginalizirana in ni bila poimenovana. Načini marginaliziranja so se seveda v skladu z družbenimi normami tudi spreminjali: od izrazite kriminalizacije 18. stoletja so se npr. v 19. stoletju začeli premikati v smer medikalizacije, s tem pa so se spremenili tudi načini sankcioniranja oz. medikaliziranja. Določen vpogled v družbeno-kulturne prakse nam seveda dajo materializirane oblike marginalizacije, npr. policijski in medicinski zapisniki, vendar gre pri tem še vedno za pogled na zgodovino Drugega. Poleg tega so bile te prakse največkrat poenostavljene in vključene v razumevanje dominantnega imperativa LGBTQI+, v katerem pa so bile ponovno marginalizirane. Rekonstrukcija zgodovine in razumevanja dediščine nekonvencionalnih, nebinarnih identitet in praks ne bi bila mogoča brez sodelovanja samih pripadnikov teh skupnosti. V slovenskem prostoru smo sicer imeli nekaj muzealizacij oz. razstav gibanja LGBTQI+ v okviru Parade ponosa, v sami skupnosti transspolnih oseb pa je Perger navedla razstavo fotografij transspolnih oseb.⁶ Nimamo pa podobne institucije, kot je Muzej transologije (glej Muzej transologije), ki je gostoval z razstavo v muzeju v Brightonu (glej Muzej v Brightonu). Muzej transologije poleg arhiva vključuje zbirko običajnih objektov, ki pa imajo za transspolne osebe izrazito velik pomen.⁷ V zvezi z razumevanjem identitet smo se nazadnje dotaknile še pojma interseksionalnosti, torej razumevanja družbenih kategorij spola v razmerju do drugih družbenih kategorij – starosti, razreda, barve kože ipd. Tanja Petrović je ob tem zelo dobro izpostavila problem strukturne neenakosti tako žensk kot moških. Povedala je, da so strukturne spremembe in izborjeni dosežki (npr. pravica do splava) v Jugoslaviji nedvomno pomagali pri emancipaciji žensk in moških (npr. tistim iz ruralnih območij pridobivanje univerzitetne izobrazbe). Ob tem so se ohranjali določeni patriarhalni in

tradicionalni vzorci, ki niso nujno nasprotovali uvedenim spremembam, temveč so jih lahko v nekaterih primerih tudi dopolnjevali.⁸ Današnji pogled na jugoslovanski sistem je sistemsko skonstruirana zgodba o propadu in neuspehu, do katerega pa moramo biti kritični ter ga s sinhronimi in diahronimi primerjalnimi pogledi primerno ovrednotiti. Petrović nas je opozorila, da je treba preteklost vedno obravnavati v kontekstu in konkretno, torej prisluhniti izkušnjam ljudi. Nazadnje se je dotaknila tudi arhivskega obrata v humanistiki. Izpostavila je problematiziranje in dekolonizacijo arhivskega gradiva kot dela hegemonne zgodbe, povezane z izključevanjem in ustvarjanjem nacionalnih prostorov. Problem arhivskega gradiva in celotnega zgodovinopisja je povezan z materializacijo preteklosti oz. z gradivom: to gradivo ni nekaj, kar nam preprosto govori o preteklosti, ampak gre za selektivno in izbrano gradivo, ki je nastalo v kontekstu hegemonne nacionalne imaginacije oz. ustvarjanja skupnosti. Način, na katerega ustvarjamo arhive, je ključnega pomena za družbeno prihodnost. Petrović je izpostavila knjigo Ann Cvetkovich *Arhiv čustev (An Archive of Feelings, 2003)*, v kateri avtorica obravnava lezbične skupnosti v ZDA in trdi, da morajo biti čustva inherenten del arhiva, zato, tako Petrović, je razlikovanje med arhivi ter subjektivnimi, selektivnimi spomini nesmiselno. Nazadnje je podala še kritiko feminističnega pogleda (in tudi okrogle mize), ki v ospredje postavlja zgolj in samo ženske. Ko govorimo o spolu, moramo govoriti tudi o moških, saj s kategorijami, ki zadevajo moškost (npr. homogenizirana, militarizirana, toksična moškost), operiramo veliko bolj lahko in velikokrat spregledamo druge koncepte. S sodobnimi pristopi participatornosti, ki so bili prav tako omenjeni na okrogli mizi, je treba ustvarjati prostore, v katerih se prepoznavamo in znamo govoriti drug o drugem, brez objektivizacij in vrednostnih zaključkov. Za zaključek okrogle mize pa smo Matejo Habinc vprašali po vrednotenju slovenske etnologije in kulturne antropologije na področju dediščine. Pri svojem odgovoru se je oddaljila od perspektive spola, a opozorila na razmerja moči pri razumevanju dediščine, ki so prav tako pomembna. Predstavila je pojem dediščinjenja kot procesa izbora, vrednotenja, selekcije in poblagovljenja dediščine ter se osredotočila na kritiko reprezentacije dediščine v Unescovih registrih. Ti ponujajo izkrivljeno podobo dediščine, ki se lahko razlikuje od živitih kulturnih praks v preteklosti in razumevanja njihovih pojavnosti v sodobnosti. Unesco svoje sezname gradi na skrbni selekciji praks v luči lastnih moralnih pogledov, in Habinc pravi, da gre za »higienizacijo« dediščine, da bi jo uvrstili na seznam. V družbi in v

5 V seksualni nebinarizem Perger uvršča tudi aseksualnost, saj ta zajame temeljno predpostavko, da smo ljudje seksualna bitja in da konkretne seksualne želje realiziramo v spolnih praksah.

6 Perger sicer ni povedala, za katero razstavo ter avtorja oz. avtorico je imela v mislih, vendar gre po vsej verjetnosti za razstavo fotografij Jasne Klančičar in asistentke Maje Ličen z naslovom 30", ki je vključevala portrete transspolnih in cispolno nenormativnih oseb. Razstava je nastala leta 2017 v okviru Zavoda Transfeministična iniciativa TransAkcija ob dnevu vidnosti transspolnih oseb.

7 Npr. od prve šminke, ki jo je transspolna oseba dobila od svoje sestre in ki nosi zgodbo o pripoznavanju spola transspolne osebe, do pripomočkov, ki izražajo spolne preference in identitete.

8 Med drugim je navedla primer sodelavke Ane Hofman, ki je delala raziskavo med vaškimi ženskami v okolici Niša v južni Srbiji ter pokazala, kako jim je vzdrževanje tradicionalne podobe žensk s folkloro in drugimi dejavnostmi omogočalo tudi emancipacijo (npr. lahko so potovale in niso bile pod nadzorom svojih družin).

stroki sicer vlada konsenz, da nismo za ohranjanje tradicij, ki škodujejo določenim skupnostim, ter da smo proti spodbujanju nasilja, konfliktov in vrednot, ki niso sprejemljive. Vendar pa so z namenom, da določena dediščina pride na sezname, v postopkih nominiranja velikokrat odstranjene (npr. temačna dediščina) in zamolčane negativne prakse.⁹ Zato se je treba vprašati o razmerjih moči pri konstrukciji dediščine oz. o tem, kdo so tisti, ki neko dediščino deklarirajo kot kontinuiteto skupnosti in kako s tem postopati. Na zadnje vprašanje, na kakšen način raziskovati segmente dediščine, ki so spolno diskriminatorni, tudi nasilni, je Habinc odgovorila, da o tem v stroki nimamo enotnega stališča. Spogledujemo se z dvema pristopoma hkrati, po eni strani kot nevtralni, neangažirani opazovalci, ki v marsikateri praksi, ki jo opazujemo, presegamo same sebe (lastne vrednote in prepričanja), po drugi strani pa ta pogled na dediščino reflektiramo, kot reflektiramo tudi lastne raziskovalne pozicije.

Z okroglo mizo smo želeli študentkam in (redkim) študentom kot bodočim strokovnjakinjam in strokovnjakom ponuditi različne poglede na razumevanje kulturne dediščine skozi perspektivo spola. Žal pa smo se z obsežnim izborom gostij vsake tematike zgolj dotaknili – upam, da dovolj, da smo v njih spodbudili kritično željo po raziskovanju drugačnih možnih interpretacij in predstavitev dediščine. Okrogla miza je dostopna na YouTubov kanalu Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo pod naslovom *Dnevi enakosti spolov FF 2023: Okrogla miza Kulturna dediščina iz perspektive spola* (glej Filozofska fakulteta).

Literatura in viri

CHANTRAIN, Renaus in Bruno Burlon Soares (ur.): *LGBTQI+ Museums. Museum International*, 72/3–4, 2020.

CVETKOVICH, Ann: *An archive of feelings: Trauma, sexuality and lesbian public cultures*. Durham: Duke University Press, 2003.

HVALA, Teja (ur.): *Po svoji poti: 25 izletov po zgodovini žensk*. Ljubljana: Mesto žensk, 2021.

MUZEJ TRANSOLOGIJE: Museum of Transology, spletna stran muzeja; <https://www.museumoftransology.com>, 29. 8. 2023.

MUZEJ V BRIGHTONU: Brighton Museum & Art gallery | 20 July 2017 to 3 June 2018, katalog ob razstavi Museum of transology; <https://static1.squarespace.com/static/5eda7f57999f2b19d0aa4bf2/t/5ee6825e945e9b489ad507e7/1592164966307/MoT+BMAAG+Booklet.pdf>, 29. 8. 2023.

NAČRT: Načrt za uveljavljanje enakosti spolov na UL FF. Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2020; https://www.ff.uni-lj.si/sites/default/files/documents/NES%20ULFF_po%20senatu.pdf, 29. 8. 2023.

FILOZOFSKA FAKULTETA: Dnevi enakosti spolov FF 2023: Okrogla miza Kulturna dediščina iz perspektive spola. Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani. Posnetek okrogle mize na portalu YouTube; <https://www.youtube.com/watch?v=PRRCawnhGck>, 29. 8. 2023.

REMER, Ashley E. (ur.): *Museums & Gender. Museum International* 72/1–2, 2020.

REPAR, Urška (ur.): *(P)ostati ženska: zbornik prispevkov k občasni razstavi*. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 2022.

ŠELIH, Alenka, Milica Antić Gaber, Alenka Puhar, Tanja Renner, Rapa Šuklje in Marta Verginella: *Pozabljena polovica: Portreti žensk 19. In 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Tuma in SAZU, 2007.

⁹ Omenila je izbris karnevala v Belgiji, kjer so več let upodabljali skupino Judov v črnih opravih s krivimi nosovi.

IMA LJUBLJANA PODEŽELJE? DA! – TUDI RIGIDNI SISTEM MESTNE UPRAVE OMOGOČA VELIKO KREATIVNOSTI IN DELO ETNOLOGA

Šmitkov večer z Maruško Markovčič, Ljubljana, 28. oktober 2022

V torek, 18. oktobra 2022, smo na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo pričeli z novim ciklom Šmitkovih večerov. Na že jubilejnem 20. Šmitkovem večeru, poimenovanem *Ima Ljubljana Podeželje? Da! – Tudi rigidni sistem mestne uprave omogoča veliko kreativnost in delo etnologa*, smo gostili Maruško Markovčič, višjo svetovalko na Odseku za razvoj podeželja Oddelka za varstvo okolja Mestne občine Ljubljana. Z gostjo smo se pogovarjali asistentka Veronika Zavratnik ter študenta Žiga Korbar in Manca Gorenc.

Maruška Markovčič že 23 let prenaša etnološko znanje v prakso v okviru različnih projektov, ki so osredotočeni predvsem na revitalizacijo in razvoj ljubljanskega podeželja. V teh letih je njeno delo še posebej zaznamovalo vzhodni del ljubljanske občine, ki je med drugim tudi s pomočjo etnoloških taborov našel svojo identiteto, ponovno zaživel in postal viden del ljubljanskega podeželja. Gospa Markovčič od samega začetka svoje poklicne poti s pomočjo etnološkega znanja spodbuja prebivalce ljubljanskega podeželja, da aktivno sodelujejo v oblikovanju lokalne skupnosti in soustvarjajo svojo prihodnost v obliki novih produktov, s katerimi se lažje pozicionirajo v lokalnem okolju.

V prvem delu pogovora smo pozornost namenili poklicnim začetkom in frustracijam sogovornice, razhajanjem med teorijo in prakso v njenem delu ter nasvetom za lažji prehod iz študentskih klopi v pisarne. Maruška Markovčič je z delom na MOL pričela leta 1999, vendar je že v študijskih letih aktivno sodelovala v turističnem društvu, kjer je pridobila tudi veliko praktičnega znanja, vezanega na vodenje in organizacijo projektov, ter navezala pomembne stike z drugimi organizacijami. Kot etnologinja je na »naravoslovnem« oddelku samevala, vendar je bila pri svojem delu deležna izjemne podpore sodelavcev, še posebej zato, ker tematika razvoja podeželja potrebuje celostno – tudi družboslovno obravnavo. Pri delu ji je bilo ključno, da raziskave, ki jih je opravljala tudi v sodelovanju z Oddelkom za etnologijo in kulturno antropologijo (EiKA) Filozofske fakultete v Ljubljani, razvijejo svoj aplikativni potencial v obliki končnega produkta, ki bo pripomogel k izboljšanju položaja preučevanih območij. Sogovornica je priznala, da se je srečala tudi s trenutki negotovosti in nemoči, saj je pri delu z ljudmi veliko negotovih dejavnikov. Skozi leta je doumela, da pri tovrstnem delu ne smeš biti rezultatsko naravnani in da je treba kdaj tudi pustiti času čas. Izpostavila je tudi pomembnost ak-

tivnega vključevanja različnih akterjev z obravnavanega področja za zagotovitev dolge življenjske dobe projektov. Z drugim delom pogovora smo osvetlili delo etnologa v mestni upravi in pomen etnologije pri razvoju podeželja. Tudi na MOL večji del aktivnosti poteka v okviru projektov, pri katerih Maruška Markovčič vodi celotno razvojno pot od ideje do končnega produkta. Na tovrstnih delovnih mestih etnolog ni zgolj raziskovalec, ampak tudi koordinator, torej tisti, ki išče soglasja, pripravi naročilnico, izpelje javno naročilo ter uredi lekturo in prevod. Sogovornica je pripomnila, da je pri vseh dejavnostih ključnega pomena sposobnost navezovanja stikov z ljudmi, ki jo je izpopolnila v času študija. In prav pristen stik z ljudmi je dodana vrednost etnologa pri načrtovanju razvoja podeželja: »Etnologi smo tisti, ki razumemo utrip prostora. [...] Skozi zgodbe posameznikov razumemo, zakaj je cesta bolj pomembna tja, in ne tja.«

V zadnjem delu pogovora smo pozornost preusmerili v aktualni projekt Čebelja pot, ki je bil leta 2017 mednarodno prepoznan kot primer dobre prakse. Začetna ideja se je nadgrajevala v okviru več projektov in danes predstavlja inkubator novih idej oz. mrežo 46 deležnikov znotraj MOL. Poglavitna nit Čebelje poti je samooskrba, ki ji MOL posveča veliko pozornost. Eden izmed glavnih ciljev je povečati samooskrbo Ljubljane, in v luči tega se MOL zavzema za ohranjanje in povečanje kmetijskih površin ter vzpostavlja informativno točko VEM in Center kulture bivanja ter trgovino z lokalno prehrano v Rogu. Pospeseno iščejo tudi prostorske potenciale za urbano kmetijstvo, t. i. tovarne hrane. Na vprašanje o prihodnosti ljubljanskega podeželja je sogovornica odgovorila optimistično, saj imajo tehnološko naprednejše kmetije naslednike kljub trendu upadanja števila kmetij. Glede ugaslih kmetij pa po njenih besedah kmetijska zemljišča na srečo v večini prehajajo v uporabo drugim kmetom, s čimer se podeželje ne zarašča. Maruška Markovčič je s sklepnimi mislimi študente povabila, da že med študijem aktivno pridobivajo nova znanja znotraj različnih ustanov, in opomnila, da bo v prihajajočih letih nujno potrebno etnološko raziskati obrobna območja Ljubljane – Savlje, Kleče, Vižmarje, Brod, Tacen – ki so se že skoraj zlila z mestom Ljubljano.

Ob koncu pogovora smo namenili nekaj časa tudi vprašanju iz občinstva. Gostja je podrobneje pojasnila, na kakšne načine so vzpostavljene kratke dobavne verige v Ljubljani: s spodbujanjem prodajnih lokacij na kmetijah, z

* Manca Gorenc, študentka etnologije in kulturne antropologije, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; mancagorenc.mg@gmail.com.

Vprašanja iz občinstva (foto: Tina Krašovic, 18. 10. 2022).

organizacijo dogodkov, povezanih s promocijo podeželja (Festival ljubljanskega podeželja), z vzpostavljanjem neposrednih stikov med ponudnikom in potrošnikom (Borza živil), z izdajo publikacije *Vodnik po lokalni samooskrbi* s seznamom lokalnih pridelovalcev hrane, z omogočanjem posameznim ustanovam, na primer vrtcem, da v kvoti javnih naročil 20 odstotkov sredstev namenijo lokalnemu pridelovalcu hrane, in z omogočanjem lokalne prodaje na mestnih tržnicah. Na kratko smo naslovili tudi vlogo politike pri projektih, povezanih z razvojem podeželja, projek-

tnim delom in prihodnostjo urbanega pridelovanja hrane. Gostovanje Maruške Markovčič v sklopu cikla Šmitkovih večerov je bila lepa priložnost za osvetlitev »netradicionalnega« in razgibanega delovnega mesta etnologa v mestni upravi. Pogovor z Maruško Markovčič, kot tudi ostale Šmitkove večere, si lahko ogledate na YouTube kanalu Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo, intervju z gostjo, ki ga je opravila Manca Gorenc, pa si lahko preberete v tej številki *Glasnika SED*.

GORMERKANSKA KNIGA

Uvod

Gornji naslov ne označuje samo naslova publikacije, ampak tudi »projekt«, ki je zahteval veliko prepisovanja, pregledovanja obstoječe literature, strokovno-znanstvenih kompromisov in sodelovanja – več strok, ljudi in institucij. Ena izmed urednic, Karin Almasy, je v uvodniku povzela vsebino *Gormerkanske knjige*, kjer gre za »izjemno odkritje za slovensko-avstrijsko regionalno zgodovino. V to tabelarno zasnovano gospodarsko knjigo kmečkih veleposestnikov, družine Hois iz Potrne/Laafelda pri Radgoni, so več kot štirideset let zapisovali vse podatke o dninarjih, kmečkih poslih, poljedelskih opravilih, obsegu letine, prodaji kmečkih pridelkov, vinogradništvu in čebelarstvu – in to v slovenskem jeziku. Knjiga zato nudi odličen vpogled v tedanje kmečko življenje in delovna opravila in ne nazadnje priča o močni prisotnosti slovenskega jezika severno od šele pozneje zarisane ‚jezikovne meje‘. Prikazuje nam nekdanji dvojezični vsakdan kmetov v 19. stoletju na Štajerskem.«

Rokopis je v letu 2019 v Pavlovo hišo prinesla potomka Hoisove družine Gertrude Zipper, ki je Susanne Weitlaner prosila za prevod vsebine oziroma pesmi o kmečkem stanu na začetku knjige. Ker je zapisana v dajščici in s starimi slovenskimi besedami, je Susanne ni razumela, zato se je po pomoč obrnila na Pomurski muzej Murska Sobota. Skupaj smo ugotovili, da je rokopis neprecenljiv, najprej zaradi svoje starosti in prostora, od koder prihaja in kjer se je ohranil. Da bi častitljivi rokopis čim bolj strokovno obdelali, smo za pomoč zaprosili še druge sodelavce, ki poznajo zgodovino prostora in se znajo spoprijeti z jezikom in črkopisom v zvezku. Zato je na začetku treba izreči iskreno hvaležnost pandemiji koronavirusa, ki mi je omogočila, da sem se v obdobju 2019–2021 lahko v miru posvetila prepisu celotnega obsežnega rokopisa iz dajščice v današnji slovenski črkopis, latinico. Šele po opravljenem posodobljenem prepisu smo se lahko, vsak s svojega zornega kota, lotili strokovnega oz. znanstvenega pregleda raznolike vsebine. V prvem prispevku sem predstavila podobne, vendar starostno mlajše kmečko-gospodarske zapise iz Slovenskih goric in njihov pomen ter avtorja oz. pisca zvezka Mihaela Hoisa umestila v zgodovinski prostor, ga poskušala podrobneje identificirati in poiskati povezave s tedanjim narodnobudiljskim vrvežem na Štajerskem. V drugem prispevku sem s primerjanjem vsebine rokopisa s situacijo Slovenskih goric, to je slovensko-štajerskega kmečkega življa, opisala življenje na kmetiji v 19. stoletju na Štajerskem. Avstrijski zgodovinar Herman Kurahs iz Muzeja v stari orožarni v Radgoni/Museum im alten

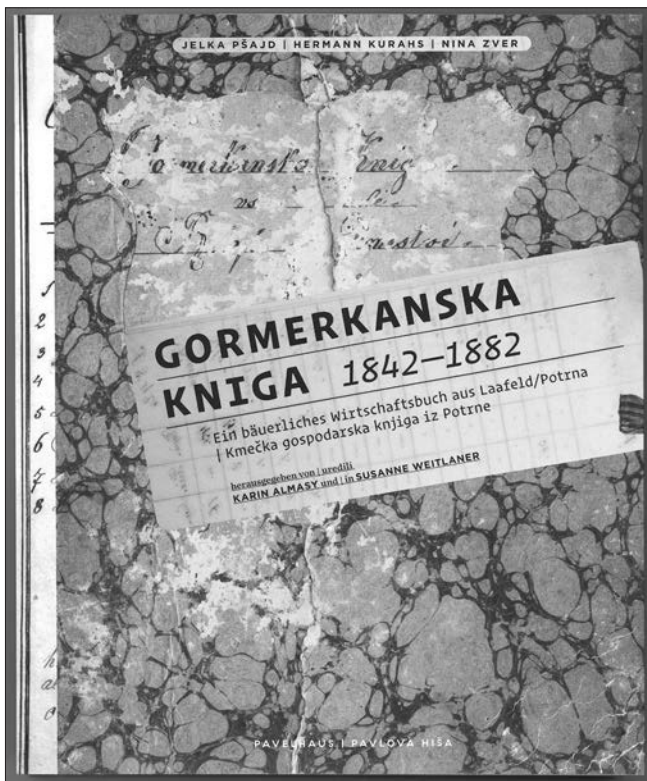
Zeughaus Bad Radkersburg je predstavil zgodovinski razvoj vasi Potrna/Laafeld v Radgonskem kotu s posebnim poudarkom na družini Hois. Zanj je raziskal družinsko deblo oziroma prednike ter naslednico, hči Marijo, ki je z možem prevzela 29 hektarov veliko posestvo. Nina Zver, asistentka za slovenski jezik in znanstvena sodelavka Oddelka za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete v Mariboru, je v razpravi obravnavala piščev jezik ter črkopisa dajščico in gajico oziroma govor tedanje Potrne ter iskala primerjave s takratnimi objavljenimi pesmaricami in slovenskimi narečji. Knjigo sta uredili zgodovinarica in prevajalka Karin Almasy in predsednica Kulturnega društva Člen 7 za avstrijsko Štajersko – Pavlova hiša Susanne Weitlaner. Previde iz slovenskega v nemški jezik in obratno sta opravili Karin Almasy in Ana Jasmina Oseban, lekturi Sigrid Weiß-Lutz in Kristina Sluga. Publikacijo, ki je bogata tudi s slikovnim gradivom, je z velikim občutkom za dvojezičnost in vsebino oblikoval Matjaž Wenzel, izdala pa Pavlova hiša v Potrni.

Iz kratkega prevoda pesmi na začetku rokopisa je nastala obsežna dvojezična publikacija, ki predstavlja pomemben zgodovinski vir. Ne gre za faksimile izvorne gospodarske knjige, ampak so v publikaciji objavljeni samo odlomki, kolikor so bili potrebni za lažje razumevanje vsebine. Celotna transkripcija je objavljena na strani Pomurskega muzeja Murska Sobota (glej Prepis Gormerkanske knjige b. n. l.).

Kaj vemo o avtorju *Gormerkanske knjige*?

Gormerkanska knjiga (nem. *merken*, »opaziti«, »označiti«) iz obdobja 1842–1882 je rokopisni zvezek v slovenskem jeziku in črkopisu. Njena vsebina je vezana izključno na vsakdanje kmečko podeželje in delovni ritem na kmetiji premožnejšega kmeta. Takšen zvezek, pisan v slovenskem jeziku v tem času, je zelo redek in dragocen. Tedaj je bila v habsburški monarhiji nemščina jezik pisne komunikacije, tiskanih knjig, uradov in korespondence, prav tako jezik višje izobrazbe. Slovenščina je veljala za jezik »kmetov«, ki je bil uporabljan predvsem v ustni komunikaciji. Govoriti slovensko je bil znak neomikanosti, o čemer piše korški učitelj Anton Šantel (1845–1920) v svojih spominih. To nas tudi opozarja, da je bila današnja mejna regija včasih zelo dvojezična, tudi kraji, kot je npr. Potrna/Laafeld, ki so po letu 1918 pripadli Avstriji in so danes pretežno nemško govoreči. V času Mihaela Hoisa in njegove družine se je v Potrni in sosednjih obrobni vseh govorilo slovensko (od leta 1707 dalje). Slovenščina je bila sporazumevalni jezik v vasi, med prišleki in kmečkimi delavci

* Jelka Pšajd, univ. dipl. sociologinja kulture ter etnologinja in kulturna antropologinja, muzejska svetnica, Pomurski muzej Murska Sobota; jelka.psjajd@pomurski-muzej.si.

Naslovnica dvojezične publikacije.

– dninarji in posli. Zvezek je torej realen odsev tedanje (narečne) slovenske govornice premožnejšega kmeta v Potrni/Laafeldu, na podeželju.¹

Kaj natančno vemo o avtorju *Gormerkanske knjige* in njegovi družini? Mihael Hois se je rodil leta 1819, 31. januarja 1842 pa se je pri 23 letih poročil z Marijo Ornigg. Skupaj sta prevzela in gospodarila na kmetiji njenih staršev. V istem letu je začel zapisovati pomembne gospodarske podatke v svojo *Gormerkansko knjigo*. Oba sta bila domačina iz Potrne. Mihael je dedoval domačo kmetijo od svojih staršev v Potrni, hišna številka 24, ki jo je prodal svojemu bratu Mathiasu. Mihaelu in Mariji so se v zakonu rodili trije otroci.

Svoj družinski, gospodarski in kmečki dnevnik je pisal v jeziku, ki ga je govoril doma. Zapisi v gotici v rokopisnem zvezku na začetku dajo slutiti, da je dobro pisal in govoril tudi nemško. Zatorej je bil, kljub pomanjkanju podatkov o tem, verjetno razgledan in poučen, če že ne izobražen kmet svojega časa. Za zdaj si lahko predstavljamo le, da je bil slovenski kmet v dvojezični regiji, seveda ob prvotni skrbi za domačijo. Najbrž je tudi že gojil določeno narodno zavest oziroma lahko to vsaj domnevamo, ker je svoje beležke pisal v slovenskem jeziku (prav tako v istem jeziku nadaljuje po njegovi smrti hči Marija). V tem času to še

¹ Čeprav je slovenščina veljala za »nižji« jeziki (v slabšalnem pomenu) od prevladujoče nemščine, je treba poudariti, da se je na podeželju govorilo (in pisalo) slovensko, torej je bil prevladujoči sporazumevalni jezik slovenščina – kar ne sme biti zanemarljivo.

ni bilo vsakdanje in samoumevno, saj so si celo izobraženi Slovenci, npr. t. i. narodni buditelji in duhovniki, med seboj dopisovali v nemškem jeziku. Jožef Muršec v pismu Stanku Vrazu z dne 13. julija 1833 namreč opozarja, da »smo si Slovenci sami krivi, ker ne upamo, niti doma ne, v domačem jeziku pisati. Če ga sami (kot izobraženci) ne bomo spoštovali (in uporabljali), ga tudi tujci ne bodo.« Premalo se zavedamo te pomembnosti, ki jo lahko razumemo tudi kot obrobno dejanje, odražajoč osrednje želje in prizadevanja nekaterih takratnih duhovnikov, npr. Božidarja Raiča, za odločno uveljavitev slovenščine v javnosti. Navsezadnje se je slovenska narodna zavest oblikovala šele v poznem 19. stoletju, torej šele v času življenja Mihaela Hoisa, in na obrobju² imamo samozavestnega človeka, ki se je verjetno opredelil za Slovenca – štajerskega kmeta, zvestega slovenskemu jeziku.

Leta 1859 je škof Anton Martin Slomšek prenesel sedež lavantinske škofije iz Št. Andraža v Maribor, s čimer smo Slovenci dosegli cerkveno enotnost Spodnje Štajerske, kar je bilo za nacionalno rešitev obmejnih krajev poglavitnega pomena. Ne moremo mimo prikaza podobe Radgone in njenega slovenskega utripa v 19. stoletju, kjer so imeli pomembno vlogo zavedni slovenski župniki in kaplani. V 19., pa tudi že v 18. stoletju so bili v Radgoni pogosto slovenski župniki in skoraj redno kaplani, pri čemer je bilo mesto središče za slovenske knjige, pisane predvsem v vzhodnoštajerski jezikovni različici.

V času šolanja Mihaela Hoisa, v obdobju »črkarske pravde«, so bile v uporabi različne slovenske pisave – poleg bohoričice še metelčica na Kranjskem ter dajničica, predvsem na vzhodnem Štajerskem med letoma 1824 in 1839. Ker je bila Radgona v tistem času s slovenskimi kaplani pomembno središče slovenstva in ob dejstvu, da je Hois pisal v dajnici, verjamemo, da ga je pisanja in branja v slovenskem jeziku naučil eden od radgonskih kaplanov, najbrž neposredno kar sam Dajnko, ki je bil kaplan v Radgoni med letoma 1816 in 1831. Med drugim je pisal učbenike v slovenskem jeziku za trivialne, nedeljske in začetne šole. Da se je Dajnko zanimal in zavzemal za pouk v šolah, je razvidno tudi iz tega, da leta 1824 ni samo napisal svoje slovnice, temveč je istega leta v Radgoni izdal tudi abecednik, tiskan v dajnici. Če nekdo napiše in izda abecednik, je v njegovem interesu, da bo ta učbenik uporabljan tudi v šolah. Mihael Hois je začel obiskovati šolo v letu 1825/26 – kar sovпада s časom kaplanovanja Petra Dajnka v Radgoni – in najverjetneje se je ravno s pomočjo te knjižice naučil brati in pisati. Pri svojih 23 letih je pisal v pisavi, v kateri se je tudi naučil pisati.

Mihaela Hoisa prvič najdemo kot naročnika *Koledarčka družbe svetega Mohora za navadno leto 1871*, in sicer pod imenom *Hojs M., kmet, Radgona, Sekovska škofija* (v letih 1873, 1874 in 1876). Leta 1877 se pojavi *Hojs Marija, kme-*

² Za središče narodnostnega dogajanja je veljala Kranjska.

delavcem in način obdelovanja zemlje. Dninarji (*tabrharji*) so bili poljedelski delavci, ki so živeli v lastnem gospodinjstvu in so opravljali priložnostna dela. Za eno- ali večdnevna dela so bili plačani ob zaključku večjega dela ali sproti. Delovni odnosi so bili dvojni: mezdno delo in delo na odslužek. Med plačanimi dninarji oz. delavci, ki jih je kmet Hois najemal, bi lahko bili sosedje, vaščani, okoličani ali sorodniki (manjši agrarni lastniki), ki jih je plačeval z odslužkom: opravljanjem poljskih del, dajanjem dela njive (ali travnika) v najem, dajanjem poljščin ali vrtnin ali za kakšno drugo uslugo. Kmet Hois je svojim dninarjem poračunal tudi v naturalijah, kot so poljski pridelki (snop očiščene-ga lanu), hrana (moka, mast in zaseka) ali manjši prašiček (*prase*) za nadaljnjo vzrejo in v denarju. Kakor lahko razumemo iz obračunskega zvezka, je Hois dninarjem v zameno za opravljeno fizično delo pogosto poplačal/povrnil tudi z oranjem ali z dajanjem dela svoje njive s pridelki v najem. Pogosto je dninarjevo delo poravnal z vožnjami različnih pridelkov (trave, poljščin, drv).

Poglavje je bogato z ledinskimi narečnimi imeni. Največ je imen za polja in njive, npr. *pri Jeisi/pri Jeizi/pri Jesi*. V franciscejskem katastru za leto 1821 za Radgonski kot s petimi vasmi najdemo nekatera imena oziroma zapise, ki jih je družina Hois pri svojem delu vsakodnevno uporabljala, npr.: *Les = v Leisi*. Poleg ledinskih imen, ki jih danes težje prepoznamo in lociramo, so v katastru tudi kraji, ki jih Hois omenja pri svojem kmetovanju: vasi Goritz/Gorica, Gederovci, Dedenitz/Dedonci, Sieldorf/Žetinci, Zbigovci, Mele, Šratovci, Police. Če povzamemo vse dninarje, je v 40 letih na kmetiji Mihaela Hoisa delalo 56 delavcev; 13 žensk in 43 moških. Povprečno je en delavec na leto opravil 45 dnin. V 40 letih je bilo opravljenih 6.822 dnin, kar pomeni povprečno 166 dnin na leto.

Drugo poglavje je razpredelnica gostih podatkov o poljščinah. Po količini je prevladovala pšenica, sledila je rž. Hoisova posest je obsegala okrog 29 hektarov. V tretjem poglavju lahko iz vrste blaga razberemo, da je Hoisovo gospodarstvo služilo s prodajo živine (telet, krav, volov in bikov, konjev, žrebet in žrebec ter prašičev različne teže), perutnine (kopunov, rac, pur, puranov, gosi in piščancev), žit (pšenice, rži, ovsa, ječmena in ajde), drugih poljskih pridelkov (glav zelja, grahorja), mesnih izdelkov (sala, slanine, telečjega in svinjskega mesa), lesenih izdelkov (drv, drevesnih plohov, vej, trsk in listja), vinskih pridelkov (vina in mošta), medenih izdelkov (medu in voska) ter ostalega (gnoja, sena, slame, semena za deteljo ter kunje, dihurjeve in zajčje kože). Nekaj si je Hois prislužil tudi z najemnina-mi in različnimi prevozi, ki jih je opravljal za druge (osebni prevozi, prevozi vina, drv, pridelkov in peska).

V četrtem poglavju so zapisani kmečki posli – tako hlapci kot dekle – s svojo zaporedno številko, npr. *ti prvi hlapec, ti mali 18. hlapec, ta prava dekla in ta prava mala dekla, ta 21. mala dekla ...* Posle zapisovalec razvrsti po položaju na *male* in *velke hlapce* ter na *dekle* in *male dekcle*, kar pomeni,

da so opravljali različno težka kmečka opravila, ki so bila odvisna od položaja in statusa posla pri hiši. Pri posameznih hlapcih (na pa pri deklah) je pripisana vrsta plačila (različni kosi obleke in denar), ni pa jasno, ali so (ob odhodu) dobili plačilo tudi tiste dekle in hlapci, pri katerih ni nič pripisano. Med štajerskimi priimki poslov, zapisanimi z nemškim in slovenskim črkopisom, je tudi veliko prekmurskih priimkov, npr. Poredoš, Bertalanič, Kisilak, Donoša, Vljaj, Ivanič, Vogrinec, Skledar, ki nam kažejo, da so nekateri hlapci in dekle prihajali iz ogrskega dela monarhije.

Peto poglavje o vzgoji čebel je najkrajše. S čebelarstvom se je Hois ukvarjal kratek čas, in sicer v presledkih. Kasneje je svoje roje oddal v vzgojo Antonu Šišku, med pa sta si razdelila – Hois kot lastnik rojev in Šiško kot skrbnik rojev, pridelovalec medu in čebelar. Pomembno je poudariti, da je Hois leta 1845 med izdatke uvrstil *edne knjige, stenje od rojov*. Strinjamo se, da gre najbrž za Dajnkoovo knjigo o čebelarjenju.

V zadnjem, šestem poglavju so zapisani trije vinogradi v današnjih Radgonsko-Kapelskih goricah. Najbrž je v svojih goricah Hois prideloval šipon in belino, ki sta bila razširjena po slovenskem Štajerskem. Gre za opise, število in vrsto dnin, opravljenih v vinogradih, ter višino plačila, ki ga je namenil delavcem. Najtežje delo v vinogradu je bila obnova vinograda oziroma priprava zemlje za nov nasad, to je prekopavanje zemlje. V Hoisovih vinogradih so opravljali plačana dela.

Sklep

Potomci družine Mihaela Hoisa v Potrni – družina Kotzbeck, po domače Jirglovi – se danes ne ukvarjajo več s kmetijstvom. Zadnji, ki je kmetoval – do leta 2010 – in je govoril slovensko, je bil Walter Kotzbeck. Umrli je leta 2021 – pred izidom publikacije, v celoti namenjene *Gormerkanski knjigi*.

Pomemben del projekta so bile predstavitve publikacije v Potrni, Gradcu, Ljubljani, Mariboru in Murski Soboti. Z njimi smo želeli predstaviti in poudariti to, da je na obrobju slovenskega etničnega ozemlja, daleč stran od takratne Kranjske, živel slovenstvo, ki se je na podeželju aktivno vključevalo v slovenske narodnobuditeljske tokove habsburške in avstro-ogrske monarhije, vzporedno s središčnimi dejanji.

In še nekaj za konec. Hoisova govorna slovenska dediščina je ostala v Potrni (in Dedincih) v 21. stoletju. Ob predstavitvi publikacije v Potrni je žena pokojnega Walterja in lastnika rokopisa z menoj govorila v potrnskem – to je slovenskem govoru oziroma narečju.

Literatura in viri

PREPIS GORMERKANSKE KNIGE: Prepis *Gormerkanske knjige*. Pomurski muzej Murska Sobota. <https://www.pomurski-muzej.si/media/Prepis%20Gormerkanske%20knige%20za%20na%C5%A1o%20muzejsko%20stran.pdf>, 5. 11. 2023.

PROMOCIJA »SLOVENSKE« KULTURNE DEDIŠČINE AVSTRIJSKEGA SPOMENIŠKEGA VARSTVA

Zvezno spomeniško varstvo z vsemi oddelki v avstrijskih zveznih deželah že 25 let promovira kulturno dediščino v skupni evropski iniciativi Dnevi evropske kulturne dediščine (*European Heritage Days*), ki ima vsako leto drugo tematsko težišče s skupnim geslom. Dneve evropske kulturne dediščine pod okriljem Sveta Evrope in Evropske komisije obeležuje že več kot 50 evropskih držav, med njimi tudi Slovenija, ki ob tem organizira tudi Teden kulturne dediščine. V Avstriji se evropska iniciativa imenuje Dan spomenika (*Tag des Denkmals*), ki poteka vsako leto zadnjo nedeljo v septembru. Osnovni namen tega dneva je ozaveščati javnost o vrednotah dediščine in problematiki njenega ohranjanja, pa tudi omogočiti širši javnosti brezplačen obisk spomenikov, ki sicer med letom pogosto niso odprti za javnost. Ob Dnevu spomenika predstavljajo aktualne projekte ohranjanja spomenikov, v središču pozornosti pa so tudi neopazni ali neznani spomeniki in z njimi povezani ljudje. Odkar je Avstrija leta 2009 ratificirala konvencijo o varovanju nesovne dediščine, Zvezno spomeniško varstvo vključuje v svoj program tudi nesovno kulturno dediščino, med drugim ustno prenesene tradicije, družbene rituale in prakse, poznavanje narave ali tradicionalne rokodelske veščine (glej Unesco).

Vodstvo Zveznega spomeniškega varstva – oddelek za Koroško je konec leta 2012 prevzel absolvent Slovenske gimnazije, umetnostni zgodovinar Gorazd Živkovič. Od takrat je slovenščina kot drugi deželni jezik na prireditvah ob Dnevu spomenika na dvojezičnem območju Koroške enakopravna nemščini, občasno pa predstavljajo tudi spomenike in kraje v Sloveniji. Tako je leta 2013, ko so Dnevi evropske kulturne dediščine potekali pod geslom *Iz kamna? (Aus Stein?)*, oddelek za Koroško organiziral kulturno potovanje v Kamnik. V Kamnu v Podjuni na južnem Koroškem, ki se z ostanki gradu mogočno dviga na skali nad vasjo, so predstavili cerkveni ansambel. Tamkajšnja farna cerkev je znana predvsem po Lihardi Kamenski in šegi, ko vsako leto na prvo nedeljo v februarju v spomin na njeno dobroto do revežev mečejo z ganka bivšega grajskega marofa (pristave) Lihardine *kržeje* ali *štručeje* (posebne kruhke) med množico romarjev. Za koroške Slovence je bila še posebno zanimiva prireditev na nekdanjem gradišču na Turnah v Svatnah pri Šentjakobu v Rožu. V iniciativi Franca Mikla, pokojnega lastnika Miklove domačije, so v več letih iz gozdnate površine dobesedno izkopali dele obzidja, stanovanjskega stolpa in grajsko dvorano. Projekt revitalizacije gradišča je finančno podprlo avstrijsko spomeniško varstvo, znanstveno pa

so ga spremljali arheologi Zavoda za varstvo kulturne dediščine – OE Kranj ter Inštitut za antiko na Univerzi v Gradcu (glej Burg Ras). Gradišče na Turnah z Miklovo domačijo je za koroške Slovence pomemben kraj identifikacije, ker je glavno prizorišče v povesti *Miklova Zala* Jakoba Sketa iz leta 1884, ki se dogaja v času turških vpadov. Dramatizacija dela je bila na južnem Koroškem do konca 70. let 20. stoletja najbolj igrana gledališka predstava. Koroški Slovenci so jo množično obiskovali, saj je igra o ljubezni, izdajstvu in zvestobi postala prispodoba za zatiranje Slovencev, hkrati pa je izražala njihovo upanje na osvoboditev iz razmer, ki so ogrožale njihov obstoj (prim. Sticker 2016).

Leta 2016, ko so spomeniška varstva opozarjala na zgodovino mobilnosti človeštva, so Dnevi evropske kulturne dediščine potekali pod geslom »Skupaj na poti«. V tem sklopu je oddelek za Koroško predstavil tudi nekdanjo pokopališko kapelo v občini Šentjakob v Rožu. Kapela stoji ob vznožju Karavank sredi gozda, zgradili pa so jo leta 1903 za smrtno ponesrečene delavce karavanskega železniškega predora med Področico in Jesenicami. Delavci so prihajali z vseh koncev in krajev in so bili različnih veroizpovedi, zato jih po takratnih predpisih niso smeli pokopavati na pokopališčih ob krščanskih cerkvah. Medtem ko je pokopališče okoli kapele popolnoma zarastel gozd, je bila kapela leta 1919 v bojih za mejo med Avstrijo in državo SHS močno poškodovana. Čeprav ji od takrat manjka streha, se ni povsem porušila, ker je zgrajena iz lehnjaka. Zato se je Zvezno spomeniško varstvo skupaj z lastnikom kapele odločilo, da pri konservaciji ohrani videz razvaline kot opomnik proti vojni. Pri prireditvi ob Dnevu spomenika je krajevno Slovensko prosvetno društvo Rož oblikovalo kulturni spored s pesmijo in performansom v spomin na ponesrečence.

Pri izbiri »neopaznih ali neznanih spomenikov« vodja Zveznega spomeniškega varstva na oddelku za Koroško Gorazd Živkovič ob Dnevu spomenika vedno znova postavlja v središče kulturne spomenike in teme, ki zadevajo t. i. skupni slovenski kulturni prostor. Čezmejni kulturnozgodovinski pohod med Avstrijo in Slovenijo so leta 2018 organizirali v nekdanji občini Koprivna/Koprein, katere avstrijski del danes pripada občini Železna Kapla-Bela. Pohod je vodil Zdravko Haderlap, domačin z Vinklove domačije v Lepeni, brat znane pesnice in pisateljice Maje Haderlap. Predstavil je zapuščene gorske višinske kmetije, pri čemer je osvetlil usode družin in osebnosti, ki so politično, gospodarsko in kulturno zaznamovale regijo. Ob Dnevu spomenika so dogodki že večkrat potekali tudi na Peršmanovi domačiji v

* Uši Sereinig, mag. filozofije, strokovna sodelavka Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik, Celovec, Avstrija; u.sereinig@ethno.at.

Nekdanja pokopališka kapela kot opomnik proti vojni v Področci (foto: Lojzej Sticker, september 2016).

Koprivni, ki so jo nacisti zažgali malo pred koncem druge svetovne vojne in pri tem pomorili skoraj vse člane dveh družin – tako pri omenjenem vodenem pohodu (2018) in leta 2015, ko so Dnevi evropske kulturne dediščine v Avstriji potekali pod geslom Ogenj in plamen (*Feuer und Flamme*). V letu 2022 je bila skupna evropska tema trajnostna kulturna dediščina, kar je vključevalo predvsem trajnostno gradnjo in tradicionalno rokodelstvo. Ob tej priložnosti je Zvezno spomeniško varstvo Avstrije opozorilo na svojo osrednjo nalogo: »Pri ohranjanju in varovanju spomenikov gre že od nekdaj za trajnost: trajno ohranjanje in vzdrževanje pomembnih obstoječih stavb z uporabo tradicionalnih, naravnih in s tem trajnostnih gradbenih materialov je osrednja naloga Zveznega spomeniškega varstva« (glej Tag des Denkmals 2022, prevod iz nemščine). Odličen primer trajnostne gradnje predstavljajo kozolci, ki jih lahko zasledimo že od poznega srednjega veka naprej in dajejo značilen pečat prav pokrajini Slovenije, a tudi sosednjim alpskim regijam. Ko se je avtorica razstave Kraljevi kozolci Alenka Stražišar Lamovšek iz Dolenjskega muzeja pozanimala za

možnost postavitve razstave na Koroškem, je Gorazd Živkovič predlagal, da razstavo vključi v program ob Dnevu spomenika. Fotografsko razstavo so pripravili ob stoletnici rojstva slovenskega arhitekta, univerzitetnega profesorja in industrijskega oblikovalca Nika Kralja (1920–2013). Poleg svojega poklica je bil Niko Kralj tudi strasten fotograf. Kot arhitekta ga je ga je zanimala izrazita slovenska stavbna dediščina – kozolci, saj so tesarji na Slovenskem razvili več oblik in tipov, tudi prave mojstrovine, ki jih drugod po svetu ne najdemo. Kraljevo obsežno dokumentarno gradivo obsega raznolike oblike kozolcev, v svojo kamero pa je v 70. letih 20. stoletja ujel še zadnje motive »polnih« kozolcev, ko so v njih še sušili seno, žito, koruzo, fižol ipd. Alenka Stražišar Lamovšek, Gorazd Živkovič in sodelavke ter sodelavci Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik smo se v skupnem projektu odločili, da razstavo z dodatnimi informacijami pokažemo na Zilji, kjer najdemo največ ohranjenih kozolcev na Koroškem. Ohranili so se predvsem toplarji, v ziljskem narečju imenovani *bliči stuog* (veliki stog), ker imajo streho in kmetje danes v njih shranjujejo sodobne

Petrov kozolec v Zahomcu s petmetrsko skakalnico za najmlajše skakalce dvojezičnega Športnega društva Zahomc (foto: Stephan Neuhäuser, avgust 2022).

poljedelske stroje ali pokriti prostor uporabljajo za skladiščenje lesa, desk, sekancev ipd. Zanimiva je ziljska narečna oznaka za kozolce s podaljšano streho na eni strani, za tako imenovane kozolce na kozla ali psa. Najdemo jih predvsem na območju stare občine Brdo pri Šmohorju, torej na skrajni zahodni meji dvojezičnega območja Zilje, kjer jih starejši prebivalci imenujejo *krajnšči stuag* (kranjski stog), nemško govoreči pa, nekateri tudi bolj zaničljivo, *die windische Kesen*, torej vindiški kozolec (Rauter 2023). Na nemškem območju Zilje v okolici Kötschach-Mauthna (Koče-Muta) pa je poleg izraza *windische Kesen* znana celo oznaka *Krainkerkesen* (glej Kesen im Gailtal). Za odprtje razstave 25. septembra 2022 ob Dnevu spomenika smo oblikovali dodatni pano, na katerem smo grafično prikazali terensko pot Nika Kralja, ki jo je ta opravil ob reki Zilji. Ugotovili smo, da na lokacijah, kjer je Kralj fotografiral objekte, stoji le še en kozolec, ki se je ohranil ob stanovanjski hiši v St. Lorenzu v Lesni dolini. Da bi opozorili domače prebivalce na bogastvo te posebne stavbne kulturne dediščine, smo s fotografom prepotovali Spodnjo Ziljo oz. njeno dvojezično ob-

močje od Straje vasi (Hohenthurn) na vzhodu do Šmohorja (Hermagor) na zahodu in za razstavo pripravili fotografije različnih kozolcev ter predstavili njihovo sodobno rabo. Prav tako smo poskrbeli za prevod besedil panojev v nemški jezik in koroški publiko predstavili tudi življenje in uspešno delo Nika Kralja, ki je kot industrijski oblikovalec v povojni Jugoslaviji napravil izredno kariero, saj njegove stole Rex uvrščajo med svetovno pomembne dosežke s področja industrijskega oblikovanja lesa. Previde in informacije o Niku Kralju smo izdali v knjižici *Kraljevi kozolci/Niko Kraljs Harpfen* (Jordan, Celovec 2022). Še posebej nas je veselilo, da je razstavo v gostišču Alte Post/Stara pošta na Ziljski Bistrici odprla hči Nika Kralja Veronika Kralj Igljč. Trajnostno kulturno dediščino smo istega dne skupaj s Slovenskim prosvetnim društvom Drabosnjak predstavili tudi v Etnološkem muzeju Kostanje, ki leži nad Vrbo na skrajni severni meji nekdanjega slovenskega naselitvenega območja. V muzeju je na ogled okoli 500 predmetov, ki so materialne priče podeželskega vsakdanjega življenja brez elektrike v prvi polovici 20. stoletja. Narejeni so iz trajnostnih

materialov – lesa, železa, usnja, gline, platna ipd. Povečani so jih izdelovali vaški rokodelci ali pa kar spretni člani kmečke družine sami. Kmečko in rokodelsko delo je predstavil predsednik društva Drabosnjak Ernst Dragaschnig, specifično žensko delo na kmetih pa sodelavka Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik. Vodenemu ogledu muzeja je sledilo še odprtje skupinske razstave treh avtorjev Umetnine iz lesa. Etnološka zbirka je dobila domovanje v obnovljenem župnijskem gospodarskem poslopju v Zgornji vasi pri Kostanjah, ki nosi ime Drabosnjakov dom v spomin na bukovnika Andreja Šusterja – Drabosnjaka (1768–1825), ki se je rodil v bližnjem kraju. Slovensko ime stavbe in slovensko-nemške informacije v muzeju pričajo o danes žal že skoraj zamrli slovenski govoricci tega področja. Pred kratkim je Slovensko prosvetno društvo Drabosnjak v stavbi odprlo tudi spominsko sobo, posvečeno Drabosnjaku ter pesniku in pisatelju Andreju Kokotu (1936–2012), ki se je rodil prav v Zgornji vasi.

Letošnje leto (2023) je bilo posvečeno skupni evropski temi Živa dediščina (*Living Heritage*), ki so jo v Avstriji prevedli z *Denkmal [er:sie:wir] leben* (Doživi, doživite, doživimo spomenik). Pri tem so se sodelujoče države osredotočale predvsem na nesnovno kulturno dediščino. Prizorišče dogajanja ob Dnevu spomenika 2023 na južnem Koroškem je bilo med drugim v nekdanji prodajalni nekaj metrov stran od italijanske državne meje na Vratih. Danes je v stari trgovini urejen muzej, v katerem lahko doživite, kako se je nekdaj nakupovalo (glej Greißler Museum). V njej deluje tudi krojaštvo Diane Erat, ki se je zapisala šivanju in restavriranju znamenite ziljske noše in njenih številnih delov. Leta 2018 je bila noša skupaj z ziljskim žegnomo kot prvi dvojezični element vpisana v nacionalni register nesnovne kulturne dediščine avstrijske Unescove komisije.¹ Prav tako blizu meje, neposredno ob cesti na Ljubelj, je potekala prireditvev O spominjanju in življenju v hiši Brodi 1. Hiša družine Kohlenprath s konca 19. stoletja je danes umetniško in kulturno prizorišče projekta Interference (glej Interference), v katerem potomki obdelujeta družinsko zgodovino in bridko zgodovino tega kraja (nasilno ponemčevanje, čas nacizma). Na dolgo zamočeno Koncentracijsko taborišče Ljubelj sever (podružnica Mauthausna) v Brodeh 1 npr. spominjajo deske barak, s katerimi so naredili strop drvarnice. Direktor Mohorjeve družbe Karl Hren pa je vabil v center Celovca na ogled hiše, kjer danes delujejo knjigarna, založba, ljudska šola z varstvom in prireditveni center. Prav tako so v Mohorjevi hiši na Vetrinjskem obmestju shranjene obsežne zbirke del umetnikov Valentina Omana in Gustava Januša ter hišna

zbirka sodobne slovenske umetnosti. Mohorjeva družba je bila ustanovljena leta 1851 na pobudo škofa Antona Martina Slomška in je najstarejša slovenska založba. Do prve svetovne vojne je imela več kot 90.000 članov, knjige pa je razpečavala po vsem slovenskem ozemlju, tako da je Prežihov Voranc o njej zapisal, »da je Mohorjeva družba naučila naš narod brati, ga kulturno oblikovala in osveščala« (glej Mohorjeva).

V zadnjem desetletju je Zvezno spomeniško varstvo – oddelek za Koroško pod vodstvom Gorazda Živkoviča ob Dnevih spomenika torej vedno znova predstavljalo znane in manj znane spomenike, ki so pomembni za slovensko kulturno zgodovino.

Literatura in viri

BURG RAS: Burg Ras: Burgstall »Die Turne« – Gradišče na Turnah; spletna stran Univerze v Gradcu; <https://antike.uni-graz.at/de/forschen/projekte/laufende-projekte/ausgrabungen-des-instituts-nach-regionen/burg-ras>, 6. 9. 2023.

GREIBLER MUSEUM: Greißler Museum Thörl-Maglern; <https://greisslermuseum-thoerl.jimdofree.com>, 7. 9. 2023.

INTERFERENCE: Kulturno društvo Interferenzen; <https://www.interferenzen.at>, 7. 9. 2023.

JORDAN, Florian: Kraljevi kozolci / Niko Kraljs Harpfen. Niko Kralj – Leben und Wirken / Niko Kralj – Življenje in delo. Celovec: Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik v sodelovanju z Zveznim spomeniškim varstvom – oddelek za Koroško, 2022.

KESEN IM GAILTAL: Kesen im Gailtal – Trockengerüste für Heu in Kärnten; <https://nms-koetschach.ksn.at/PROJEKT/Kesen/formen.htm>, 7. 9. 2023.

MOHORJEVA: Akcija podarimo knjige 2022; https://www.mohorjeva.com/bralci-termini_leser-termini/5063, 11. 9. 2023.

RAUTER, Eduard, telefonski pogovor, Mele pri Brdu/Mellach, 7. 9. 2023.

STICKER, Tonej: Kot, Katoliško slovensko izobraževalno društvo. V: Katja Sturm-Schnabl in Bojan-Ilija Schnabl (ur.), *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten/Koroška*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2016, 683.

STRAŽIŠAR LAMOVŠEK, Alenka: Kraljevi kozolci. Dokumentarno gradivo terenskega dela Nika Kralja: 1970–1980. Dolenski muzej Novo mesto, 2022 (razstavno besedilo).

TAG DES DENKMALS 2022: Tag des Denkmals 2022; <https://www.bda.gv.at/themen/tag-des-denkmals/tag-des-denkmals-2022.html>, 6. 9. 2023.

UNESCO: Unesco – Immaterielles kulturelles Erbe; spletna stran Unesca; <https://www.unesco.at/kultur/immaterielles-kulturelles-erbe>, 7. 9. 2023.

¹ Točna oznaka: »Untergailtaler Kirchtagsbräuche und Untergailtaler Tracht/Ziljski žegen in ziljska noša« (<https://www.unesco.at/kultur/immaterielles-kulturelles-erbe/oesterreichisches-verzeichnis/detail/article/untergailtaler-kirchtagsbraeuche-und-untergailtaler-tracht-ziljski-gegen-in-ziljska-nosa>).

ŠTREKLJEVA NAGRADA NUŽEJU TOLMAJERJU

Letošnja pomlad je bila neprijazna do dobitnikov Štrekljeve nagrade. Pred nedavnim sta se poslovila dva nagrajenca, zaslužna strokovnjaka: skladatelj in etnomuzikolog Julijan Strajnar ter kmalu za njim še Mirko Ramovš, etnokoreolog in dolgoletni vodja legendarne Akademске folklorne skupine France Marolt. Vrzel je, kolikor je to mogoče, zapolnil nov, po vrsti že 22. izbranec Odbora za Štrekljevo nagrado, koroški Slovenec Nužej Tolmajer. Zaradi pandemije covid-19 je nagrada »pokrila« dve leti, 2022 in 2023.

Štrekljeva nagrada, ki nosi ime po znamenitem jezikoslovcu, slavistu, publicistu, etnologu in zbiratelju ljudskega blaga, Kraševcu iz Gorjanskega pri Komnu Karlu Štreklju, je najvišje priznanje etnološke, slavistične, folkloristične in muzikološke stroke posameznikom in skupinam za izjemne dosežke pri zbiranju in ohranjanju slovenskega ljudskega blaga v besedi in pesmi. Nagrado že od leta 2001 podeljujejo v rojstni občini urednika monumentalne štiridelne zbirke *Slovenske ljudske pesmi*, sprva v njegovi domači vasi Gorjansko, zadnja leta pa v Štanjelu. Prvi nagrajenec je bil Pavle Merku, med raziskovalci in ustvarjalci, ki delujejo zunaj matične slovenske države, pa so mu sledili še Marija Kozar Mukič, Viljem Černo, Engelbert Logar in Ludvik Karničar. Prejemniki iz Slovenije so bili še Milko Matičetov, Zmaga Kumer, Mira Omerzel Mirt, Janez Dolenc, Jasna Vidakovič, Julijan Strajnar, Mirko Ramovš, Marija Stanonik, Jasna Majda Peršolja, Igor Cvetko, Pavel Medvešek, Tomaž Rauch, Marko Terseglyav, Rožana Koštiál, Božidar Premrl in Marija Makarovič.

V utemeljitvi za nagrado je bilo v prvi vrsti poudarjeno, da Nužej Tolmajer vse življenje skrbi za slovensko kulturno dejavnost na avstrijskem Koroškem, pri čemer se še posebej ukvarja z mladino. Zelo pomembno mu je tudi ohranjanje slovenske kulturne dediščine, predvsem slovenskega pesemskega izročila. Devetintrideset let je bil tajnik slovenske Krščanske kulturne zveze, ki je v tem času razširila svojo dejavnost na vsa področja kulture, od gledališča, glasbe in literature do raziskovalnih dejavnosti. Posebno pozornost pa so v Zvezi pod Tolmajerjevim vodstvom namenili učenju in izpopolnjevanju slovenskega jezika med mladimi skozi gledališko in lutkarsko dejavnost. Organizirali so tudi jezikovne počitnice v Sloveniji, teden mladih umetnikov ter literarne natečaje za mlade in pevske revije Koroška poje. Prav tako je Nužej Tolmajer vsako leto skrbel za organiziranje Koroških kulturnih dni z različnimi prireditvami v Ljubljani, Mariboru in na Primor-

skem. Bil je pobudnik ustanovitve etnološkega oddelka pri Slovenski krščanski zvezi, iz katerega se je nato v Celovcu razvil Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik; od leta 2004 je letošnji nagrajenec tudi njegov predsednik.

Nužej Tolmajer ima velike zasluge tudi za dokumentiranje in ohranjanje slovenske ljudske pesmi na Koroškem. Omogočil in spremljal je številne raziskave ter pripravil vrsto publikacij o njih. Poleg tega vsa leta spodbuja pevce, zборе in skladatelje, da posegajo po slovenskih ljudskih pesmih. Njegova ljubezen do tega izročila se najbolj odraža v knjigi *Tiha zemlja*, v kateri je v skoraj desetih letih zbral več sto slovenskih ljudskih pesmi iz domačih Radiš in okolice. Gre za dediščino tega dela Koroške, ki je bila deloma zapisana že pred sto in več leti, pa tudi za priredbe teh pesmi. Obsežno in raznovrstno gradivo je knjigi priloženo v treh zgoščenkah.

Za prispevek slovenski etnologiji je Nužej Tolmajer leta 2017 prejel Murkovo listino, priznanje Slovenskega etnološkega društva, lani pa za življenjsko delo na kulturnem in narodopisnem področju Tischlerjevo nagrado, najvišje priznanje slovenske skupnosti na Koroškem. Martina Piko-Rustia, predstojnica Narodopisnega inštituta Urban Jarnik, se mu je takrat zahvalila kot človeku, »ki vse svoje življenje kot nenehna svetla luč gori za slovensko kulturo in jezik na Koroškem«. Predsednik Narodnega sveta koroških Slovencev Zdravko Inzko pa je dejal: »Če pregledamo dolgo, neverjetno dolgo vrsto vseh dejavnosti Nužeja Tolmaierja, bi lahko rekli, da je živel več življenj.« In še, da Nužeja, živo enciklopedijo, poznajo tako v Rožu, Podjuni in Zilji kot na Primorskem! »Zgoščeno bi lahko takole strnili njegova leta: Lahko je biti visok, ali težko je biti velik.«

Letos je ti dve in druga javna priznanja dopolnila še Štrekljeva nagrada za izjemne dosežke na področju zbiranja in ohranjanja slovenskega ljudskega blaga v pesmi in besedi. K slovesnosti podelitve v Štanjelskem gradu so veliko prispevali številni nagrajenčevi prijatelji in sodelavci tako s Koroške kot iz Slovenije in Furlanije - Julijske krajine. Izrečenih je bilo obilo priznanj in iskrenih pohval, najbolj čustveni pa so bili trenutki, ko je Martina Piko-Rustia v svojem nagovoru poleg nagrajenčevih dosežkov in vrlin omenila tudi njegov spomin na bridkosti polno medvojno in povojno otroštvo. Pri tem se je naslonila na pismo, ki ga je Tolmajer pred nekaj leti poslal novinarki Darki Zvonar za objavo v sobotni prilogi mariborskega časnika Večer. Nužej Tolmajer se je rodil julija 1942, ne doma v Verovcah

* Iztok Ilich, publicist, prevajalec in urednik; iztok.ilich@amis.net.

v fari Radiše na Koroškem, ampak v izgnanstvu v taborišču Frauenaaurach pri Erlangenu na Bavarskem. To je bil njegov rojstni kraj, potem ko so gestapovci njegovo nosečo mamo in takrat štirinajst mesecev staro sestro Marjanco skupaj s teto surovo pregnali z domačije. Ko so vdrli v hišo, je mama padla v nezavest. Kljub temu so jo s konjsko vprego odpeljali do tovornjaka, ki je nadaljeval pot do zbirnega taborišča v Celovcu in od tam naprej v Nemčijo. »O pregonu si doma z mamo v moji mladosti nismo upali govoriti,« je zapisal Nužej Tolmajer. »Če je kdo kaj o tem vprašal, je mama padla v nezavest, prav tako, če je prišel tuj pismonoša ali policist, ko je zagledala nenapovedano uniformo. Ko smo se junija 1946 vrnili domov – oče se je vrnil iz ruskega ujetništva januarja 1946 –, so bili na domačiji nastanjeni Nemci iz Kanalske doline. Po vrnitvi je bilo gospodarsko poslopje podrto in hiša opustošena, zato smo nekaj časa stanovali pri maminih starših. To travmo smo otroci vseskozi doživljali doma. Danes, ko sem sam, mi večkrat prihaja v zavest to kruto obdobje, ki nas je zaznamovalo. Oče je, ko se je vrnil iz ujetništva, rekel, da pozabimo naj ne, odpustimo pa ja.«

Čeprav je bil tudi sam pogosto žrtev raznarodovalnega nasilja nemške večine na južnem Koroškem, je Nužej Tolmajer temu vodilu ostal zvest vse življenje.

Janez Bogataj v pogovoru z Matejo Habinc
(foto: Urša Valič, 20. april 2023).

O ŠARMU STROKE IN SLOJU, KI SE SPOZNA NA VSE

Intervju s prof. dr. Janezom Bogatajem

Dve knjigi zaslužnega profesorja dr. Janeza Bogataja sta konec maja 2023 prejeli ugledni nagradi Gourmand Cookbook Awards 2023 – Best in the World. V kategoriji gastronomske diplomacije (angl. *gastro diplomacy*) je prvo nagrado prejela knjiga *Hrana – najstarejše diplomatsko orodje, gastronomska diplomacija in Slovenija*, tretje mesto pa je zasedla knjiga o štrukljih *Slani, sladki, dobro zviti, štruklji teknejo, če smo lačni ali siti*, ki je izšla v angleščini. Obe knjigi je izdala založba Hart v letu 2022, ko je na omenjeni podelitvi dve prestižni nagradi *Best in the World* prejela tudi zbirka štirih knjig Janeza Bogataja *Gastronomija Slovenije*. Nagrajena je bila celotna zbirka, posebno nagrado v kategoriji sredozemskih knjig pa je prejela knjiga *Gastronomija Sredozemske Slovenije*. Organizacija Gourmand, ki vsako leto edina podeljuje tovrstne mednarodne nagrade za najboljše knjige na področju hrane in pijače, je ob svoji 25. obletnici leta 2021 podelila tudi priznanja Best of the Best. Prejela ga je tudi monografija Janeza Bogataja *S Slovani za mizo*, ki je bila že leta 2016 prejemnica nagrade Gourmand za najboljšo knjigo v Vzhodni Evropi. Poleg tega je prestižno nagrado Best in the World leta 2020 prejelo njegovo delo *Z Valvasorjem za mizo: Prehranska kultura na Kranjskem*, leta 2012 pa je bila knjiga *Mojstrovine s kranjsko klobaso* izbrana za najboljšo delo v kategoriji knjig, ki se osredotočajo na eno sestavino. Te številne mednarodne nagrade in priznanja so bile izhodišče za pogovor predvsem o zadnjih knjižnih izdajah, o aktualnem delu in razmišljanjih Janeza Bogataja, med drugim pa tudi

o dejstvu, ki ga je izpostavljal že med svojimi predavanji na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani – da v Sloveniji marsikdaj šele priznanjem v tujini sledi tudi prepoznanje v domači (strokovni) javnosti. Ali pa niti to ne.

Profesor Bogataj, najprej čestitke za vse prejete oskarje kulinarčnih knjig, za kar veljajo prestižne nagrade Gourmand World Cookbook Awards! Z njimi so letno počaščene najboljše tiskane in digitalne knjige o hrani in vinu, pa tudi televizijske oddaje o kulinariki. Njihov namen pa je, kot smo lahko prebrali tudi v medijih, spodbujanje vrhunske kulinarike in ozaveščanje o dobri, raznoliki in zdravi prehrani in pijači po vsem svetu, pri čemer je velik poudarek na jedeh iz lokalno pridelanih sestavin in zdravnih sestavinah, ki se jih lahko zaužije s hrano. Kaj vam te nagrade pomenijo in ali je med naštetimi knjigami kakšna, na katero ste še posebej ponosni?

Hvala! Zelo sem ponosen na štiri knjige iz zbirke *Gastronomija Slovenije: Gastronomija alpske Slovenije, Gastronomija sredozemske Slovenije, Gastronomija osrednje Slovenije in Ljubljane ter Gastronomija Panonske Slovenije*. Gre za osnovo, profesor Menaše bi rekel kompendij, iz katerega lahko nastaja marsikaj. Druga takšna knjiga, na katero sem kar ponosen in je tudi prejela nagrado, pa je *Hrana – najstarejše diplomatsko orodje*. Na to knjigo sem

* Mateja Habinc, dr. etnologije, izredna profesorica, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; mateja.habinc@ff.uni-lj.si.

ponosen, ker menim, da v naši stroki še premalo pogumno prodiramo na neka področja, na katerih so nekatere druge stroke zelo prisotne in od tega tudi prekrasno služijo, kar se mi ne zdi najbolje. Ta knjiga je tudi ena redkih, ki se v svetovnem merilu ukvarja s to temo. Ponosen sem nanjo tudi zato, ker državi Sloveniji kaže, kako bi morala dihati na tem področju – kakšna bi morala biti njen vdih in izdih.

O tej nazadnje omenjeni knjigi o gastronomski diplomaciji so številni slovenski mediji med drugim zapisali, da gre za temeljno zasnovo gastronomske diplomacije, kot jo že poznajo številne države po svetu. V njej sami pišete, da hrana pogosto ruši številne ovire in je zato lahko eden od temeljev državnih zunanjih politik. Gre za promocijo destinacijskih kuhinj s podporo države, hrano pa se razume kot način krepitev mednarodnih odnosov s posebnim pomenom za turizem. Ljudje se namreč spoznavamo tudi skozi živila in jedi, zato ni nepomembno, kako denimo turisti stopijo v stik s hrano in kako je hrana predstavljena kot blagovna znamka destinacij. Sama vidim to delo kot »piko na i« vašim dolgoletnim prizadevanjem na področju gastronomije, delo, ki vsa ta vaša dosedanja prizadevanja povezuje v smiselno celoto in jih tudi umešča v gastronomsko diplomacijo Slovenije.

To nesporno drži. Navsezadnje je že pred leti kot rezultat mojega raziskovalnega dela nastala tudi piramida slovenske gastronomije. Tudi nad to strategijo so bili kolegi, ne le iz Evrope, neverjetno presenečeni, češ, kaj neka Slovenija ima. Pa potem tudi vse aplikacije, ki iz nje izhajajo. Ne me napačno razumeti, da želim samemu sebi peti hvalo, ampak bil sem med prvimi v Sloveniji, ki sem na drugačen način tudi sestavljal menije in jedilne liste – da je vsaka jed v meniju imela svoj slogan oziroma naslov, ki je o njej pripovedoval zgodbo. Zlasti na področju turizma smo na ta način naredili kup inovacij. Ne smemo pa pozabiti, da je ena največjih prednosti naše stroke, da pika na i nikoli ni dokončna in da se vedno pojavljajo novosti.

Kot zapišete v knjigi, je izraz gastronomska diplomacija v uporabi od leta 2002, ko je tajska vlada po svetu začela razširjati mrežo tajskih restavracij kot neformalnih središč za svojo javno diplomacijo. Poleg tega v delu razjasnite tudi druge temeljne pojme, popišete zgodovino prizadevanj na področju gastronomske diplomacije v svetu in pri nas, predstavite primere gastronomske diplomacije posameznih držav in skupaj s popisom že obstoječih prizadevanj navajate tudi zelo konkretna navodila, kaj bi bilo v zvezi z gastronomsko diplomacijo smiselno, da pri nas storijo kabinet predsednika

oziroma predsednice države, vlada, posamezna ministrstva in vsi drugi najpomembnejši akterji. Sliši se morda zapleteno, a če ne drugače, se je veliko Slovencev zagotovo že seznanilo z nam bližnjim primerom gastronomske diplomacije, od leta 2004 verigo trgovin in restavracij Eataly, nam najbližje denimo v Trstu ali pa Münchnu. Kot pišete, je poznavanje gastronomske diplomacije ključno pri delovanju različnih organov državne oblasti, ministrstev, diplomatskih služb, za podporo državni in turistični promociji, organizacijo gastronomskih prireditev, turističnih sejmov ter v osnovnem kot tudi srednješolskem izobraževanju, vzgoji kadrov na področju gastronomije in pri spoznavanju prehranske dediščine. Kulinarična in gastronomska literatura pa je eden izmed pomembnejših pogojev za uspešno delovanje in razvoj gastronomske diplomacije. Vse to po mojem mnenju terja jasno strateško in predvsem osredotočeno, morda tudi centralistično vodeno delovanje. Pa je danes po vašem vedenju in izkušnjah gastronomska diplomacija v svetu dejansko tako koordinirana in – morda samo meni – diši tudi po neke vrste planskem gospodarjenju?

Imam zelo veliko mednarodnih stikov. Kolegi, s katerimi sem o tem govoril, so mi pritrdili, da če se pri njih dela strategija, se ne dela zato, da jo postaviš v omaro ali na knjižno polico kot nek predsednik, direktor, minister, ampak zato, da se jo uresničuje. Če je, seveda, prepoznana kot kakovostna in koristna. Drugače pa je tako – zdaj bom mogoče povedal nekaj groznega: mislim, da je »slabost« te knjige, da se zaključijo z jasnimi navodili, kaj bi pri nas na področju gastronomske diplomacije morali storiti vsi pomembni igralci in igralk. Glede na to, da kar poznam vsakdanjike in praznike prebivalstva v Sloveniji, si predstavljam, kako je marsikdo rekel: »A zdaj nam bo pa Bogataj pamet solil! Saj mi vemo, kako je treba.« To je manj razveseljujoča zadeva. Prej omenjeni igralci se na knjigo v bistvu niso odzvali. Kolikor vem, je založba poslala en izvod dela na Ministrstvo za zunanje zadeve. In morda bo kdaj prišlo do tega, da se bodo odločili za nakup malo večjega števila izvodov, toliko, kot imamo recimo veleposlanštev. Kljub temu moram omeniti, da sem pred leti vsaj dvakrat predaval veleposlanikom in veleposlanicam na letnem izobraževanju v Sloveniji – enkrat o gastronomiji, drugič pa o strateškem predstavljanju kulturne dediščine v tujini. In dejstvo je tudi, da je sama tema gastronomske diplomacije zelo mlada, sega, kot ste že omenili, v prvo desetletje 21. stoletja. Ko sem bil na konferenci Svetovne turistične organizacije v San Sebastianu v Baskiji, na kateri se je med drugim v obilju govorilo tudi o tem, sem za gastronomsko diplomacijo tudi prvič slišal. Takrat sem

si rekel: »To je to, kar jaz že sicer delam.« In sem se še bolj trdno usedel v dvorani na stol in si še bolj intenzivno zapisoval, kar sem tam slišal. Tako se je ta zgodba začela. Treba pa je tudi povedati, da se ta dela delijo v dve skupini: ena so bolj teoretska, tu sta morda najbolj znana predvsem dva avtorja iz Združenih držav Amerike, drugo področje pa predstavljajo reprezentančna dela. Med temi je v zadnjih letih zelo popularno, da soproge veleposlanikov napišejo knjigo o gastronomiji države, v kateri se veleposlaništvo nahaja. Ta druga skupina ima promocijski značaj, medtem ko so dela iz prve skupine, ki jih je sicer bistveno manj, zasnovana podobno, kot sem sam zasnoval slovensko delo: skušajo pokazati, kako pristopati, če temu tako rečemo, pri tej metodi delovanja.

Kljub vašim dolgoletnim izkušnjam in delovanju pa ste, kot večkrat omenjate, še vedno presenečeni, kako malo moči in vpliva imajo pri nas strokovni predlogi.

Tega komentarja sem zelo vesel. Zakaj? V Sloveniji nam manjka širokopoteznosti in vedno se sklicujemo na neka sredstva. Zelo dobro bi bilo, če bi se sklicevali na sredstva tam, kjer jih z lopato mečemo skozi okno. Ne pa tam, kjer s strateškim pristopom z razmeroma zelo skromnimi sredstvi lahko pridemo do dobrega rezultata. Pri nas je oblast denimo pogosto navdušena, če neka pogostitev uspe, vsi so navdušeni v slogu: »Zdaj smo pa vse naredili.« Ne! To je samo droben korak, teh korakov pa mora biti veliko. Predvsem pa mora biti ta premica korakov stalno vodovodna, ne naraščajoča, ne padajoča. Seveda je to iluzorno pričakovanje – in to res lahko rečem po vseh teh letih ukvarjanja z etnološko vedo. In sem, ja, še vedno marsikdaj presenečen, čeprav mi kolegi rečejo: »Kako si lahko presenečen, saj vendar veš, kje živimo.« Dejstvo namreč je, da v naši državi – in to si upam trditi zaradi številnih primerov – stroka še vedno premalo velja. Ne le naša. Stroke nasploh. Imamo sloj, ki se spozna na vse, kreira vse, odloča o vsem. In to ni dobro. Ni čarobne paličice, da bi te stvari preusmerila. Ali pa? Morda prihajajo generacije, ki bodo gledale na to drugače. A bojim se, da se prehitro okužijo. In vidim tudi, zdaj, ko veliko hodim po terenu in ko recimo ocenjujemo regionalne kolektivne blagovne znamke ali pa edinstvena doživetja Slovenije, kako skoraj ni sodelovanj s strokovnjaki. Imamo regionalne, vsemo-goče agencije, za katere vemo, kaj počnejo: agencije so rak rana slovenske družbe! Danes delajo reklamo za pralni prašek, jutri bodo delali nekaj s področja gastronomije. In to s tistega zornega kota, ki ga pokriva naša stroka. Tu sem pa potem jaz oster kot britev in tudi javno seveda povem, da si je treba priklicati v spomin tisti znameniti Prešernov stavek: »Le čevlje sodi naj Kopitar.«

Torej si po vaše strokovno relevantnost in tehtnost pridobimo s kontinuiranim delom na nekem področju? In ne glede na to, da je moč stroke omejena in jo lahko kvečjemu preoblikujemo v politično lobiranje – kar pa je nevarno, saj se lahko strokovnost hitro porazgubi ali pa se ji ravno zato omaja ugled – vi vztrajate pri strokovnem delu.

Tako je. Pri vsaki temi, ki se je lotiš, se moraš najprej vprašati – zdaj bom to zelo šolsko povedal – kaj je predmet te raziskave. Mislim, da v naši stroki marsikdaj skušamo posegati na neka področja, a si pri tem ne zastavimo vprašanja: »Kaj pa je moj predmet raziskave?« In potem povzemamo in navajamo številne druge strokovnjake, nikjer pa ne opredelimo specifičnega predmeta etnološke in kulturnoantropološke raziskave in kaj želimo z njo sami prispevati. To je neke vrste sidrišče. Mi lahko mečemo sidro marsikam, a se ne znamo zasidrati. Zasidramo pa se lahko le, če opredelimo svoj predmet. To sem večkrat povedal tudi na predavanjih pri predmetu Metode in tehnike raziskovalnega dela – najprej si je treba jasno zamisliti raziskovalno temo, nato določiti predmet te teme, potem ga obdelati in si zastaviti vprašanje: »Kaj bom pa zdaj s tem naredil?« To se pravi: napisal bom bogato ilustrirano monografijo, sodeloval bom v mednarodnem zborniku oziroma pri postavitvi razstave, napisal bom dramo. Ne spomnim se, kdo od kolegov je že pred časom napisal – menda je bil to profesor Kremenšek – da si še nikoli v zgodovinskem razvoju naše vede nista bila preučevalec in preučevani tako blizu kot zdaj. To si je treba večkrat prebrati in tudi uresničevati! Pokojni Milko Matičetov je neštetokrat rekel: »Pa kaj izumljate smodnik, saj so ga že Kitajci izumili!« Prisoten je treba biti v realnem življenju, na terenu in v širši družbeni javnosti. Recimo, ko na televiziji zasledim, da kuhajo, in vidim – kar je sicer zelo lepo – da kdaj o kakšni jedi kar iz moje knjige odrecitirajo par stavkov, se vedno vprašam, zakaj ni v skupini tudi kakšen etnolog oziroma kulturni antropolog, ki bi povedal kaj o jedi. Strokovnjaki drugih ved pa naj skrbijo, da pravilno dodajo sol, pazijo, da se jed ne zažge, da omako naredijo, kot je treba, in podobno.

Če se še za hip vrneva h gastronomski diplomaciji. Poleg tega, da gre za eno redkih knjig na tem področju, ne le v Sloveniji – zakaj je po vašem mnenju za Slovenijo nujno, da bi gastronomska diplomacija zaživela?

Ker Slovenija mednarodno še vedno ni prepoznavna! Resda kakšna spletna stran, ki objavlja besedila s področja gastronomije, zapiše, da je Slovenija veliko odkritje, da takšnih dobrih restavracij in okusov ne najdeš nikjer. Ampak tega je premalo! Moramo biti zastopani v preglednih, temeljnih delih. In naše glavno delo zdaj je, kako pozicioni-

rati Slovenijo. Ker če bomo čakali, da nas bodo drugi kam vključili, bomo čakali še dolgo. Če povem s konkretnim primerom, ki, žal, še ni bil uresničen: z delovnim naslovom imam pripravljen koncept knjige *Kuhajmo z medom v Evropski uniji*. Imamo sicer odlično monografijo o čebelah, medu, medenih izdelkih – ampak v Sloveniji. Morali pa bi imeti ambicijo, da se predstavimo v svetu, da o tem svetu nekaj povemo – in istočasno tudi nam samim. To je največja luknja. Vsako leto grem recimo na Frankfurtški knjižni sejem in si ogledujem evropske in svetovne monografije. Ena mojih pomembnejših nalog na tem sejmu je, da grem gledat, kaj s tega področja nastaja in izhaja v tujini. Vsako leto si tam ogledam tudi to tekmovanje najboljših knjig iz Evropske unije in sveta, to je posebna razstava v okviru sejma. Razstavljenih je več kot 3.000 knjig, ki so v preteklem letu izšle samo s področja gastronomije! In to je dobro. Vidiš, kam se stvari usmerjajo, in rečeš, tukaj bi tudi mi morali biti zraven. Ker marsikdaj Slovenije še vedno ni nikjer! Recimo leta 2015 je Evropska unija izdala brošuro v zvezi s svetovno razstavo v Milanu, in sicer o sirih v Evropski uniji. Slovenija v njej ni niti vrisana na zemljevid. Pa so imeli takrat zaščiteno geografsko poreklo trije siri! Skratka, ni nas nikjer.

Kot navajate tudi v svojem delu o gastronomski diplomaciji, k njej sodijo tudi specializirane monografije, ki predstavljajo posamezne skupine jedi oziroma jedi po posameznih območjih. To se nanaša na vaša druga, prav tako nagrajena dela, denimo o štrukljih, oziroma na zbirko *Gastronomija Slovenije*. Vedno posamezne jedi najprej opredelite, predstavite njihovo zgodovino, v primeru štrukljev njihovo raznolikost po 24 slovenskih gastronomskih regijah, tako v preteklosti kot sodobnosti. Tudi v zbirki *Gastronomija Slovenije* natančno navedete, v katerih posameznih krajih, na prireditvah, v gostiščih, ob katerih praznikih oziroma v okviru letnega koledarja se jedi pojavljajo, omenjate njihovo funkcijo in simbolni pomen. Štrukljev prav tako ne obravnavate le kot hrane, ampak tudi skozi priimke, literaturo, pregovore in kot simbole. Zelo težko bi torej rekli, da zbirka *Gastronomija Slovenije* zgolj reproducira ali razširja vaše delo, nastalo že pred leti v povezavi s strategijo gastronomije Slovenije, *Okusiti Slovenijo*. Kot ste omenili že sami, nastajajo vedno nove stvari, in aktualni prerez interpretacij dediščine, kot ste sami uporabili izraz, je v teh knjigah zbran na enem mestu: predstavljate nam sodobna prizadevanja gostincev, šol, gastronomske prireditve, jedi z zaščitnim geografskim poreklom so še posebej označene, predstavljena so tudi vina, sokovi, različne pijače, zdravilni napitki, med, avtohtone sorte. Med predstavljenimi jedmi so tudi številne, ki si jih sama danes težje predstavljam kot del sodobne gostinske ponudbe, denimo krvava potica, pečena kri, svinjske nogice, prašičji rep, repna (krompirjeva) juha s svinjskimi črevi, juha s pečeno svinjsko kožo in podobno. Poleg tega je marsikatera jed predstavljena z lokalnim imenom, iz katerega marsikdaj težko ugotovimo, za kaj sploh gre (npr. železna juha, žemlpokrli, kiblflajš ...). Zakaj ste se odločili, da vključite tudi te jedi in tudi ohranite njihova lokalna poimenovanja?

Moj namen je bil ravno predstaviti vse te lokalne različice, znane v preteklosti gastronomije na Slovenskem, z imeni vred. Ko imamo recimo seminarje za gostince, me pogosto vprašajo: »Ja, kje pa naj dobim recept?« In mi je zelo nerodno, a moram svojo knjigo citirati. Poglejte jo! Kako pa boste vi pečeno kri naredili, je pa vaša stvar. In mi vsi, od novinarjev do stroke, recimo povzdigujemo francosko kuhinjo. Ja kaj pa je drugega francoska kuhinja kot to, da generacija za generacijo interpretirajo tradicijo, tisto, kar je lokalno in regionalno! Včasih v minimalističnem slogu – čeprav je trenutno v svetu bolj priljubljen maksimalizem: manj stvari na krožniku, ampak te vrhunske.

V zbirki *Gastronomija Slovenije* se prav tako ne ustavljate le pri jedeh iz časa pred drugo svetovno vojno, ampak segate tudi v povojna desetletja.

Ja, seveda. Recimo, makaronovo meso, tega sicer ni v knjigah, ampak v naslednji izdaji bo. Pa džuveč, recimo, vse to, kar je prišlo z Balkana.

Omenili ste, kaj bo v naslednji izdaji. Kaj imate poleg te še v načrtih? Bližnjih in nekoliko bolj oddaljenih.

V bistvu bi si človek zdaj želel nekaj čisto konkretnih korakov. Za Frankfurtski knjižni sejem sem bil naprošen, če bi prevzel kuratorstvo za gastronomski del, in sem povabilo najprej sprejel, potem pa sem ga odklonil, ker zadeva ni potekala tako, kot sem pri svojem delu navajen. Sem pa za sejem vsekakor pripravil vse menije, a zaenkrat nanje še ni odziva.¹ Sicer pa bo za Frankfurtski sejem vsekakor izšla ena krajša verzija teh štirih knjig (*Gastronomija Slovenije*) v angleščini in nemščini in pa knjiga o kruhu na Slovenskem. To bo zelo obsežna monografija. Čeprav sem zelo veliko gradiva izpustil, je že zdaj nanoslo, da ima okoli 400 strani.

In srednjeročni načrti?

Moja velika želja med študijem je bila, da bi se ukvarjal s prometom, transportom in komunikacijami, poleg s prazniki pa, kot veste, se še vedno ukvarjam tudi z rokodelstvom. S tem v zvezi sem ponosen tudi na svojo monografijo *Mojstrovine Slovenije*, ki je bila res uspešna – bila je prevedena v šest jezikov in je že lep čas razprodana. In zdaj ravno pripravljam koncept, kako rokodelstvo in gastronomijo povezati. To mi je zanimiv izziv, ki je danes primerljiv tudi s prizadevanji v svetu.

Večina vaših v zadnjih letih nagrajenih knjig je izšla pri založbi Hart. Nam lahko kaj več poveste tudi o tem, kako je prišlo do vašega sodelovanja z založbo, kakšna je vaša vloga pri izdaji vaših del?

Z omenjeno založbo intenzivno sodelujem. Ko sem spoznal direktorico založbe, sem ji ponudil besedilo, ki ga je sprejela, in videl, da je zelo dovzetna za pristop, ki ga tudi sam zagovarjam: da si kot avtor odgovorno prisoten ves čas nastajanja knjige, in ne le potem, ko že izide. Sem zelo natančen, vtikam se v to, katera slika bo kje, kako bo velika, preverjam lekturo in podobno. V nekem obdobju sem ji nato oddal seznam del, ki bi jih lahko napisal, mislim, da je bilo na njem deset, dvanajst tematik. In potem je direktorica in urednica založbe povedala, kaj bi jo v tistem trenutku najbolj zanimalo. Tako se je začel ta seznam ureničevati in zdaj je z njega že marsikaj izšlo. Zanimivo je, recimo, da je zelo uspešna knjižica o kulturni dediščini na

stičišču Alp, Mediterana in Panonske nižine, ki je prevedena tudi v angleščino in nemščino in jo turisti v Ljubljani, kolikor vem, zelo, zelo pridno kupujejo. A če govorimo le o gastronomiji, je dejstvo, da lahko pri izdajah pride tudi do težav, zlasti zaradi fotografij. Večkrat sicer skušamo uporabiti že objavljene fotografije, ki jih oblikovalec malo drugače obreže, uporabi brez ozadja ali kaj podobnega, a veliko fotografij je vseeno neuporabnih. Strokovno si namreč ne morem privoščiti, da bi objavil recimo jedi z nekimi dekoracijami, prtički z nageljčki in podobno. Vse mora biti bolj ali manj enotno. Risbe v knjigah pa so itak moje! A moram reči, da so stvari tudi na tem bolj oblikovnem področju z založbo Hart vedno odlično potekale. Kljub sicer velikim težavam na področju založništva na Slovenskem, predvsem pri izdajanju stvarne literature: trg je majhen, visoke honorarje imajo predvsem fotografi, razmeroma tudi prevajalci. Skratka, z založbo pri nastajanju mojega dela sodelujem maksimalno.

Sodelujete pa tudi s številnimi gostinci in vsaj nekateri vaše delo tudi cenijo. Ob vходу v gostišče Mrak, na vrtu katerega sediva danes, tako lahko na knjižnih policah opazimo tudi vaša dela. A na gostilno pri Mraku vas vežejo tudi drugačni spomini, če se ne motim? Spomnim se denimo srečanj Slovenskega etnološkega društva, ki so pred desetletji potekala tudi tu, vi pa ste sem zahajali že mnogo pred tem. Nam lahko poveste še kaj o tem?

Seveda. Eno je moj osebni, družinski odnos do te gostilne, drugo pa je strokovni, etnološki odnos. Če začnem s prvim: moji starši so poznali takratno gostilničarko Tomšičevo. In kadar smo pri nas doma imeli kakšno večje delo, denimo pleskanje sten v stanovanju, ali pa ko je bilo treba zlagati drva za zimske mesece, je mama vedno telefonirala gospe Tomšič, jaz sem šel pa s kolesom sem po kosilo. Še zdaj imam v spominu briljantno govejo juho z rezanci, pražen krompir in neko meso, ponavadi so bili to cvrti

¹ Intervju je nastal poleti 2023, nekaj mesecev pred Frankfurtskim knjižnim sejmom.

zrezki v panadi. To mi je ostalo v spominu kot ena perfektna gostilniška kuhinja v Ljubljani. Drugo pa je na strokovni ravni: že v času srednje šole, v gimnaziji, smo občasno prihajali k Mraku. To je bilo za tiste čase precej nenavadno, glede na to, da je takrat nekaj časa še veljala *hora legalis*. Ampak mi smo se tu dobivali, starši so nam dovolili, da smo šli ven tudi po osmi zvečer, zlasti konec tedna. Še pogosteje pa je bilo to med študijem, ko smo se tukaj zbirali vsi tisti, ki so nas imenovali Mrakovci – se pravi, nismo bili prijatelji Ivana Mraka, ampak skupina študentov Filozofske fakultete, ki se je zbirala pri Mraku, v sobi, kjer sta visela Prešernov in Titov portret. Druga skupina pa je bila skupina Šumijevcev, ki se je zbirala v stojčem bifeju nekdanje trgovine Šumi. Ta del Ljubljane, od Nebotičnika do Trnovega in Mirja, to je bil torej moj »bermudski trikotnik«, tukaj se je marsikaj dogajalo! Tudi z etnološkim društvom, a pustiva to za poseben intervju kdaj drugič.

Velja. Profesor Bogataj, hvala za pogovor. Želim vam še veliko ustvarjalnega zadovoljstva in uspehov, a vseeno me tik pred koncem najinega

pogovora zanima še, kako vam tolikšna ustvarjalna produktivnost sploh znese – še vedno ima dan 24 ur, izčrpanost pa je bila že leta 2019 vsaj za nekatere beseda leta. A ne za vas?

To sem že večkrat povedal, da je bilo obdobje covidne epidemije eno najuspešnejših obdobj v mojem življenju. Ni bilo nobenih sestankov, če se je le dalo, sem ignoriral elektronske konference. To covidno obdobje je bilo idealno, da sem včasih lahko ob polnoči začel pisati poglavje, ker sem vedel, da bom naslednji dan lahko malo dlje časa spal. Lahko sem zelo svobodno ustvarjal. Poleg tega mi ta stroka omogoča, da se ne izčrpam. Greš na teren, si med ljudmi ... Zato nisem šel študirat matematike! To je tudi šarm te naše vede, da nobena stvar ni »za prmej«. Imamo gradivo in strategije, možnosti interpretacij je še pa še in vse je nekako med seboj povezano. Kot sem že omenil, zdaj povezujem rokodelstvo in gastronomijo, kar bi se marsikomu lahko zdelo malo čudno. Nisem sicer še popolnoma izčistil stvari, torej predmeta še nimam čisto postavljenega, ampak sem na zelo dobri poti!

DELO ETNOLOGINJE V MESTNI UPRAVI NA PODROČJU RAZVOJA PODEŽELJA

Intervju z etnologinjo Maruško Markovčič

Z gostjo 20. Šmitkovega večera, etnologinjo Maruško Markovčič, ki deluje na Mestni občini Ljubljana kot višja svetovalka na Oddelku za varstvo okolja, natančneje na Odseku za razvoj podeželja, sem se pogovarjala 5. decembra 2022 v prostorih MOL na Zarnikovi ulici 3. Sogovornica se je na svoji poklicni poti aplikativno posvečala raziskavam perifernih območij ljubljanske občine in tematikam, povezanim z razvojem podeželja. V zadnjih letih je velik del njenega dela zaznamovanega s čebelami in prehransko samooskrbo mesta.

Kakšni so bili začetki vaše poklicne poti?

Že v času študija sem začela delati v Turističnem društvu Barje in v okviru tega sem naredila razstavo na temo življenja na ljubljanskem Barju, saj me je ta tematika zelo zanimala. V društvu sem bila zelo aktivna in ravno takrat je društvo na terenu obiskovala gospa iz Mestne občine Ljubljana. Spremljala je dogajanje in vsako leto pripravila poročilo o društvenih aktivnostih. Ko je prišla k nam, je povedala, da bo MOL leta 1999 razpisala javna dela na temo usposabljanja za trženje v turizmu. Takrat sem bila zelo zainteresirana za tovrstno delo, sem pa bila še vedno honorarno zaposlena kot knjižničarka v Moderni galeriji. Odločila sem se, da grem na razgovor. Na srečo je bil program javnih del zastavljen tako, da se razišče in popiše turistične potencialne na terenu, razdeljenem na območja (vzhodni del, Barje in severozahodni del). Po priporočilu gospe sem imela priložnost, da na ta položaj pridem brez predhodnega izbora. Takrat sem se prijavila tudi na Zavod za zaposlovanje, potem sem pa začela z delom na MOL, ki je trajalo leto in pol. V tem času sem se zelo veliko izobraževala, delala na terenu in se spoznala z delom. Začela sem se osredotočati na popis potencialov, ki je vključeval tudi kulturno dediščino. Naslednji zelo pomemben korak je bilo sodelovanje s takratnim referatom za kmetijstvo, v sklopu katerega so se izoblikovale različne kolesarske poti. Leta 2000 sem na tem oddelku dobila delo in se zaposlila.

Katere so bile ključne prelomnice v vaši karieri?

Zelo pomembna prelomnica je bilo obdobje med letoma 2002 in 2006, ki je bilo zaznamovano z etnološkimi raziskavami terena vzhodnega dela Ljubljane, v okviru katerih so bili organizirani tudi etnološki tabori. Uspeli smo popisati celotno kulturno dediščino raziskovanega območja in izdali monografijo. Obdobje teh taborov je bilo nekaj po-

sebnega, takrat sem izživela svojo etnološko bistvo in ugotovila, da morata biti etnologija in popis dediščine osnova za nadaljnje delo. Na podlagi raziskav so bili osnovani različni tematski sklopi in končni produkti, kot sta mlinarstvo z obnovljenim mlinom pod vodstvom gospe Olge Avsec v Podlipoglavu ter suhe rože oz. cvetje iz papirja pod vodstvom Turističnega društva Besnica – Janče. Drugo prelomno obdobje je bilo okoli leta 2010, ko so se začele priprave na novo strateško usmeritev razvoja Ljubljane. Med letoma 2013 in 2021 smo imeli zelo dolgo obdobje dela z ljudmi na novih projektih, novih produktih. Leta 2015 so se začele priprave na razglasitev Zelene prestolnice Evrope. Ljubljana je bila razglašena leta 2016, a mi smo z aktivnostmi začeli že leto prej. Takrat sem se začela intenzivno ukvarjati z vsebino projekta Čebelja pot, s katero se ukvarjam še danes. Ta produkt smo zastavili tako, da bo to turistična ponudba za mesto, ki bo temeljila na vsebini s podeželja, ampak se je izkazalo, da je to zelo atraktivna zgodba, v katero želijo biti vključeni različni akterji, od gospodarskih družb s pridobitvijo naziva družbeno odgovornih oz. zelenih podjetij, do vzgojnih ustanov z ustanovitvijo API vrtca in tudi kulturne dediščine v povezavi s Plečnikovo hišo itd. Vse te zgodbe smo uspešno razvijali, od postavitve mestnega čebelnjaka do ustanovitve API vrtca. S pozivom programa URBACT smo se javili na razpis Primeri dobrih praks. Med 230 prijavljenimi so izbrali 97 dobrih praks, med katerimi je bila tudi naša Čebelja pot, ki smo jo lahko nadaljevali s pomočjo sredstev URBACT-a 3, v sklopu posebnega programa Mrežni prenos znanja. Oblikovali smo projekt Mreža čebeljih poti in ga uspešno prenesli sprva na pet evropskih mest, kasneje, med letoma 2021 in 2022, pa še na dodatna štiri. Ustanovitelji Mreže čebeljih poti, ki je zdaj zaživela, so Ljubljana, Cesena v Italiji, Amarante na Portugalskem, Banskó v Bolgariji, Osijek na Hrvaškem, Nea Propontida v Grčiji, Hegyvidék, 12. okrožje Budimpešte na Madžarskem, Bydgoszcz in Sosnowiec na Poljskem ter Bergamo v Italiji. Ravno zdaj zaključujemo projekt z zaključno konferenco. Ustanovili smo Mrežo čebeljih mest, mrežo mest s Čebeljimi potmi, ker želimo to pot nadaljevati samostojno in k sodelovanju povabiti čim več mest. To leto je za nas spet prelomno, saj smo sprejeli novo strategijo za obdobje 2021–2024. Aktivno smo se začeli posvečati samooskrbi in urbanemu kmetijstvu.

* Manca Gorenc, študentka etnologije in kulturne antropologije, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo; mancagorenc.mg@gmail.com.

Maruška Markovčič (foto: Helena Seražin, 3. 7. 2023).

Kakšno vlogo ima etnologija pri vašem delu?

Že od samega začetka sem imela željo iz vseh zornih kotov pristopati k obravnavanju različnih tematik, ne zgolj etnološko ali umetnostnozgodovinsko, ampak sem vedno želela oblikovati nek končni produkt. Ravno zato se mi je zdelo, da imam dobro osnovo za to delovno mesto, kjer sem sedaj. Tekom let sem se še dodatno izobraževala na področjih podjetništva in oblikovanja projektnega dela. Ta nabor veščin mi je izredno pomagal pri mojem delu. Pri 40. letih, ko sem se ozrla nazaj na svoje dosežke, sem bila zadovoljna z svojim doprinosom na področju etnologije v MOL in si želela v prihodnje bolj aplikativne obravnave tematik. Zdaj nisem več osredotočena na osnovne raziskave, čeprav se je letos pokazalo, da obstajajo želje o sodelovanju z oddelkom EiKA [Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, op. a.]. V bodoče se bom vrnila v etnološke vode, a zgolj kot koordinatorica, in ne kot raziskovalka, saj si MOL želi raziskati območje Savlje – Kleče, ki je z vidika samooskrbe izredno pomembno. Etnologijo uporabljam vedno kot način dela, način komunikacije. Ne smatram je več kot svojo osnovno preokupacijo. Ne ukvarjam se z etnologijo v muzejskem in akademskem smislu, ampak mi je zagotovo dala neko širino in način sporazumevanja, kar je zelo pomembno pri moji ciljni skupini – to so večinoma kmetje.

Kako ste kot predstavnica mestne uprave pristopili in vzpostavili stik z ljudmi s podeželja?

Zelo dobro je, da uporabljaš bistvene etnološke pristope na terenu. Na primer komunikacijo z župnikom, čeprav tukaj ni šlo preko tega kanala, ampak preko šole oz. učiteljic. Zelo dobro sem se povezala z gospema na podružničnih šolah na Jančah in Lipoglavu in vzpostavila prvi stik z okolico, kar je tudi nekako tradicionalna komunikacija, saj šole od nekdaj predstavljajo družbeno jedro. Skozi etnolo-

ške tabore je bila tema benigna – kako živite itd. – in skupnost nas je spoznala. Pomembno pa je, da občasno obiščeš teren, torej ni dovolj, da samo sediš in čakaš njihov prihod. Moraš iti na teren, in jaz sem naredila ogromno terena. Vedno, ko se je kaj dogajalo, sem bila prisotna. Tako te spoznajo in potem se začneš z njimi normalno pogovarjati, kot da bi tam živel. V tistem obdobju smo tudi začeli z neposredno finančno pomočjo. O razpisih smo jih seznanili osebno in jih tudi povabili, da se na njih prijavijo. Sčasoma so začeli sami izkazovati zanimanje in prihajati na MOL. Eden od načinov vzpostavljanja stikov s prebivalci je udeleževanje prireditev. Pomembno je, da si tam, saj tako vidijo, da dihaš s skupnostjo in da organiziraš dogodke, ki so za njih pomembni, kot so na primer delavnice na temo etnologije, kulinarike, obrti in drugo. S pogovori se razlike med mestnim človekom in njimi zabrišejo, kar omogoča lažjo komunikacijo.

Kakšen je vpliv časovne omejenosti evropskih projektov pri delu z lokalnimi skupnostmi in razvijanju produktov?

Ko se posamezniki javijo na razpise in dobijo nepovratna sredstva, je naša naloga dobrega skrbnika financ, da spremljamo oz. nadzorujemo realizacijo investicije in obenem preverjamo, v katero smer se želijo razvijati. V tem primeru imamo lastna sredstva in nismo vezani na čas, kot je to pri evropskih projektih, kar je lažje, saj lahko posamezniku svetujemo, kam bi bilo smiselno investirati v naslednjem letu. Na ta način lahko kakovostno usmerjamo posameznika, saj vemo, kje je začel in kako se je skozi čas razvijal. Tu ne gre zgolj za finančno usmerjanje, ampak tudi za razna izobraževanja s pomočjo vsebin, namenjenih razvoju podeželja. Za posameznika si tako ustvarimo dosje o njegovem razvoju in ga vedno znova opominjamo in spodbujamo na njegovi poti ali pa ga zgolj vzpodbudimo, da začne razmišljati o prihodnosti. Naš cilj je ohraniti čim več kmetij živih, da smo kot mesto lahko še naprej čimbolj oskrbovani z lokalno, kakovostno hrano. Kmetom s finančno pomočjo omogočamo, da ostanejo na svoji zemlji in jo aktivno obdelujejo. Pri razvoju podeželja delamo vse z lastnimi sredstvi in zato nismo podvrženi »skakanju« iz enega projekta na drug projekt. V sklopu evropskih projektov pokrivamo zgolj kadrovske manke. Vsebine so že toliko pripravljene, da jih lahko z evropskimi sredstvi le nadgradimo. Si pa istočasno prizadevamo, da v okviru teh projektov v mestno upravo pripeljemo nove ljudi in jih usposobimo za delo. Sicer imamo težave z zaposlovanjem, ampak vsaj tisto obdobje projekta pa pokrijemo neke kadrovske zahteve, saj lahko posameznik poleg dela na projektu prevzame tudi druge vsebine. Jaz sem do zdaj vodila zgolj en evropski projekt, in mislim, da če želiš kakovostno peljati vse stvari, čas ne dopušča opravljati več kot dveh evropskih projektov poleg ostalega dela.

Kot sva že omenili, so načrti MOL za prihodnost usmerjeni v samooskrbo in urbano kmetijstvo. Zanima me, na katerih področjih se odpirajo novi potenciali za uresničitev zadanih ciljev?

Nadaljujemo in dopolnjujemo katalog ponudnikov lokalne hrane z namenom zbrati vso ponudbo lokalne hrane na enem mestu in tako ciljnim skupinam, kot so na primer vrtci in šole, olajšati iskanje ponudnikov. Druga pomembna naloga je, da nadaljujemo s sofinanciranjem investicij v proizvodnjo in razvoj dopolnilnih dejavnosti z namenom razvijanja pokritih pridelovalnih površin in stalnih nasadov ter v zavarovanje pridelkov pred vremenskimi neprikljnostmi. Želimo ustanoviti informativno in prodajno točko lokalno pridelane hrane, trenutno se pogovarjamo, da bi bila ta v Rogu. Prostor bi bil namenjen izobraževanju in informiranju o raznih aktivnostih v MOL na temo pridelave zelenjave. Zelo pomembno je tudi vzpostavljanje kratkih verig s šolami in vrtci, kjer delamo predvsem z organizatorji prehrane in jim na ta način s pomočjo kuharskih tečajev in delavnic približamo lokalno in sezonsko pridelano hrano. Ena od ključnih dejavnosti samooskrbe so vrtnički, katerih mrežo želimo v prihodnje razširiti in s tem povečati samooskrbo in izboljšati odnos do zemlje. Od vrtničkarjev zahtevamo, da vrtnarijo ekološko. Vse te smernice se bodo nadaljevale in nadgrajevale. V tem programskem obdobju je cilj izvesti dva pilotna projekta urbanega kmetijstva, da poiščemo možnosti, kako bi bilo mogoče hrano na veliko pridelovati v kontroliranih okoljih – tukaj govorimo o tovarnah hrane. Ugotoviti želimo, kakšna je dejanska potreba mesta po vsej tej hrani – ali jo že zadovoljujemo s tem, kar imamo, ali pa bi morali začeti na veliko pridelovati določeno hrano. Taki pilotni projekti so za nas pomembni predvsem zato, ker bomo v primeru

hujših podnebnih sprememb verjetno primorani poseči po tovrstnih načinih pridelave hrane. Je pa treba vedeti, da je pri kmetih uvajanje novosti dolgotrajen proces in da se njihova uspešnost vidi šele po nekaj letih. Posameznik si mora začrtati desetletno obdobje, da vidi, kako se trg odziva na novosti in kje je prostor za izboljšanje produktov. Pred nami je še veliko dela.

Predvidevam, da so finančna bremena kmetov pri investicijah izredno visoka. Kako se s tem pritiskom soočajo mladi kmetje?

Zdaj se ravno soočamo z menjavo generacij in na tistih kmetijah, ki so poskrbele za mehanizacijo dejavnosti, so mladi z velikim veseljem in manj stresa ostali doma. Večina, ki je ostala doma, je tudi izobraženih. So se pa odvijale tudi zgodbe, da so ostali doma tisti, ki sprva niso bili predvideni za prevzem kmetije. Ne glede na to pa se mlajša generacija bolje znajde z inovativnimi pristopi, tudi na trgu znajo razpršiti svojo prodajo – niso odvisni zgolj od enega kupca. Mislim, da so mlajše generacije tiste, ki se zavedajo, da je prodaja pomembnejša od pridelave. MOL poskuša nuditi dodatna izobraževanja in svetovanje pri izboru smeri razvoja dejavnosti, pomoč jim nudi tudi kmetijska svetovalna služba. Naša želja je, da v bodoče vzpostavimo t. i. VEM točko, kjer bi na enem mestu posamezniku nudili vsestransko strokovno pomoč pri načrtovanju razvoja kmetijske dejavnosti. Na tak način bodo kakršnikoli strahovi ob prevzemu kmetije odpadli. Poleg tega ima država nabor pomoči za mlade prevzemnike, v sklopu katere financira del dejavnosti v prehodnem obdobju. Tako da kmetije na območju MOL vsekakor imajo prihodnost.

Hvala, da ste si vzeli čas za ta pogovor.

Z veseljem in hvala za povabilo.

MIRKO RAMOVŠ (1935–2023)

In memoriam

V letošnjem maju, napolnjenem z vonjem nekoliko zapoznele pomladi, so zvonovi Mirku Ramovšu zapeli v poslednje slovo. Nedaleč od Dunajske ceste, po kateri je dolga leta prepletal svet svoje zasebnosti, svoj dom na Ježici, s svetom svoje življenjske predanosti, svoj drugi dom na Glasbenonarodopisnem inštitutu ZRC SAZU. Tja do Dunajske ceste so ob poslednjem slovesu zveneale tudi pesmi in besede slovesa in obujale spomin nanj. Na njegovo življenjsko pot, na odre in zakulisja njegove ustvarjalnosti, na njegova prijazna sobivanja, ki so vedno dajala prostor sogovornikom. Misli, povezane s plesom in vtakane vanj, pa so v žalosti slovesa odhajale v srečevanja z njim, segale po njegovih knjigah in, umirjene ob spominu na njegov nasme, z njim še enkrat posedele ob kavi na inštitutu.

Misel na druženja z Mirkom Ramovšem je utišala tesnobo slovesa in oživila bogastvo, ki ga je kot človek in kot raziskovalec nosil v sebi in ga razdajal drugim. Zaživele so pripovedi o njegovem otroštvu, o vozičkih, s katerimi so ženske s predmestja vsak dan vozile mleko v Ljubljano, o furmanih z dežele, ki so se ustavljali v sosedovi gostilni, o ljubljanskem tramvaju, o sobivanju mestnega in predme-

stnega sveta. Oživele so zgodbe o terenih, razpetih med Rezijo in Porabjem, med Koroško in Belo krajino, ter pripovedi o plesih in o ljudeh, ki so mu jih razkrivali. Prepletale so se z utrinki s svatb, z oživljanjem vlog *camarjev* in *starešin*, s podobami pusta in zgodbami o spreminjanju, ki ga je na podeželje prinesel novi čas.

Mirkove pripovedi o plesih niso bile nikoli le podobe plesnih korakov, temveč vedno tudi zgodbe o ljudeh, ki so jih plesali in razkrivali na snemanjih. Bile so slike s terenov, povezovanj sodelavcev in njihovih doživljanj ter zgodbe s konferenc. Podobe novih spoznanj, ki so povezovale različne pokrajine in različne čase, anekdote, ki so nevede prehajale v pripovedi o druženjih s člani Zveze folkloristov Jugoslavije in v zgodbe o tem, kako so s plesalci Akademске folklorne skupine France Marolt vidni ali nevidni plesni koraki preteklosti stopali na oder in tam ostali tudi potem, ko so ugasnile luči in je potihnila glasba.

Oddaljeni glasovi oživljajo mejnike Mirkovega življenja, vpete med leto 1935 in njegovo slovo. Postojijo ob letnici 1966, ko se je poslovil od kratke učiteljske službe in se pridružil kolektivu tedaj še samostojnega Glasbenonarodopisnega

* Marija Klobčar, dr. etnologije, docentka za folkloristiko in primerjalno mitologijo, višja znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Glasbenonarodopisni inštitut; marija.klobcar@zrc-sazu.si.

inštituta. Stopijo korak nazaj, v čas njegovih prvih srečevanj s plesom, ko se je kot študent slavistike vključil v Akademsko folklorno skupino France Marolt, potem pa dolgo ostajajo z zgodbami njegovega vodenja te skupine. V te zgodbe vstopajo prijateljstva, ki jih je stkal z *maroltovci* svoje generacije, v njih zvenijo pesmi in besede mladih, ki so pod njegovim vodstvom oživljali in po svoje živeli plesno izročilo, in se zablešči v praznjo obleko odeti spomin na festival v Beltincih, ki ga je toliko let tiho soustvarjal.

Misel se odmakne od pesmi, ki v krogu Mirkovih družinskih, raziskovalnih in plesnih sopotnikov spet zazvenijo njemu v slovo, se sprehodi po obsežni zbirki ljudskih plesov na inštitutu, ki jo je veliko bolj ustvarjal kot soustvarjal, in tiho seže po knjigah, v katere je ujel plesne korake in njihove zgodbe. Ustavi se ob antologiji *Plesat me pelji*, ki jo je pogosta raba ovila v trpežen ovoj, da bi jo lažje ohranila za bodoče raziskovalce plesnega izročila. Dolgo se mudi ob nizu knjig, ki jih je Mirko Ramovš vabljivo poimenoval *Polka je ukazana*, vabilo pa v posameznih delih razvezal v izčrpne opise in upodobitve plesov na Slovenskem. Opremil jih je s plesno govorico, ki raziskovalcem odstira podobe plesne kulture, poustvarjalce pa s polic, ki so obdajale raziskovalni svet Mirka Ramovša, vabi na oder. Misel se za hip pomudi še pri razpravah, a se pri člankih o visokem reju in romarskem vrtcu ob pogledu na spreved, ki se Mirku v slovo odvija pred očmi, vnovič ustavi.

Mirko je bil izjemen sogovornik, raziskovalni sopotnik in človek, ki je rad delil svoje znanje. Znal je nevsiljivo

razgrinjati spoznanja svojih življenjskih srečevanj z izročilom in biti učitelj. V folklornih skupinah, na seminarjih, v študijskem programu bodočih etnologov. V tem posredovanju ni bil prepričljiv le zato, ker je tako dobro poznal ples, temveč predvsem zato, ker je razumel svetove, ki so ga ustvarjali in poustvarjali. Te svetove je postavljjal na oder in v naš čas.

V pesem slovesa se je vnovič oglašil promet z Dunajske ceste. V njenem zvočnem odsevu ni bilo slavnostnih zvokov, ki bi spominjali na Mirkova priznanja, nagrade in odlikovanja. Skromnost, ki ga je obdajala v življenju, se je odrekla častem, ki bi mu pripadale kot prejemniku častnega znaka svobode Republike Slovenije. Nikoli ni govoril o nagradah in priznanjih in o tem, da so potrditve njegovega dela nosile tudi Župančičevo, Murkovo, Zoisovo in Štrekljevo ime, pa tudi ime ZRC SAZU, ustanove, ki ji je bil zvest tudi po upokojitvi pred dvema desetletjema.

Največja nagrada je bila hvaležnost zbranih ob njegovem slovesu. Hvaležnost za vse, kar je odkril, spoznal, ohranjal in tako velikodušno delil, s povezovalno močjo plesa ali brez nje, na odrih in v njihovih zakulisjih.

Ob slovesu tam v Stožicah zato ni potreboval posebnih časti. A ne le zato: Mirko Ramovš je bil človek, ki je živel oba pomena besede raj. Kot etnokoreolog, ki je vse življenje zbiral, raziskoval in odrsko oživljal slovenski ljudski ples ali raj, in kot človek, ki je verjel v dobro tudi po smrti, v raj onkraj vidnega sveta. Z žarom, v katerem ju je živel, bo ostal z nami.

DR. BRUNO RAVNIKAR (1930–2023)

V začetku junija 2023 se je poslovil dr. Bruno Ravnikar, inženir in fizik, strokovnjak na področju glasbene akustike, univerzitetni predavatelj in vsestranski pedagog. Poleg tega je bil tudi velik ljubitelj ljudskega izročila in zelo dejaven kulturni delavec, izvrsten poznavalec zapisovanja plesov s kinetografijo, umetniški vodja več folklornih skupin, priznan koreograf ljudskih plesov, začetnik organizirane folklorne dejavnosti na Slovenskem ter ustanovni član Zveze organizacij folklornih festivalov in ljudske umetnosti (Conseil International des Organisations de Festivals de Folklore et d'Arts Traditionnels – CIOFF®). Dolga leta je vodil tudi njen slovenski odbor – Zvezo ljudskih tradicijskih skupin Slovenije.

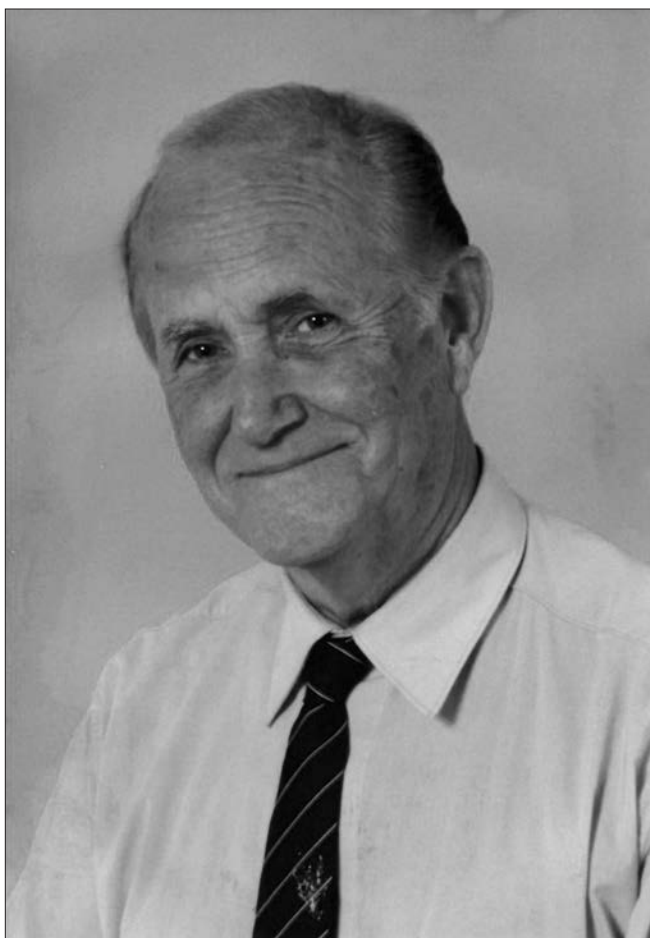
Bruno Ravnikar se je rodil 22. julija 1930 v Ljubljani, v Tobačni tovarni, kjer je preživel otroška leta brez tesnejšega stika z zunanjim svetom. Ta se mu je na široko odprl med šolanjem, ki ga je po zaključeni realni gimnaziji nadaljeval

s študijem – najprej na Filozofski fakulteti v Ljubljani, kjer je diplomiral iz tehnične fizike, nato pa na Fakulteti za elektrotehniko, kjer je magistriral in doktoriral iz sistemskih ved. Opravljal je različne službe; bil je zaposlen na Inštitutu za elektrovezve, predaval na Višji železničarski tehniški šoli in bil pozneje direktor te ustanove, za krajše obdobje je bil tehnični direktor Opere, nato pa je prevzel vodenje razvoja v podjetju Iskra – Avtomatika. Kot honorarni izredni profesor je na Oddelku za muzikologijo Filozofske fakultete in na Akademiji za glasbo Univerze v Ljubljani dolga leta predaval glasbeno akustiko, nekaj časa pa tudi glasbeno informatiko na podiplomskem študiju.

Bil je človek z veliko interesi, vedoželjen in poln energije. Vsega – tako poklicnih izzivov in pedagoškega dela kakor tudi številnih in raznolikih ljubiteljskih aktivnosti – se je lotil temeljito, premišljeno, sistematično, poglobljeno in z veliko predanostjo. Med drugim je bil navdušen nad radio-amaterstvom, ki mu je posvetil precej časa in kjer je dosegel izjemne uspehe – tako je kar tri leta zapored zmagal v vzpostavljanju zvez na mednarodnih tekmovanjih železničarjev v močni konkurenci v svetovnem merilu, s čimer je trajno osvojil sicer prehodni pokal.

Ravnikarjeve velike ljubezni so bile glasba, ljudsko izročilo in ples. Sam je dejal, da mu je bilo to delno položeno že v zibel, saj sta oče in mati zelo rada prepevala ljudske pesmi, ki jih je kot otrok pel z njima in se jih od njiju veliko naučil. Pozneje je celo razmišljal o šolanju za pevca, vendar mu zdravje tega ni dopuščalo. Je pa kot petleten otrok že začel sodelovati v pevskem zboru pod vodstvom Pavla Rančigaja, ki ga je leto za tem pričel poučevati še igranja na diatonično harmoniko in ga vključil v harmonikarski orkester, s čimer mu je na široko odprl svet glasbe in mu omogočil prve nastope na različnih odrih.

Prav harmonika ga je popeljala v svet folklornih skupin, ki mu je ostal vseskozi zvest. Večkrat je izpostavil, da je začel kot »muzikant«, in sicer kmalu po koncu 2. svetovne vojne v folklorni skupini sindikalnega društva Tobačne tovarne. Pri tem ga sprva ples ni zanimal. Zgolj slučajno je ob neki priložnosti zaplesal solistični ples, z njim nato še nastopil in od takrat ostal s plesom povezan vse življenje. Kot plesalec se je kmalu pridružil Folklorni skupini ŽKUD Tine Rožanc, kjer je pod vodstvom Marjana Kralja prvič spoznal, kako se kakovostno in premišljeno izvajajo plesne vaje v folklorni skupini. Po spletu okoliščin, verjetno pa tudi zaradi njegovega zelo aktivnega ukvarjanja z atletiko (med drugim je bil v tistem času trener mladih atletov) je prav on nadaljeval Kraljevo delo in postal

* Drago Kunej, dr. znanosti s področja glasbene teorije, izredni profesor, višji znanstveni sodelavec, ZRC SAZU, Glasbenonarodopisni inštitut; drago.kunej@zrc-sazu.si.

zelo uspešen vodja Folklorne skupine ŽKUD Tine Rožanc. Po dobrih petnajstih letih je skupino zapustil in ustanovil novo, Folklorno skupino Emona, v kateri je bil dolgo umetniški vodja in gonilna sila skupine.

V tem času je začel v folklorno dejavnost uvajati ljudska glasbila. Kot akustika in glasbenika so ga glasbila zelo zanimala, zato jih je preučeval in o tem objavil tudi nekaj znanstvenih in strokovnih člankov. Številna glasbila, predvsem preprostejša, je v rekonstruirani obliki tudi sam izdelal. Posebej pa se je zavzel za uporabo diatonične harmonike, ki je takrat že skoraj povsem utonila v pozabo. To si je danes ob njeni vsesplošni priljubljenosti težko predstavljati. Prav Ravnikarjeva zasluga je bila, da so jo godci v folklornih skupinah začeli vse pogosteje uporabljati.

Bruno Ravnikar je bil mnenja, da je mogoče napredovati le z nenehnim učenjem in poglobljanjem znanja. Na večmesečnem izobraževanju v ZDA, ki je bilo v tistem času redkost, se je seznanil s teorijo informacij in kibernetiko, jo prenesel na domača tla in leta 1968 napisal prvi učbenik uporabne kibernetike v slovenščini. Naslednje leto je objavil že novo monografijo, tokrat s področja delovanja folklornih skupin in njihovega prikazovanja plesa na odru, in jo naslovil *Koreografija ljudskega plesa*. Teorijo informacij je želel uporabiti tudi pri analizi glasbe, zato je to temo temeljito obdelal v okviru magistrskega in doktorskega študija. Nekatere izsledke in izkušnje s tega področja je objavil v monografiji *Osnove glasbene akustike in informatike* (1999; ponatis leta 2001), ki je še vedno nepogrešljiv učbenik in obvezno gradivo za študente in vse tiste, ki se želijo seznaniti s fizikalnimi temelji nastanka zvoka in glasbe ter z delovanjem glasbil.

V folklornih krogih je bil Ravnikar morda najbolj prepoznaven kot strokovnjak za zapisovanje plesov s kinetografijo. Tudi tega se je lotil s sebi lastno temeljitostjo in zavzetostjo. Od začetne radovednosti, kako je mogoče zapisati gibanje telesa, je s poglobljenim samostojnim študijem postal najvidnejši izvedenec za zapisovanje ljudskih plesov v nekdanji Jugoslaviji, pa tudi zunaj njenih meja. Dolga leta je kinetografijo predaval na jugoslovanski poletni šoli folklorne na Badiji, pa tudi marsikje drugod. Njegov leta 1980 izdan učbenik *Kinetografija*, v katerem je objavljenih tudi okoli 300 kinetogramov plesov iz Slovenije in drugih območij nekdanje Jugoslavije, je postal referenčna literatura, ki je kljub visoki nakladi kmalu pošla. Nadaljevanje prizadevanj na tem področju predstavlja knjiga *Kinetografija, ples in gib* iz leta 2004, ki ji je leta 2020 sledila še v italijanščini objavljena knjiga *Kinetografija in ljudski ples (Cinetografia e ballo popolare)*.

Svoje znanje in izkušnje je Ravnikar vseskozi nesebično posredoval drugim. Pri tem je bil odličen pedagog, tako pri svojem profesorskem delu kot pri izvajanju številnih seminarjev s področja folklorne in drugih. Predavanja je znal narediti zanimiva in slušateljem nazorno približati različne tematike, tudi tiste z morebitnim zapletenim fizikalnim

ozadjem. Izjemno je bilo njegovo delo v vlogi predsednika Odbora za folklorno dejavnost pri tedanji Zvezi kulturnih organizacij Slovenije. Zasnoval je izobraževanja za vodje folklornih skupin in vse od začetka sodeloval tudi pri njihovi izvedbi. To je kmalu preraslo v organizirano in celovito izobraževanje na različnih področjih ljudskega izročila. Bil je pobudnik in gonilna sila glasila o folklornih aktivnostih, najprej z naslovom *Informator folklornih skupin*, od leta 1978 pa revije *Folklorist*, pri kateri je bil dolga leta glavni in odgovorni urednik ter pisec mnogih prispevkov. Poleg tega je kot avtor znanstvenih, strokovnih in poljudnih člankov svoja spoznanja in razmišljanja predstavljal strokovni in širši javnosti tudi v različnih drugih revijah.

Vseskozi je bil zelo aktiven pri predstavljanju delovanja folklornih skupin in ljudskega izročila javnosti. Med drugim je bil pobudnik zdaj že uveljavljenega mednarodnega folklornega festivala Folkart na Festivalu Lent v Mariboru. Leta 1970 je kot ustanovni član organizacije CIOFF® vso folklorno dejavnost tedanje Jugoslavije organizirano popeljal v mednarodni prostor. Po osamosvojitvi je ustanovil Zvezo ljudskih tradicijskih skupin Slovenije in opravljal funkcijo predsednika strokovnega sveta te zveze, kot član ožjega vodstva mednarodnega združenja CIOFF® pa je med drugim še naprej zavzeto skrbel za prepoznavnost slovenskih folklornih skupin v tujini.

Nikakor pa ne smemo spregledati Ravnikarjevega preučevanja ljudske glasbe in plesa, še posebej zbiranja in raziskovanja na terenu. Slovenijo je prekržaril od Štajerske do Primorske, od Koroške in Gorenjske do Notranjske, Bloške planote in Ribniške doline, najraje in najpogosteje pa je obiskoval Belo krajino. Dokumentiral in preučil je veliko ljudskih plesov in glasbe. Iz terenskih zapisov so nastale tudi številne odrske postavitve za različne folklorne skupine. Pri tem je treba poudariti, da je sam pripravil glasbene priredbe za vse svoje plesne koreografije. Še več, svoje koreografije je osmisлил prav skozi glasbo, iz nje je izhajal in jo postavil za izhodišče plesu. Takšen pristop je bil precej drugačen kot pri večini ostalih koreografov, ki so praviloma izhajali iz plesa, glasbo pa so mu prilagajali v obliki priredb drugih avtorjev. Pomembni dejavniki, ki so pripomogli k veliki uspešnosti in priljubljenosti Ravnikarjevih glasbenoplesnih odrskih postavitev, so verjetno prav njegov celostni pristop k odrski postavitvi, izhajanje iz glasbe ter avtorstvo plesne in glasbene priredbe v eni osebi.

Bruno Ravnikar je za svoje delo prejel številna priznanja in nagrade. Naj izpostavimo le nekatere: je dobitnik reda zaslug za narod s srebrno zvezdo, ki mu ga je podelil predsednik nekdanje SFRJ. Kot ustanovni član in dolgoletni zaslužni sodelavec CIOFF® je bil imenovan za častnega člana te mednarodne organizacije, za izjemen prispevek pri oblikovanju in delovanju hrvaške sekcije CIOFF® pa je bil imenovan tudi za njenega častnega člana. Je prejemnik jubilejne zlate Maroltove značke za dolgoletno delo pri ohranjanju in negovanju slovenskega ljudskega izročila,

za pomembne dosežke in za prispevek k prepoznavnosti mesta Ljubljane doma in v tujini pa je prejel plaketo glavnega mesta Ljubljane. Za dolgoletno zavzeto delo in sodelovanje z Metliško folklorno skupino Ivan Navratil ter uspešen razvoj folklorne dejavnosti tako v Beli krajini kot Sloveniji je dobil naziv častnega občana Občine Metlika, najvišje občinsko priznanje. Za pomembno in zaslužno delo v slovenski folklorni dejavnosti pa mu je predsednik Republike Slovenije podelil najvišje državno odlikovanje – častni znak svobode Republike Slovenije.

Bruno Ravnikar je s svojim predanim, sistematičnim in natančnim delom ustvaril edinstveno in izredno dragoceno zapuščino. Prepletel je strokovno in znanstveno delo z ljubiteljsko dejavnostjo, na mnogih področjih je oral ledino ter postavil trdne temelje za prihodnje delovanje. Vedno se ga bomo s spoštovanjem in hvaležnostjo spominjali kot vsestranskega učitelja ter kot človeka bogatega znanja in širokega obzorja, ki ga je vseskozi spremljala globoka ljubezen do slovenske ljudske kulture.

Diskusija po filmu *On behalf of the living*: leva Laucina ter avtorji Ton Otto, Christian Suhr in Gary Kildea (foto: Manca Filak, 25. 8. 2023, Univerza v Københavnu).

Lisbet Høltedahl: predstavitev knjige *Mainé-Soróa*, vizualnega dnevnika fotografij in risb s terenskega dela v Nigru leta 1970 (foto: Manca Filak, 25. 8. 2023, Kopenhagen Cinemateket).

»DEF NA DANSKEM«: SESTANEK MREŽE CAFFE IN MEDNARODNI FESTIVAL ETNOGRAFSKEGA FILMA NAFA 2023 København, Danska, 23.–26. avgust 2023

Slovenski festival Dnevi etnografskega filma, ki ga organizirata Slovensko etnološko društvo in Inštitut za slovensko narodopisje pri ZRC SAZU, je del mednarodne mreže Koordinacija festivalov antropološkega filma v Evropi (*Coordinating Anthropological Film Festivals in Europe* – CAFFE), ki stremi k tekočemu sodelovanju in komunikaciji med obstoječimi festivali etnografskega filma v Evropi. Trenutno je v mreži aktivnih sedemnajst festivalov. Srečanja organizatorjev navadno potekajo v okviru Evropskega združenja socialnih antropologov (EASA) ali med kakšnim od festivalov znotraj mreže. Drugi letošnji sestanek mreže je potekal dan pred začetkom mednarodnega filmskega festivala Nordijske zveze antropološkega filma (*Nordic Anthropological Film Association* – NAFA), ki je potekal v Københavnu. Najstarejši mednarodni festival (in znanstvena konferenca) etnografskega filma zveze NAFA poteka že od konca 70. let prejšnjega stoletja. NAFA kot mednarodna zveza vizualnih antropologov deluje tudi kot arhiv filmov, digitalna zbirka filmov, dostopnih na spletu in glasilo, ureja pa tudi prosto dostopno recenzirano publikacijo *JAF – Journal of Anthropological Films*.

Vsi festivali znotraj mreže se na tak ali drugačen način identificirajo s področjem vizualne antropologije in etnografskega filma, a so si med seboj zelo različni. Na nek način ravno manko definicije etnografskega filma daje določeno svobodo programom oz. organizatorjem, ki so v

vlogi reševalcev inherentne napetosti, značilne za tovrstne dogodke, tj. napetosti med pričakovanji vede (med kritiko reprezentacije in znanstvenimi diskurzi), pričakovanji občinstva (med iskanjem »privlačnih« tematik) in tem, kar »zmore« program festivala (med usklajevanjem prizorišča, časovnih zmožnosti ter avtorjev in avtoric). V tem smislu je organizator festivala primoran sprejeti pomembno odločitev v okviru dogodka, ki zajema številne (tudi zelo konkretne) vsebine, pri čemer filmski program deluje kot zgodba, predstavljena občinstvu. Kakšna je bila torej letošnja zgodba festivala zveze NAFA?

Celodnevni program festivala je bil razdeljen na dva dela. Dopoldanski, omejen na razmeroma »klasične« etnografske ali raziskovalne filme (in teme) sicer pomembnih imen s področja vizualne antropologije, je potekal v prostorih Univerze v Københavnu (v t. i. etnografski raziskovalnici). Popoldanski, zamejen s kinematografskimi dokumentarnimi filmi antropologov in filmarjev, je potekal v prostorih tamkajšnje kinoteke Copenhagen Cinemateket. Predvajanih je bilo skupno 17 filmov, na njih pa je bila prisotna večina avtorjev oziroma avtoric. Program letošnjega festivala razkriva, da imajo filmi domače (tj. skandinavske) produkcije še vedno prednost, ravno tako študentski filmi z magistrskega programa na Univerzi v Tromsu. Kot mnogi drugi festivali v mreži se tudi NAFA sooča z določeno vrsto napetosti med »klasičnimi« etnografskimi

* Manca Filak, mag. etnologije in kulturne antropologije, mlada raziskovalka, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje; manca.filak@zrc-sazu.si.

ali raziskovalnimi prikazi antropologov in antropologinj ter refleksivnimi in osebnimi pripovedmi, ki prepletajo različne načine reprezentacije in poudarjajo avtorjev, avtoričin pogled na tematiko. Večina letošnjih filmov programa je bila osebnih pripovedi, pri čemer je šlo pogosto za raziskovanje družinskih korenin avtorice ali avtorja filma ter preizpraševanja družinskih odnosov in identitete. Filmi, ki mi bodo ostali v spominu, so *Family Subsistence in the Hills of Hamar. We are guests of Shawa* (»Družinsko preživetje v hribih plemena Hamar: Smo gostje Shawe«; Jean Lydall, Kaira Strecker, 2019), etnografski film o preživitvenih strategijah hamarske družine v Etiopiji; *An Indian Love Story* (»Indijska ljubezenska zgodba«; Dipesh Kharel, Frode Storaas, 2023) o dogovorjenih porokah in ljubezni med kastami v Indiji; *Duende* (Lucia Barrenetxea Lopez, 2022), senzoričen prikaz velikonočne procesije v Granadi; ter *Light Upon Light* (»Svetloba na svetlobi«; Christian Suhr; 2022), ki raziskuje koncept svetlobe v mističnih tradicijah islama v Egiptu. Pri slednjem gre za izredno kompleksen vpogled v verovanja in verske prakse islama, ne le observacijsko in participatorno, ampak tudi skozi avtorjeva preizpraševanja, pomisleke in intimne uvide.

V primerjavi s festivalom NAFA 2019 v Romuniji, ki sva se ga z Žigo Goriškom udeležila tudi kot avtorja filma, je bilo na letošnjem dogodku manj intenzivnih diskusij po projekcijah, ki so sicer ključnega pomena za kontekstualizacijo in boljše razumevanje filmov. Razprave po filmih so redkeje presegle klasična vprašanja o ozadju nastanka filma ali raziskave. Bilo je tudi manj kritičnih premislekov ali prepriševanj s strani občinstva, čeprav so bili prisotni številni avtorji in avtorice s področja vizualne antropologije. Eden izmed razlogov je verjetno tudi v pomanjkanju časa med projekcijami. Razprave so se zato nadaljevale med neformalnim druženjem med in po projekcijah, kar nakazuje na drugo pomembno lastnost tovrstnih dogodkov, tj. mreženje. Filmski festivali so namreč dogodki, kjer prihaja do srečevanja, izmenjave in mreženja med občinstvom, avtorji in avtoricami ter organizatorji drugih festivalov, ki pomagajo naslavljaliti dileme, vprašanja in izkušnje, s katerimi se srečujemo v kontekstu etnografskega filma, vizualne etnografije in filmskih festivalov.

STROKOVNA EKSKURZIJA K BLUMARJEM V BENEČIJO

19. februar 2023

Slovensko etnološko društvo je 19. februarja, na pustno nedeljo, priredilo izlet k blumarjem v vas Čarni Varh (Montefosca) v Benečiji. Blumarji so ena najbolj znanih pustnih skupin, po katerih Benečija slovi kot pokrajina izjemno zanimivih in živih pustovanj, ki se razlikujejo od vasi do vasi. Najprej pa smo se ustavili v muzeju SMO – Slovensko multimedialno okno v Špetru / San Pietro al Natisone, kjer sta nas pričakali in vodili kolegici in prijateljici Marina Cernetig in Živa Gruden, ki ju poznamo po uspešnem delu na vseh področjih kulture v Benečiji, od izobraževanja, šolstva in muzealstva do preučevanja kulturne dediščine, jezikoslovja, etnologije in umetnosti. Muzej odpira najlepši, najbolj smiseln uvod na poti v Benečijo, saj je namenjen vsem, ki želijo spoznati zgodovino in sedanost območja v Videmski, Goriški in Tržaški pokrajini, ki je zgodovinsko naseljeno s Slovenci. Nekateri smo bili v muzeju že večkrat, nekateri pa prvokrat, vse pa nas je (ponovno) očaral edinstven prikaz kulturne krajine od Julijskih Alp do morja, od Mangarta do Tržaškega zaliva, ki je izviren in poseben v tem, da ne sloni na zbiranju predmetov, temveč na pripovedih. Vsebine so posredovane z novimi tehnologijami, interaktivno, tako da jih obiskovalec z dotiki izbira in raziskuje po instalacijah, posvečenih kulturnim krajinam, meji, govoreči knjižnici, glasbeni krajini, atlasu, zvočnim razglednicam, spominom iz besed in ilustrirani zgodovini. Tu bi lahko preživeli ves dan, a še to bi ne bilo dovolj; kdor si je zaželel bolje spoznati posamične sklope, se bo gotovo moral vedno znova vračati.

Marina Cernetig (levo) nas je uvedla v muzej SMO (foto: Zora Slivnik, 19. 2. 2023).

Nato pa smo se odpeljali proti Čarnemu Varhu, vasici nad dolino Nadiže v občini Podbonesec (Pulfero), da bi prisostvovali obrednemu teku blumarjev, napovedanemu za zgodnje popoldne. V vasi, ki ima le še nekaj stalnih prebivalcev, se je trlo ljudi. Očitno so se mnogi domačini, ki živijo drugje, na ta dan vrnili domov, pozdravljali so se in zbirali v hišah ob odprtih vratih, po vasi so krožile gruče pohodnikov, gostilna je delala s polno paro. Ko so se blumarji pričeli pripravljati, so jih obkročili radovedni obiskovalci, ki so jih nato spremljali, opazovali in fotografirali med njihovim tekom. Tudi mi smo se pridružili dogajanju. Ta enkratni pustni dogodek je med slovenskimi etnologi prvi preučeval Naško Križnar. O njem je napisal prvi in

Blumar pred pričetkom teka (foto: Marjeta Malešič, 19. 2. 2023).

Blumarji tečejo po vasi Čarni Varh (foto: Marjeta Malesič, 19. 2. 2023).

doslej edini članek Blúmarji ali pustóvi (Križnar 1979) in posnel tudi zvočni film (Blumarji 1976). V članku je opisal in fotografiral opravo blumarjev in njihov ritmični tek ob pozvanjanju zvoncev po vasi in do zaselka Pačejda ter vzdušje med vaščani v vasi in v gostilni. Opozoril je na delo Andreine Ciceri, ki je blumarje prvič opisala, a tudi kritično pokomentiral njeno »čudno igrakkanje s slovenskimi izrazi«, da slovenske besede zvenijo »kot čudne formule, kot neprevedljivi tehnični termini, ki jih popačeno citira v italijanskem črkopisu« (Križnar 1979: 197–198). Na podlagi večkratnih obiskov in sledenja sprememb v teku blumarjev je ugotovil, da »ne moremo posploševati scenarija blumarskega teka, zlasti ne naslednjih sestavin: števila udeležencev, števila obhodov, števila in mesta postankov ter časa prireditve« (Križnar 1979: 198). Zelo zanimivo je osvetlil tudi preteklost šege in jo primerjal s pustnimi šegami v soseščini. Tako je iz pripovedovanja domačinov izvedel, da v preteklosti blumar ni bil oblečen kot danes, v bel, dvodelni pajac, na katerega navežejo zvonce, ampak je bil v prteni rjuhi, podolžno sešiti z odprtino za glavo ter oviti okrog rok in nog. Na podlagi drugih podatkov o nazivih, opravi in drugih podrobnostih

pustóv v Lojgeh, Breginjskem kotu, v Prosnidu in na Kalu je blumarje v Čarnem Varhu umestil v nekdanjo mrežo medsebojnih vplivov med temi vasmimi. O imenu blumarjev pa je zapisal, da je »v Črnem vrhu že splošno razširjeno in udomačeno. Gotovo pa ni bilo vedno tako. Sogovornica, rojena v Črnem vrhu pred 82 leti in je že 60 let omožena na Robediščih, je blumarje na sliki spoznala in jih imenovala ‚pustjè‘. Nekateri Črnovršani menijo, da so pustóvi – blumarji prišli od drugod, morebiti iz Breginjskega kota, morebiti iz širše Benečije. Kar pa se tiče nastanka imena blumar, najbolj zadene tista Črnovršanka, ki je razložila, da pride ime od značilnega pozvanjanja: blum, blum. To pa je tolmačenje, ki ga lahko mirno sprejme vsak opazovalec blumarskega teka« (Križnar 1979: 201).

Naško Križnar je razmišljal, da je zaradi izseljevanja obstoj šege negotov, saj je zapisal: »Da se zbere 5 ali 7 blumarjev, morajo priti črnovrški fantje iz krajev redne zaposlitve (Podbonesec, Špeter, Čedad, Viden)«, tako da je leta 1976 celo kazalo, da bodo morala zaradi zamude fantov vskočiti dekleta (Križnar 1979: 200). Kot smo lahko videli ob našem letošnjem obisku blumarjev, pa je razvoj očitno zanihal v drugo smer – šega ni usahnila, in

Blumarji se vračajo iz Pačejde po poti pod vasjo (foto: Marjeta Malešič, 19. 2. 2023).

blumarji, ki imajo danes tudi svoje društvo, jo ohranjajo z zanosom in ponosom, v veselje domačinov, ki se na ta dan vrnejo v vas, se družijo in sprejemajo številne obiskovalce. V Črnem Varhu smo si ogledali tudi muzejsko zbirko Muzej blumarjev in vasi, ki je bila urejena v okviru projekta ZBORZBIRK: Kulturna dediščina med Alpami in Krasom (glej Muzej 2023) in se nahaja v prostorih nekdanje osnovne šole. V muzeju je na ogled blumar v opravi, ki jo je darovala družina Specogna – Bazjak, njegov podroben opis pa najdemo na spletni strani projekta ZBORZBIRK (glej Blumar). Razstavljeni so tudi zanimivi predmeti, povezani s prvo svetovno vojno ter z vsakdanjim življenjem in delom na poljih in travnikih, z obrtmi in poklici v teh krajih. V okviru projekta ZBORZBIRK je nastalo tudi najnovejše pričevanje o blumarjih, ko se je Barbara Ivančič Kutin pogovarjala z Giuseppejem Specogno, ki je bil kot mlad fant deset let zaporedoma tudi blumar. Delček tega intervjuja je objavljen na spletni strani projekta v razdelku Zgodbe (glej Ivančič Kutin in Specogno 2013).

V Črnem Varhu smo kupili izvrsten sir v vaški mlekarni, ki jo vodi domačin, mlekar Giuliano Cernet in je pravi gospodarski čudež, saj kot edina še delujoča v Nediških doli-

Hlebci sira na policah v mlekarni Čarni Varh (Latteria Montefosca) (foto: Marjeta Malešič, 19. 2. 2023).

nah nadaljuje gospodarsko dejavnost, ki je bila v preteklosti izredno pomembna za gospodarsko preživetje teh krajev. Tako smo dan zapolnili z bogatimi vtisi in zavestjo, da te privlačne kraje še premalo poznamo in da se bomo ob prvi priliki ponovno vrnil.

Literatura in viri

BLUMAR: Blumar, spletna stran zbirke PARSIS ZborZbirk s podrobnim opisom enote; <https://as.parsis.si/zborzbirk/enota.a5w?id=4681>, 30. 9. 2023.

BLUMARJI: *Blumarji 1976*. Črni vrh/Montefosca (Italija). Goriški muzej, S8-mm, barvni, zvočni, 10 min. 55 sek. Snemalca Vili Tihelj in Naško Križnar, strokovno vodstvo in montaža Naško Križnar. Hrani Goriški muzej.

IVANČIČ KUTIN, Barbara in Giuseppe Specogna: Blumarji (Čarni Varh). Spletna stran projekta ZBORZBIRK; <http://zborzbirk.zrc-sazu.si/sl-si/zgodbeinpodobe/zgodbe>, 30. 9. 2023.

KRIŽNAR, Naško: Blumarji ali pustóvi. *Traditiones* 5–6/1976–1977, 1979, 195–202.

MUZEJ: Muzej blumarjev in vasi. Spletna stran zbirke PARSIS Zborzbirk s podatki o zbirki; <https://as.parsis.si/zborzbirk/zbirka.a5w?id=1031>, 30. 9. 2023.

Tomaž Simetinger, gost Etnološkega večera o Ponikovskih mačkarih (foto: Miha Špiček, 4. 5. 2023).

Adela Pukl in Tomaž Simetinger med pogovorom o knjigi (foto: Miha Špiček, 4. 5. 2023).

POGOVOR S TOMAŽEM SIMETINGERJEM, AVTORJEM KNJIGE *PONIKOVSKA MAČKARE*

Etnološki večer, Slovenski etnografski muzej, 4. maj 2023

Konec leta 2022 je v okviru Knjižnice Glasnika SED izšla monografija Tomaža Simetingerja z naslovom *Ponikavske mačkare*. V okviru etnološkega večera smo v četrtek, 4. maja 2023, v upravni hiši Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani v prekratnem pogovoru skušali izvedeti, kako in zakaj je knjiga nastala ter predvsem, kakšen je njen pomen za Ponikovce. Pogovor je vodila Adela Pukl, kustodinja za duhovno kulturo v Slovenskem etnografskem muzeju.

Ponikavske mačkare so pustna šega z elementi ljudskega gledališča v Ponikvah v Dobropolju. Na pustno nedeljo po vasi raznašajo časopis *Novice Malega Pariza*, v katerem so zapisane različne rubrike z opisom lokalnih dogodkov preteklega leta. Na pustni torek uprizorijo poberijo po hišah, predstavo s šaljivim programom, večerni ples po hišah in zabavo, na pepelnično sredo pa sežig pusta. Leta 2015 je bila pustna šega vpisana v Register nesnovne kulturne dediščine, kjer je danes kar 14 elementov, ki predstavljajo pustne šege.

V več kot desetletje dolgem sodelovanju, raziskovanju in vključevanju v pustno dogajanje v Ponikvah si je Tomaž Simetinger pridobil zaupanje ljudi na terenu in vzpostavil medsebojno spoštovanje, katerega plod je knjiga, ki predstavlja predvsem pomemben dokument za Ponikovce, pa tudi za vse raziskovalce pustnih mask in šeg. Knjigo, ki ima 179 strani, je uredila Urša Šivic.

Z avtorjem knjige smo se pogovarjali o tem, kako se je vse skupaj začelo, kako se je lotil priprave knjige, o zahtevnosti raziskovanja relativno zaprte fantovske skupnosti in zapletenega poteka pustne šege, o (ne)vključenosti žensk in deklet, o spremembah in tradicionalnih pustnih likih. Analizirali smo, kakšne so bile prednosti in ovire tega, da je bil »zunanjci« in ne »njihov« oz. domačin. Pogovarjali smo se o tem, kako določiti začetek oz. začetke neke pustne šege glede na to, da se informacije večinoma prenašajo ustno (če ni lokalnih zapisovalcev zgodovine), spomin domačinov pa tudi ni povsem zanesljiv. Izpostavili smo posebnost Ponikovskih mačkar, ki je ena redkih pustnih skupin (poleg Drežniških in Ravenskih pustov), katere nosilci so izključno mladi neporočeni fantje, ki ohranjajo fantovsko skupnost. Govorili smo o tem, kaj to pomeni, kakšna so pravila, kako poteka vstop v fantovsko skupnost, kaj jim pomeni vstop v skupino in pripadnost skupnosti, ali vsi fantje, ki dopolnijo 16 let, pristopijo v fantovsko skupnost. Na koncu se je razvila živahna razprava o raziskovanju pustnih šeg in mask ter o tem, kaj ohranjanje pustne dediščine pomeni njenim nosilcem. Odgovore na navedena vprašanja boste našli v knjigi *Ponikavske mačkare*, ki jo toplo priporočam v branje. Čestitke vsem, ki so prispevali delo in čas, da je knjiga lahko izšla.

* Adela Pukl, magistrica etnologije in kulturne antropologije, kustosinja za duhovno kulturo, Slovenski etnografski muzej, adela.pukl@etno-muzej.si

Poslušalci so na koncu dejavno sodelovali v razpravi o raziskovanju pustnih šeg in mask (foto: Miha Špiček, 4. 5. 2023).

Delavnica destilacije smrekovih iglic z Markom Cvetkom iz Cerknice (foto: Drago Smole, 14. 8. 2023).

Branko Urh, zadnji kovač iz Čabra, ki še zna izdelati motiko po starem (foto: Marko Smole, 18. 8. 2023).

MEDNARODNA ETNOLOŠKA RAZISKOVALNA DELAVNICA SED IN PALČAVE ŠIŠE 2023

Od prve delavnice, ki smo jo v Palčavi šiši organizirali leta 2007, je minilo že kar nekaj let. Menjale so se vsebine raziskovanja, širilo se je območje naših obhodov in krog zainteresirane javnosti na obeh straneh meje. Urejali smo etnografske zbirke, brskali po več stoletij starih kletnih zidovih hiš, dokumentih in fotografijah, beležili razgovore in pripovedi v lokalnih govorih doline gornje Kolpe in Čabranke, iskali zapuščene poti in prehode, se ukvarjali s tradicionalnimi obrtmi ter vsa leta plodno sodelovali z muzejema in lokalnimi društvi na obeh straneh meje.

Po letih omejenega prehajanja meje (včasih smo jo morali po etnološko tudi preskočiti mimo vseh kontrol) je bila ta letos prvič res odprta, in reko smo lahko ponovno brez omejitev prečkali preko zadnja desetletja zaprtih mostov. Žal pa je v času organizacije delavnice severne dele Slovenije prizadela vodna ujma, zato so še tisti študentje, ki so se zanimali za udeležbo, ostali doma na čiščenjih.

Tako je bila delavnica letos prvič speljana zgolj z udeležbo zainteresiranih domačinov. In bilo jih je precej. Uvod v delavnico se mi zdi vedno pomemben – že več let uvodno predavanje pripravimo na Padovem nad Osilnico. Tokrat sva z umetnostnim zgodovinarjem Dejanom Troho iz Prezida predstavila nova odkritja, vezana na delo podobarja – slikarja in kiparja – Petra Rutarja iz Osilnice ter okolje, v katerem se je leta 1881 ustalil in mu je omogočilo podjetno pot opremljanja cerkva. Te so s prispevki domačinov, ki so do prve svetovne vojne odhajali na delo v tuje dežele, intenzivno predelovali in obnavljali. Kot se je leta 1891 zapisalo čabranskemu župniku: »Novo delo resda ni bilo bog ve kakšna umetnost, a je bilo za majhne denarje narejeno precej okusno ...« A mojster je razvijal svoje sposobnosti in v naslednjih letih z ekipo rezbarjev, slikarjev in mizarjev kar po vrsti opremljal cerkve: župni-

jo za župnijo, ne samo ob Čabranci, nad Kolpo in vse do obrobij Zagreba, temveč celo do osrednje in vzhodne Slavonije. V dveh dneh ekskurzije po vzhodnem delu Gorskega kotarja, ki skriva marsikatero manj znano naravno in kulturno zanimivost, smo jih obiskali kar nekaj. V Skradu nad dolino Kolpe (z lepim izletom na razgledne Kavnove stene, Zeleni vir s slapom na izviru in sotesko Vražji prolaz), v Vrbovskem s slikovitim krajinskim parkom in izviro potoka Kamačnik, v Lukovdolu z odličnim vodenjem po muzeju pesnika Ivana Gorana Kovačiča, v sosednjem Rtiču, v Plemenitašu z mednarodno kiparsko delavnico akademske kiparke Vesne Osojnicki ... Obiskali smo tudi Ravno Goro, v katero se je v 18. stoletju priselilo nekaj deset družin s škofjeloškega in tu stoletja zadržalo svoj v osnovi rovtarski govor, pa novo razstavo o velikih zvereh v sosednji Sušici. Ekskurzijo smo zaključili s potjo po slovenski strani doline Kolpe od Blaževcev navzgor, na obnovljenem in za javnost odprtem gradu Kostel in z ogledom cerkva v župniji Fara na slovenski strani.

Ponedeljkov večer smo nadaljevali z delavnico zeliščarja Marka Cvetka iz Cerknice, destilirali smo po gozdu nabrane smrekove iglice ter iz olja in čebeljega voska pripravljali smrekovo mazilo, ki ga marsikdo od domačinov uporablja za lajšanje bolečin.

V torek smo se s kolesi odpeljali po dolini Kolpe navzdol do Fare, kjer je vsako leto za veliko mašo veliko slavje v čast Materi Božji. Še pred leti je bilo to glavno slavje v spodnjem delu doline, na katerem so se zbirali ljudje z obeh bregov. Zvečer je Slavko Malnar na Palčavem dvorišču predstavil svojo novo knjigo o furmanih – vozarjih s konji v čabranskem okraju, s poudarkom na naseljih nad Čabranko. Tam so furmani do druge svetovne vojne vlačili les iz gozdov, ga vozili na lokalne žage ter rezane izdelke

* Marko Smole, mag. elektrotehniških znanosti, vodja skupine za ljubitelje pri Slovenskem etnološkem društvu in lokalni turistični vodnik v Loški dolini; smole.marko@gmail.com.

Predstavitve starih razglednic krajev Gorskega kotarja iz muzeja na Reki (foto: Sonja Smole Možina, 18. 8. 2023).

nato na železniško postajo Rakek. V dolini lesa ni bilo toliko, zato so tu vozili iz železniških postaj pretežno robo za večje trgovce in gostilničarje. Ob povratku so se po pripovedovanjih njihovi konji kar sami ustavljali v gostilnah, kjer so imeli kake luštne *kelnarice* ...

Sredo smo preživeli v dolini Čabranke in obiskali zaselek Vici na slovenski strani pod Čabrom. Kljub temu, da so hiše le nekaj deset metrov oddaljene od meje in glavne ceste, je bil zaselek zaradi mejnega režima skoraj 30 let za vse ostale težko dostopen. V njem pa je ohranjen in lepo vzdrževan še zadnji kozolec toplar v dolini Čabranke. Teh je bilo na območju čabranske občine precej, a je praktično vse že med drugo svetovno vojno požgala okupatorska vojska. Popoldne vsi zavijamo rokave, režemo, sejemo, mesimo, oblikujemo in pečemo kolačke za prireditve. Ponovno lepa hvala družini Kastelic za pomoč.

V četrtek smo si ogledali Čabar z župno cerkvijo, izvir Čabranke, zgodovinsko in likovno zbirko v dvorcu in kovačijo Urh z nekdanjo grajsko ribogojnico, katere začetki segajo v leto 1881. Zvečer pa je sledila projekcija novega dokumentarnega filma *Čuvari baštine – Varuhi dediščine*, ki ga je posnel večkrat nagradjeni filmar Rasim Karalić iz Delnic. Film govori o prenosu družinske in lokalne dediščine v zadnjih generacijah družine Čop - Smole, ki je zaslužna za Palčavo šišo in z njo povezane projekte. Film je bil prikazan že na nekaj mestih v Delnicah, Zagrebu, Sesvetah in Brežicah in ga bo avtor z veseljem prikazal še kje. Po projekciji sta sledila razgovor o filmu in odprtje drugega dela razstave slikarja in kiparja Damjana Kovača iz Prezida, ki bo do konca leta na ogled na Palčavem skednju. Gre za cikel štirih slik velikega formata, izdelanih s pigmenti iz okolice Prezida, ki govorijo o klicu in poslanstvu.

V petek smo urejali rezultate in zbrano gradivo ter delali načrte za nadaljevanje. Zvečer je kustosinja Margita Cvi-

Pohod na Sveto Goro je že leta zadnji dogodek delavnice (foto: Dejan Smole, 19. 8. 2023).

jetinović iz Pomorskega in zgodovinskega muzeja hrvaškega primorja iz Reke predstavila zbirko starih razglednic z območja Gorskega kotarja, ki jih hrani muzej. Zanimiva je bila primerjava z razglednicami v Palčavi šiši, kjer hranimo družinsko zbirko starih razglednic iz Bosne in še drugo, z albumi in razglednicami z vsega sveta, ki jih je do 1. svetovne vojne zbirala družina zdravnika iz Čabra. Prireditve smo zaključili s plesno delavnico Janeza Ožure iz Osilnice, na kateri smo spoznali stare plesne, ki so jih plesali pri nas v dolini – *štajeriš, zibenšrit, špicpolko* ... Le še muzikanta smo pogrešali, da bi lahko nadaljevali s plesom globlje v noč. A tudi to je odtehtalo druženje ob odprtem ognju na dvorišču.

Sobota je že leta dan odprtih vrat kulturne dediščine in čas za pohod na Sveto Goro, kjer kot na nekdanjih romanjih ne manjkata maša, malica in harmonika s plesom ... Popoldne vsakič zaključimo z ogledi Palčave šiše, *krumpirjem na župo* Tamažavih in tokrat palačinkami Tanje in Ivana iz Dolenjega Jezera. Ne smemo pozabiti še nečesa – v soboto smo srečali največ novih obiskovalcev, ki prinašajo informacije o tem, čemu se bi še splačalo posvečati v naslednjih delavnicah. Za naslednje leto je to zagotovo obisk spodnjega dela doline in ponovno Razlog nad izvirom Kolpe. Zdi se namreč, da kljub lani izdani knjigi pripovedi o teh krajih še nismo slišali vsega ...

Letošnje leto bo za nas spet precej plodno. Z ekipo hrvaške televizije smo posneli gradivo za dve reportaži za oddajo Manjšinski mozaik o raziskovanju dela Petra Rutarja, pripravljamo pa tudi material za knjigo o njem. A tudi sezona jesenskih obiskov Palčave šiši se je šele dobro začela. Izletniki, romarji, taborniki, učiteljice slovenskega jezika na Hrvaškem ... Vse sobote so že zasedene. Čakamo le še na vaš obisk.

POGOVOR Z DR. MARIJO MOJCO TERČELJ, MURKOVO NAGRAJENKO LETA 2022

Etnološki večer, Slovenski etnografski muzej, 7. december 2022

Lansko leto je kolegico Marijo Mojco Terčelj doletela čast, da je prejela najvišjo stanovsko nagrado, Murkovo nagrado, za življenjsko delo in znanstvenoraziskovalne dosežke na področju etnologije. Na podelitvi Murkovih nagrad je izžarevala prav posebno veselje, ki je lastno človeku, ko ga doleti nekaj nepričakovano lepega. S tem veseljem je obsijala vse prisotne, še posebej pa mene, ki sem jo predlagala za nagrado.

Toda nagrada terja tudi nekaj dolžnosti. Letos bo naloga Marije Mojce Terčelj, da organizira strokovno ekskurzijo in o njej napiše poročilo, da ima slavnostni govor ob letošnji podelitvi in vodi javni pogovor z nagrajencem ali nagrajenko. Tudi sama s tem prispevkom končujem še s svojo zadnjo obveznostjo, to je, da poročam javnosti o najinem pogovoru, ki je decembra 2022 potekal v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani.

Med pregledovanjem njene obsežne bibliografije in spoznavanjem njenega raziskovalnega dela sem se odločila, da je o samih rezultatih dela ne bom spraševala, saj o njih lahko preberemo drugje. Pa vendar naj spomnim, da je svojo pozornost usmerila predvsem v preučevanje staroselskega prebivalstva v Mehiki, med katerim je zbirala zlasti podatke o kozmologiji, religiji, mitologiji, magiji, pojmovanju plodnosti ter kozmičnem krogotoku življenja in smrti skozi prizmo ritualov; nekatere od naštetih tem je večkrat preučevala tudi z vidika ljudske medicine.

Želela sem si, da bi se pogovarjali o tem, česar po navadi ne obelodanimo, namreč o motivih in poteh k cilju, torej o tem večnem »zakaj in kako«. V tem slogu je tudi

potekal najin pogovor. Morda preseneča, da je Marija Mojca Terčelj svojo raziskovalno pot začela »doma«, v občini Sevnica; torej na območju, kamor je tudi moja raziskovalna noga večkrat zašla, in sicer tako iz osebnih kot iz raziskovalnih razlogov. Tudi kolegica Terčelj si je območje občine Sevnice izbrala zato, ker so tam doma njeni bližnji sorodniki – in oddaljena bližina nas privlači, včasih pa tudi odbija. S tem se je kolegica spopadala na terenu, ko je – kot je pripovedovala sočno, kot zna le ona – iz neke vasice pod Bohorjem bežala pred nekaj vročecrveneži – veselica je pač naredila svoje. Povedala je kar nekaj podobnih prigod, ki jih je sama uvrstila na področje ljudskega prava. To je nekako logično, saj skupnost ne more delovati brez utečenega reda – napisnega ali nepisanega – ki je mnogokrat tudi kršen. Povedala je še – kot to nazorno potrjuje tudi avtobiografsko-etnografski roman *Prišleki* mojstrskega pisatelja Lojzeta Kovačiča – da je neevropski teren kar lepo pred domačim pragom, če ne že za njim. Njeno stališče je, da bi se morali vsi, ki imajo željo po raziskovanju neevropskih kultur in etničnih skupin, najprej v tem delu uriti doma.

Dotaknili sva se njenega terena v Mehiki. Povedala je, da je moralo preteči kar nekaj časa, preden so jo – če smem temu tako reči – pustili, da se je »infiltrirala« mednje. Izpostavila je, kako »drugi« iz različnih elementov ljudskega verovanja in z njim povezanih ritualov, z njim lastnimi mehanizmi izumljanja tradicije, ustvarjajo neko »novo staro« vero. Seveda ni to nič novega, o tem je bilo že veliko napisanega.

Bolj me je pritegnilo njeno pripovedovanje o šegah ob zaključku dela na polju in pridelovalnih tehnikah pa o težavah, s katerimi se prebivalstvo spopada zaradi razraščanja farm, sečnje gozdov in drugih vidikih globalne kmetijske politike. Te teme so med etnologi vse bolj aktualne, in upam, da bodo njihova spoznanja zaživela tudi v praksi, v boju pred hegemonizmom kapitala.

Na mojem seznamu so bila še vprašanja o njenem delu v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani, na Univerzi na Primorskem in v Znanstveno-raziskovalnemu središču v Kopru. Toda najin pogovor je že krepko prekoračil čas, ki nama je bil na voljo. V neformalnem pogovoru ob pogostitvi, ki je sledila, pa smo se pogovarjali še o stvareh, ki nas v resnici najbolj zanimajo, pa lahko o njih sproščeno spregovorimo šele med odmori na konferencah.

Kolegici Mariji Mojci Terčelj želim še veliko raziskovalnega elana in uspehov.

Pogovor Irene Rožman Pišek z Marijo Mojco Terčelj (foto: Zora Slivnik Pavlin, 7. 12. 2022).

* Irene Rožman Pišek, dr. etnologije, upokojena etnologinja in kulturna antropologinja; jelene.rozman@gmail.com.

MURKOVA NAGRADA, PRIZNANJE IN LISTINA ZA LETO 2022/2023

Utemeljitev Komisije za Murkova priznanja

Komisija za Murkovo nagrado, priznanja in listine se je sestala 28. septembra 2023. Po preučitvi prispelih predlogov se je odločila, da Murkovo nagrado podeli Moniki Kropej Telban, Murkove listine pa Marku Kumru, Zori Slivnik Pavlin ter Ivanki in Janezu Skubicu. Za Murkovo priznanje in Murkovo listino za študente komisija ni prejela nobenega predloga. Izvršni odbor Slovenskega etnološkega društva je na svoji seji z dne 11. oktobra 2023 potrdil predloge dobitnikov letošnjih odličij. Vsem nagrajencem iskreno čestitamo!

Murkova nagrada: dr. Monika Kropej Telban

Monika Kropej Telban je mednarodno priznana in uveljavljena znanstvenica, mentorica in publicistka. Od zaposlitve na Inštitutu za slovensko narodopisje sodeluje pri njegovih nacionalnih in mednarodnih raziskovalnih projektih, v katerih raziskuje slovensko pripovedno izročilo, preplet različnih folklornih žanrov in odsev realnosti v gradivu. Izjemnega pomena je tudi njeno ukvarjanje s tipološko klasifikacijo pripovednega gradiva. Ena od zahtevnih nalog, ki si jih je postavila, je namreč tipni indeks slovenskih ljudskih pravljic. Z gesli in sestavki je sodelovala pri *Enciklopediji pravljic (Enzyklopädie des Märchens)* v Göttingenu, *Enciklopediji slovenske kulture na Koroškem (Enzyklopädie der slowenischen Kultur in Kärnten)* na Dunaju, pri spletni enciklopediji ERNIE – *Enciklopedija romantičnega nacionalizma v Evropi (Encyclopedia of Romantic Nationalism in Europe)*, *Enciklopediji Slovenije in Slovenskem etnološkem leksikonu*. Posebno dragoceno je tudi njeno uredniško delo. S predavanji nastopa na številnih znanstvenih in strokovnih konferencah doma in po svetu. Kontinuirano objavlja znanstvene članke v osrednjih domačih in mednarodnih revijah, med drugimi v osrednji nemški reviji za slovstveno folkloristiko *Fabula* in estonski reviji *Folklore*, ter v knjižnih izdajah. Z Nikolajem Mihajlovim je zasnovala danes v svetovnem merilu uveljavljeno znanstveno revijo *Studia mythologica Slavica* in bila njena dolgoletna glavna urednica, ob tej pa je nastala tudi zbirka znanstvenih monografij *Studia mythologica Slavica – Supplementa*. Od leta 2010 je sourednica knjižne zbirke Slovenski pravljicarji, zasnovane za znanstvenokritične izdaje folklornega gradiva. Njeno delo sega tudi na področje angažirane folkloristike. Z Robertom Dapitom in Zmagom Šmitkom je bila soustanoviteljica in sourednica zbirke Zakladnica slovenskih pripovedi, ki popularizira pripovedno izročilo med mlajšimi bralci. Je avtorica temeljnih znanstvenih monografij *Pravljica in*

stvarnost (1995), *Karel Štrekelj: Iz vrelcev besedne ustvarjalnosti* (2001), *Od ajda do zlatoroga: Slovenska bajeslovna bitja* (2008), *Supernatural Beings from Slovenian Myth and Folktales* (»Nadnaravna bitja iz slovenskih mitov in pripovedk«; 2012), *Tipni indeks slovenskih ljudskih pravljic: Živalske pravljice in basni* (2015) in sinteze *Pripovedno izročilo: Razvoj in raziskovanje* (2021). Pomemben je njen prispevek k posthumni izdaji *Zgodovine slovenske mitologije* (2021) Nikolaja Mihajlova, saj je s tem delom poskrbela, da je bralce doseglo monumentalno delo, eno temeljnih za študij slovenske mitologije. Uredila je več kot 20 znanstvenih monografij. Sodeluje z Mednarodnim centrom za večjezičnost in Oddelkom za tuje jezike in literaturo Univerze v Vidmu ter s Slovenskim narodopisnim inštitutom Urban Jarnik v Celovcu. Je tudi članica vrste mednarodnih društev.

Dr. Monika Kropej Telban je raziskave slovenskega pripovedništva postavila na novo raven: njeno delo tako v raziskavah prepleta realnosti (etnologija) in pravljice (slovstvena folklor), medžanrske povezave, ljudsko zdravilstvo, mitologijo, izreden pa je tudi njen trud za tipologizacijo slovenskih ljudskih pravljic in s tem vključitev slovenskega gradiva v mednarodni ATU indeks. Njena bogata bibliografija odseva navdušujoč in za (slovensko) folkloristiko nepogrešljiv opus, ki ga je Monika Kropej Telban ustvarila na večdesetletni raziskovalni poti. Slovensko etnološko društvo ji za njeno izjemno in mednarodno priznано delo podeljuje Murkovo nagrado.

Murkova listina: Marko Kumer

Marko Kumer je od leta 1989 zaposlen v Medobčinskem muzeju Kamnik kot muzejski dokumentarist. V največji meri se ukvarja z zgodovino industrializacije v Kamniku. V Medobčinskem muzeju skrbi za zbirko industrijske dediščine, ki je nastajala zadnja tri desetletja, ko so se tovarne na širšem kamniškem pričelesu zapirali. Marko Kumer je tako ključno prispeval k nastanku zbirke manjših strojev, orodij, izdelkov in polizdelkov, zraven pa je dokumentiral industrijske objekte, delovne procese in industrijsko nesnovno dediščino. Pri tem je na pronicljiv in gledalcu zanimiv način to dediščino predstavljal na samostojnih razstavah Kam so šle vse fabrike, Tone Knaflič – Zgodba poštenega kapitalista, Na sodu smodnika, Ferry Souvan – 100 let ter Makaroni in kofe iz Šmarce, v njegovem soavtorstvu pa je nastala še vrsta drugih razstav.

* Tomaž Simetinger, dr. etnologije, pomočnik direktorja JSKD; tomaz.simetinger@gmail.com.

Murkovi nagrajenci za leto 2022/23 na podelitvi 10. novembra 2023 v Kopru. Murkovo nagrado je namesto odsotne Monike Kropelj Telban prevzela Ingrid Slavec Gradišnik (foto: Alenka Čas, 10. 11. 2023).

Le redkim posameznikom je uspelo v takšnem obsegu ohraniti in predstaviti industrijsko dediščino kraja, ki je s to dediščino tako obsežno in tesno povezan. Poseben pomen za razumevanje zgodovine nekdanje kamniške industrije ima arhiv. Zavrženi ali pozabljeni arhivi v velikih industrijskih objektih so se večkrat izgubili ali uničili. Pomemben del takšnih arhivov je ravno po zaslugi Marka Kumra muzeju uspelo ohraniti.

Marko Kumer se pri svojem delu nenehno povezuje z lokalno skupnostjo, nevladnimi organizacijami in posamezniki. Pri tem zasleduje cilj ozaveščati tako lokalno prebivalstvo kot širše o pomenu industrijske dediščine. Rezultat takega pristopa so tudi zametki nekaterih zanimivih, na tej dediščini temelječih turističnih produktov.

Za njegovo obsežno strokovno delo na področju dokumentiranja, zbiranja in predstavljanja industrijske dediščine Slovensko etnološko društvo podeljuje Marku Kumru Murkovo listino.

Murkova listina: Zora Slivnik Pavlin

Zora Slivnik Pavlin je slavistka in etnologinja, ki pa v svoje poklicne poti ni udeležila na področju etnologije, a je s svojim delom in prizadevanjem v društvu SED pomembno vplivala popularizacijo stroke. V društvu SED deluje vse o njegovega začetka leta 1975. Z izjemno ljubeznijo in privrženostjo etnološki stroki je za društvo opravljala administrativna in druga dela, bila je članica izvršnega odbora SED, od leta 2005 pa poslovna sekretarka SED in danes članica nadzornega odbora SED. Leta 2005 je Zora Slivnik Pavlin poleg tajniškega dela prevzela tudi organizacijo strokovnih ekskurzij – Rajž. Ravno zaradi njene

angažiranosti so strokovne ekskurzije tudi pomemben del kakovostnega strokovnega izobraževanja. Vsako leto je organizirala vsaj po tri ali več ekskurzij, vsako drugo leto tudi mednarodno. V veliki meri je pripomogla k temu, da so strokovne ekskurzije odlično pripravljene, da se na njih poleg srečevanja kolegov iz različnih regij Slovenije krepijo tudi kolegialni odnosi in prijateljske vezi ter da so hkrati priložnost za izmenjavo mnenj med kolegi, ki se ne srečujejo pogosto, s čimer so tudi bogat vir za spoznavanje tekočih dogajanj v stroki.

Zora Slivnik Pavlin etnologijo ponosno ljubi in v društvenem življenju k njej iskreno prispeva s predlogi, pobudami, ustvarjanji ter z izjemno predanostjo urejanju pisarne SED in njenih vsebin, vključno z urejanjem in preučevanjem arhivskega društvenega gradiva. Njeno spremljanje dogajanja na ozemlju Slovenije in v zamejstvu je ključno tudi za uspešno promocijo SED, etnologije ter strokovnjakov s pomočjo družbenih omrežij. Kot ena izmed urednic profila SED na Facebooku je nepogrešljiva, pronicljiva in tudi tu zelo uspešna. Člane spodbuja k aktivnostim in soudeležbi ter k vestnemu opravljanju vsakega dela z žarom in zavzetostjo, da bi etnologijo uživali in se z njo vedno znova učili.

Za njeno predano delo v Slovenskem etnološkem društvu in etnologiji nasploh ji društvo SED podeljuje Murkovo listino.

Murkova listina: Ivanka in Janez Skubic

Ivanka in Janez Skubic sta leta 2008 pričela s pridelavo in predelavo lanu. Še isto leto, ko sta lan prvič posejala, sta se pričela tudi poglobljeno izobraževati o tej tematiki. V tem času sta se naučila številnih znanj, ki so potrebna za pridobivanje semena in vzgajanje rastlin ter za njihovo ustrezno hrambo, obdelavo, predenje in tkanje. Ob tem sta nabavila tudi ustrezno orodje, kot so trlice za trenje lanenih stebel, kolovrat in ročne statve. S ponovnim učenjem o znanjih in spretnostih, potrebnih za predelavo lanu, obujata pomemben del kulturne dediščine. Vsa z lanom povezana znanja pa zakonca Skubic s pomočjo praktičnih prikazov prenašata tudi na mlajšo generacijo.

S prikazom oživiljene pridelave in predelave sta Ivanka in Janez Skubic sodelovala na različnih javnih etnoloških in drugih prireditvah – na pred leti organiziranem rokodelskem festivalu v Slovenskem etnografskem muzeju, na Aninem sejmu v Višnji gori, na Koliščarskih dnevih na Igu, večkrat pa tudi na prazniku trenja in predenja lanu na gradu Lisičje pri Lanišču na Škofljici.

Slovensko etnološko društvo za oživljanje, ohranjanje in javno prikazovanje pridelave in predelave lanu Ivanki in Janezu Skubicu podeljuje Murkovo listino.

LECTARSTVO, MEDIČARSTVO IN SVEČARSTVO NA SLOVENSKEM

Znate gospa, ka sem ges mali bio, pa je meni to botrca küpila, konja, jes sem se en teden z njim igral in sladkal. Najprej sem mu eno uho v stran vgriznu, pa je bil za igranje, pa sem mu malo rep drugi den. To je bil proces, ker to ni smelo hitro zmanjkati. Nej igrače in nej sladica. In pol mi je zopet trebalo eno leto čakati na to dobroto in to igračko, ker ni bilo drugega žeganja.

Neznan ustni vir o času pred drugo svetovno vojno po poročanju lektarke Jožice Celec

Uvod

Lectarstvo (tudi medičarstvo) je obrt, povezana z izdelovanjem in prodajo ornamentiranega figuralnega peciva – lecta, medice in sveč. Lect je »okrašeno, [pobarvano] pecivo iz medenega testa (medenjak), navadno v obliki srca« (glej Lect). Poimenovanje izvira iz nemške besede *Lebzelt* oziroma *Lebkuchen*, kar pomeni »lect«, »medenjak«. Drug izraz za lectarstvo je medičarstvo oziroma medičarska obrt. Lectarji oziroma medičarji so izdelovali tudi medico, brezalkoholno pijačo iz vode in medu. Svečarstvo pa je obrt za izdelovanje sveč (glej Svečarstvo). Vse tri dejavnosti – torej izdelavo lecta, medice in sveč – je v preteklosti običajno v isti obrtniški delavnici opravljal isti obrtnik, saj je za to potreboval osnovno surovino – satovje z medom (Židov 1992: 114).

V tem prispevku bomo predstavile glavne rezultate našega raziskovalnega dela, ki smo ga opravile za raziskovalno nalogo z naslovom *Lectarstvo, medičarstvo in svečarstvo v Mariboru in drugih slovenskih krajih* (2023). Pri tem smo uporabile različne metode dela. Ena od njih je bila zgodovinska, pri kateri smo uporabljale literaturo, strokovne članke, muzejske kataloge in primerne članke na spletu. Za pridobitev podatkov o ohranjeni premični kulturni dediščini lectarstva, medičarstva in svečarstva v slovenskih muzejih smo se z vprašanji po e-pošti obrnile na muzejske strokovnjake, najpomembnejše muzeje pa smo tudi obiskale. V raziskavo smo vključile 30 slovenskih muzejev. Njihove odgovore smo v nalogi opisno predstavile. Obrnile smo se tudi na 13 muzejev v desetih tujih državah in pridobile podatke o obravnavanih obrteh na njihovem območju. Odgovorilo nam je 11 muzejev iz osmih držav. Večino informacij za raziskovalno nalogo pa smo zbrale s terenskim delom. Prepotovale smo velik del Slovenije in se opravile tudi na Hrvaško in v Avstrijo.

Terensko delo smo razdelile v več sklopov: zbiranje virov v Pokrajinskem arhivu Maribor, ogledi muzejskih razstav in depojev ter pogovori s strokovnjaki v Sloveniji, ogledi muzejskih razstav in depojev ter pogovori s strokovnjaki v Avstriji in na Hrvaškem, obiski sejmov ob cerkvenih praznikih in v času božiča v Sloveniji, Avstriji in na Hrvaškem ter dokumentiranje sejemске ponudbe. Obiskale smo vseh sedem danes delujočih lectarskih, medičarskih in svečarskih delavnic v Sloveniji ter se pogovarjale z lectarji. Informacije smo zbrale pri desetih obrtnikih v Mariboru, Slovenj Gradcu, Prosenjakovcih, Murski Soboti, Ljutomer, Radovljici, Laškem in Svečini.

Kratek zgodovinski pregled lectarstva, medičarstva in svečarstva na Slovenskem

V Sloveniji so lectarji in svečarji živeli in delali v vseh večjih mestih in trgih, kot so Ljubljana, Kranj, Kamnik, Velesovo, Maribor, Celje, Novo mesto, Škofja Loka, Ptuj, Slovenj Gradec, Murska Sobota, Brežice ... (Križ 2003: 137; Židov 1992: 114). Prvi lectar na nekdanjem Štajerskem se omenja že leta 1294. V vsakem mestu je bil večinoma le po en lectar, v večjih mestih, na primer v Gradcu, po dva (Walter 1971: 3). V Ljubljani je prvi lectar omenjen leta 1610; leta 1673 je v Celju delal en lectar, v Mariboru pa dva. Dva lectarja sta v 90. letih 17. stoletja delala tudi na Ptujju. Sredi 18. stoletja sta v Škofji Loki delala dva lectarja, prav tako leta 1786 v Kranju. V Novem mestu sta v prvi polovici 18. stoletja delala prav tako dva lectarja, sredi 18. stoletja pa trije. (Križ 2003: 137). Z obrtno svobodo v 2. polovici 19. stoletja se je število lectarjev naglo povečalo, obrt pa se je razširila tudi na podeželje (Dular 1998: 379). V drugi polovici 17. stoletja je bilo na Štajerskem 60 lectarskih delavnic, ob koncu 19. stoletja pa že 107. Leta 1927 jih je bilo na Štajerskem le še 45, po drugi svetovni vojni še manj. Obrt je začela usihati, saj so jih začeli izpodrivati slaščičarji (Walter 1971: 3, 5) Krivi naj bi bili tudi preveliki davki in spremembe v čebelarstvu. Začela se je tudi industrijska izdelava, ki je bila velika konkurenca domačim obrtem, saj so bili industrijsko izdelani produkti mnogo cenejši kot domači (Križ 2003: 137).

Že v srednjem veku so tudi na Slovenskem, tako kot drugod po Evropi, v samostanih izdelovali sveče iz podarjenega voska za lastne potrebe. Za večje cerkve so jih izdelovali t. i. cerkovniki. Do prehoda iz 15. v 16. stoletje

* Julija Bevc, dijakinja 1. letnika, Prva gimnazija Maribor ter Konservatorij za glasbo in balet Maribor; julija.bevc@gmail.com.

** Ajda Cizl, dijakinja 1. letnika, Konservatorij za glasbo in balet Maribor; cizl.ajda@gmail.com.

*** Tina Zavec Stojanović, dijakinja 1. letnika, II. gimnazija Maribor, tinazs2008@gmail.com.

so voščene sveče deloma pripravljale tudi specializirane izdelovalke – voskarice, ki so na Ptuju omenjane že leta 1376. Obrt je bila znana tudi na podeželju, saj so na nekaterih kmetijah gojili čebele. Obrtniki svečarji (običajno tudi medicarji) so izdelovali sveče tako za razsvetlavo kot za praznične in ritualne namene (Dular 1998: 379) Prelomnica svečarstva je bila med letoma 1819 in 1830, ko so iznašli najprej stearin in kasneje parafin. Začela se je tovarniška proizvodnja sveč, svečarji in medicarji pa so začeli uporabljati nove surovine (Križ 2003: 140, 141).

Surovine, delovni postopki, orodja in pripomočki v delavnicah in trgovanje v preteklosti

Raziskovalci so podatke o delovnih postopkih in trgovanju v lectarskih, medicarskih in svečarskih delavnicah zbrali predvsem za 19. in 20. stoletje. Medicarji in svečarji so satovje in med dobili predvsem od okoliških čebelarjev, in sicer večinoma v času jeseni, ko so poželi ajdo. Iz satja so med spravili tako, da so satje dali na sito nad posodo in počakali, da se izteče. Satje so nato še prelili z vodo in ga stisnili v stiskalnici. Iz te medene vode so izdelovali medico. Nato so postopek ponovili. Nastal je rumeni vosek in voda z nekaj sladkobe, iz katere so skuhalo medeno žganje. Pri postopku ni bila zavržena nobena surovina, saj so tudi prazno satje posušili in uporabili za kurjavo (Križ 2003: 139, 140).

S prostoročnim oblikovanjem medenega testa so začeli v ženskih samostanih. Sem sodijo polkrožni krajčki, ki so srčaste oziroma zvezdaste oblike. Od 17. stoletja so prostoročno oblikovano pecivo izdelovali predvsem v ritualne namene, najpogosteje za božič in veliko noč ter za izražanje ljubezni in simbolike ob ženitovanjih (Bogataj 1999: 160, 161). Kasneje se je figuralno oblikovanje medenega peciva razširilo med kmečke, ponekod tudi med mestne in trške gospodinje. V Selški dolini, zlasti v Železnikih in Dražgošah, delno pa tudi v Poljanski dolini, so medeno pecivo izdelovali prostoročno in s pomočjo modelov. Najbolj se je ročno izdelovanje medenih kruhkov razvilo v Dražgošah in okolici, zato tem kruhkom danes rečemo »dražgoški kruhki« (Bogataj 1999: 160).

Drugi postopek izdelave medenega figuralnega peciva je tlačenje trdega medenega testa v ročno izdelane in izrezljane lesene modele. Eden najstarejših in najbolj razširjenih motivov na teh rezljanih modelih je bil otrok v povojih (Židov 1992: 114). Na Štajerskem so s kalupom, napolnjenim s testom, močno udarjali ob delovno mizo, da se je telo dobro odtisnilo (Walter 1971: 9). Večina ohranjenih lesenih modelov je iz 18. in 19. stoletja. Na njih so razne podobe dojenčkov, punčk, moških, ki kadijo pipo, lovcev, godcev, Miklavžev in parkljev, pa tudi živali. Izdelovali so tudi tridimenzionalno lectovo pecivo v obliki zibelk, košar, cerkev ipd.

Ob koncu 17. in v začetku 18. stoletja so na Loškem začele nune klarise, kasneje pa nune uršulinke izdelovati mede-

no pecivo, ki se je imenovalo »mali kruhek«, tudi »nunski lect«. Peka tega medenega peciva se je kot domača obrt na Loškem začela ob koncu 18. stoletja, svoj vrhunec pa je dosegla v 19. stoletju. Hkrati je bila peka malih kruhkov prisotna tudi kot hišna dejavnost, danes pa ga izdelujejo le še posameznice. Mali kruhek se oblikuje na dva načina: odtiskujejo ga v posebej za to izrezljane lesene modele ali pa ga oblikujejo in krasijo kar ročno (Sterle 1981: 245).

Izdelovanje lecta s premazi so v naših krajih od prve polovice 19. stoletja opravljali obrtniki v mestih – lectarji oziroma medicarji. Najbolj znan izdelek je lectovo srce z ogledalcem v sredini oziroma z lepim verzom (Bogataj 1999: 160). Lect, ki so ga izdelovali s kovinskimi modeli, je bil sprva narejen iz vzhajane medenega testa, kasneje pa so začeli uporabljati sladkor in sladkorni sirup. Mešanico so skuhalo z vodo ter dodali belo moko in vzhajalno sredstvo jelenovo sol. Za okraševanje so uporabljali kovinske tulce in krasilne vrečke. Sladkorni sneg je bil narejen iz sirupa, želatine in krompirjeve moke (Križ 2003: 142). Medicarji oziroma lectarji so delali tudi različne vrste medenjakov, ki so bili pečeni v pekaču in so jih kasneje razrezali (Križ 2000: 47, 48)

Že v srednjem veku naj bi poznali alkoholno pijačo iz medu – medico. Ohranil se je recept za t. i. kmečko medico iz 17. stoletja. Izdelovali so jo iz vode in medu, nato so to raztopino prevreli, da se je zgostila, jo precedili, nalili v sode in dali na toplo, da je zavrela (Makarovič 1989: 129). Medica, ki so jo sicer izdelovali medicarji, pa je bila brezalkoholna pijača, izdelana iz medu in vode.

Lectarji so del voska porabili za izdelavo sveč in votivnih figur, nekaj pa so ga prodali. Za sveče so uporabljali tako rumen kot bel vosek, ki so ga izdelali z beljenjem. Izdelovali so različne vrste sveč (dolge oblikovane sveče, votive, zvitke). Dolge sveče so izdelovali s pomočjo »ringa«, okrogle plošče s kavljji za stenj, nameščene na drog. Večkrat so oblili svečo, debelejša je bila. Sveče so na koncu sneli in stehali, saj je bila cena določena glede na težo, ne pa glede na velikost. Svečarji so votivne figure izdelovali najprej ročno, nato pa s tehniko vlijanja voska v kalupe, ki so imeli razne podobe (domače živali, moške in ženske figure, dojenčki v povojih, roke, noge, oči, srce ...). Do prelomnice na področju svečarstva je prišlo med letoma 1819 in 1830, ko so iznašli najprej stearin in kasneje parafin (Križ 2003: 140, 141, 143, 144).

Svoje izdelke so lectarji prodajali v prodajalnah ob delavnicah, a so več zaslužili na raznih sejnih, tržnih dneh in cerkvenih žegnanjih, kjer so izdelke prodajali na stojnicah (štantih). Lectarji so si teren za prodajo razdelili, ob večjih praznikih in ob romarskih cerkvah pa jih je hkrati prodajalo tudi več. Na sejme so robo pripeljali s pomočjo vozov, pozimi pa s sanmi. Za prodajo so potrebovali dovoljenje, da je država od tega pobirala davek. Plačati pa so morali tudi prostor, kjer so postavili stojnico. Cena je bila odvisna od velikosti stojnice (Križ 2003: 145).

Vsako lectovo srce oziroma okraši na lectih imajo svoj pomen. Rumena vrtnica pomeni neskončnost, zelena travica z rožicami pomeni na primer rast in razvoj. Globok pomen lahko imajo tudi verzi na lectovih srcih. Nekateri vsebujejo kaj smešnega in šaljivega, najpogosteje pa imajo ljubezensko sporočilo. Velik pomen imajo tudi ogledalca, ki so nameščena na srca. Takšni lecti so bili običajno namenjeni dekletom, podarili so jim jih fantje. S podarjenim lectovim srcem so jim hkrati podarili tudi svoje srce. Ko so se dekleta videla v ogledalu, so vedela, da so srce podarili njej. Pomembno je bilo tudi to, kaj se je zgodilo s srcem, ko ga je dekle dobilo. Če ga je pojedla, je to za fanta pomenilo nekaj slabega, če pa ga je shranila, je bil to dober znak (Andrejaš 2022).

Ohranjeni predmeti v slovenskih muzejih

Da bi ugotovile, koliko predmetov, povezanih z medicarstvom, svečarstvom in lectarstvom, hranijo slovenski muzeji, smo vzpostavile stik preko e-pošte s 33 slovenskimi muzeji, pet pa smo jih tudi obiskale, si ogledale predmete in govorile s strokovnjaki. Ugotovile smo, da je največ gradiva, povezanega z našo temo, shranjenega v Slovenskem etnografskem muzeju, kjer je tudi stalna razstava na to temo (Plečnikova Lectarija). Veliko predmetov imajo tudi v Dolenjskem muzeju Novo mesto, Pokrajinskem muzeju Maribor, Čebelarstem muzeju Radovljica, Loškem muzeju Škofja Loka, Posavskem muzeju Brežice in drugod. V muzejih večinoma hranijo lesene rezljane modele za medeno testo, kovinske modele za lect, svečarsko orodje in pripomočke ter stara lectova srca. Za ohranjene predmete je značilno, da so bili v večini izdelani iz lesa in kovine, njihovi izdelovalci pa niso znani. Za nekatere vemo, v katerih lectarskih delavnicah so jih uporabljali. Večina predmetov je iz 19. in prve polovice 20. stoletja (Bevc, Cizl in Zavec Stojanović 2023: 43–49).

Leseni kalupi za medeno pecivo in kovinski modeli za lect, Slovenski etnografski muzej, 2022 (vir: arhiv avtoric).

Delujoče lectarske, medicarske in svečarske delavnice v Sloveniji

V okviru našega raziskovalnega dela smo obiskale vse danes delujoče medicarske delavnice v Sloveniji in opravile intervjuje z njihovimi lastniki. Ugotovile smo, da danes dela še sedem medicarskih delavnic (Bevc, Cizl in Zavec Stojanović 2023: 31–42, 50–75).

Lectarija Perger – Hiša mojstrov in Perger, Slovenj Gradec¹

Lectarija Perger se nahaja v Slovenj Gradcu. Je najbolj znana lectarija v Sloveniji zaradi njene bogate zgodovine, tradicije in mnogih dosežkov. Družina Perger ima v Slovenj Gradcu tudi medicarski muzej, ki ga letno obišče okoli 15.000 obiskovalcev z vsega sveta. Družina Perger medicarsko, svečarsko in lectarsko obrt ohranja že od leta 1757, torej kar 266 let. Družinske korenine izvirajo iz Makol. Obrt se je začela v domači lectarski delavnici v Hočah, kjer je Hrabroslav Perger (r. 1953) pomagal svoji materi Ljubi Šošter Perger (r. 1920, u. 2006). V Slovenj Gradec so se preselili leta 1955 in tam še danes nadaljujejo z družinsko tradicijo.

V družini Perger so recepti za lectarske medicarske in svečarske izdelke velika skrivnost. Medenjaki so izdelani iz posebnega medenega testa po edinstvenih družinskih postopkih, lectarski izdelki pa so v suhem prostoru obstojni več kot 50 let. Delo v družinski obrti je razdeljeno – vsak družinski član opravlja svoje delo. Testo pripravljajo v mešalcu za testo ali ročno, s posebnim lesenim pripomočkom. Testo nato počiva v hrastovih sodih, starih okoli 200 let, in se razvalja ročno z lesenimi valjarji. Lectova srca in medenjake pečejo v veliki pečici. Gonilna sila podjetja in mojster v družinski obrti je Hrabroslav Perger. Danes je že upokojen, vendar še vedno vlaga veliko truda v podjetje in vodi obiskovalce po njihovem muzeju. Njegov sin Boštjan Perger (r. 1975) je prav tako velik mojster, še posebej v okraševanju lecta, hkrati pa je tudi vodja proizvodnje in v delavnici dela že od 18. leta. Pri delu pomagata tudi hči Ines (r. 1979), ki skrbi za slaščice, in najmlajši sin Lucian (r. 1989) s svojim dekletom Zalo. Lucian je direktor podjetja, Zala pa se ukvarja s trženjem izdelkov. Včasih so v podjetju delali tudi Hrabroslavov brat Mitja Perger (u. 2000), ki je skrbel za sveče, Hrabroslavova žena Leonora (r. 1961, u. 2019), ki je skrbela za okraševanje lectarskih izdelkov, in seveda njegova mama, vendar so na žalost že umrli.

Lectarija Perger izdeluje ogromno različnih izdelkov. Najbolj znani so njihovi medenjaki, izdelani iz ekološko pridelanih sestavin, brez jajc, mleka, maščob in konzervansov. Izdelujejo tudi izdelke iz lecta najrazličnejših oblik

¹ Vse informacije smo pridobile od Hrabroslava Pergerja (Perger 2022). Naziv podjetja: Perger 1757. Spletna stran: <https://perger1757.si>.

Hrabroslav Perger v muzeju Perger, 2022 (vir: arhiv avtoric).

(lectova srca, konjički, punčke, Miklavži ...). Proizvajajo in na sejmi ponujajo tudi brezalkoholno pijačo medico. Ljudem so k srcu prirasli tudi njihovi žele bonboni, ki so prav tako izdelani iz ekološko pridelanih sestavin, trdi zeliščni bonboni, lizike in turški med. Iz voska izdelujejo krstne, poročne in energijske sveče. Vsi ti izdelki so izdelani ročno in iz naravnih materialov. Njihova trgovinica stoji na Glavnem trgu v Slovenj Gradcu, izdelke pa prodajajo tudi na stojnicah na različnih sejmi in žegnanjih, kar je tradicionalen način prodaje. Njihove ekološke bonbone je mogoče kupiti tudi v trgovinah Hofer, Mercator, Spar in Müller, vse izdelke pa lahko naročimo tudi na njihovi spletni strani. Njihove izdelke lahko najdemo skoraj po vsem svetu, natančno v kar 142 državah.

V vseh 266 letih obratovanja Lectarije Perger se je zamenjalo že devet generacij lectarjev, podjetje Perger pa je zapisano tudi v register nesnovne kulturne dediščine.

Lectarstvo, medicarstvo in svečarstvo Beno Kolarič²

Če se v zimskem oziroma predbožičnem času sprehajamo po Glavnem trgu v Mariboru, nas prej ali slej doseže vonj po sveže pečenih, domačih medenjaki. Na Glavnem trgu 5 namreč obratuje lectarska, medicarska in svečarska delavnica Bena Kolariča. Leta 1951 jo je ustanovil Pavel Horvat (r. 1914), ker pa ni imel naslednika, jo je leta 1981 predal svojemu dobremu prijatelju Maksimilijanu Kolariču, ki je takrat imel medicarsko delavnico v Slovenski Bistrici. Po Maksimilijanu pa je leta 1993 delavnico prevzel njen sin Beno Kolarič (r. 1963), ki v njej dela še danes.

Beno Kolarič je v Mariboru obiskoval gostinsko šolo in postal kuhar, svojo izobrazbo pa je izpopolnil tudi na področju živilske in svečarske stroke. Že kot otrok je pomagal očetu Maksimilijanu v delavnici in že takrat vzljubil

Izdelki Lectarije Perger v muzeju Perger, 2022 (vir: arhiv avtoric).

to delo. Pomaga mu žena Mira in občasno tudi dve hčerki in sin. Beno se zaveda, da je njegova obrt zelo pomemben del kulturne dediščine. V prodajalni na Glavnem trgu so v treh vitrinah razstavljeni leseni in kovinski modeli za lect in medenjake različnih oblik (parkelj, Miklavž, pupika, lectovo srce ...), orodja in pripomočki za izdelavo sveč ter poseben vrč, s katerim se streže pijača medica. Ti predmeti so bili last njegovih predhodnikov, njegovega očeta Maksimilijana in Pavla Horvata. Razstavo v delavnici je pripravil Pokrajinski muzej Maribor. V delavnici še vedno stojijo prodajalni pult in omare, ki so bili izdelani leta 1951. Uporabljal jih je že Benov oče, zato Benu veliko pomenijo. Na stenah so obešene družinske fotografije in mojstrsko spričevalo Pavla Horvata.

Beno vse stvari izdeluje ročno. Edini stroj, ki mu pomaga pri delu je 100 let star mešalec za medeno testo in peč, ki jo je Pavel Horvat kupil leta 1951. V delavnici izdeluje medenjake in lectarske izdelke, sveče pa doma v Slovenski Bistrici. Iz stroja za mesenje vzame zgneteno testo in ga še enkrat sam ročno pregnete. Nato pomoka površino in začne valjati testo, tako da v njem ni nobenih zračnih mehurčkov. V testo odtisne kovinske modele, izrezane medenjake pa nato naloži na pekač in jih peče približno 12–15 minut. Na ohlajene medenjake namaže belo glazuro iz sladkorja. Na že posušene medenjake prilepi papirnate obraze Miklavžev in parkljev. Nato vrečko za okraševanje napolni s stopljenim čokoladnim prelivom in začne okraševati medenjake. Postopek se zdi preprost, vendar je v resnici zanj potrebne ogromno koncentracije in vaje.

Testo za lect Beno Kolarič izdeluje na drugačen način kot testo za medenjake, zato je precej trše. S kovinskimi modeli izreže oblike lectovih src, ki jih zloži na pekač in speče. Ohlajene premaže s posebno rdečo barvo, ki se posuši po 12 urah. Takrat so pripravljene na okraševanje. Osnovna barva za glazuro je bela, z mešanjem z drugimi barvami pa dobi tudi pisane. Z glazuro napolni vrečko in prične okraševati lect na tradicionalni način (rob bele barve, dva

² Vse informacije smo pridobile od Bena Kolariča (Kolarič 2022, 2023).

Svečarski izdelki v trgovini Bena Kolariča na Glavnem trgu 5, 2022 (vir: arhiv avtoric).

bela zavita polžka, ime ali verz na sredini, vzorci in rožice drugih barv). Ko se vsa glazura posuši, lectovo srce zavije in mu doda vrvico.

Tudi recept za medico je Beno Kolarič podedoval po svojem očetu Maksimilijanu, ta pa je svoje znanje pridobil od obrtnega mojstra Pavla Hvalca. Pijača se postreže hladna in je brezalkoholna. Beno medico na stojnici hrani v posebnem 100 let starem bakrenem vrču, ki ga je podedoval od očeta. Danes ni več tako priljubljena – včasih jo je serviral v posebnih kozarcih, imenovanih »krigli«, danes pa jo postreže v papirnatih kozarcih in le ob kakšnih praznikih ali po naročilu. Dela jo samo v poletnem času.

Beno Kolarič ima za izdelovanje sveč vrteče stojalo, imenovano »ring«, na katerega obesi na koncih zavezane vrvice. Na vrvice v slojih poliva staljen vosek. Ta postopek ponovi tolikokrat, da sveče dobijo želeno debelino, ki jo izmeri s pomočjo kljukastega merila. Sveče nato položi na delovno površino in jih z rokami nežno zvalja, da dobijo bolj okroglo obliko. Odreže jim zgornji del pri vrvici, da sveče dobijo lep zašiljen vrh, in odreže tudi spodnji del skupaj z vrvico. Nato sveče ponovno obesi na »ring«, vendar jih ne poliva več, temveč spodnje dele s pomočjo manjšega vedra namaka v vosek. Nato jih spet poliva, dokler niso popolnoma enake debeline. Na koncu jim naredi še »glavice« oziroma oblikuje njihove vrhove, ki jih nato odreže. Na koncu vse sveče še enkrat izmeri in poskrbi, da so vse enake debeline in dolžine.

Beno Kolarič in njegova žena Mira izdelke prodajata v mariborski prodajalni, ob sobotah v Slovenski Bistrici, pa tudi na stojnicah na različnih sejmih. Za izdelke velikokrat prejmeta naročila tudi iz tujine. Najbolje se prodajajo medenjaki in lectova srca, prodaja sveč pa v zadnjem času upada. Največ prodata avgusta in zadnje tri mesece leta zaradi turistov. Obrt bo od Bena Kolariča prevzela njegova hči Monika, saj želi, da bi se njegova dejavnost še naprej ohranjala. Beno recepta za medenjake nikoli ni zapisal, a ga ima v glavi in ga bo predal hčerki.

Beno Kolarič v delavnici na Glavnem trgu 5, 2022 (vir: arhiv avtoric).

Beno Kolarič pri krašenju lecta, 2022 (vir: arhiv avtoric).

Lectar, Radovljica³

Gostilna in penzion Lectar se nahaja na Linhartovem trgu 2 v Radovljici. Lectarске obrti sta se zakonca Lili in Jože Andrejaš priučila od zakoncev Vere in Georga Škrajnar Peischl iz Ljutomera, od katerih sta ob njuni upokojitvi leta 2006 kupila obrt z vsemi recepti in opremo, ki jo v izvorni obliki pri Lectarju v Radovljici uporabljajo še danes. Vera je tretja generacija lectarjev iz družine Škrajnar. Z lectarstvom, svečarstvom in medičarstvom se je leta 1913 začel prvi ukvarjati Ivan Škrajnar (r. 1889, u. 1960), Verin dedek. Vera se je v Mariboru izučila za slaščičarko, lectarstva pa se je naučila doma, saj se za ta poklic nisi mogel izučiti v šoli. Po letu 1967, ko se je poročila z avstrijskim slaščičarjem Georgom Peischlom, se je pri Janku Škrajnarju lectarske obrti izučil tudi on. Leta 1975 sta zakonca Vera in Georg Peischl prevzela obrt in delavnico. Poleg lecta sta pekla tudi razne torte, kremne rezine, peciva in krofe. Pri Lectarju v Radovljici so danes znani predvsem po lectovih srcih. Kot smo že povedali, so lectova srca v bistvu

³ Vse informacije smo pridobile od Jožeta Andrejaša (Andrejaš 2022) in Vere Škrajnar Peischl (2022). Naziv podjetja: Pri Lectarju. Naslov: Linhartov trg 2, Radovljica. Spletna stran: <https://www.lectar.com>.

Delavnica in muzej pri Lectarju, Radovljica, 2022 (vir: arhiv avtoric).

Jože Andrejaš, Radovljica, 2022 (vir: arhiv avtoric).

medenjaki. Ti vsebujejo moko, ki je enaka beli moki za kruh, kostanjev med ter mešanico začimb. Testo pustijo počivati vsaj 14 dni, pred začetkom priprave lectovih src pa ga ponovno pregnetejo, da je pripravljeno za delo. V razvaljano testo nato odtisnejo oblike modelov, nato pa srca spečejo v električni peči, ki je stara že okoli 80 let. Ko so medenjaki pečeni, jih sušijo od dva do tri dni, nato pa pobarvajo z barvo, ki vsebuje naravno želatino in barvila, da srca postanejo tradicionalne rdeče barve. Majhne medenjake pobarvajo le na sprednji strani, večje pa na obeh straneh, saj jih želatina sicer zvije. Lect se mora nato ponovno posušiti. Za dekoracijo uporabljajo ledeni sladkor, ki vsebuje sladkor in krompirjev škrob, ter še eno sestavino, ki pa je noben lectar ne sme izdati. Medeni sladkor nanašajo s pomočjo vrečke, odprtino na vrečki pa prilagodijo glede na zeleno velikost dekoracije. Ko je lect dokončno okrašen, je izdelek končan. Danes Pri Lectarju ohranjajo le obrt lectarstva. Posebnost te delavnice je, da je urejena kot muzej, saj imajo veliko starih predmetov in občasno prikazujejo tudi postopek izdelave lectovih src. Lectarijo in s tem tudi muzej lectarstva z lectarsko delavnico je ob upokojitvi g. Jožeta Andrejaša prevzela družina Mušič z Bleda.

Medičarstvo Celec Jožica, Ratkovci, Prosenjakovci⁴

Jožico Celec (r. 1959) smo obiskale na njenem domu v Ratkovcih, kjer je imela od leta 1995 tudi svojo medičarsko delavnico in trgovino, zdaj pa jo ima njen sin Damijan Celec (r. 1981), ki je zaključil slaščičarsko šolo v Mariboru. V družini Celec vse izhaja iz tradicije. Pred Jožico Celec se je z lectom in medenjaki ukvarjal njen tast Štefan Celec (r. 1914, u. 1997), od katerega je pridobila vse znanje. Jožica Celec je v tastovi delavnici delala štiri leta (1991–1995). Jožica Celec je za klasične medenjake zmeraj uporabljala

Delno okrašeni lectovi srčki v muzeju pri Lectarju, Radovljica, 2022 (vir: arhiv avtoric).

le »dedijev« recept, torej od svojega tasta Štefana Celca. Ta recept uporablja tudi Damijan Celec. Jožica pri klasičnih vinskih medenjaki uporablja belo mehko moko, dober kostanjev med, ki ima močen okus in temno barvo, ter vzhajalno sredstvo. V klasičnih medenjaki ni maščobe, mleka in jajc. Damijan Celec je razvil tudi nove vrste medenjakov z različnimi dodatki, kot so na primer rozine, rum in orehi, imajo pa tudi prekmurske medenjake z bučnimi semeni, moške medenjake, ženske medenjake in vražje medenjake s čilijem.

Jožica Celec ima vrsto kovinskih modelov različnih oblik, ki si jih je dala izdelati sama. Modelčki imajo obliko drobcenih prašičkov, božičnih okraskov, srčkov vseh velikosti ... Nekdaj so delali tudi »bicikle«, pištolice, ure s številnico in podobno, danes pa ne več. Jožica je povedala, da je medičarstvo naporno delo. Sedaj medenjake in lect peče sin. Testo si pripravi dan prej, ker mora počivati vsaj en dan. Naslednji dan medenjake oblikuje v različne oblike in jih speče. Šele naslednji dan jih okraši. Preden jih zapakira, se morajo medenjaki dokončno ohladiti. Pri krašenju lecta uporabljajo industrijsko izdelane živilske barve. Lectova srca imajo etiketo »Spominek« in niso živo. Rožice za krašenje srčkov si Jožica naredi vnaprej, da ima pripravljene, ko začne s krašenjem. V medičarstvu Celec

⁴ Vse informacije smo pridobile od Jožice Celce (2022). Naziv podjetja: Medičarstvo Jožica Celec Damijan Celec s.p. Naslov: Ratkovci 8, Prosenjakovci. Spletna stran: <http://www.medicarstvo.si>.

Jožica Celec v svoji trgovinici v Prosenjakovcih, 2022 (vir: arhiv avtoric).

izdelujejo veliko različnih motivov lecta, kot so srčki, konjički, punčke, Miklavži, parklji, božični okraski, metuljčki in pisanke. Na srčke radi napišejo tudi napise v prekmurščini: *Maš lejpe oči, Tou je tou, Si moj picek mali ...* Medičarstvo Celec ima svojo prodajalno doma v Ratkovcih. Jožica jo je uredila kot stojnico. Veliko prodajajo tudi na stojnici na sejmih, žegnanjih in podobnih dogodkih. Na sejmih jih pozna že veliko ljudi in skupaj z medenjaki obujajo spomine. V času epidemije so se usmerili tudi v prodajo v trgovinah (Mercator, Spar, Tuš). V delavnici sprejemajo tudi individualne obiskovalce in skupine. Zanje pripravijo ustvarjalne delavnice, predstavitve obrti in degustacije. Leta 2003 so skupaj z drugimi ponudniki v regiji zasnovali pohodniški projekt Sladke poti, zraven te poti pa poteka tudi 41 kilometrov dolga kolesarska Sladka pot. Na splošno prodajo največ medenjakov. Podjetje Jožica Celec ima tudi spletno prodajo svojih izdelkov.

Jožica Celec je častna občanka občine Moravske Toplice, saj je veliko prispevala k razvoju turizma. Zelo je ponosna na to, kar so s skupnimi močmi ustvarili. Želi si, da bi lahko to znanje prenesla tudi na vnukinje in da bi tradicija še dolgo ostala v družini.

Medenjaki Jožice Celec, 2022 (vir: arhiv avtoric).

Lectova srca Jožice Celec, 2022 (vir: arhiv avtoric).

Medičarstvo Celec, Gregor Celec, Murska Sobota⁵

V središču Murske Sobotice deluje lectarska in medičarska delavnica Celec. Tam nas je lepo sprejel Gregor Celec (r. 1974), ki mu je delavnico leta 1995 predal njegov dedek Štefan Celec (r. 1914, u. 1997). Zraven delavnice ima tudi svojo trgovinico. Gregor Celec je v Mariboru obiskoval živilsko šolo in postal slaščičar, veliko lectarskega znanja pa je pridobil od dedka, od katerega je dobil tudi recepte. Vsi recepti so strogo varovana skrivnost, ki prehaja le iz roda v rod.

Za oblikovanje lectovih src in medenjakov Gregor Celec uporablja kovinske modele. Večina modelov je še od njegovega dedka, nekateri pa so njegovi. Na kratko nam je predstavil postopek dela. Najprej skuha sladkor, vodo in med, vendar sestavine ogreje največ na 40 stopinj Celzija. Naslednji dan zmeša rženo moko, pšenično moko, jelenovo sol in sodo bikarbono. To pusti počivati najmanj 24 ur. Testo nato razvalja in razreže ter z modelčki oblikuje različne oblike. Tej osnovni recepturi za testo lahko doda

⁵ Vse informacije smo pridobile od Gregorja Celca (Celec 2022). Naziv podjetja: Gregor Celec. Naslov: Ulica Štefana Kovača, Murska Sobota. Spletna stran: <https://medicarstvo-celec.si>.

Gregor Celc z avtoricami članka v svoji trgovinici v Murski Soboti, 2022 (vir: arhiv avtoric).

različne začimbe, kot so mleti klinčki in cimet, pa tudi razne dodatke, kot so recimo lešniki ali čokoladni namaz ... Medeno pecivo peče na temperaturi 180–200 stopinj Celzija. Od izdelkov iz lecta Gregor Celc izdelava največ lectovih src. Opremi jih z različnimi napisi, kot so Želim si te!, Cepi me!, Od mene za tebe!, Ljubim te! ipd. Ob različnih praznikih izdeluje tudi lect drugih oblik.

Gregor Celc je v preteklosti izdeloval tudi sveče, a je to delo opustil. Njegov dedek pa se je resno ukvarjal s svečarstvom in je imel »ring«, pripravo v obliki obroča za oblikovanje sveč.

Gregor ima svojo trgovinico, v kateri prodaja svoje izdelke. Dela tudi po naročilu, večino izdelkov pa proda na sejmih. Zaenkrat žal še nima naslednika. Ima sicer hčerko, ki pa ne izraža prevelikega zanimanja za to obrt.

Matija Puž, Ptuj

Danes edina medičarska delavnica na Ptujju je delavnica Puž, ki jo vodi Matija Puž (r. 1986). Nahaja se na naslovu Mestni vrh 57a. V njej delajo trije bratje, ki so tretja generacija lectarjev iz družine Puž. Matije Puža nismo osebno obiskale, saj je ravno prenavljal delavnico, smo ga pa srečale in spoznale na proščenju v Lenartu v Slovenskih goricah in na Miklavževem sejmu v Murski Soboti. Na nekaj vprašanj nam je odgovoril takrat, nekaj informacij pa smo našle v časopisnih člankih in na spletu.

V medičarstvu Puž izdelujejo medenjake in lect po družinskih recepturah. Podrobnosti receptov so skrivnost, njihovo vodilo pa je bila vedno kakovost izdelkov. Že Ivan Puž je za izdelavo medenjakov uporabljal pšenično belo moko tipa 500, med, sladkor, vzhajalno sredstvo in različne začimbe. V času, ko je delavnico vodil Ivan Puž, so za peko medenjakov uporabljali doma narejen med, saj je imela družina 13 panjev čebel (Cafuta Trček 2012: 12)

V delavnici Puž ohranjajo tradicionalne oblike lecta. To so različni lectovi srčki, konjički, lilike, urice, različni medenjaki ... Matija Puž prodaja svoje izdelke na stojnicah ob različnih cerkvenih praznikih. Na njih ponuja lectova srca,

Lectova srca Gregorja Celca, 2022 (vir: arhiv avtoric).

Stojnica Matije Puža, Lenart, 2022 (vir: arhiv avtoric).

medenjake različnih vrst in lizike. Informacije o tem, ali imajo v družini Puž naslednike, ki bodo prevzeli obrt, žal nismo uspele dobiti.

Čebelarstvo, lectarstvo in apiturizem Šolar, Laško⁶

Na hribu v Laškem se že od leta 1982 ukvarja s čebelami družina Šolar. Zakonca Šolar sta to dejavnost opravljala ob službi. Pri delu sta se jima pridružila sin Gregor in snaha Darja, ki sta to dejavnost še razširila. Darja Šolar se je izobraževala na področju čebelarstva in apiterapije. Danes imajo kar sedem čebelnjakov z 200 panji. Naša sogovornica Tatjana Šolar nam je povedala, da je po izobrazbi trgovka in da je želela iz pridelanega medu tudi kaj narediti, zato se je odločila, da bo začela peči medenjake. To je bilo okoli leta 1985. Kasneje pa je začela izdelovati in krasiti še lect. Z njim se je prvič srečala leta 1971, ker sta ga njena teta in stric prodajala (ne pa tudi pekla). Od slaščičarja, ki je pekel izdelke iz lecta, je kasneje kupila recepte. Veliko jih je morala preizkusiti, da se je prebila do končnega recepta, ki ga zdaj uporablja.

⁶ Vse informacije smo pridobile od Tatjane in Darje Šolar (Šolar 2022a, 2022b). Naziv podjetja: Čebelarstvo, lectarstvo in apiturizem Šolar. Naslov: Strmca 81a, Laško. Spletna stran: <https://www.cebelarstvo-solar.si>.

Medenjaki Tatjane Šolar, 2022 (vir: arhiv avtoric).

Delovni prostor družine Šolar je sestavljen iz kuhinje in sobice. Iz kuhinje, ki je vedno čista, zelo lepo diši. V njej imajo dve veliki pečici, delovno mizo, mešalnik za testo, valjar ter stojalo za pečene medenjake in za tiste, ki se po barvanju sušijo. V drugi sobi imajo napravo za rezanje medenjakov. Imajo še hladilnico, v kateri je med. Ker so Šolarjevi čebelarji, sami točijo svoj med in imajo za to delo vse pripomočke. Zraven kadi za izpiranje medu imajo tudi komoro za topljenje voska.

Tatjana Šolar nam je zaupala, da izdeluje lect serijsko, kar pomeni, da dela po korakih z veliko količino lecta. Najprej ga zamesi, nato mora testo tri tedne počivati. Po treh tednih ga razvalja. Ima veliko modelov različnih oblik in velikosti: srčke, punčke, ptičke, konjičke, zvončke ... Oblikovan lect dvakrat pobarva, da dobi lepši sijaj. Ko se drugi premaz posuši, začne z okraševanjem. Uporablja naravne in sintetične barve. Debelejše linije uporablja za krasitev, tanjše pa za pisanje verzov. Iz medenega testa, katerega osnovna receptura so med, moka, voda, vzhajalno sredstvo in začimbe, pri Šolarjevih pečejo tudi velike količine medenjakov. Iz voska izdelujejo kreme in sveče, z njim mažejo tudi pekače.

Glavni prodajni artikel pri Šolarjevih so medenjaki različnih oblik: okrogli, podolgovati, v obliki srčkov in zvezdic. Prav tako izdelujejo veliko izdelkov iz lecta. Največ je srčkov, glede na čas v letu pa izdelujejo tudi Miklavže, parklje, Božičke, novoletne okraske, snežake, pisanke ... Iz pridelanega voska dajo izdelat satnice. Izdelujejo pa tudi medeno žganje, medeni liker in brezalkoholno medeno limonado.

Družina Šolar dela svoje medenjake in lect večinoma po naročilu. Povezani so z različnimi trgovskimi verigami. Največ dela imajo od novembra do januarja. Svoje izdelke prodajajo na stojnicah, občasno na sejmih in žegnanjih. Pred dvema letoma so odprli tudi trgovino na svoji posesti, v preteklosti pa so jo imeli v zdravilišču Laško. Kot nam je povedala Tatjana Šolar, sta z možem družinsko dejavnost pred sedmimi leti predala snahi Darji Šolar (rojeni Rauter) in sinu Gregorju Šolarju, ki sta pustila svoji službi in se zdaj ukvarjata samo z dejavnostjo v domačem podjetju.

Tatjana Šolar, 2022 (vir: arhiv avtoric).

Darjo Šolar smo poiskale v centru Laškega, kjer je na stojnici prodajala izdelke domačega podjetja. Sodeluje pri pripravi medenjakov in lecta. Tašči pomaga predvsem pri peki medenjakov in barvanju lectovih src. Krasi jih ne, a se uči, da bo nekdanj tudi lectarstvo v celoti prevzela. Kakor nam je povedala, je pri medenjakih zelo pomembno, da imaš dobre sestavine. Najpomembnejši pa je med, ki ga pridelajo sami. Celotna družina Šolar opravlja svojo dejavnost z velikim veseljem. Ker so ljudje z njihovimi izdelki zadovoljni, se že 40 let vračajo k njim.

Lectarstvo, medicinarstvo in svečarstvo v bližnjih evropskih državah

Ob koncu našega raziskovanja nas je zanimalo, ali se tudi v drugih državah ukvarjajo z lectarstvom, medicinarstvom in svečarstvom. Vprašalnike smo poslale v deset evropskih držav, in sicer v Avstrijo, Madžarsko, Italijo, Nemčijo, Češko, Slovaško, Poljsko, Srbijo, Hrvaško ter Bosno in Hercegovino. Na spletu smo poiskale etnološke muzeje oziroma muzeje, kjer bi lahko hranili lectarske predmete in na njihovih spletnih straneh poiskale kontaktne osebe. Večinoma to to bili kustosi etnologi. Od naše razredničarke smo dobile tudi informacijo, da je na Poljskem poseben muzej lectarstva. To je Muzej Torunskega Piernika v kraju Torun na Poljskem, kjer so pokazali še posebno zanimanje za naše raziskovalno delo.

Ugotovile smo, da je bilo lectarstvo, medičarstvo in svečarstvo v preteklosti prisotno v vseh naštetih državah razen v Italiji. Na Hrvaškem se je po začetkih v 18. in 19. stoletju močno razcvetela, tako da tam trenutno obratuje okoli 30 lectarskih in svečarskih delavnic. Središče lectarstva je v Hrvaškem Zagorju, še posebej v romarskem središču Marija Bistrica. Lectarstvo na Hrvaškem je uvrščeno na Unescov seznam svetovne kulturne dediščine.⁷

Sklep

Zaključimo lahko, da so medičarstvo, svečarstvo in lectarstvo stare obrti, ki so bile v preteklosti razvite v različnih mestih na celotnem ozemlju Slovenije, razen na Primorskem, in so tesno povezane s čebelarstvom. Pri teh obrteh gre za izdelavo medenega peciva (medenjakov), od 19. stoletja naprej tudi lecta (prevladujejo rdeče obarvana lectova srca), brezalkoholne pijače medice ter sveč in votivnih figuric. Obrtniki so svojo delo opravljali s pomočjo različnih orodij in pripomočkov, ki so se do danes ohranili v muzejih. Največ tovrstnih predmetov imajo v Slovenskem etnografskem muzeju, kjer je tudi stalna razstava na to temo (Plečnikova Lectarija). Veliko predmetov imajo tudi v Dolenjskem muzeju Novo mesto, v Pokrajinskem muzeju Maribor, v Čebelarskem muzeju v Radovljici in v Loškem muzeju Škofja Loka, pa tudi v nekaterih drugih muzejih.

Žal so medičarstvo, svečarstvo in lectarstvo danes obrti, ki izumirajo, saj mladih ti poklici ne zanimajo. V Sloveniji je danes le še sedem aktivnih delavnic. Glavne surovine so še vedno med, moka, sladkor, začimbe, vzhajalno sredstvo in vosek. Znanje in recepti v obrtniških delavnicah prehajajo iz roda v rod. Danes obrtniki opuščajo izdelavo medice, vedno manj je tudi izdelave sveč, votivne voščene figurice pa so že zdavnaj izginile. Nekateri lectarji širijo svojo ponudbo s prodajo bio bombonov, lizik, energetskih sveč, medu ... Nekdaj so lectarji svoje izdelke prodajali le na sejmi in v svojih prodajalnah ob delavnicah. Danes jih še zmeraj prodajajo na sejmi, kar jim predstavlja glavni del prihodkov. Vsi razen enega imajo svoje trgovinice, nekateri pa tudi spletno prodajo. Lect prodajajo predvsem turistom, napisi romarskih krajev na lectu so izginili, saj jih nihče ne kupuje. Oblike in okraski so ostali enaki. Domači kupci največkrat kupijo medenjake, ker so dobri in zdravi. Imajo pa lectarji zelo radi svoj poklic, kar se kaže v njihovih izdelkih.

Naše raziskovalno delo nam je še bolj poglobilo zavedanje, kako pomembno je spodbuditi sovrstnike in mlajšo generacijo k raziskovanju naše preteklosti. Lotile smo se raziskovanja ene od rokodelskih obrti, ki izumira in je v Sloveniji že prava redkost. Navdih je bila zadnja mariborska medičarska, lectarska ter svečarska delavnica in prodajalna na Glavnem trgu. Ob obisku zadnjega delujočega mariborskega medičarja, lectarja in svečarja smo videle,

da opravlja svojo obrt z velikim spoštovanjem do tradicije in se trudi, da jo bo predal svojim naslednikom. Želimo si, da bi se ta obrt še ohranjala kot del naše kulturne dediščine. Skrb za dediščino je skrb nas vseh.

Literatura in viri

- ANDREJAŠ, Jože (r. 1962), intervju, Radovljica, 31. 8. 2022.
- BEVC, Julija, Ajda Cizl in Tina Zavec Stojanović: *Lectarstvo, medičarstvo in svečarstvo v Mariboru in drugih slovenskih krajih*. Raziskovalna naloga, OŠ Franceta Prešerna Maribor, ZOTKS, etnologija, 2023.
- BOGATAJ, Janez: *Mojstrovine Slovenije: srečanje s sodobnimi rokodelci*. Ljubljana: Rokus, 1999.
- CAFUTA TRČEK, Staša: Družina Puž se ukvarja z medičarstvom in lectarstvom že od leta 1935. *Ptujčan*, 29. 2. 2012, 12; <https://www.ptuj.si/objava/313379>, 6. 1. 2023.
- CELEC, Gregor (r. 1974), intervju, Murska Sobota, 26. 9. 2022.
- CELEC, Jožica (r. 1959), intervju, Ratkovci, Prosenjakovci, 26. 9. 2022.
- DULAR, Andrej: Svečarstvo. V: Marjan Javornik (ur.), *Enciklopedija Slovenije*, št. 12. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, 379, 380.
- KOLARIČ, Beno (r. 1963), intervju, Maribor, 11. 9. 2023, 20. 12. 2022, 25. 1. 2023.
- KRIŽ, Ivica: *Medičarstvo in svečarstvo na Dolenjskem*. Katalog razstave. Novo mesto: Dolenjski muzej, 2000.
- KRIŽ, Ivica: *Medičarstvo in svečarstvo na Dolenjskem. Kranjska čebela, Tradicija in dediščina v sodobnem čebelarstvu na Slovenskem*. Radovljica: Čebelarski muzej, 2003.
- LECT: Geslo »Lect«, eSSKJ; <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=lect>, 24. 11. 2022.
- MAKAROVIČ, Gorazd: Raba in pomen čebelnih proizvodov na Slovenskem. V: Gorazd Makarovič, Stane Mihelič, Ida Gnilšak, Janez Gregori, Vekoslav Kremšek in Janez Poklukar (ur.), *Človek in čebela: Apikultura na Slovenskem v gospodarstvu in ljudski umetnosti*. Ljubljana, Dunaj: 1989, 127–174.
- PERGER, Hrabroslav (r. 1953), intervju, Slovenj Gradec, 30. 8. 2022.
- PUŽ, Matija (r. 1986), intervju, Lenart, 6. 11. 2022; *Ptuj*, 25. 11. 2022.
- STERLE, Meta: Mali kruhek na Loškem. *Loški razgledi* 28/1981, 245–262.
- SVEČARSTVO: Geslo »Svečarstvo«, eSSKJ; <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=sve%C4%8Ddarstvo>, 24. 11. 2022.
- ŠKRAJNAR PEISCHL, Vera (r. 1944), intervju, Ljutomer, 6. 12. 2022.
- ŠOLAR, Darja (r. 1979), intervju, Laško, 31. 8. 2022a.
- ŠOLAR, Tatjana (r. 1954), intervju, Laško, 31. 8. 2022b.
- WALTER, Sepp: *Štajerski lectarji in svečarji. Štajerski etnografski muzej iz Gradca gostuje z razstavo*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1971.
- ŽIDOV, Nevenka: Lectarstvo. V: Marjan Javornik (ur.), *Enciklopedija Slovenije*, št. 6. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992, 114.

⁷ Na to nas je opozorila dr. Nena Židov iz Slovenskega etnografskega muzeja, za kar se ji iskreno zahvaljujemo.

NAVODILA AVTORJEM

Glasnik SED je strokovno-znanstvena revija, ki objavlja izvirne znanstvene, strokovne in poljudne prispevke s področja etnologije, kulturne in socialne antropologije, muzeologije in sorodnih ved ter prispevke ljubiteljev etnološke vede. Uredništvo prosi vse avtorje, da pri pisanju, oblikovanju in oddaji svojih prispevkov upoštevajo naslednja navodila.

Uredništvo sprejema izvirne prispevke (prva objava) izključno v slovenskem jeziku. Besedila v elektronski obliki pošiljajte na naslov uredništva: urednistvogsed@gmail.com.

Dolžina besedila je odvisna od dogovora z urednicama, praviloma pa naj bi **znanstveni članki** obsegali do največ 60.000 znakov s presledki.

Članek mora imeti naslednjo strukturo:

- **naslov** v slovenščini in angleščini
- **izvleček** v slovenščini in angleščini (do 600 znakov s presledki);
- **ključne besede** (do šest) v slovenščini in angleščini;
- **vsebinske opombe** (tekoče, pod črto);
- **literatura in viri** (ločeno; glej navodila spodaj);
- **povzetek** v angleškem jeziku (do 2.500 znakov s presledki);
- **ilustrativno gradivo** oziroma **priloge**, opremljene s potrebnimi podatki.

Na koncu prispevka navedite **podatke o avtorju** (ime in priimek, izobrazba, naziv oziroma poklic, ustanova, kjer ste zaposleni oziroma kjer študirate; e-naslov ali službeni/domači naslov, če elektronske pošte ne uporabljate). Dopišite še rubriko *Glasnika SED*, kamor po vašem mnenju sodi prispevek, in predlagajte tipologijo članka.

Uredništvo poskrbi za slovensko in angleško lekturo, za prevode v angleščino pa so zadolženi avtorji.

Strokovni članki nimajo izvlečka, povzetka in ključnih besed in naj ne presegajo 30.000 znakov s presledki. Opremljeni naj bodo s podatki o avtorju prispevka, z navedbo uporabljene literature in virov ter s slikovnim gradivom.

Poljudni članki, poročila, knjižna poročila in ocene razstav ali filmov naj ne presegajo 15.000 znakov s presledki, opremljeni naj bodo s podatki o avtorju prispevka in morebitnim slikovnim gradivom.

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. Prispevki v rubriki Razglabljanja so razvrščeni po veljavni Tipologiji dokumentov/del za vodenje bibliografij v sistemu COBISS; tipologija se določi po predlogu avtorja, recenzentov in uredništva. Vse prispevke anonimno recenzirajo uredniški odbor in zunanji recenzenti; recenzije se hranijo v arhivu SED.

Avtorice in avtorje prosimo, da pri objavi gradiva upoštevajo avtorske pravice drugih avtorjev in z objavo v *Glasniku SED* ne kršijo avtorskih pravic. Za objavo kakršnegakoli gradiva iz drugih publikacij in arhivov je avtor prispevka dolžan sam zagotoviti dovoljenje za objavo v *Glasniku SED*.

OBLIKOVANJE BESEDILA:

Prispevki naj bodo napisani z urejevalnikom besedil MS Word ali Open Office, v naboru znakov Times New Roman in v velikosti 12 pik. Besedilo strukturirajte v poglavja in po potrebi tudi v podpoglavja.

Citati, krajši od treh vrstic, naj bodo postavljeni tekoče v besedilu med »dvojna narekovaja«; ko gre za navedbo znotraj citata, uporabite 'enojni narekovaj'. Citati, daljši od treh vrstic, naj bodo oblikovani v novem odstavku, brez narekovajev in z zamikom, da se ločijo od drugega besedila. Če gre za izjavo sogovornika, besedilo postavite ležeče; kadar je del izjave ali citata izpuščen, to označite z [...], če pa citat dopolnjujete s svojimi besedami, te postavite v oglati oklepaj: [etnologijo].

Opombe: sprotne, velikost 10 pt.

SLIKOVNO GRADIVO:

Fotografije, skice, risbe, grafi ipd. naj imajo ločljivost najmanj 300 dpi, format pa .jpg ali .tif. Avtorji jih pošljejo kot prilogo, v besedilu pa označijo zeleno mesto postavitve. Podnapis k sliki naj bo v obliki:

Slika zaporedna številka: Naslov slike (foto: avtor, datum).

Slika 1: Murkovanje v Trbovljah (foto: Ivanka Počkar, 11. 11. 2018).

NAVAJANE VIROV IN LITERATURE:

Citiranje med besedilom:

Pri pisanju uporabljamo **oklepajski način navajanja virov in literature**: (priimek avtorja, leto izdaje dela in strani), npr. (Klobčar 2014: 22). Ko v oklepaju navajamo več zaporednih strani, uporabimo stični pomišljaj: (Knific 2013: 96–97, 100–103).

Ko navajamo več avtorjev, reference razvrstimo po letnicah publikacije in jih ločimo s podpičjem: (Ahlin 2013; Junge 2015; Babič 2018). Dela istega avtorja z istim letom publikacije označite s črkami a, b, c: (Šmitek 1998: 54, 2013a, 2013b: 58). Ob več kot treh avtorjih med besedilom (ne pa tudi v seznamu literature) navajamo le prvega: (Križnar idr. 2014), pri dveh ali treh pa navedemo vse: (Strle in Marolt 2014; Smole, Beno in Pungartnik 2013). Delo brez avtorja: (B. n. a. 2015: 22); delo brez letnice: (Priimek b. n. l.: 22); delo brez strani: (Priimek 2015: b. n. s.).

Zakone ipd. navajamo s kratico in letnico objave (npr. ZON 1999 za Zakon o ohranjanju narave, ki je bil objavljen v Uradnem listu 13. julija 1999) oz. s prvo besedo in letnico (npr. Pravilnik 2016).

Pri navajanju virov, kot so spletna stran, blog, spletni članek, objava na družbenem mediju ipd., kjer avtorja ne poznamo, navedemo organizacijo oziroma naslov spletne strani, bloga, članka, objave ipd. (npr. glej Filozofska fakulteta 2020; glej SWICH b. n. l.). Pri neposrednem citiranju vira v besedilu oklepajski navedek vedno vstavimo pred piko. Le pri daljših, izdvojenih citatih oklepajski navedek postavimo za piko.

Kadar navajamo delo enega avtorja po drugem – (npr. Fink po Simettinger 2014) – v seznamu literature navedemo le vir, ki smo ga dejansko uporabili.

Navajanje v seznamu uporabljenih del:

V seznamu virov in literature ne ločujemo. Citirana dela so razporejena po abecednem vrstnem redu priimekov avtorjev ne glede na vrsto vira. Navedemo le reference, na katere smo se sklicevali v besedilu.

Tuže kraje izdaj, kadar je to mogoče, poslovenite: Wien – Dunaj, Klagenfurt – Celovec ipd.

Primeri navajanja literature**Monografija:**

PRIMEK, Ime: *Naslov: Podnaslov*. Kraj izida: Založba, leto izida.

HAGE, Ghassan: *Against paranoid nationalism: Searching for hope in a shrinking society*. Sydney: Pluto Press, 2003.

PRIMEK, Ime, Ime Priimek in Ime Priimek: *Naslov: Podnaslov*. Kraj izida: Založba, leto izida.

MATURANA, Humberto R. in Francisco J. Varela: *Drevo spoznanja*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2005.

Tudi pri več kot treh avtorjih se v seznamu navajajo vsi avtorji.

Zbornik kot celota:

PRIMEK, Ime (ur.): *Naslov: Podnaslov*. Kraj izida: Založba, leto izida.

REPIČ, Jaka in Jože Hudales (ur.): *Antropološki vidiki načinov življenja v mestih*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.

Poglavje iz zbornika:

PRIMEK, Ime: *Naslov poglavja: Podnaslov poglavja*. V: Ime Priimek in Ime Priimek (ur.), *Naslov zbornika: Podnaslov zbornika*. Kraj izida: Založba, leto izida, strani.

PRINČIČ, Jože: *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*. V: Jurij Fikfak in Jože Prinčič (ur.), *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008, 21–46.

Periodične publikacije:

PRIMEK, Ime: *Naslov članka: Podnaslov članka*. *Ime publikacije* letnik/številka, leto izida, strani.

KUNEJ, Drago: *Med kodami skrita zvočna dediščina Slovencev*. *Glasnik SED* 54/1–2, 2014, 22–28.

Navajanje revije, ki je dostopna samo na spletu: LAMBEK, Michael: *The value of (performative) acts*. *Hau, Journal of Ethnographic Theory* 3/2, 2013, 141–160; <http://www.haujournal.org/index.php/hau/article/view/hau3.2.009>, 10. 5. 2015.

Tematska številka periodične publikacije:

PRIMEK, Ime (ur.): *Naslov tematske številke: Podnaslov tematske številke*. *Ime publikacije* letnik/številka, leto izida.

SIMONIČ, Peter (ur.): *Solidarnost in vzajemnost v času recesije: Razumevanje starih in novih vrednosti in vrednot v poznem kapitalizmu*. *Ars & Humanitas* 8/1, 2014.

Doktorske disertacije, diplomska dela in druge neobjavljene študije:

PRIMEK, Ime: *Naslov disertacije: Podnaslov disertacije*. Doktorska disertacija. Kraj: Naziv študijske ustanove, leto.

KUŽNIK, Lea: *Interaktivno učno okolje in muzeji za otroke: Teoretski model in zasnova*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Uni-

verza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2006.

Primeri navajanja virov**Časopisni viri:**

PRIMEK, Ime: *Naslov članka: Podnaslov članka*. *Ime časopisa*, datum (mesec z besedo), stran(i).

ŽIBRET, Andreja: *Za prireditve na podeželju od občine manj denarja*. *Delo*, 30. april 2015, 10.

Ustni viri:

PRIMEK, Ime, intervju, kraj, datum.

NOVAK, Janez, intervju, Ljubljana, 15. 5. 2015.

Kadar želimo ohraniti anonimnost vira, navedemo zgolj psevdonim, npr.

JANEZ, intervju, Ljubljana, 15. 5. 2015.

Arhivski viri:

Ime in signatura arhivskega fonda – Ime arhiva, arhivska enota, ime in/ali signatura ali paginacija dokumenta.

AS 730 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Gospostvo Dol, fasc. 43, pg. 1332.

GNI DAT 32 – Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, Zbirka terenskih posnetkov, DAT 32, Orešje, 20. 3. 1997.

Zakoni in pravni akti:

KRATICA – polno ime, ime publikacije, številka publikacije, datum objave (mesec z besedo)

Če akt ni označen s kratico, zapišemo prvo besedo njegovega imena z velikimi črkami.

ZON – Zakon o ohranjanju narave, *Uradni list RS* 56, 13. julij 1999.

PRAVILNIK o urejanju in oddaji zemljišč Mestne občine Ljubljana za potrebe vrtičkarstva, *Uradni list RS* 19, 11. marec 2016.

Spletni viri:

Literaturo, ki je dostopna v elektronski obliki (spletne znanstvene revije, blogi, slovarji ipd.) in pri kateri je avtor znan, navajamo po navodilih za literaturo.

PRIMEK, Ime: *Naslov dela*. *Ime publikacije* (spletne strani, bloga) letnik/številka, leto izida; povezava do vsebine, datum ogleda.

APPADURAI, Arjun: *Empire of Ethics: Studying UK's Colonial Past through an Ethical Lens Legitimises a Slippery Slope*. *Scroll.in*, 2018; <https://scroll.in/article/866242/empire-of-ethics-studying-uks-colonial-past-through-an-ethical-lens-legitimises-a-slippery-slope>, 23. 3. 2020.

Kadar citiramo spletno stran, spletni časopis, spletne slovarje, bloge, enciklopedije, objave na družbenih omrežjih ipd., pri katerih avtor ni znan, navajamo organizacijo. Kadar ta podatek ni dostopen, navedemo naslov spletne strani, bloga ipd.

OGANIZACIJA / NASLOV: *Naslov*. Vrsta vira, datum objave; povezava do vsebine, datum ogleda.

FILOZOFSKA FAKULTETA: *Dnevi enakosti spolov FF 2023: Okrogla miza Kulturna dediščina iz perspektive spola*. YouTube, 25. april 2023; <https://www.youtube.com/watch?v=PRRCawhGck>, 29. 8. 2023.

SEM: Restavriranje - kitajske okrasne stene. Facebook, 28. oktober 2023; https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid0WP9PJjPbThvJziVggUS2WTTtoqiwAe4eSa41Yjs9qj63gQWhbEZJCdvKuShbUSMVVI&id=100063797280080, 15. 11. 2023.

SWICH: SWICH - Sharing a World of Inclusion, Creativity and Heritage. Spletna stran projekta, b. n. l.; <https://www.swich-project.eu/about/index.html>, 8. 6. 2023.

Za avtorsko delo, objavljeno v *Glasniku SED*, vse moralne avtorske pravice pripadajo avtorju, materialne avtorske pravice, pravice reproduciranja in distribuiranja v Sloveniji in v drugih državah pa avtor brezplačno, enkrat za vselej, za vse primere, za neomejene naklade in za vse medije (tudi za splet) neizključno prenese na izdajatelja.

SLOVENSKO *etnološko* DRUŠTVO
SLOVENE *ethnological* SOCIETY

SLOVENSKO ETNOLOŠKO DRUŠTVO VABI NA ETNOLOŠKI VEČER

DEDIŠČINA SOLINARSTVA
v sredo, 17. januarja 2024, ob 18.00,
v Upravni hiši Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani

Dediščina solinarstva je pomembno zaznamovala prostor in ljudi. Leta 2021 je minilo 30 let od vzpostavitve Muzeja solinarstva v južnem predelu sečoveljskih solin. Na etnološkem večeru bomo predstavili dokumentarni film *30 let Muzeja solinarstva*, ki je nastal v okviru istoimenske razstave, ki sta jo pripravila Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran in Zavod za varstvo kulturne dediščine. Film temelji na intervjujih s posameznicami in posamezniki, ki so bili vključeni v nastanek in delovanje Muzeja solinarstva v najzgodnejšem obdobju. Ogledu filma sledi pogovor o dediščinjenju solin in pomenu solinarstva danes.

V pogovoru bodo sodelovali in sodelovale:

Moja Ravnik (Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU),
Matjaž Kljun (Zavod za varstvo kulturne dediščine Piran),
Maja Bjelica (Inštitut za filozofske študije ZRS Koper) in
Flavio Bonin (Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran).

Pogovor bo vodila

Daša Ličen (Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU).

Prijazno vabljene in vabljeni!

Program Slovenskega etnološkega društva sofinancira Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije.
V sodelovanju z:

ZRC SAZU

Cena posamezne številke | Price per Issue: 10 EUR
Letna naročnina | Yearly Subscription: 20 EUR
Transakcijski račun SED | SED Transaction Account Number: 02083-0016028646 NLB, d. d.

Distributer | Distribution: BUČA d. o. o.

Glasnik SED je indeksiran v bazah podatkov | Glasnik SED is entered into the following data bases:
Anthropological Index Online (AIO RAI) <http://aio.anthropology.org.uk>
Anthropological Literature <http://hcl.harvard.edu/tozzer/al.html>
European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH) <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/>
Scopus <http://www.scopus.com/>
Ebsco <http://www.ebsco.com/>

Revijo subvencionirata Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS in Ministrstvo za kulturo RS. Revija je vpisana v evidenco javnih glasil, ki jo vodi Ministrstvo za kulturo RS pod zaporedno št. 550. | The Bulletin is subsidized by the Slovenian Research Agency and the Slovene Ministry of Culture. The Bulletin has been entered in the record of public printed media at the Slovene Ministry of Culture under the number 550.

Fotografija na naslovnici | Front Cover Photo:

Lupljenje češp v Medani, Orlove terenske ekipe, Goriška Brda, 1953. Foto: Boris Orel. Dokumentacija SEM. | Peeling Plums in Medana, Field Research by Orel's Teams, Goriška Brda, 1953. Photo: Boris Orel. SEM Documentation.

Izšlo | Published:
Ljubljana, november 2023 | November 2023

SLOVENSKO *Ĕ*nološko DRUŠTVO
SLOVENE *Ĕ*thnological SOCIETY

Metelkova 2, 1000 Ljubljana

TISKOVINA

UDK 39(497.4)(05)
ISSN 0351-2908 (Tiskana izd.)
ISSN 2535-4324 (Spletna izd.)
Ljubljana, november 2023